

آابراآ آابراآ

تارىخىي ئەمىنىيە

موللا مۇسا سايرامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەد زۇنۇن

ئېلېكترونلۇق كىتاب تەييارلىغۇچى: ئابراڭ (ئابدۇللا خالت)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

9..... مۇسسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە»سى

18..... مۇقەددىمە

مۇغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملىرىنىڭ
 ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «مۇغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن
 مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىننىڭ مۇغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى
 18.....

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئەلىخان كېلىپ قەشقەرنى
 ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا
 باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد
 ئەلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى40

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۇڭگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە
 ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجرىا يۈز بېرىپ
 خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكى47

58..... بىرىنچى داستان

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم-شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كوچا شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر
 چاچقانلىقى؛ راشىدىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە
 لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر59

63..... راشىدىن خوجىنىڭ نەسەبى

سەيىد خېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇدىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىق شاراىنى ئىچكەنلىكى.....65

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى.....69

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۈچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى.....73

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىلىقتىن سىدىقەگە قىچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى.....78

بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى.....81

سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىلىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى.....85

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى؛ غەيرىي سۈلۈكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى.....92

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى
104.....

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجىنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ،
ئۇششاققالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى 110
تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى
قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قارا خىتاي
ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى..... 117

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە
يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئېسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۈكچۈننىڭ
يەنە بىر قېتىم پەتھ بولغانلىقى..... 125

سىيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا
چىققانلىقى؛ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتھ
قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى..... 129

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار
قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى..... 134

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇقارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت-ئامەتكە
شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى..... 140

ئىنايەتنامە..... 147

ئىككىنچى داستان..... 151

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئېستېلا
قىلغانلىقى ۋە بۇزۇرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى..... 152

جانابى بۇرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۇچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛
پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇببەگ قوشبېگنىڭ ئەھۋالى ۋە
قىچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى.....163

جانابى ياقۇببەگ ئاتلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى
يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى 173
جانابى ياقۇببەگ ئاتلىق غازىنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛
ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۈز
كۆرسەتكەنلىكى.....179

ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىر نەچچە ۋەقەلەر.....192
جانابى بەدۆلەت ئاتلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر
زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز
قارارگاھلىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىر مۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى.....200
ياقۇببەگ ئاتلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم
خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز
بەرگەنلىكى.....209

ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتلىق غازى غالىب
قوشۇنلىرى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىش غەربىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد
بېغىدىن مەقسەت گۈل-غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى.....220
بەدۆلەت ئاتلىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۈرۈمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى
خىتاي شى شىكۇڭنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۇرۇش-جېدەللەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە
ئاخىر غەلبە بىلەن ئۆز پايىتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى.....230

جانابى ياقۇببەگ ئاتلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكىمخان تۆرەم ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ

ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلبەگنى ياردەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى..... 240

بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى..... 249

يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىننىڭ ھىمايىچىسى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى..... 263

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق چاچىدىغان ئىنايەتنامە..... 269

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە..... 270

تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە..... 271

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سىيىت ھېكمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسىنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى..... 280

جانابىي بېكقۇلبەگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى..... 286

قارايۈز نىياز ھېكمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش-ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى..... 295

ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتىرى تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىب-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى 307

- 322.....ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسمى نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى.....
- خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛
- 330.....ئۆز مۈلكى-مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى.....
- 340.....خاتىمە.....
- بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ
- 343.....چېگرىلىرى.....
- 345.....قەشقەر.....
- 346.....يەكەن.....
- 347.....خوتەن.....
- 351.....ئاقسۇ.....
- 355.....ئۈچتۇرپان.....
- 357.....كۇچا.....
- 358.....كونا تۇرپان.....

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە»سى

موللا مۇسا سايرامى (موللا مۇسا ئىبنى موللا ئىيسا خوجا سايرامى) 1836- يىلى 8- ئاينىڭ 23- كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونىنىڭ ئانقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا مۇسا سايرامى 1847- يىلى 9- ئايدا، دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۇچادىكى ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇيدۇ. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇننىڭ تەربىيىسىدە ئەدەبىيات، تارىخ، كالىپندارچىلىق، ئاسترونومىيە، گرامماتىكا، ماتېماتىكا ۋە ئىسلامىيەت پەنلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا زور ئۇتۇق قازىنىدۇ. 1854- يىلى، موللا مۇسا سايرامى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە سايرام مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى XIX- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن باشلاپ بىر قاتار ئىلمىي ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ يازغان ئەسەرلەر ئىچىدە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى)، «دەر بەيان ئەسھەبۇلكەھفى» (ئەسھابۇلكەھفى ھەققىدە بايان)، «تارىخى ئەمىنىيە»، «تارىخى ھەمىدىيە»، «قەسىدەئىي سىدىق»، «غەزەلىيات»، «سالامنامە» قاتارلىق تارىخ، ئەدەبىياتقا ئائىت ئەسەرلەر بار.

«تارىخى ئەمىنىيە» 1903- يىلى يېزىلغان، 1904- يىلى، رۇسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئەسىدە بېسىلغان. قولتۇزىدىكى بۇ كىتاب ئاشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىلىپ نەشر قىلىندى. بۇ كىتاب «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە» دەپ

ئاتمىلىشىدىكى سەۋەبىنى ئاپتور: «بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىدىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«مۇقەددىمە» ئۈچ بابتىن تۈزۈلگەن. ئاپتور بۇ بابلاردا كىتابخانلارنى يەتتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەققىدىكى مول تارىخىي ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول جۇغراپىيىۋى، تارىخىي بىلىملەر بىلەن چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخى ھەققىدە، تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى ھەققىدە؛ كېيىنكى چاغلاردا سىياسىي مەقسەتنى كۇلاھ، جەندە بىلەن يوشۇرۇپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەن نەمەنگانلىق خوجىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى توغرىسىدا؛ ھىدايتۇللاھ ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن يېغىلىقلار؛ ئىشان-سوپىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى جاھالەتتە قالدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى؛ مانجۇ ئىستىباداتىغا قارشى قوزغالغان، رەھىمتۇللاھ بەگ، ئىسمىتۇللاھ بەگ باشچىلىقىدىكى ئۈچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

«داستان» قىسمى بىرىنچى داستان، ئىككىنچى داستان دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. بىرىنچى داستاندا ئۇلۇغ تەيپىڭ-تەيپىڭگۈ دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1884-يىلى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى بىر-بىرلەپ بايان قىلىنغان؛ ئىككىنچى داستاندا، ئاپتور مەخسۇس ياقۇپبەگ ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ يەتتە شەھەردە قىلغان-ئەتكەنلىرى ۋە ئۇ جەنۇبىي

شىنجاڭدا كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقمۇتەلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

«خاتىمە» قىسمىدا ئاپتور يەتتە شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن ئومۇمىيۈزلۈك مەلۇمات بېرىدۇ.

«تارىخى ئەمىنىيە» دە، ئاپتور شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنى ئۆز رېتى بويىچە يېزىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىسى، مۇلاھىزىسى ۋە كۆزقاراشلىرىنى يىغىنچاقلاپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. «تارىخى ئەمىنىيە» دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى، بولۇپمۇ 1864- يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئاپتورنىڭ بىۋاسىتە كۆزەتكەن ۋە ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولغاچقا، بۇ ئەسەر شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ ياقۇببەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسىتىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئاپتور «تارىخى ئەمىنىيە» دېگەن كىتابىدا بىزنى مول، بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ چەكلىمىلىكى، مەسىلىلەرنى كۆزىتىشىدىكى ئۇسۇلنىڭ توغرا بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇ ئەسەردە يەنە بىر مۇنچىلىغان نۇقتىلارمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، ئاپتور چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى پاش قىلىش بىلەن بىللە، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئادەتتىكى خەنزۇ خەلقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ئاپتور شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە دۆلىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، بىر قىسىم رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان. ئاپتور جايلاردا قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تۈپكى سىنىپىي ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمەي، ئۇنىڭغا قويۇق دىنىي تۈس بەرگەن. بۇ

قوزغىلاڭلارنى قانداقتۇر، «مۇسۇلمانلار» نىڭ «كاپىرلار» ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان «غازاتلىرى» دەۋالغان ۋە باشقىلار. ماۋزېدۇڭ: «قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئوداللىق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي ئىشەنچنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىدسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك» دەپ كۆرسەتكەنىدى. كىتابخانلار بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا چوقۇم بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى كېرەك.

سۆز بېشى

بسم الله الرحمن الرحيم

سان-ساناقسىز ماختاشلار ئۆز-ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمگە خاس، ئۇ كىشىلەر چۈشەنمەيدىغان بارلىق شەيئەلەرنى ئۆز ھېكمىتى بىلەن يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان تەڭرىمگە چەكسىز ئالقىشلار ياغدۇرۇمەن. ئۇ ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بەردى. خالىسا بىراۋدىن ئالدى، پۈتۈن ئىنسانلارنى ئىدارە قىلىشنى ئىقتىدارلىق پادىشاھلارنىڭ تەدبىرى ۋە سىياسىتىگە باغلىدى.

رۇبائىي

زاتىكى سۇفاتى ئانىڭ قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد،
ھەيىكى بىلاتەئامدۇر ئاللاھۇسسەمەد.
فەردىكى ئاڭا يوق ۋالىد نە ۋەلەد،
ۋە تىرىكتۇر لەمىيەكۇن لەھۇ كۇفۇۋەن ئەھەد.

نەزم

شاھى ئەرەبى قىبلەئى ھاجات،
ئايىنە زات ئولدى مىرئاتى سۇفات.
كىم پەيرەۋ ئەتسە ئاڭا ئەللۇدەرەجات،
لا زال ئەلەيھى زەكىيات سالاۋات.

پەيغەمبىرىمىزگە ھەممىدىن بۇرۇن دوست بولغان ھەزرىتى ئابابەكرىگە،
ئادالەتنىڭ ئاپتېپى ھەزرىتى ئۆمەرگە؛ سېخىلىق، مۇلايىملىق ھايا ۋە
نومۇسنىڭ كانى، «قۇرئان»نى توپلاپ كىتاب قىلىپ چىققۇچى ھەزرىتى
ئوسمانغا، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، ھەمىشە
غەلبە قىلىدىغان ھەزرىتى ئەلىگە، بارلىق مۆمىن-مۇسۇلمانلارغا،

پەيغەمبەرىمىزنىڭ تاغلىرى ھەمىزە ھەم ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇغا، ساھابىلەرگە، پەيغەمبەرىمىزنىڭ ئاياللىرىغا ۋە ئەۋلادلىرىغا مەڭگۈ، كۆپتىن-كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتىمەن.

جاھاندىكى ئەقىل-ئىدراك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قۇياشتەك نۇر چىچىپ تۇرىدىغان ئادالەتلىك پاراسەتلىرىگە گۇناھ ۋە خاتالىقلىرى ئۈچۈن، ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى، بەندىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋىنى، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى، بۇلۇڭ-پۇچقاقلاردا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى، ئالىم ۋە پازىللارنى دوست تۇتقۇچى، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باشپاناھ بولغۇچى، ئادالەت بىلەن ئىش قىلغۇچى، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچى مۇھەممەد ئىمىن باي ئاقساقال دادىھاھ ئىبنى مۇھەممەد ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسىم-نەسەبلىرى مەڭگۈ ئۆچمىسۇن) مەندەك كەمىنە ئاجىزغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «سەن گەپ-سۆز ۋە تىل جەھەتتىن نادان، پەم-پاراسەتتە چەكلىك، خاتا ۋە نۇقسانلىرىڭ كۆپ. لېكىن بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى ئەخلاق، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز-تولا خەۋىرىڭ بار. موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى، بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئەقىلىمىزگە كەلگەندىن بېرى كۇچارلىق خوجىلارنىڭ بۇ يۇرتلاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان غەيرىي دىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قانچىلىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپتىپى ئۆچۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى، موغۇلىستانغا — يەتتە شەھەرگە مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ قاچان ھۆكۈمران بولغانلىقى، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ-غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، قاچان بېيجىڭ چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قۇياشى ئۆچۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە-ۋەقەلەر ئۈستىدە بىرەر كىشىنىڭ تارىخ يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، سەن كۇچارلىق خوجىلارنىڭ

غازاتى ۋە ئاتىلىق غازى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغان تارىخ كىتاب يېزىپ چىققىن. خوجىلارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئەھۋالى، ياقۇپبەگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇسۇللىرى، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋەقەلەر خالايقىلارنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمەسۇن، بىزنىڭ نام-نەسەبلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسۇن. بۇنى ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار غازىلارنىڭ، شېھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سېنىڭ ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا قىلسا، كۆپچىلىكنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرىم گۇناھلىرىمىزنى مەغپىرەت قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس. «باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى، شۇ ئىشنى قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجىرگە ئىگە بولىدۇ» دېگەن ھەدىس نىڭ روھى بويىچە، مەنمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئىشنىڭ شارائىتىدىن بەھرىمەن بولسام.»

ئەمما مەن: «مەن كۈندىلىك تۇرمۇش غېمىگە گىرىپتار بولغان، خار-زارلىقتا ئېتىبارسىز ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئاجىز بىر كىشى. ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قىلغان جەڭلىرى، يۇرت سوراپ پۇقرالارنى ئىدارە قىلغان ئەھۋالى، بولۇپمۇ ئاتىلىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن، پادىشاھلىق شانۇ-شەۋكىتى بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا كىتاب يېزىشقا، ئېغىز ئېچىشقا، قەلەم يۈرگۈزمەككە ھەددىم يوق ھەم مەندە ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك، قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارمۇ يوق. كۈچارلىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتۈپتۇ. بولغان ۋەقەلەر، يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. شۇ ۋەقەلەرگە قاتناشقان ياكى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە-پۇرات ھېكايە، قىسسەلەرنى توپلاپ، بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، توغرىراقنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس» دېدىم ۋە «سېخىي كىشىلەر ئۆزىنى قوبۇل قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزرە ئېيتتىم. بىر نەچچە جان

دوستلىرىم، پېشقەدەم يار-بۇرادەرلىرىم يىغىلىپ: «ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، مۇھەممەد ئىمىن دادىھانىنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جېنىنى پىدا قىلغان شېھىتلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى توپلاپ كىتاب قىلساڭ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر شېھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلىپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا، «ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەڭرىم زور ئەجىر بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ ياخشى سۈپەت بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ» دېگەن سۆزنىڭ روھىغا ئاساسەن، سەنمۇ قۇرۇق قالماس ئىدىڭ» دېدى. مەن يار-بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆز گۆھەرلىرىنى تاشقا ئۇرۇپ ئېتىبارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدىم ۋە مۇشۇنداق زور كىتابنى يېزىپ چىقىشنى ئۈستۈمگە ئېلىپ، ئۆزۈمنى باشقىلارنىڭ مالاھەت ئوقۇغۇچىسىغا ئىشەنچ قىلدىم.

«قىلىنغان ئىلتىماس سېخىي كىشىلەرنىڭ ھۇزۇرىدا قوبۇل بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، بىلىپ ياكى بىلمەي ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلىرىمنى ئوقۇغان ۋە ئىشىتىكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتىكى بىلەن يېپىپ، سېخىي قەلەملىرى بىلەن تۈزىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

چۈنكى «ياخشى ئىشقا تەڭرىم كاتتا ئەجىر ئاتا قىلىدۇ، خالايقمۇ رەھمەت ئېيتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، كەمىنە ئاز-تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ بىلەن ئىشەنچلىك تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن-بىلگەن، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ، مۇجمەل، پارچە-پۇرات ھېكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ راست ۋە ئېنىقلىرىنى تاللاپ، بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا بىرى، مۇھەممەد ئىمىن دادىھانى دېگەن كىشى سەۋەب بولغان. يەنە بىرى، بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار

تاپقاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىدىم ۋە مۇقەددىمە، ئىككى باب ھەم خاتىمە بىلەن تاماملاشنى نىيەت قىلدىم.

دىئانەتلىك ئاپتورلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتابنى كۆرگەندە ياكى ئوقۇغاندا، كەمىنە خار-زار، ئېتىبارسىز كىشىنى ئىجابەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى، ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى ئىلتىماس قىلىپ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، يېزىشنى باشلىدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم! سېخىلىق سۈپىتىڭنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشىمنى ئاسان قىلىشىڭنى تىلەيمەن. چۈنكى، سەن ئەڭ سېخى ۋە ئەڭ رەھىملىكسەن. تەڭرى ئىلتىجا قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىجاسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر.

ئىككىنچى ئادەم — نۇھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەر دە يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، بۇ يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان گۇرۇھلار توغرىسىدىكى ئەھۋاللار، بۇ يەرنىڭ «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مۇسۇلمان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقانى چىنغا تەۋە بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي بايانى — مۇقەددىمە، ئىككى باب ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بىر كىتاب قىلىندى.

بۇ كىتاب نىكولاي پانتسوپنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان مىلادىيە 1904- يىلى (ھىجرىيە 1322- يىلى) «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسىدا بېسىلدى.

مۇقەددىمە

موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىننىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرگە روشەن بولغايكى، بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا كىشىلەر «موغۇلىستان» دەپ ئاتايتۇ. بۇ شەھەرلەردە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسىقە-ھۈججەتلەر موغۇلىستان ھېسابىدا دەپ پۈتۈلۈپتۇ. نېمە ئۈچۈن «موغۇلىستان» دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟ پادىشاھلىرى قايسى مىللەت، قايسى مەزھەپتە؟ خاقانى چىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكىلى نەچچە يىل بولدى؟ بۇ مەسىلىلەر قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ بولسىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنمىسا، بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت روشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى سۆزنىڭ بېشىنى ئوچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۈچىگەن بىلەن، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار «ئايىغى بار، بېشى يوق» دەپ قاراپ، ئۇنداق سۆزگە ئېتىبار قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك جايلارنى «رەۋزە-تۈسسەفا»، «تارىخى رەشىدى»، «شەھىرى خىيە» گە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزدۈم.

ۋەقەنى ھەزرىتى نۇھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن باشلايمەن.

ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسى ئىچىدە قالغان چاغلاردا، تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ، بۇ كېمىگە

ئادەملەردىن باشقا، يەنە ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتلاردىنمۇ بىر جۈپتىن سالىدى. ئاقبۇت كېمىنى جۇد تېغىنىڭ ئۈستىدە توختاتتى. بۇ چاغدا كېمىدە ئادەم زاتىدىن سەكسەن كىشى ئامان قالغانىدى. ئامان قالغانلارنىڭ ئىچىدىنمۇ نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىدىن باشقا سۇنىڭ سېسىقچىلىقىدا ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىگە پەيدا بولغان ھەممە ئادەم نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئۇرۇقىدىن تۆرەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇھ ئەلەيھىسسالام «ئادىمى سانى»، يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى سام، ھام ۋە يافەس ئىدى. بەزى رىۋايەتلەردە بۇلارنى «يەيغەمبەر» دەپمۇ ئېيتىدۇ.

پۈتۈن ئەرەبىستان خەلقى ۋە بارلىق يەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن زەڭگىبار، ھەبەش، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر ھام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن شانۇ شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋە تۈركلەر يافەس ئەۋلادىدىن دېيىلىدۇ. يافەستىن 11 ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى تۈرك ئىدى. پۈتۈن تۈرك، موڭغۇل، قىپچاق ۋە خىتايلار تۈركنىڭ نەسلىدىن پەيدا بولغان.

ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا يافەس ئوغلى دەپ ئاتايتتى، بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يافەس ئوغلىنى كىيىمۇرس بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ.

يافەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىگە مەنسۇپ.

ئۈچىنچى ئوغلى رۇس بولۇپ، پۈتۈن رۇس، ناسارالار رۇسنىڭ ئۇرۇقىدىن تارالغان. قالغان ئوغۇللىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلساق گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. گەپنىڭ خۇلاسسىسى شۇكى، سام ئەلەيھىسسالام غەرب تەرەپكە، ھام جەنۇب تەرەپكە، ھەزرىتى يافەس شەرق تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

يافەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق، ئوت بار يەردە سۇ يوق بولۇپ، ئۇلار قىيىنچىلىقتا قالدى. يافەس بۇ ئەھۋالنى ئاتىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى. نۇھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرياغا ئىلتىجا قىلدى. دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ تەڭرى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئەۋەتتى. نۇھ ئەلەيھىسسالام بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ يافەسكە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ يافەسنىڭ ئەۋلادلىرى قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغدىغان بولدى. بۇ تاشنى ئەرەب تىلىدا «ھەجرۇلمەتەر» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا بۇ تاش «يادا تېشى» نامى بىلەن مەشھۇر. بۇ تاش پەقەت يافەسكە تەۋە زېمىندىلا كارغا كېلەتتى، سامغا تەۋە بولغان ئەرەبىستان زېمىنىدا كارغا كەلمەيتتى.

يۇرتنى ئاۋات پاراۋان قىلماق ئۈچۈن، خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركۈم-تۈركۈم، گۈرۈھ-گۈرۈھ بولۇپ كەتتى. ھەر بىر گۈرۈھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. بىر گۈرۈھ يەنە بىر گۈرۈھ بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. يافەس ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى، دېيىلىدۇ.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەس، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلغەخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلىنچەخان ئىدى.

ئېلىنچەخان ناھايىتى دۆلەتمەن، تۇرمۇشى پاراۋان كىشى ئىدى. ئۇ بايلىقنىڭ كۆپلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. دېمەك، بۇ يولغا ماڭغان خان-پادىشاھلارنىڭ تۇنجىسى ئېلىنچەخاندۇر.

ئېلىنچەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنىڭ ئېتىنى «موغۇل»، بىرىنىڭ ئېتىنى «تاتار» قويدى.

ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرىلىرىنى توختام قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلار «موغۇلىستان»، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلار «تاتارىستان» دەپ ئاتالدى. ھەر قايسىسى ئۆز يۇرتلىرىغا خان بولدى.

ئېلىنچە خاننىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۈنخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئايخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇنىڭ ئوغلى مەڭلىكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلخان ئىدى. پادىشاھ پەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئېلخان ئۆزئارا ئەلچىلەر ۋە خەت-ئالاقىلەر ئەۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقانىكەن. بۇنىڭدىن ئېلخان بىلەن تۇرخاننىڭ زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىز خان ناھايىتى زور پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتتى. ئەمما توققۇزىنچىسىغا، يەنى ئېلخانغا نۆۋەت كەلگەندە، موغۇلخان بىلەن تاتارخاننىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت چۈشۈپ، ئاخىر ئاداۋەت، جېدەل ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-ماجرالار يۈز بەردى. نەتىجىدە تاتارلار غالىب كېلىپ، موغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، يەر يۈزىدە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر رىۋايەتتە ئېلخان ئۆزى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوغلى قىناخان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال قۇتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات، بىر موزايلىق سىيىر، ئۈچ قوي، بىر ئۆچكىنى ئېلىپ كۆزدىن يىراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، دېيىلىدۇ. ئۇلار تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋېلىپ نەچچە ئەۋلاد، بەلكى نەچچە ئون، نەچچە مىڭ يىللار ئۆتكىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا-بارا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئۇلار ئاسمان ئاستىدىكى زېمىننىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال قىلىشاتتى. بۇ جاينىڭ ئىسمى «ئەرگىنە قۇن» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ئىلاجسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋېتىلگەن ئاغزىنى ئېچىپ چىقتى. ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامانلىرىنى تەبرىكلەيدىغان

خۇشاللىق كۈنلىرىدە پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلار ئارىسىدا تارتۇق-سوۋغات قىلىش لازىم كەلسە، ھەر قانداق نەرسىنى توققۇز-توققۇزدىن سوۋغات قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە سەككىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى ئامما، ئەر-ئايال پۇقرالار ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىشسا، ئاز دېگەندە سەككىز نان ئېلىپ بېرىپ ئۇنى توققۇز نان، دەپ ئاتايتتى. ھەمدە سەككىز ناننى توققۇز نانغا تەڭ، دەپ ھېسابلايتتى. تا ھازىرغىچە بۇ رەسىم-قائىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زاماندا ئېلخاننىڭ ئەۋلادىدىن «ئەلئەنقىۋا» ئاتلىق، ئەرگە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى. بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆينىڭ تۈگۈكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇقلۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقىۋاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھامىلىدار بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۇۋى مەريەممۇ خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالام ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان.

چۈنكى «تەڭرى نېمىنى خالىسا ۋە نېمىنى بۇيرۇسا بولماي قالمايدۇ» دېگەن ئايەت تەڭرىنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپىتىدىن ئىبارەت.

خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا گەپ-سۆز، پىتنە-پاسات پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار ۋەقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلىكتىن، خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىۋاشتىن كۈچەيدى.

ئەلئەنقىۋا ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا «بۇزەنجىرخان» دەپ ئات قويدى. بۇزەنجىرخان چوڭ پادىشاھ بولۇپ، ئىمىر ئابا مۇسلىم بىلەن دوست ئىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇزەنجىرخاننىڭ ئابا مۇسلىم بىلەن زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

بۇزەنجىرخانىنىڭ ئوغلى بوقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۆمىنخان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسۇنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۆمىنەخان، دۆمىنەخاندىن قىبلىخان، قاجۇلىخان دەپ قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كىچىك ئوغلى قاجۇلىخان چۈش كۆردى. كۆرگەن چۈشنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىكى: «بۈگۈن كېچە ئاكام قىبلىخاننىڭ ئېتىكىدىن بىر قۇياش چىقىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ ھەممە ئالەمنى يورۇتتى، كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ بىر-بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىر نەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىر يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يورۇق بولۇپ تۇرغان چاغدا، مېنىڭ ئېتىكىمدىن بىر قۇياش چىقىپ ھەممە جاھاننى يورۇتتى، ئاخىر ئۇمۇ ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىر نەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ ھەممە يەرنى يورۇتتى. بۇ ئەھۋال ئۇزاق داۋام قىلدى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن» دېدى. دادىسىنىڭمۇ چۈشىدە مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدى. ئۇ پۈتۈن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا ئوغلىنىڭ چۈشنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن: «قىبلىخاننىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قۇياشلار پەرزەنتلىرى بولۇپ كەينى-كەينىدىن دۇنياغا كېلىپ، ھەر بىرى بىر تەرەپكە پادىشاھ بولۇپ دەۋران سۈرۈپ ئۆتىدىكەن. چۈش كۆرگەن قاجۇلىخاننىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلۇغ بىر پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ ياخشى خىسلىتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە باياشات بولىدىكەن»، دەپ تەبىر بېرىشتى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى دۆمىنەخاننى مۇبارەكلەشتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇشتى. دۆمىنەخان:

— مەندىن كېيىن ئوغلۇم قىبلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى پادىشاھ بولسۇن. قاجۇلىخاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت پۈتۈلسۇن، دەپ ئەمىر قىلدى.

خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن، خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر-ۋۇزەرا، ئەمىر-ئۆمەرلەر خەتكە مۆھۈرلىرىنى بېسىپ خەزىنىگە تاپشۇردى.

مۇشۇ ۋەسىقە (توختام خەت) خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىدخاننىڭ زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر ئىجرا بولۇپ كەلگەنلىكى. بۇ خەت قالماق (موڭغۇل) تىلىدا «پارامىن» دەپ ئاتىلىدۇ.

قىبلىخاننىڭ ئوغلى بوزناخان، ئۇنىڭ ئوغلى يىسۇ باھادىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھ چىڭگىزخان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 598-يىلى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. پايتەختى قارا قۇرۇمدىكى «كۈرۈلۈن» دېگەن يەردە ئىدى. شۇ چاغدا خىتاي (جۇڭگو) نىڭ خانى — ئالتانخان بولۇپ، پايتەختى «خان بالىغ» ئىدى. خىتاي تىلىدا خان بالىغنى «جۇڭدۇ» (يەنى دادۇ) دەيدۇ.

ئالتانخاننىڭ ئۈستىگە چىڭگىزخان چېرىك تارتىپ بېرىپ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىر ئالتانخان تەسلىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، ئالتانخاننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ ياندى.

شەرقتە خانبالىغدىن تارتىپ شىمالدا قازان شەھىرىگىچە بولغان زېمىننىڭ «تاتارىستان» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبىگە كەلسەك، چىڭگىزخان قازان شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا ئېلىپ بارغان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ نامى بىلەن «تاتارىستان» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن، كېيىن بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كەلدى، دېيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرب تەرەپتە رۇم، مەۋسىل، باغداد، جەنۇب تەرەپتە ئوزبايخان دەرياسى، سىندى، كاپىل، بەدەخشانلارنى ھەم تاتارىستاننى قولغا كىرگۈزۈپ 25 يىل پادىشاھ بولدى، ئۇ 73 يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە، قاراچانويان ۋەزىر بولدى. قاراچانويان بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ بەشىنچى ئەۋلاد بوۋىسى ئىدى. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاتىسى ئەمىر تورغاي، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر توكۇل، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئېلىنگىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى قارا نويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر سۇغۇنچىن، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر بەردوق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىرمىچىن بارلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاجۇلى باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى دۆمەنەخاندىن ئىبارەت بۈيۈك ئەمىر تېمۇرنىڭ سەككىزىنچى بوۋىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى بوۋىسى بىر ئىدى.

خانلىق قىبلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاجۇلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھەر قانچە چوڭ پادىشاھ بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگىلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىر نەچچە ئەۋلادقىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگىنىڭ زامانىلىرىدا ئۈۋەيس خاننىڭ ئوغلى يۇنۇسخان ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشۈۋىدى، ئۇنى شىرازغا پالدى. يۇنۇسخان ھۈنەر-كەسپ قىلىپ «يۇنۇس ئۇستا» دەپ نام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققاندا شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ: «بۇندىن كېيىن مېنى دوست بىلگەيلا، خىزمەتچى قاتارىدا كۆرگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشاھ» دېگەندەك نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى قىلدى، يۇنۇسخان ماقۇل بولۇپ سۇلتان سەئىد مىرزانى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇسخانغا بىر

مۇنچە موغۇللارنى قوشۇپ موغۇلىستانغا «خان» قىلىپ ئەۋەتتى، ئاخىر خۇدايارخانغىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىمۇ «خان» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوگتايخان، تولۇيخان دەپ تۆت ئوغلى بار ئىدى. چىڭگىزخان پۈتۈن مەملىكىتىنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چاغاتايخانغا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چاغاتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخان ئوگتايخاننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغان بالىلىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكوخان مەشھۇر تولۇيخاننىڭ ئوغلى (يەنى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى) بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن. ئەمما، بۇ يەردە موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەقسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھىلاكوخاننىڭ ۋەقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى مامۇكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سوقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولۇپ، سۇلتان غىياسىددىن دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. ئۇ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانىدى، ياش ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىسلام پادىشاھلىرى ئىچىدە راۋا تاپالمىغانلارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسەن بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تېمۇرخان ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان 24 يېشىدا مەۋلانا ئەرشىدىننىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ئۇ تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 766- يىلى 34 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ئۆز پايتەختى ئىلىدا دەپنە قىلىندى.

مەغپۇرخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەر قايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا باشقا-باشقا بولۇپ كەتكەنىدى. تۇغلۇق تېمۇرخان ماۋەرائۇننەھىر شەھەرلىرىنى ئاتا مىراسىم دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ

سەمەرقەنتكە باردى. بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگان شەھىرى سەبزدە ھاكىم ئىدى. ئۇ تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى، پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە، تۇغلۇق تېمۇرخان ئوغلى ئىلياس خوجىنى سەمەرقەنتتە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئەمىر تېمۇر كوراگاننى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگىلىدى ۋە قۇندۇزغىچە بولغان زېمىننى قولغا كىرگۈزۈپ ئۆز پايىتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايق ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئىلى شەھىرىدە ئىسلام دىنى قانات يايدى.

ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بېشارىتى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى، بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغراخانلاردىن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان 13 ياشلاردا ئىدى. ئۇ تەڭرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىشى، ئەبۇ نەسىر ساماننىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ھەممە خالايق سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، يەتتە شەھەردە ئىسلام جارى بولدى. ئەمما خوتەننىڭ خانى (ئۇلۇغى) بويسۇنماي 40 يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولغانىكەن. «تۈركلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغۇچى ساتۇق بولدى» دېگەن ھەدىس سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۈچۈن ئېيتىلغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننى ئاپراسىياپنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ، بۇغراخاننىڭ قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ.

تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا خان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايىتەختتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان خەلقلىرى باشقا دىندا بولۇپ، خىزىر خوجا خاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجا خان بېيجىڭ تەرەپكە غازات قىلىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولدى، جەستى تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. موغۇلىستاننىڭ پايىتەختى يەركەن بىلەن تۇرپاندىر.

خىزىر خوجا خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىرئەلخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئۈۋەيسخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۈنۈسخان.

يۈنۈسخان دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، ئۇ خوجا ئۈبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسەن مۇرىتى ئىدى.

سۇلتان سەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەدلەر مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى خوجا ئەھرار بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. يۈنۈسخان ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار يولدا ئۇچرىشىپ ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئولتۇرۇشتى. شۇ چاغدا خوجا ئەھرار ھەم نەم ھەم بىپاك يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايەن، دەپ گۇمان قىلدى. يۈنۈسخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال ئېتىكىدە قۇرۇق توپا ئەكىلىپ تۆكۈپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇ ئادەمنىڭ مۇنداق ئىخلاسەنلىكىگە خۇشال بولۇپ دۇئا قىلدى.

شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى، قاراقچىلار موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ، باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ، «دىيانەتلىك مۇسۇلمان پادىشاھلىرىنىڭ پۇقرالىرىنى ئېلىپ-ساتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن، يۇرت ھاكىملىرى بۇ ئىشنى قاتتىق مەنئى قىلسۇن» دەپ شەرىئەتنىڭ ئەمىرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ-ساتىدىغان ئىش تۈگىدى. يۈنۈسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاشكەنتتە دەپنە قىلىندى.

يۈنۈسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بولۇپ، ئۇ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى، بۇ يەر «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالدى. چۈنكى موڭغۇللار خاننىڭ جەستى بار يەرنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن «ئالتۇن» دەپ ئاتىتتى. خان-بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرىنىمۇ ئىززەت قىلىپ، ئالتۇن-دەستەك، ئالتۇن نىشان دەيتتى، ئەھمەدخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئىككى خاننىڭ جەستى بىر جايدا بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، كابۇل شەھىرىدە ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ ئەۋلادى بولغان بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. ئۇ بىر نەچچە كىشى بىلەن ئەنجان ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۈچ يىل ھاكىمىيەت سۈرىدى، ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جارس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلاردىن 4700 كىشىنى تاللاپ، بىللە ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشاھ بولۇپ 48 يىل ھۆكۈم سۈرگەندى. سۇلتان سەئىدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشتى، ئاخىر مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. سۇلتان سەئىدخان يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ دۇنيا-دەپنىسى، مال-مۈلۈك، چارۋا، باغ-ۋارانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇ خەلققە ناھايىتى زۇلۇم سالغانىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇناھ ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈۋالاتتى.

ئۇ ئاقسۇ خەلقىنى «ئەھمەدخانغا ياردەملەشتى» دەپ قىرغىن قىلدى، تىرىك قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلىرىگە كۆچۈرۈۋەتكەندى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دىيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش بىكار قالغانىدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكرىدەك زالىم پادىشاھ ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ-ھەۋەس قىلسا، «تارىخى رەشىدى» نى ئوقۇپ كۆرسە كۇپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەر قايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، بۇ دىيارنى يەنە ئاۋات قىلدى. ئاقسۇ خەلقى جاي-جايلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار ئۆزئارا ئىتتىپاق ئەمەس ئىدى، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال-مۈلۈكلىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى. «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان شۇ كىتابتا: «شۇ چاغدا مەن 16 — 17 ياشتا ئىدىم. مال-دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم. شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭا 17 مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل-مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىمەت ئېلىنغان مال-ئولجىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ» دەپ يازغان.

سېخىي سۇلتان سەئىدخان مۇسۇلمانلار ئاجىزلىشىپ، خاراب بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ مال-دۇنيادىن ھاجەتسىز بولغانلىقىنى پەملەپ، بۇ يەتتە شەھەر خەلقى تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرۈۋەتتى. ئۇ «ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن بىر نەرسە ئېلىنمىسۇن، ئالۋان-ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارمۇ بىر نەرسە بەرمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خارابلىشىشقا باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەتلىشىپ قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. پۈتۈن دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ: «بۇنىڭلىق بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى، خان ئۆز ئەمرىدىن يانمىسا، يۇرت خەلقىگە بىر نېمە دېگىلى بولمىسا، قانداق قىلغۇلۇق» دەپ مەسلىھەتلىشتى ۋە تۆت يىلنى ئارتۇق ھېسابلاپ، «بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. مەسلىھەت، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرت خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلىشتى. خان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق باج-خىراج ئېلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خاننىڭ يارلىق، ئەمىر-پەرمانلىرىغىمۇ تۆت يىلنى قوشۇپ ھېسابلىغان يىل يېزىلدى. پۇقرالارمۇ شۇ ھېسابنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل ھېسابى باشقا شەھەرلەردىن تۆت يىل ئىلگىرى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ھىجرىيەنىڭ 939- يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەنگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇرىشتخان خان بولدى.

ئابدۇرىشتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىللىقتا تەڭدىشى يوق تىللىرىدا ياخشى شېئىرلارنى يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدە ئىككىنچى فساغورس ئىدى. ئۇ «ئىشەرەت ئەنگىز» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. شۇ چاغلاردا خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دېگەن (ئىشان) كىشى كەلگەنىدى، ئابدۇرىشتخان ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى. مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگاننىڭ ئوغلى مىرزا ھەيدەر ئابدۇرىشتخاننىڭ نامىغا بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخى رەشىدى» قويدى. ئابدۇرىشتخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، تارىخى ھىجرىيەنىڭ 967- يىلى 49 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىندى. ئورنىغا ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خان بولدى. ئۇمۇ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن سۈرىدى، زورلۇق-زۇمبۇلۇقنى يوقاتتى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەدخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سۈپى سۇلتان قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇ 33 يىل پادىشاھ بولۇپ تارىخى ھىجرىيەنىڭ 1000- يىلى ۋاپات بولۇپ يەكەندە دەپنە قىلىندى.

ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخاننى يەكەندىن ئېلىپ كېلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەدخان ھەم پادىشاھ، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىسھاق يەكەنگە كەلدى؛ مۇھەممەدخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىت بولدى، كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ.

مۇھەممەدخان 70 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇجائىددىن ئەھمەد خان بولدى بۇ كىشىنى ئۆز

ئادەملىرى شېھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدۇلپېتىپ سۇلتان خان بولدى.

ئۇ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1037- يىلى 26 يېشىدا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ چاغلاردا قۇمۇلدىن تارتىپ بۈگۈرگىچە ئابدۇرىشتخاننىڭ 12- ئوغلى ئابدۇرېھىمخان پادىشاھ ئىدى.

سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەرقتە قۇمۇل، غەربتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇبتا چەرچەن-لوپنۇپچە بولغان زېمىنلارغا پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1048- يىلى سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۆلۈنۈپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا-بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما ئۇ رەھىمسىز، زالىم، قانخور، گۇمانخور بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرىكى خان-بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچلىك، ۋەتەنپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلىۋەتتى. ئۆزىنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئىككى ئىنىسى — ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتاننىمۇ قوغلىۋەتتى. ئۇ ھېچ كىشىگە ئىشەنمىدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمىدى. بالىلىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. ئاقىۋەت ئۆز تەۋەلىكىدىكى يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويسارى بەگى، ئاقسۇغا ئولجاتاي بەگى، ئۈچتۇرپانغا ئالتىقۇرتقا بەگى ھاكىم قىلىپ ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقۇزدى. شۇنداقتمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ ناھەق قان تۆكتى. ئاخىر ئارام ئالالماي ھىجرىيىنىڭ 1080-

يىلى ئورنىغا ئوغلى يولۋاسخاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى «مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىمەن» دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىر نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغىسى ئابدۇرېھىمخاننىڭ ئوغلى ئىسمائىلخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ يۇرت ۋە پۇقرانى ئادالەتلىك بىلەن سوريغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خۇشال-خۇرام، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردى.

مۇشۇ دەۋردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ خوجام بىلەن ئوغلى خوجا ھىدايتۇللاھ خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى «ھەزرىتى ئاپاق») ئاتا-بالا ئىككىسى پەيدا بولدى. بىر نەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا يۈسۈپ خوجام ۋاپات بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلىغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا دانيال خوجام سەجىدە نەشىن ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خانلار قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئۆزىنى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى يوغىناپ نۇرغۇن چېرىك-ئەسكەر ئەۋەتىپمۇ يەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى نومۇس دەپ بىلدى. موڭغۇللار يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا ئىخلاسى قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۈتۈشتى. ھەر بىر شەھەرگە موڭغۇلدىن بىر نازارەتچى ۋە بىر نەچچە ئەمەلدار قويۇلدى. ھەر يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلىغا نۇرغۇن مىقداردا خام-ماتا ئەۋەتىپ موڭغۇللارغا باج تۆلەشكە باشلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئۇبەيدۇللاھ خوجا باش بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ كېتىۋەردى. ئۇبەيدۇللاھ خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجىلار بىرلىكتە يۇرت سوراپ، خەلقنى خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا يەكەندە، يۈسۈپ خوجا قەشقەردە، خامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلىدا «قۇنتەيجى» دېگەن موڭغۇل پادىشاھ بولۇپ، قۇمۇل دىيارى، قازاق دىيارى، موڭغۇل دىيارى، قىرغىز دىيارى، تۈركىستان، چىمكەنت، سايرام، موڭغۇلىستان قاتارلىق يۇرتلارغا ھۆكۈمران ئىدى. خوجىلارمۇ قۇنتەيجىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر ياكى ئىككى قېتىم نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ ئىلىغا بېرىپ قۇنتەيجىگە كۆرۈنۈش قىلىپ ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قايتىپ كېلەتتى. قۇنتەيجى ھەر قايسى خوجىنىڭ بىردىن ئوغلىنى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ بارمىتاي قىلىپ ئۆز يېنىدا ساقلايتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىر نەچچە يىل ئۆتتى.

يۈسۈپ خوجا ناھايىتى چارە-تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالام، تارتۇقلار بىلەن ئىلىغا بېرىپ قۇنتەيجىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ بىر نەچچە يىل تۇردى. ئاندىن نۇرغۇن تەدبىر قوللىنىپ، ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قۇنتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قۇنتەيجى ھېلىقى بۇيرۇقىدىن يېنىۋېلىپ خوجىلارنى ياندۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋاندىن ئۆزلىرى ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن، توسۇپ تۇرۇپ باشقىلارنى ئۆتكۈزمەي ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە دەرھال شەھەر-شەھەرگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، «شەھەردە تۇرۇۋاتقان موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى غەيرىي دىندىكىلەردىن تازىلاڭلار» دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتتى. بۇ چاغدا كىشىلەر، خوجىلارنى ئاق خان، موڭغۇللارنى قارا خان دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. يەتتە شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلدى.

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى رۇسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتى تاپقۇچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتۇردى.

قونتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، قوۋم-قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جېدەل بولدى. دۆلەت ئەرباپلىرىمۇ ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار ئامۇرسىنا دېگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، ئۇ ئارقىلىق خانغا: «موڭغۇلستاننىڭ خانلىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى. ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موڭغۇلستاننى خاقانى چىنغا تەۋە قىلاتتىم» دەپ ئەرز قىلدى. شۇ چاغدا كاڭشى خان بولۇپ، موڭغۇلستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇ ئامۇرسىنانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خۇش بولۇپ، نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، خەزىنە-دەپنە، مال-مۈلۈكلىرىدىن قولغا چىققانلىرىنى ئېلىپ، 300 دەك تەييار تاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن قېچىپ چىقتى ۋە قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي بېشى قاتتى. شۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمىنى بىلەن بەلگىلەنگەن خوجاسى بەگ دېگەن كىشى ھاكىم ئىدى. داباچى شۇنىڭدىن ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى مەككەر كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىززەتلەپ ئالدىغا چىقتى ۋە داباچىنى ئوردىغا، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جاي-جايىدا تۇتۇپ باغلىدى. بۇ چاغدا «ئىلىغا خىتاي لەشكەرلىرى كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن سۆز تارقالغانىدى. خوجاسى بەگ: «خىتاي چېرىكلىرىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغات بولمايدۇ» دەپ، داباچىنى ئادەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ تېكەسكە بارغاندا، كاڭشىخاننىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى. خوجاسى بەگ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئەي خوجاسى، دەل ۋاقتىدا ناھايىتى ياخشى ئىش قىلىپسىز، داباچى ئۇلۇغ خاننىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ئۆزىڭىز ئېلىپ

بېرىپ قىلغان خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ» دەپ مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا يولغا سالدى. خوجاسى بەگ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان ۋاڭلىق مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ نەۋرىسى قادىر بەگكە كەلگۈچە ئەۋلادى ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشەلمەي ئوتتۇرىدا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمائىلخان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەندى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغا، بەزىلىرى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ كەتكەندى.

ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرىگە: «قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى. ئىلىدا ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرىنى «خوجا» ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ» دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى. بۇ مەسلىھەت كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئۇلار ئىلىدىكى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىددىن خوجىنى خوجا قىلىپ تىكلەپ بىللە ئېلىپ ئاقسۇغا باردى. ئۇ يەردىن ئۈچتۈرپانغا ئۆتۈپ، ئۈچتۈرپاننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا، ئوغلى سىدىق خوجىنى باش قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ئۈچتۈرپانغا ئەۋەتتى. ئۈچتۈرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش-جەڭلەر بولدى. ئاخىر يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قەشقەرگە ياندى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى، ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغۇچە ۋاپات بولدى. كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ

يەكەن، خوتەننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ئىسھاق خوجىنىڭ ياقۇپ خوجا باشلىق ئەۋلادلىرىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خاقانى چىنگە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى كۇچادا راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ كاپىرلارنى مەغلۇپ قىلىپ قۇمۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ 1080- يىلى ئابدۇللاخان پادىشاھلىقىنى ئوغلى يولۇساخانغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەنىدى. ئابدۇللاخاننىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىن خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئابدۇللاخاندىن كېيىن راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر 200 يىل ئۆتۈپتۇ. مۇشۇ 200 يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان-پادىشاھلارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى.

ئابدۇللاھ خاندىن كېيىن خان ئەۋلادلىرى ۋە خوجىلارنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن 40 يىل، كۆپ بولسا 50 يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا، يەتتە شەھەرنى خاقانى چىن 150 ياكى 160 يىل سۈرىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھادىسىلەرنىڭ جەرياننى، بولۇپ ئۆتكەن چوڭ بالا-قازا ۋەقەلەرنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار، تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلغان زاماننىڭ بىرەر داناسى، دەۋرنىڭ بىرەر پازىل ئۆلىماسى تارىخ يازغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنە ياكى كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش، جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك

ۋاقىتلىرىدا زايە بولۇپ كەتكەن بولۇشى ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، خوجىلارنىڭ پىكرى-خىيالى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىيلىگەر، كۆز بۇيامچى، غەيۋەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولۇۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرى بىر «بۆرە» بولۇپ، خۇددى بۆرە قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكى، ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم-جاپا قىلدى. خالايق بۇلارغا «ئۇششۇق» دەپ ئات قويدى. ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قاندىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋرىدە خار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىر نەچچە كىشى يىغىلىپ: «ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بولۇڭ-پۇچقاقتا قالدى. ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ-پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھۆكۈمەت بېشىغا چىقتى. شۇڭا، يۇرت-خەلق خانىۋەيران بولدى. بىز بىر نەچچە ئادەم خاقانى چىننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئەرز-ھال ئېيتىپ چىرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چىرىك بەرسە، كېلىپ خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ چىن خانلىقىغا تەۋە بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلادلىرىمىز خاتىرجەم بولىدۇ» دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئاندىن يەتتە كىشى كېيىشلىرىنى (كەشلىرىنى) تەتۈر كىيىشىپ يولغا چىقتى. خاقانى چىننىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز-ھال ئېيتتى. خاقانى چىن بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ ئۇلارغا نۇرغۇن چىرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى جەڭ قىلمايلا ئالدى. خاقانى چىن بۇ يەتتە كىشىنىڭ

قىلغان خىزمىتىنىڭ بەدىلى ئۈچۈن ئۇلارغا ۋاڭ، گۇڭ، بېلى، بەيسى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر بىرىگە يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىر نەچچە ئۆيلۈكتىن دېھقاننى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەننىڭ ئۈستىگە، ھەر يىلى ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن يەنە نۇرغۇن كۈمۈش مائاش بېرىشنى بەلگىلىدى. خاقانى چىن ئۇششاققالدا كاتتا بۇتخانا ياسىتىپ بۇ بەگلەرنىڭ بۇتلىرىنى ئورنىتىپ «بۇلار بولسا يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەر قانداق بىر مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار قولىغا ئۆتكۈچە بۇ بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر قانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپ - ساتارلارمۇ بۇتخانىغا بېرىپ، ھەتتا قونۇپ رەسمىيەت بويىچە قەغەز كۆيدۈرۈپ، باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن، ئۇنداق قىلمىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆينى «ئۇلۇغ ئۆي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى بىز «ئۇلۇغ ئۆي» كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ ناھايىتى پەخىرلىنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يەنە پۇراقلىق كۈچىسىغا كىرىپ قالدى. ئارىدىن 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن خىتايلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. بۇ چاغدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خاننىڭ ئوغلى خان ئىكەن. بۇ: «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ ياكى ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. بۇلارمۇ ئاۋۋالقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغانىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختىتىلغان مائاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۇلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئاندىن ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن خۇشال-خۇرام قايتىپ كەلدى. لېكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلاد شۇ تەرىقىدە ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

خاقانى چىننىڭ چوڭلۇقى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شۇنىڭدىن بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ قويغان كىشى نەچچە ئەۋلاد مائاش ئېلىپ يەپ يېتىپتۇ.

تەڭرىم! سەن پادىشاھلارنىڭ پادىشاھىسەن، بەندىلىرىڭنىڭ 50 — 60 يىل ئىچىدە بىرەر قېتىم قىلغان بەندىچىلىك ئىبادەتلىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ بېھىشكە كىرىشنى نېسىپ قىلساڭ، سەن ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايغۇچى ۋە ئاسرىغۇچى، كەرەملىك سېخىيسەن، كىشىلەرنىڭ تىلەك-ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىلغۇچىسەن، ئامىن!

2

**جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛
مۇھەممەد ئەلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي
چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر
خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ
بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئەلىخان ئەلچى
ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ
كەلگەنلىكى**

رىۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسىرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ھىجرىيىنىڭ 1239- يىلى شىرئەلىخاننىڭ ئوغلى ئۆمەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئەلىخان (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەن ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ 1248- يىلىغا كەلگەندە، جاھانگىر خوجا قوقەنلىك ۋە قەشقەرلىك ئىخلاسەنلىرىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۈرۈپ پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش

نېيتىدە، شۇ چاغدا قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي چېرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. مۇھەممەد ئەلىخان بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزىپى كېلىپ دۆلەت ئەربابلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىشتى.

ئۇلار: «پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىگىسى خۇدا بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشاھلىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي سۇسۇق ۋە بىخۇدۇق قىلىش پادىشاھلىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىر نەچچە باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرگە بېرىپ كاپىرلارنى قورشاپ ۋىلايەت ئېلىشنى دەۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەر كەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يىغىپ توپلىغان خەزىنە، مال-مۈلۈكلەر باشباشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايە بولۇپ كېتىدۇ. خاقانى چىن بولسا چوڭ پادىشاھ. ئەگەر بېيجىڭدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بېسىۋالسا، ئۇلارغا خەزىنە، مال-مۈلۈك لازىم بولىدۇ ۋە ئىسلام ۋىلايىتىنىڭ خەزىنىلىرى تۈگەش ئېھتىمالى بار. ئەگەر خىتايلار كۈچلۈك كېلىپ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىن بىزگە گەپ-سۆز قىلماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى، غەلبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق، ناھايىتى ياخشى، ئەگەر ئالالمىساق، غازات-جەڭ قىلغاننىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئەلىخان 3000 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە كەلدى. جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشاھلىق قانۇنىدە-يوسۇنلىرى بويىچە تەزىم قىلىپ ئىززەت - ھۆرمىتى بىلەن بىر چوڭ باغقا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان خىتاي شەھىرىمۇ يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قورشاش ئىشىنى مۇھەممەد ئەلىخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مۇھاسىرىگە قاتناشقان قەشقەرلىكلەرنى ياندۇرۇپ كەتتى. مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوقەن ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر

مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ خىتاي شەھىرىنىڭ سېپىلىنىڭ تۈۋىگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقىتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلىنىڭ بىر تەرىپى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كۈننىڭ نۇرىنى توسۇپ، ئالەمنى ئىس-تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر، خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغاندەك، شەھەر سېپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى. كاپىرلار «مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سېپىلىنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، يولنى توسۇپ قارشىلىقنى كۈچەيتىپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى ئاتتى. تاشقىرىدىن مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ-زەمبىرەك ئاتتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، بىر-بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سېپىلىنىڭ ھەر تەرىپىگە شوتا قويۇپ، خۇددى دارۋازىدەك سېپىلىغا چىقتى. كاپىرلار مىلتىق، تاش، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ ئۇلارنى ئۈچ قېتىم سېپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى. جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، مۇھەممەد ئەلىخان قارىسا، ئۆلۈك ۋە شېھىتلەرنىڭ جىقلىقى، يارىدار-زەخمىدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن سېپىلىغا بارىدىغان يول قالماپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ دىلى ئېرىپ يىغلاپ كەتتى. يارىدارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆلۈكلەرنى ئاپاق خوجا مازىرىغا ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلدى. ئائىلاچىلىقتىن مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ، ئەسكەرلىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەنگە قايتىپ كەتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، ھەممە قىيىن ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى خۇدانىڭ رەھىمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى. بۇ غالىبىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەد ئەلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى قوشۇپ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەرنى قوقەنگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا ئېلىپ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ

بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى ۋە «ئەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالمىز» دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى.

ئەمما، بۇ چاغدا ئىچكىرىدىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندى. خىتاي چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەنلا جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنى يەنە بىر قېتىم تارتىۋالدى.

خىتاي چېرىكلىرىنىڭ سانىنى بەزىلەر 100 مىڭ، بەزىلەر 200 مىڭ دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىننىڭ پايتەختىدە «داۋگۇاڭ» دېگەن ئادەم خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق-دورا، قورال-ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىدىن باشقا، ھۆل-يېغىن بولۇپ ئوتۇن تېپىلمىغاندا ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن 200 ھارۋىغا ياغدا قورۇلغان قوينىڭ مايىقىنى بېسىپ ماڭغۇزغانىكەن. بۇ مایاقلارنىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە، يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۇقۇپ، مایاقلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە خاقانى چىننىڭ كۈچلۈكلۈكىنى مۇشۇ ئىشلاردىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۈن دېگەن كىشى بولۇپ، كۈچالىق ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاقبەگ ئۇلارغا يول باشلاپ قەشقەرگە ئېلىپ باردى. جاھانگىر خوجا قېچىپ «ئالاي» دېگەن يەرگە بارغاندا، ئازاقبەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجسىزلىقتىن «قولۇمنى باغلاپ خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار» دېدى. ئازاقبەگ «ئۆزلىرىنى باغلاش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قول

ياغلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ «مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۈچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن» دېگەندە، ئازاقبەگ ماقۇل بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن «ئۇلۇغ خاقانى چىننىڭ دۈشمىنى جاھانگىرى خوجىنى ئازاقبەگ تۇتۇپ كەلدى» دېگەن مەزمۇندە ئېلان چىقىرىپ جاكارلىدى. ھەم «جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئۆزۈڭ ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ قايت» دەپ ئادەم قوشۇپ ئازاقبەگنى يولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە، جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان جاھانگىر خوجىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجلى بىلەن ۋاپات بولدى، دېيىلىدۇ.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى، ئازاقبەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، خاقانى چىن ئازاقبەگنىڭ ئۆزىگە «ۋاڭ»لىق، خوتۇنغا «پۇجۇڭ»لۇق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە 24 يامبۇ، خوتۇنغا 12 يامبۇ مائاش بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈردى. ئازاقبەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەد ۋاڭ بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھمەدنىڭ ئوغلى ھامىت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاقبەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۈزۈلمەي ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن مائاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاقبەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەد بەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغانىكەن.

خىتاي چېرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى، يەر-سۇ، مال-مۈلۈك، چارۋىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوغۇل-قىز، كىچىك بالىلارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئىلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارنىڭ ئىشلىتىپ خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى پادىشاھ مۇھەممەد

ئەلىخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ، خاقانى چىنغا قوقەن خانلىقى نامىدىن ئەرزنامە يېزىپ، ئالىم بايۋەچچە باشلىق بىر نەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالام، تارتۇق پىشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەرزنامىگە: «ئۇلۇغ خاقانى چىنغا تىغ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى. كىچىك بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق يامانلىق ئۆتمىگەن، شۇڭا بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيمىز. يەنە بىرى، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لارغا مەن «ئاقساقال» بەلگىلىسەم، بۇ ئاقساقال ھەمىشە تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ تۇرسا، ئەگەر يەنە يامان ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال تۇتۇپ ماڭا ئەۋەتىپ بەرسە جازاسىنى بەرسەم. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ خاننى ئاۋارە قىلىدىغان ئىش بولمىسا» دېگەن مەزمۇنلار يېزىلدى. ئەلچىلەر بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ خىتايلارغا ئۆلەشتۈرۈپ بەرگەن قېرى-ياش قىز-جۇۋان، رەسىدە-نارەسىدە ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى تەستىقلاپ يارلىق چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن-مەنزىلگە، ئۆتەڭدىن-ئۆتەڭگە ئات-ئۇلاغ، ئاش-تاماق بېرىپ ئۆز ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئارىدا تۆت يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ، بىر مۇنچە ئاياللارنى خىتايلار ئەمرىگە ئېلىپ بالا تاپقانكەن. ئانىلىرى مۇشۇ بالىلارنىمۇ ئېلىپ بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىب-مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىكىگە خۇش بولۇپ، چوڭ-كىچىك ھەممىسى «نازۇگۇم» دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلىپ، يول بويى بۇ ناخشىنى ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايقىلار ناخشىنى ئاڭلاپ بۇلارنى كۆرگىلى كېلىشىپتۇ، چىداپ تۇرالماي يىغا-زار قىلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «نازۇگۇم» ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لار ئۈستىگە ئاقساقال بەلگىلەش شۇ چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىر مۇھەممەد ئەلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىر مۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر قىسىم پۇقرالار ۋە توپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى مەللەخاننى تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى.

تۆت يىلدىن كېيىن موللا ئالمىقۇل دېگەن قىرغىزنىڭ پادىشاھ بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا بىر مۇنچە قىرغىز، قىپچاقلارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى. پەرغانە دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

ھىجرىيەنىڭ 1270- يىلى تاشكەنت ھاكىمى قانائەت شاھ تاجىكنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ ئىككىنچى قېتىم تەختكە ئۆلتۈرۈۋەردى.

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى يەتتە شەھەر خاقانى چىننىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. ئەمما شۇ ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھىرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. يېزا-سەھىرالارنى ئۆزىگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپۇردى. رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى ئون گەز كېلەتتى، دېيىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە نۇرغۇن خىتاي، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ قەشقەرنى تارتىۋېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەرنى قىرىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتاخان تۆرەم، كىچىكخان تۆرەملەر كېلىپ قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ ئالماي، ئاخىر ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە-ھېكايىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلسام سۆزۈم ئۈزۈرۈپ كېتىپ، ئەسلى مەقسەتتىن يىراقلىشىپ كېتەرمەنمىكەن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم ۋە ئۇلارنىڭ قىسسەسىدىن قايتتىم.

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛
تۇڭگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ
قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا
جېدەل-ماجرىا يۈز بېرىپ خاقانى چىن دۆلىتىگە
زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكى

ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى (يىلان يىلى) مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسى، كۇچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۇڭگانلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇڭ، شەمسىدىن خەلىپىلەر باشلىق بىر مۇنچە تۇڭگانلار كۈجە-شاڭ كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق يېقىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار كۇچادا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى ئولتۇرۇپ خاقانى چىنغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چىنغا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىقىغا باھانە بولغان بىرەر سەۋەب، بىرەر ئىشنى نەقىل قىلغۇچى ۋە رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم. چۈنكى ھەر بىر ئادەم ھەر خىل ھېكايە ۋە رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئىچىدە مەزمۇنى بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى كېلىدىغانلىرىمۇ بار. شۇنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك، ئەقىلگە مۇۋاپىق، توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم.

بۇرۇنقى زاماندا خاقانى چىندە ئادالەتلىك، پۇقراپەرۋەر «تاڭ ۋاڭ خان» دېگەن خان بولۇپ، بىر كېچىسى چۈشىدە، خاننىڭ ئوردىسىدا بىر ئەجدىھا پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۈۋرۈكىگە يۆگىشىۋاپتۇ ۋە خاننى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۈستىگە يېشىل چاپان كىيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەجدىھانى بىرنى ئۇرغانىكەن، ئەجدىھا ئىككى پارچە بولۇپ ئۆلۈپتۇ. خان چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ، كېچىسى كۆرگەن

چۈشنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ تەبىرىنى سورايتۇ. ۋەزىرلەردىن داناراق بىرى: «مۇشۇ كۈنلەردە قىبلە تەرەپتە خۇددى سىلى چۈشلىرىدە كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىۋاتقانمىش، چۈشلىرىدە كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغايمىكىن، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەك» دەپتۇ. خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار-دۇرۇن، چاي، سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، يول راسخوتى بېرىپ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. بۇلار يۇرتىمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر خان چۈشىدە كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە، يەنى ئاخىر زاماننىڭ پەيغەمبەرگە (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرىشىپ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب، مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىر پارچە خەت يېزىپ خاقانى چىنىدىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ: «سىزگە رۇخسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ» دەپتۇ. بۇ كىشى: «مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەندىم» دەپتۇ. ئاخىر زامان پەيغەمبىرى جاۋاب بېرىپ: «سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپ كېتىۋېرىڭ، يولدا ئاچماڭ. پادىشاھىڭىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن. شۇ چاغدا مەن ھازىر بولمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىنىدىن كەلگەن كىشىلەر قايتىپ بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى شۇنداق ئېچىشىغىلا خەتنىڭ ئىچىدىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى چىقىپ غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى شۇنداق روشەن كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ، ئەمما ئورنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەسلىدىكىدەك يەملەپ، خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ كۆرگەن-بىلگەن ۋەقەلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېچىپ كۆرسە بۇ خەت چىنچە (خەنزۇچە) يېزىلغانىكەن. خان ھەيران قېلىپ: «بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سورايتۇ.

خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى: «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. دەرۋەقە بۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەندى. خان: «خەتنى كىم ئاچتى؟ راستىنى دېسەڭ، گۇناھىڭدىن ئۆتمەن، يالغان ئېيتساڭ، ھەرگىز تىرىك قويمايەن» دەپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى ئىلاجسىزلىقتىن راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. ئادالەتلىك پادىشاھ: «گۇناھىڭدىن ئۆتتۈم، ئەمما قىلغان گۇناھىڭ ئۈچۈن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل» دەپ ئەمىر قىلىپ قايتا يولغا سېلىپتۇ. بۇلار يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارنى كۆرۈپلا: «شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى ئېچىپ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، پادىشاھىڭغىمۇ قىلدىڭ» دەپتۇ ھەم «قاس»، «ۋەققاس»، «ئاس» ناملىق ئۈچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە يەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلىپ جەمئىي ئون كىشىنى خاقانى چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا سايپتۇ. بۇلار يۇرتىمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر يول يۈرۈپ، دەشت-باياۋانلارنى كېزىپ، «جايۇگۈن»گە يېتىپ كەلگەندە ئۈچ كىشىدىن بىرى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، مازىرى ھېلىمۇ بار. جايۇگۈندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ مەشھۇر.

خاقانى چىننىڭ ئەلچىلىرى «ۋەققاس» دېگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ خاننىڭ پايتەختىگە يېقىن بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ كۆرۈشۈپتۇ، ئەمما «مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ» دەپ خاننىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇش-بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خاننىڭ ئون ئىككى ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا قوشۇلۇپتۇ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ، ئەمما خاننىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپتۇ.

كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قاپتۇ. بۇ بىر نەچچە ئادەم بۇ يەردە غېرىبىسىنىپ قاپتۇ. خان: «قەيەردىن بولمىسۇن، بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ ئۆلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. خاننىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى خىتاي خەلقىدىن 80 ئۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەمەرقەنت دۆلىتىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردىن بۇ 80 ئۆيلۈك ئادەمگە 40 نەپەر مۇسۇلماننى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ 48 نەپەر كىشى بولۇپتۇ.

سەمەرقەنت پادىشاھى ھېلىقى 80 ئۆيلۈك ئادەمگە كەڭرى بىر يايلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ كۈندىن كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خىتاي قىپچاقلىرى (تۇڭگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ۋاقتىدا سەمەرقەنت دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۈكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىكەن. تۇڭگانلار شۇ كىشىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ بارلىققا كەلگەن، دېيىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پۈتۈن تۇڭگانلار يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن 48 نەپەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان، يۇرت-يۇرت، شەھەر-شەھەرلەردىكى خىتاي خەلقى يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولغان. تۇڭگانلار ئىسلام دىنىنى تاشلاپ بالدۇرقى خىتاي دىنىغا قايتىمىغان. شۇڭا تۇڭگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، دېيىلىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى خۇدانىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت-دۆلەتلىك خاقانى چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، «ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسىمۇ ئىختىيارى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ دىن-يوسۇنلىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ ئىختىيارى» دەپ، يۇرت-يۇرتقا، شەھەر-شەھەرگە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

خاقانى چىننىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە-قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، ئۆزىگە تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى. ھەر كىم ئۆز دىن ۋە ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۈرۈۋەرسە بولاتتى.

خاقانى چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىرلارنى رام قىلىش ئۈچۈن، بېيجىڭدا تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپتۇ. نۇرغۇن يەرلىك ئەر-ئايال، ياش-قېرىلارنى يىغىپ ئۆز رەسىم-قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن-تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. مۇسۇلمانلارغا بولسا: «مۇشۇ ئويۇن-تاماشىغا كەلگەن چوڭ-كىچىك خوتۇن-قىزىلاردىن قايسىسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارغا يارسا، شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. سىلەرگە يارىغاننىڭ ئېرى ياكى بالىسى بولسىمۇ مەيلى» دەپتۇ.

مۇسۇلمانلار خاننىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭلىگە يارىغاننى ۋە ئۆزى خالىغاننى تۇتۇپتۇ. ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئەمرىگە ئېلىپ ئۆي تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلار «تۇڭگان» دەپ ئاتىلىپتۇ. لېكىن ئېرى بار ئايال، يېشى كىچىك قىزىلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خىتاي پۇقرالار نارازى بولۇپ، «بۇلار «سۇ خۇي خۇي» ئىكەن» دەپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يۈزى يوق» (يۈزسىز) دېگەن بولۇپ، شۇنىڭدىن تارتىپ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل-ماجرىا قىلىشىپ قالسا «سۇ خۇي خۇي» دەپ دەشنام-ھاقارەت قىلىدىغان بولۇپتۇ. 50 خىتاي پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرۈپتۇ، بىر تۇڭگان 50 تۈرلۈك گۇناھ بىلەن جاۋابكارلىققا تارتىلماپتۇ. تۇڭگانلارنىڭ

چوڭچىلىق قىلىپ، خىتايلارنى كۆزىگە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۇڭگانلارغا ئاشۇنداق يۈز-خاتىرە قىلغانلىقتىن بولغانىكەن.

خان بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپتۇ. ئوغلى ئۇنىڭ ئورنىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بىر نەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئەمما ئاخىرىغا كېلىپ خان توغرا يولدىن ئېزىپ ئەسلىدىكى دىنغا يېنىپ كېتىپتۇ. ۋەقەسىمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ (مازىرى مەشھۇر). شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە يۈز يىل ئۆتكۈچە تۇڭگانلار ئەركىن ئۆتۈپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا «شىنفو» دېگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۇڭگانلار مەدرىسىگە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپتۇ. بىر مۇنچە بىنام زېمىنى خاندان سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلىندۇرۇپ خانىقاغا ۋەخپە قىلىپتۇ. ھوسۇلنى شۇ مەدرىسىدە ئوقۇغان تالىپلارغا بېرىپتۇ. بۇ ۋەخپە يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خىتايلارنىڭ توڭگۇزلىرى كىرىپ چەيلەپ بۇزۇپتۇ. بىر نەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل-ماجرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىر بۇغداينى خامان قىلىپ تېپىپ چەش قىلغاندا، يەنە توڭگۇزلار كىرىپ چەشنى يەپتۇ. توڭگۇزلارنىڭ ئىگىلىرى بىلەن تۇڭگانلار ماجىرا قىلىشىپ بىر-بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توڭگۇز ئىگىلىرىگە يەنە بىر مۇنچە خىتايلار يار-يۆلەك بولۇپتۇ. تۇڭگانلارغا مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۇڭگانلار يار-يۆلەك بولۇپ جېدەل چوڭىيىپتۇ. ۋەقەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ، جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتتىسىغا: «بۇ ۋەخپە يەرنى نەچچە يىلدىن بېرىپ تېرىپ ھوسۇلنى ئالدى ئەمدى يەرنى باجغا ھېسابلاپ ئېلىپ، سېتىپ پۇلنى خەزىنىگە ئالساق» دەپ خەت يېزىپتۇ. ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ نەرخ توختىتىۋاتقاندا مەدرىسىدىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار قوزغىلىپ چىقىپ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەتچىلەرنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. شەھەرگە يېتىپ كەلگەن ھامان شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭ بولۇپتۇ. تۇڭگانلار گۇرۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە «ما فۇلۇڭ» دېگەن ئاتلىق بىر ئۆلىماسى بار ئىكەن. ئۇنى «خان»لىققا تەيىن قىلىشىپتۇ. تۇڭگانلار «چىڭ جۇفو» (كىنجاپ) دېگەن كاتتا بىر

شەھەرنى بىنا قىلىپ، خاننى شۇ شەھەردە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ،
ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقانى چىننىڭ مەملىكىتىگە ئىنگىلىز ناسارالار تاجاۋۇز قىلىپ
كېلىپ، بېرما ۋىلايىتى ۋە 72 شەھەرنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلغان، بىر
تەرەپتە «ۋۇ سۇڭگۈي چىن موزا» خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۇڭگانلار
جېدەل چىقىرىۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.

ئاقسۆت تۇڭگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي چەت ياقا يۇرتلارغا كېتىشنى
مەسلىھەت قىلىشىپ، غەرب تەرەپكە يۈزلىنىپتۇ. بۇ ئىش خانغا مەلۇم
بولغاندىن كېيىن خان غەرب تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرىغا: «نۇرغۇن
تۇڭگانلار نەسەت قىلساقمۇ ئۇنىماي، ئىتائىتىمدىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ
ئەيىبى ۋە بىئەدەبلىكىدىن قورقۇپ تۇرالماي غەرب تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تەرەپكە
بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ، پۇقرالارغا زىيان
يەتكۈزۈش ئېھتىمالى بار. مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن،
شەھەر-شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ ماڭا ئۇچۇرنى بېرىڭلار»، دەپ
يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنېرالى) بۇ يارلىقنى
تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ھەيران بولۇپ: «تۇڭگانلار نۇرغۇن خەلق، ئۇلارنىڭ
خۇي-پەيلىمۇ باشقىچە بولۇپ قالدى. خاننىڭ يارلىقىنىڭ ئازراقلا پۇرىقىنى
ئالسا، بىز ئاخشامدا يوقىتىمىز دېگۈچە، ئۇلار ئەتىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن.
ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۇڭگانلارنىڭ مەنزىلى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە تۇڭگانلارنى
قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەند-نەسەت قىلىپ توختام
تۈزۈشسەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادارچىلىقنى قىلىدۇ»
دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى
قىچقىرىپ پەيمان، ۋەدە-توختاملار تۈزۈشۈپتۇ. لېكىن تۇڭگانلار خاتىرجەم
بولالماي كېچىلىرى ئۇخلىماپتۇ. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىر قىلىشىپتۇ. بىر ئايدا
بىر قېتىم غۇسۇل-تەرەت قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەر كۈنى نەچچە قېتىم غۇسۇل
تەرەت قىلىپ كۈندىن كۈنگە غەم-ئەندىشىسى كۆپىيىپ كېتىپتۇ.

جاڭجۇن تۇڭگانلارنىڭ خۇي-پەيلىگە قاراپ خاننىڭ يارلىقىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شەھەر-شەھەرنىڭ ئامباللىرىغا: «پالانى كۈنى پالانى سائەتتە تۇڭگان تائىپىسىنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ.

ئۈرۈمچىدە سۇ دالويە دېگەن تۇڭگان خىتايىلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەڭدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلىئام قىلىش بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا خەۋەر بېرىپتۇ. دادىسى شەھەر-شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۇننىڭ بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئەۋەتىپ، جاڭجۇننىڭ بۇيرۇقىنى بېسىپ قويۇپتۇ. سۇ دالويىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن تەڭ كۇچادىكى تۇڭگانلار بۇزۇلۇپ، خىتايىلار ئۆلتۈرۈۋالغان جايغا ئوت قويۇپ خىتايىلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقانى چىننىڭ دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ يەنە بىر سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ:

داۋگۇاڭ خاننىڭ خانلىق زامانىدا خاقانى چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن شەنڧېڭ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن زاۋاللىققا يۈز تۈتۈپتۇ. پەرەڭلەر نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئېلىپ، تاراچ-پاراچ قىلىپ خوجايىن بولۇۋاپتۇ. يەنە بىز تەرەپتىن، قارا خىتايىلار خانلىق تالىشىپ خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭ-جېدەل توختىماپتۇ. تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقانى چىنغا بويسۇنماپتۇ. ئەتراپتىكى قوشنا پادىشاھلارمۇ ھەر بىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ خاقانى چىننى ئارامدا قويماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرا-خەلقلەرنىڭ بېشى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولماپتۇ.

خاقانى چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كۆۋەي (قايقىنىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقىرىقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كۆۋەيدىن خەۋەر ئالالماپتۇ، بەلكى كۆۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار-چېرىكلەرگە: «بۇندىن كېيىن

«كۇلياڭ» يەنى تەمىنات ئەۋەتمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كۆۋەيدىكى مەنسەپدار-چېرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت-پايدا يەتمىدى. كۆۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەمما بۇ تەرەپتىكى خىتايلارنىڭ چوڭى جاڭجۇن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى قۇمۇل ۋاڭى ئەھمەت ۋاڭ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ خانغا: «بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان تېپىپ ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس كولاپ چېرىكلەرنى باقىمىز. بىز ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىققا ئەمەل قىلىپ كۆۋەينى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقانى چىننىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن» دەپ خەت يېزىپتۇ. خەتكە يەنە خاننى ماقۇل دېگۈزىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەر كىرگۈزۈلۈپتۇ. ئەزىزى خاقانى چىن كۆرۈپ: «جۈنلى (تەستىقلىدىم) ئۇنداق بولسا، ئۆزۈڭلار كان تېپىپ چېرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شەھەر-شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار پۇقرالارنى ھاشاركەشلىككە ئېلىپ بېرىپ تاغۇتاغ، دەشتىمۇدەشت كان ئىزدەپ، تاغ باغرىلىرىنى چاشقان تەشكەندەك ئۆتمىتۈشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبىر-جاپا بولۇپ كەتتى، ئىشلىگەنلەرگە ھەق بېرىلمىدى. ئېچىلغان كانلارمۇ كېيىن تاشلىنىپ كەتتى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولدى، پۇقرالاردىن «تۈز پۇلى» دەپ پۇل ئېلىندى. ھەر ئايدا يەنە ئادەم بېشىغا «چوقا پۇلى» دەپ پۇل ئېلىندى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئالۋان-ياساق كۆپىيىپ تىنچلىق ۋە ئاراملىق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر خىتايلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۈتۈن ئالۋان-ياساق پۇلى يوق، غېرىب-بېچارىلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتۈرەلمەي يەر-سۇ، ئۆي-سەرەمجان، ئات-ئۇلاغلىرىنى

ختايلاغا گۆرۈ قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغا-زارە قىلىشتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چېرىكلەر داقا-دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ: «بىزلەرنىڭ مائاش تەمىناتلىرىمىزنى بەرسۇن! بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ-تالايمىز» دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۈشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ «ھەر قانداق پۇلى بار ئادەم كۈمۈش پۇل سوۋغات قىلسا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ بازار-گۈزەلەرگە ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تەمە قىلىپ پۇل بېرىپ ئەمەل تاپتى. پۇقرالار زۇلۇم-جاپا تارتتى. ھەر قانداق نامى-نشانى يوق، ئوغرى-قىمارۋاز، سەرگەردانلار بولسىمۇ پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىلدى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقى مەنسەپدارلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمىدى. جەبىر-زۇلۇم كۈندىن-كۈنگە زىيادە بولدى. خىتاي مەنسەپدارلارغا ئەر زىيادە بېرىلسە: «چەنتۇ (يەرلىق خەلق — ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىمبەگ بىلىدۇ» دەپ سورىمىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى بويىچە ئۆزى خالىغاننى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەر زىيادە بەرمىدى. تۇڭچى-تىلماچىلار دەللاغا ئوخشاش، مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، كۈمۈش پۇلغا ئاشكارا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابروۋى تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

يەنە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ: يەكەنگە ئەپرىدۇن ۋاڭ ھاكىم، بېلى مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ ئىشىكىغا ئىدى. بىر گۇناھ قويۇپ ئەپرىدۇن ۋاڭنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەمبەگدىن 2000 يامبۇ ئېلىپ يەكەنگە ھاكىم قىلدى. رۇستەمبەگ دېگەن مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. ئۇنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭنىڭ ئۈستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭنى ئىشىكىغا ئېلىپ چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا مۇھەممەد ئىمىن

ۋاڭ نومۇس قىلىپ: «مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم مىڭ ياخشى» دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.

كۇچارلىق ئازاقبەگ ۋە ئەھمەت ۋاڭلارنىڭ ئالدىدا خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچالىق قۇتلۇقبەگ قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايتبەگ 1500 يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولۇپ يۇرت سورىدى، ياخشى پەزىلەتلىك كىشىلەرنى كۆزىگە ئىلمىدى، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلماي، «ئۇۋال بولار» دېگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى، مەنسەپ ئارزۇ-ھەۋىسى ۋە بەرگەن پۇل-كۈمۈشلىرىنى ئۈندۈرۈۋېلىشنىڭ غېمىدىن باشقىسىنى خىيالغا كەلتۈرمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى بېقىپ يۇرتقا ئىگىدارچىلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بىخ-يىلتىزىنى كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەب بولدى. پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەر، بەگزادە، ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ بۇلۇڭ-پۇچقاقتا قالدى. ئاجىز پۇقرالارنى ئاتىنى بالغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ئالۋان-ياساق، ھاشارغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالماي، پۇلنىڭ ۋە جاننىڭ ئاچچىقىدىن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ كۆزلىرىدىن قەترە-قەترە، بەلكى دەريا-دەريا ياش ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، بۇ دەرەخنىڭ قۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا بارماي خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە يۇرتنىڭ ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانا جالالىددىن رۇمىنىڭ ئېيتقانلىرى يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ راستلىقىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

مەسنەۋى

تا دىلى مەردى خۇدا نايەد بەدەرد،

ھېچ مەردىرا خۇدا رەسۋانكەرد*.

دېگەندەك، دىلى ئاگاھ، غەپلەتتە ئەمەس بىرەر كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە-پەريادى، ئاھۇ زارى ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى، رەھىم-شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆز كۈچ-قۇدرىتى بىلەن «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۆزىگە خاس سۈپىتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام-نىشانىسىز مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھەمىشە بىر گۈرۈھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۈرۈھ كىشىلەرنى ئۈستۈن ۋە ئەزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا، ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە كاتتا ئەجىر بېرىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇلارنى چىرايلىق نام، ياخشى سۈپەت بىلەن ماختايدۇ. «ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش پۈتۈن ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ ئىبادىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا پەقەت پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا مۇيەسسەر بولالايدۇ، باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن. ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى-ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئامىن!

بىرىنچى داستان

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم-شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۇچار

شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىدىن خوجىنىڭ

خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە

لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر

پۈتۈن ئالەمنى ياراتقان ھېكمەتلىك ۋە مەغپىرەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، پاك-خاسىيەتلىك ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت ۋە ياردىمى بىلەن قەدىمدىن بۇ ئالتە شەھەرگە مۇسۇلمان خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەندى.

ئۇنىڭدىن كېيىن 140 ياكى 150 يىلچە بېيجىڭ خانلىرىغا تەۋە بولدى. بۇ چاغلاردا پۇقرالار يۇرتىنىڭ ئالۋان-ياساقلىرى دەستىدىن خار-زار، زالىم خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە بەگلەرنىڭ جەبىر-زۇلمىدىن خانىۋەيران بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى. پۇقرالار زار-زار يىغلاپ تەڭرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىقى، كاپىرلارنىڭ زاۋاللىقىنى تىلەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن تۇرغان بىر ۋاقىتتا، كۇچاردىكى تۇڭگانلار خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك ئۇشتۇمتۇت قوزغىلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ، خىتايلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئېلىيار بەگ باشلىق بىر مۇنچە دەردمەن مۇسۇلمانلارمۇ تۇڭگانلارغا قوشۇلۇپ يار-يۆلەكتە بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار بىر دىل-بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئامبال ۋە چېرىكلەرنىڭ يامۇلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوت قويۇپ، تاڭ ئاتقۇچە نۇرغۇن كاپىرلارنى يوقاتتى. كۈن چىقىشى بىلەن تەڭ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىر مۇنچە چېرىكلەرنى توپلاپ تاقابىل تۇرۇپ سوقۇشقان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمەي مەغلۇب بولدى ۋە ئاخىر قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىپ غەلبە قازاندى. بۇ دەل ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى، يىلان يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كېچىسى بولۇپ، يەكەننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ئەھمەت ۋاڭ بىرەر جىنايەت

ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خاننىڭ پەرمىنى بىلەن ھاكىملىقتىن ئايرىلىپ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچار شەھىرىگە كېلىپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلار يىغىلىپ ئەھمەت ۋاڭغا ئىلتىماس قىلىپ: «سىلى ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن. ھۆكۈمدارلىقنىڭ قائىدىسى، سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى ئۆزلىرىگە مەلۇم. بىزگە باش بولۇپ ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەرسىلە، بىزلەر جان-تېنىمىز بىلەن خىزمەتلىرىنى قىلىپ، بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنۇپ، ئۆزلىرىنى خان ئورنىدا كۆرىمىز» دېيىشتى. ئەھمەت ۋاڭ بولسا: «سىلەر ئاز، خىتايلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارغا تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ. مېنىڭ ئاتا-بوۋام ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ چوڭ مەنەسپكە ئېرىشكەن، خان نۇرغۇن يەر-سۇلارنى ئىلتىپات قىلىپ بېرىپ، ئەۋلادىدىن-ئەۋلادىمغىچە بەھرىمەن بولۇشۇمغا پەرىمان بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. ئاتا-بوۋا، ئەجدادىدىن تارتىپ خاننىڭ دۆلىتىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەمدى يۈز ئۆرۈپ تۈزكۈرلۈك قىلمايمەن. خان دىنسىز كاپىر بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۈز ھەققىگە ھۆرمەت قىلىش پەرز، دەپ قارايمەن. مەن قېرىدىم، يېشىم 70 كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم. كىمنى باش قىلساڭلار قىلىڭلار، مەن باش بولمايمەن»، دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان خالايقىنىڭ ھەممىسى غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئەھمەت ۋاڭنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ، كۇچارنىڭ ھاكىمى مۇھەممەد قۇربانبەگ باشلىق سەككىز بەگنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلدى.

كۇچاردىكى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىينىڭ مازىرىدا ئىنسانىي ھەۋەسلەردىن كېچىپ، دەرۋىشلىك يولىغا كىرىپ، دۇئا-تەلەپ بىلەن ياتقان مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىخلاسىغا ئىگە بولغان راشىدىن خوجا دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇلار بۇ كىشىنى ئىبادەتخانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ: «بۇرۇندىن تارتىپ بىزگە پېشۋا بولغان، ھېلىمۇ باشلامچى بولۇپ خانلىق

ماقامدا ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە» دەپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە توختى ئىشكىئاغا بەگنى ۋەزىر قىلدى. ھەممە كىشى پەرمانغا بويسۇندى.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئىككىنچى كۈنى، راشىددىن خوجا بۇرھانىددىن خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى خېتىپ خوجام) نى ئەسكەرلەرگە باش (قوماندان) قىلىپ، بايلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئەسكەرلەرگە قازى قىلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجىنى قوشۇپ، 150 ئەسكەر، 40 نەپەر تۇڭگان ئەسكەر بىلەن سەككىز دانە زەمبىرەكنى بېرىپ غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىر قانچە ئون يىللاردىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنىسىز كاپىرلار ۋە ئەزگۈچى زالىم بەگلەرنىڭ قولىدا خار-زار بولۇپ، ئەرلەر خوتۇنلىرىدىن، بالىلار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چەكتى. ئۇلار خاھى يېمەك-ئىچمەكنىڭ لەززىتىنى، خاھى كىيىم-كېچەكنىڭ راھىتىنى كۆرمەي، ئالۋانكەشلىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار-يۆلەك بولۇپ، ئورنىمىزدىن دەس تۇرۇشقا كۈچ-قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىپ نۇرغۇنلىرىنى دوزاخقا ئۇزاتتۇق، كاپىرلارغا ياردەم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكۈچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز لازىم ۋە زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرزىدۇر، شۇنداقلا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتى ۋە كەسپىدۇر.

خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى

بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دىنىسىز كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

ئۇلۇغ تەڭرىم «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۈپىتىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەپنىڭ قىسقىسى، سايرام ۋە باينى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئەسكەر توپلاپ ئاقسۇغا بېرىڭلار، ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز، سىلەر بارغۇچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇڭگانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ ئالدىڭلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-ئۇرۇش بولۇپ قالسا، «دىنىسىزلا قەيەردە بولسا، شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا لايىق، ئىككىلەنمەي تىخ تارتىپ يوقىتىڭلار. چۈنكى «جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا». بۇ ھەدىسنىڭ مەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قوقەن ۋە بۇخارانىڭ پادىشاھلىرى دوستلۇق رەسىم-يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولىدىغانلىق ئىشەنچىنى بىلدۈرسە ناھايىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا، دەرھال ياردەم ئەۋەتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇرۇڭلار! مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتدارلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم» دەپ ئەمر قىلدى. راشىددىن خوجا يەنە ئىسھاق خوجىنى باش (قوماندان) قىلىپ سىدىق دادخاھ، مەمۇر باتۇر، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىلارنى قوشۇپ 180 يەرلىك مۇسۇلمان ئەسكەر، 50 نەپەر تۇڭگان ئەسكەر بىلەن 12 دانە زەمبىرەكنى بېرىپ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇرھانىدىن خوجامغا بەرگەن بۇيرۇقنى قايتا-قايتا چۈشەندۈرۈپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، دۇئا-تەكبىر بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سالدى.

راشىدىدىن خوجىنىڭ نەسەبى

راشىدىدىن خوجا نىزامىدىدىن خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى. نىزامىدىدىن خوجا بولسا مەۋلانا ئەرشىدىنىڭ نەۋرىسى. مەۋلانا ئەرشىدىدىن بولسا مەۋلانا جالالىدىن كەتىكىنىڭ ئوغلى. مەۋلانا جالالىدىن كەتىكى خوجا ئەبۇ ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

چىڭگىزخان ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ بۇخارانى ئالغان چاغدا، خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنى شېھىت قىلىپ، بالا-چاقا، ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىنى كەتىك شەھىرىگە پالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە ياكى سەككىز ئەۋلاد ئۆتۈپ، مەۋلانا جالالىدىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، كەتىك شەھىرى تەڭرىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئاسماندىن ياغقان قۇم بالاسىنىڭ ئاستىدا قالدى. مەۋلانا جالالىدىن تەڭرىنىڭ ئىلھامى بىلەن كېچىچە ئۇخلىماي بىر نەچچە مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بىلەن يول يۈرۈپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا تۇغلۇق تېمۇر خان بولۇپ، ئۇ 16 — 17 ياشتا ئىدى. مەۋلانا جالالىدىن تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ بىر مۇنچە ۋەز-نەسەھەت قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر تەسەرلىنىپ: «سىزنىڭ سۆزلىرىڭىز قۇلىقىمغا تولىمۇ ئوبدان ئاڭلاندى. ئىلىغا قايتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغىنىمىدىن كېيىن قېشىمغا بېرىڭ، شۇ چاغدا سىزنىڭ دىنىڭىزغا كىرىمەن. ھازىر قېشىمدا كاتتا سەركەردىلىرىم يوق. ئەلنىڭ تولىسى ئۇ تەرەپتە قالدى. بۇ يەردە دىنغا كىرگىنىم ياخشى بولمايدۇ» دەپ ھەدىيە-ئىنئام بېرىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تېمۇر چىڭگىزخاننىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. مەۋلانا جالالىدىن ۋاقت چىقىرىپ ئىلىغا بارغۇچە ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى ۋە ئايكۆل يېزىسىغا دەپنە قىلىندى. مەۋلانا جالالىدىن ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغلى مەۋلانا ئەرشىدىنىڭ: «مەن بىر چىراغقا پىلىك سېلىپ، ياغ قۇيۇپ تەييار قىلغانىدىم. ئەمما ئوت يېقىپ ياندۇرۇش پۇرسىتىگە

مۇيەسسەر بولالمىدىم. مېنىڭدىن كېيىن سەن ياندۇرساڭ، بۇ چىراغ پۈتۈن شەرقنى يورۇتسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشتى. «ئاتىڭىز قېنى؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «ئاتام ۋاپات بولدى. مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ھۇزۇرلىنىشقا كەلدىم»، دېدى. تۇغلۇق تېمۇر قوبۇل تۇتۇپ مۇسۇلمان بولدى. يېنىدىكى ئېل بىكە باشلىق سەركەردە-قوماندانلىرىنى بىر-بىرلەپ چاقىرىپ كىرىپ، نەسىھەت قىلىپ مۇسۇلمان قىلدى. شۇ چاغدا 70 مىڭدىن ئوشۇق موڭغۇل مۇسۇلمان بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا ھىجرىيىنىڭ 756- يىلى بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تېمۇر مەۋلانا ئەرشىددىگە: «قايسى شەھەرنى خالىسىڭىز شۇ يەردە تۇرۇڭ» دەپ يارلىق قىلدى. مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر رۇخسەت قىلىپ، ئۈچ ئېرىق سۇنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاخىر ئەجەل شارابىنى ئىچكەندىن كېيىن كۇچاغا دەپنە قىلىندى. مازىرى مەشھۇردۇر.

نزامىددىن خوجىنىڭ بىرىنچى ئوغلى نەزىددىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا ئىدى. جامالىددىن خوجا ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ شۇ يەردە ۋاپات بولدى. راشىددىن خوجا ۋە قالغان ئاكا-ئۇكا بولۇپ تۆت خوجا ئائىلىق غازى (ياقۇپبەگ) نىڭ قولىدا يوق قىلىندى. بۇرھانىددىن خوجا، ئىسھاق خوجىلارمۇ نزامىددىن خوجىنىڭ بىر تۇغقىنى ۋە تاغلىرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى.

سەيىد خېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇدىن

خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ،

مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن

مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىق شارابىنى

ئىچكى نىلىكى

مۇھەببەتلىك بۇرادەرلىرىمىزگە مەلۇم بولسۇنكى، راشىددىن خوجام بۇرھانىددىن خوجىنى غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەمر قىلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا خوشلىشىپ كۇچادىن چىقىپ، قىزىل يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەردىن سايرامغا كېلىپ، تۆت كىشىنى دارغا ئاستى، بايغا كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپ ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى، بۇلار پىتنە-پاسات بىلەن يامان يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر ئىدى، شۇڭا جازاسىنى تارتتى. راشىددىن خوجام ئەكرەم شاھ ئەلەمنى سايرامغا، موللا ئاپاق ئەلەمنى بايغا ھاكىم قىلدى، ئۇ يەردىن چىقىپ ياقا ئېرىققا كەلدى، روزى تۆرە دېگەن كىشىنى 50 ئەسكەرگە باش قىلىپ: «مۇز داۋانىنىڭ يولىنى بۇزۇپ، ئۆتەڭ-قورۇللاردىكى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا يېتىپ كېلىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن، سىلەر ئۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، جامدا يىڭفاڭ (گازارما) ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى يوقىتىمىز» دەپ يولغا سالدى.

سايرام ۋە باي ئەتراپىدىكى ئادەملەر ھەممىسى دېگۈدەك قارا كالتەك بولۇپ يۇقىرى ئاۋازدا «ئاللاھ-ئاللاھ» دەپ تەكبىر ئېيتىشىپ: «بىزمۇ ئاقسۇغا بېرىپ، جەبىر-زۇلۇم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقامىمىزنى ئېلىپ، ھايات قالساق غازىلىق دەرىجىسىنى تاپىمىز، ئەجىلىمىز يەتسە شېھىتلىك شەرىپىتىنى ئىچىپ جەننەتكە سازاۋەر بولىمىز» دەپ ئاتا بالىغا، بالا ئاتىغا قارىماي، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق، ئوزۇق-تالقانلىرىنى ئېلىپ بۇرھانىددىن خوجىنىڭ تۇغ-ئەلەملىرىگە ئەگىشىپ يولغا چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا بىر قانچە قېتىم: «سىلەر ئۈچۈن غازاتنى بىز قىلايلى،

قايتىپ كېتىڭلار» دەپ نەسەت قىلسا، ئۇلار: «جەبىر-زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. مۇنداق ياشىغۇچە، يا جان بېرىمىز، يا جان ئالىمىز» دەپ يىغلىشىپ ئۈنمىدى. بۇلارنى 7000 كىشى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولاتتى.

بىرەر پادىشاھ، بىرەر ھاكىمنىڭ پۇقرالىرىغا قىلغان جەبىر-زۇلۇملىرى ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇقرالار شېرىن جانلىرىدىن كېچىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن دىلى بىلەن يىغلىسا، ئىنتىقام ئېلىپ بەرگۈچى تەڭرىنىڭ رەھىمى كېلىپ، بىچارە-ئاجىز، قورال-ياراقسىز بەندىلىرىنى كۈچلۈك پادىشاھلار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارغا پادىشاھلىق تەختىنى ئاتا قىلىپ، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك پادىشاھلىقنىڭ دەرىجە مەرتىۋىلىرىنى بەرسە، ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان زالىم پادىشاھلارنى قەرزى-غەزەپ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ توزۇتۇۋەتسە تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۈنكى، ئالەمنىڭ ئىگىسى ھەممە ئىشقا كۈچى يەتكۈچى، ھەممە ئىشقا قادىردۇر. «تەڭرى خالىغان ھەممە ئىش بولىدۇ، ئەمىر قىلغان ئىش بولماي قالمايدۇ، بۇ ھەممىگە كۈچى يەتكۈچىدۇر» دېگەن ئايەت بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

نەزم

گاداينى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،

ئاڭا شاھنى گاداى قىلماق ھەم ئاسان.

بۇرھانىدىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ ناماز بامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كېلىپ بىر نەچچە خىتاي قورۇلچىسىنى تۇتۇپ سولىدى. ئەتىسى جامىغا بېرىشقا بەلگىلەنگەن كۈن ئىدى. تاڭ ئاتقاندا يولغا چىقىمىز

دەپ تۇرۇشىغا، ھاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇبۇرغان چىقتى. بۇرھاندىدىن خوجا باشلىق ئەمەلدارلار ئۆيگە كىرىپ ئۇخلىدى. ئەسكەرلەرمۇ دەرەخ ياكى تامنىڭ دالدىسىنى پاناھ قىلىپ ئېگەر-جابدۇقلىرىنى بېشىغا قويۇپ غەم-ئەندىشىسىز ئۇيقۇغا كەتتى. شۇ ھالەتتە ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايتبەگ باشلىق جامدىكى نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى بېسىپ كېلىپ زەمبىرەك ئاتقاندىن كېيىنلا ئويغىنىشتى، قارىسا دۈشمەن چېرىكلىرى قورشاپ بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە قورقۇش-ئالاقزادىلىك چۈشۈپ، ئۆلگۈرگەنلىرى ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ مىندى، ئۆلگۈرمىگەنلىرى ياۋىداق مىندى، ھەتتا بەزىلىرى پىيادە ئارقىلىرىغا يېنىپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ-چاپ قىلىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شېھىت قىلدى. بۇلارنىڭ «ئەجەل شارابىنى ئىچسەكمۇ مەيلى» دېگەن ئارزۇ-ھەۋەسلىرى تەڭرىنى دەرگاھىدا قوبۇل بولغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاپات بولغانلارنى 2900دىن كۆپرەك دەپ مۆلچەرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەسىر چۈشتى. بۇرھاندىدىن خوجا قاتارلىقلار كۇچاغا قاراپ قاچتى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايتبەگ ئۇلارنى تۇتۇۋالسىمۇ دەپ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئالتە پوتەي يەرگە بارغاندا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى: «قاچقان دۈشمەننى قوغلاش قائىدە ئەمەس، ئارقىسىغا يانسۇن» دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. شۇ ئارىدا «روزى تۆرە جامنى بېسىۋاپتۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. خىتاي ئەسكەرلىرى بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلاپ جامغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىشقان ۋاقىتتا كېلىپ جامدا گازارما ساقلايدىغان، ئات باقىدىغان، جەڭگە بارمىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، جامنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغان. بۇ چاغدا «خىتاي چېرىكلىرى قارا يۇلغۇندا بۇرھاندىدىن خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ قاچۇرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىپ يېنىپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن شۇم خەۋەر تارقالدى. روزى تۆرە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، جامنى تاشلاپ قاچتى. ئۆستەڭ

بويغا كەلگەندە ئۇنى تۇتۇۋېلىپ خىتايلارغا تاپشۇردى. خىتايلار ئۇنى شېھىت قىلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن، خاقانى چىننىڭ چوڭلۇقى پۈتۈن يەر يۈزىگە قۇياشتەك ئايدىڭ. كوچا دېگەن كىچىك بىر شەھەردىن مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سايرام، بايغا ئوخشاش كىچىك بازار-ئۆتەڭنى قولغا كىرگۈزۈپلا خۇددى خاقانى چىندەك كاتتا ئىقلىم ئۈستىدىن غەلبە قىلغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇلار غەم-ئەندىشىسىز، بۇرھانىدىن خوجا بىر مەپىگە، ئوسمان ئاخۇنۇم بىر مەپىگە چۈشۈپ، قونالغۇغا كەلگەندە خۇشال-خۇرام كىيىم-كېچەكلىرىنى سېلىپ يېتىپ ئۇخلاپ، ئەسكەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماي، دۈشمەننىڭ خەۋپ-خەتىرىدىن ئەندىشە قىلمىغانلىقتىن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

نەزم

قادالسا بىر تىكەن، يا چۈشسە بىر قىل،

ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەر قانداق ئىش ۋە ھەر قانداق ھادىسە، مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن، تەقدىر ئىرادىدىن تاشقىرى بولمايدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىت بەگ مۇندىن بۇرۇن قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا شاگىرت بولغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن سايىت بەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا: «موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرمەي، نەزەربەند قىلساق، كېيىنچە نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق قوزغىلاڭ قىلىدىڭلار، دەپ سوراق قىلغىلى لازىم بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار قوبۇل كۆرۈپ تۈرمىگە تاشلاپ، بىر نەچچە چېرىكىنى ساقلىغىلى قويدى.

بۇرھانىدىن خوجا ساددا كوڭۇل، رەھىمدىل، تەجرىبىسى كەم ئادەم ئىدى. كۇچاغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، خىجالەتچىلىكتىن زادى بېشىنى كۆتۈرەلمەي، ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئەسكەر توپلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ ئاقسۇ شەھىرىنى ئالدى.

«موللا ئوسمان ئاخۇنۇم سايتىبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن گەپ-سۆزلەر تارقالغانىدى. ئەمما، ئاقسۇ پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر خىتايلارنى قوغلاپ بىر ئۆيگە كىرسە موللا مۇسا ئاخۇنۇمنىڭ پۇتىدا كىشەن، بويىنىدا تاقاق، زەنجىر بىلەن سولاقلىق تۇرۇپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بۇرھانىدىن خوجا ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ، كىشەن-زەنجىرنى چىقىپ ئازاد قىلدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم پىتنە-مالامەتتىنمۇ قۇتۇلدى.

موللا مۇسا ئاخۇنۇمنى ساقلىغان خىتايلار شەھەر قولىدىن كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى. باشقىلىرىمۇ ھەر تۈرلۈك ئۇسۇللاردا ئۆلۈپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەپتۇ. چۈنكى ئۇلار چوڭلىرىنىڭ سۆزلىرىنى قوللىرىدا ناھايىتى مەھكەم تۇتىدىكەن. نېمىلا بولمىسۇن، ئۇلار بىر مۇسۇلمان دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن مەن ئۆلەي دېمەپتۇ.

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىدىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا

ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل

بولغانلىقى

شۇ چاغدا كۇچادا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىلىپ، راشىددىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قامىتىگە ھۆكۈمرانلىق لىباسلىرىنى كىيىپ، بېشىغا پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ھەر قايسى يۇرت،

يېزا-كەنتلەرگە، چوڭ-كىچىك پۇقرالارغا «رەسۇلۇلاھنىڭ ئەۋلادى، غالىب، يېڭىلىمەس راشىددىن خان غازى خوجا» دېگەن نام-ئۇنۋان بىلەن يارلىق يۈرگۈزگەندى. شۇ ھالەتتە بۇرھانىددىن خوجىنىڭ قارا يۇلغۇندا زەربە يەپ قېچىپ كەلگەنلىك يامان خەۋىرنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلىدى. بىر نەچچە بىگۇناھ كىشىلەرنى سىياسەت يۈزىسىدىن دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپ ئاچچىقنى پەسەيتتى. ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار قورقۇنچتىن ئىتائەت قىلىپ بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

راشىددىن خوجا ئاكىسى جامالىددىن خوجىنى لەشكەركەشلىكتە، سىياسەت يۈرگۈزۈشتە، پۇقرالارنى ئىدارە قىلىشتا قابىلىيىتى بار دەپ بىلىپ، «بىر مۇنچە توپ-زەمبىرەك بىلەن 800 ئەسكەرنى باشلاپ ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

دەرۋەقە جامالىددىن خوجا چارە-تەدبىرلىك، ئېغىر-بېسىق، تەمكىن، غەيرەت-شجائەتلىك، تېبابەتچىلىك ئىلمىدە لايىقەتلىك كىشى ئىدى.

جامالىددىن خوجا كۇچادىن چىقىپ باي ۋە سايرامنى ئالدى. بۇ يەردىن ئىشقا يارايدىغان، ساغلام، كۈچلۈك، جۈرئەتلىك پالۋان ئادەملەرنى تاللاپ، 2000دىن كۆپرەك ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يول-يولدا قاراۋۇل-خەۋەرچىلەرنى قويۇپ بارلىق ئېھتىيات قىلىش، سەگەك بولۇشنىڭ چارە-تەدبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قارا يۇلغۇنغا ئىلىنىڭ يولى بىلەن كېلىپ ھۇجۇم قىلىشنى كۆزلەپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ئاراشو دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە 20 كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، قورال-ياراقلارنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاتلىرىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى؛ دۈشمەن ئەھۋالىنى تىڭ-تىڭلاپ، مۆلچەرلەپ، يەر شارائىتىنى تەكشۈرۈپ ئوبدان مۇلاھىزە قىلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باجلار يۇرتلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكتىن، مۇز داۋانغا بېرىپ توختاپ قالغانىكەن.

بىز بۇ يەردە ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باج ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىلخان ئۆزىگە قارشى چىققۇچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي ئىلىغا چىقىپ، قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايانگ دېگەنگە: «مەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىدىم، دۈشمەنلىرىم پادىشاھلىق مەراسىمىنى تارتىۋېلىپ قوغلىۋەتتى، پادىشاھلىقىمنى تارتىۋېلىشىمغا ياردەم بەرسىڭىز» دەپ ھال ئېيتىپ ئىلتىجا قىلدى. قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايانگ ماقۇل بولۇپ، بىر مۇنچە قالماق چېرىكلىرىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى، ئىسمائىلخان بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىقىنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن قالماق چېرىكلىرى ئىلىغا قايتماقچى بولدى. «بۇلار بىزگە نۇرغۇن خىزمەت قىلدى. قۇرۇق قول قايتىپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ» دەپ، ئىسمائىلخان ئالتە شەھەردىن نۇرغۇن مالتا يىغىپ قالماقلارغا سوۋغات قىلىپ قايتۇردى. ھەر يىلى شۇ پەسلىگە كەلگەندە يەنە تەلەپ قىلدى، بەرمەي ئىلاجى بولمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تا راشىدىن خوجا زامانلىرىغىچە ھەر يىلى ئىلىغا مالتا چىقىرىپ تۇردى. ئۇ چاغلاردا بۇ يۇرتلاردا مالتادىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن. پۇلمۇ يوق بولۇپ، ئېلىش-سېتىش ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا مالتانى لازىم قىلىدىكەن، «قالماققا بۆز (مالتا)، خىتايغا سۆز» دېگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغانىكەن.

ئەمدى ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، مۇز داۋاندا توختاپ قالغان سوۋغات، مالتانى جامالىدىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. جامالىدىن خوجا باشلىق پۈتۈن ئەسكەرلەر كېپەنگە يۆرگەنگەندەك ۋە ئېھرام باغلىغاندەك ئاق مالتاغا يۆگىنىپ، بېشىغا مالتانى سەللىدەك ئوراپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، يىغا-زار قىلىشىپ، ھىممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىشىپ، ئاپئاق قوي پادىسىدەك بولۇپ تەييار بولدى. بىر كېچىدە ئاراشودىن چىقىپ، مۇز داۋان يولى بىلەن تاڭ ئاتقۇچە جامغا كېلىپ، قورغان ساقلاپ خەۋەرسىز، غەپلەتتە ياتقان چېرىكلەر ئۈستىگە ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلدى. مەيلى خىتاي چېرىكى بولسۇن، مەيلى

ياردەمگە كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكى بولسۇن، ھەممىسىنى قىرىپ-چېپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى چېنىنى ئېلىپ قۇتۇلدى. سايتىبەگ قەشقەرگە، تۆمۈر خەزىنىچىبەگ خوتەنگە قېچىپ كەتتى. ئامان قالغان خىتايىلار ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. جامالىدىن خوجا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ سەپەر ئېيىنىڭ 12- كۈنى ئاقسۇنى پەتھ قىلدى. ئاقسۇدىكى خان مۇپەتتىشى، دارىن باشلىق ھەممە مەنسەپدارلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ بالا-چاقىلىرى بىلەن ئوردىغا يىغىلىپ، ئەتراپىغا (پارتلىغۇچ) دورا قويۇپ، بېيجىڭ تەرەپكە قاراپ ئۆز زۇۋانلىرىدا بىر نەرسىلەر دېيىشىپ يىغلاپ، چېكىۋاتقان غاڭزىسىدىكى تاماكىنىڭ ئوتىنى دورىغا تاشلىدى. شۇ ھامان دورا پارتلاپ ھەممىسى يەر بىلەن يەكسان بولدى. مۇسۇلمانلارنىڭ تەنتەنە ئاۋازلىرى پەلەككە يەتتى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارغا خۇشال-خۇراملىق، دۈشمەنلەرگە غەم-قايغۇ يۈزلەندى. جامالىدىن خوجا غالىب سۈپەتتە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، خىتايىلاردىن ئالغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە سوۋغات قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز قۇدرىتى ۋە ئۆز دەرىجىسىگە لايىق مال-مۈلۈككە ئىگە بولۇپ دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدى.

كۇچالىق ئابدۇراھمان دىۋان بېگىنى دادىھاھ، ئاقسۇلۇق قاسىم قازىبەگىنى ئەمىر لەشكەر (باش قوماندان) قىلدى. بۇرۇنقى ئەلەم، مۇپتى، قازى قاتارلىقلارغا ئاۋۋالقى مەنسەپلىرىنى بەردى.

جامالىدىن خوجا جامدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭغان چاغدا، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىدىن خوجىنى 150 ئەسكەر بىلەن مۇز داۋاننى توسۇشقا ئەۋەتكەنىدى. دەرۋەقە، ئىلى جاڭجۇنى ئاقسۇنىڭ ئامبىلىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 7000 خىتاي، 3000 قالماق ۋە سولۇن بولۇپ جەمئىي 10 مىڭ چېرىكىنى يېتەرلىك ئوق-دورا بىلەن ئەۋەتكەنىدى. بۇلار مۇز داۋانغا كېلىپ، ھامىدىن خوجا توسۇپ ياتقانلىقى ئۈچۈن ئۆتەلمەي، 50 كۈن يېتىپ نائىلاج ئىلىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھامىدىن خوجا ئۆز ئورنىغا باشقا كىشىنى قويۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى.

جامالىدىن خوجا ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ خاتىرجەم بولغان بولسىمۇ، ئۈچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۈچتۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا جامالىدىن خوجا ئالدى بىلەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھامىدىن خوجىلارنى ئۈچتۇرپانغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

4

بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىدىن خوجىلارنىڭ ئۈچتۇرپان

شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار

بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى

بۇرھانىدىن خوجا ۋە چوڭ ئوغلى ھامىدىن خوجىلار باش بولۇپ، كۇچالىق تالى خەلىپە، توختى خەلىپە، ئاقسۇلۇق تاھىر دىۋان بېگى، موللا قاسىم مىراپ قاتارلىق ئىش بىلىدىغان، زاماندىن خەۋىرى بار، قابىلىيەتلىك بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، ئاقسۇنىڭ قازىسى موللا ئابدۇللاھ قازىنى قازى ئەسكەر قىلىپ 600 نەپەر ئەسكەر، 16 زەمبىرەك بىلەن ئۈچتۇرپاننى پەتھ قىلىش ئۈچۈن سەپەر ئېيىنىڭ 14- كۈنى يولغا چىقتى.

ئۇلار ئاقسۇنىڭ ئارال، ئاقيار دېگەن يېزىلىرىدىن پەھلىۋان، قارىغا ئېتىشقا ئۇستا ئادەملەرنى تاللاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۈچتۇرپانغا تەۋە ئاچا تاغ دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى.

ئۈچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى ئۈچتۇرپان ھاكىمى توختىبەگنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قورۇلچى قىلىپ توختاتقاندى. بۇرھانىدىن خوجا يېتىپ كېلىشى بىلەن توختىبەگ پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن كېلىپ بۇرھانىدىن خوجىغا ئىتائەت قىلىپ خىزمەتكارلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۈچتۇرپان خەلقىمۇ تۈركۈم-تۈركۈملەپ كېلىپ، خوجىلارنى

زىيارەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۈچتۇرپاننىڭ خىتاي شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتقا كىرىشىپ كەتتى. بۇرھانىدىن خوجا باشلىق ھەممە ئەسكەرلەر خىتاي شەھىرىنى قورشىۋالدى. خىتايلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى زايە قىلدى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر مۆلچەر تېغىنىڭ كەينىدىن لەخمە (ئاكوپ) كولاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان چاغدا خىتايلارنىڭ ئوق-دورا ئامبىرىغا ئۈشتۈمۈتۈت ئوت كېتىپ، مەيلى ئادەم، مەيلى ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئۆي-ئىمارەت، بۇتخانا ھەتتا مۆلچەر تاغ قوشۇلۇپ توپا-توزانغا ئايلىنىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، جاھاننى قارا تۈتەك قاپلاپ، كىشىنى كىشى تونۇمىغۇدەك ھالەتتە قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. پارتلىغان دورىنىڭ كۈچى بىلەن خىتايلارنىڭ قول-پۇتلىرى بىر تاش، ھەتتا ئىككى تاش يىراقلىققا بېرىپ چۈشتى. بەزىلىرىنىڭ باش ياكى تەنلىرى دەرخنىڭ شاخلىرىغا ئېلىنىپ قالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شۇ يوسۇندا ئۈچتۇرپان شەھىرى پەتھ بولدى. بۇرھانىدىن خوجا غالىب دەرىجىسىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلارچە ئىنئام ۋە شەپقەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇرۇنقى موللا ئاتائۇللا ئەلەمنى يەنە ئەلەم، باي مۇھەممەد قازىبەگنى قازى، توختىبەگنى يەنە ھاكىم قىلىپ، باشقىلارنىڭمۇ ئەمەل-دەرىجىلىرىنى بېرىپ، ھەممىنى خۇشال-خاتىرجەم قىلدى. دوستلار شاد، دۈشمەنلەر غەمكىن بولدى. خۇشاللىق تەنتەنە سادالىرى پەلەككە يەتتى. بەزى پاهىشە خوتۇنلارغا ۋە كاپىرلارنىڭ خۇي-پەيلىنى ئادەت قىلىۋالغان يامان ئادەملەرگە ئۆز جازاسىنى بەردى.

بىلىملىك دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن تارقىلىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلگىرىكى زاماندا خاقانى چىن بۇ ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۈچتۇرپاندىن ئاپتاپ مەسەللىك ساھىپىجامال بىر ئايال ئەسىرگە چۈشكەنكەن، خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆزى بۇ ئايالغا چۈشۈپ، خاقانى چىنغا بۇنىڭدىن لايىقراق ۋە بۇنىڭدىن ياخشىراق سوۋغات تېپىلمايدۇ

دەپ ئويلاپتۇ. باشقا تارتۇق، پىشكەش، سوۋغا-سالاملار بىلەن بىرلىكتە بۇ ئايالنىمۇ خاقانى چىنىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. خاقانى چىن ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. ئۇنىڭ باشقا خانىش، مەلىكىلىرىدىن ياخشىراق كۆرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خاقان كىرىپ كەلسە، بۇ ئايال يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. يەر يۈزىدە مېنىڭدىن چوڭ پادىشاھ بولمىسا، نېمە ئۈچۈن يىغلايدىغاندۇ، دەپ ئويلاپ، سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئايال: «مېنىڭ يۇرتۇمدا يوپۇرمىقى كۈمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇن، يېلىمى ئەتىردىن بىر خىل دەرەخ بار ئىدى. شۇنى سېغىنىپ يىغلايمەن» دەپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال: «ئۇچتۇرپاندىن شۇ خىل دەرەخ ئېلىپ كېلىنسۇن. مۇنداق دەرەخ مېنىڭ بېغىمغا لايىق ئىكەن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ھاكىمى رەھىمتۇللاھ بەگكە: «جىگدە كۆچتىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ پۇقرالارغا كۆتۈرتۈپ، ئۆزۈڭ باش بولۇپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ خاننىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ قايتقايسەن» دەپ ئەمر قىلىپتۇ. رەھىمتۇللاھ بەگ ئائىلاچ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، نۇرغۇن پۇقرالارغا جىگدە كۆچتىنى كۆتۈرتۈپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ قوغداپ نازارەت قىلىشى بىلەن بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ، تۆت پوتەي يەرگە بارغۇچە ناھايىتى كۆپ جەبىر-جاپا چېكىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جىگدە كۆچتىنى كۆتۈرگەن ھاشارچى پۇقرالار بىرلىشىپ: «جىگدە كۆچتىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغۇچە نۇرغۇنلىرىمىز نابۇت بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدىكەنمىز. قارشىلىق كۆرسىتىپ جىگدە كۆچتىنى ئېلىپ بېرىشتىن قۇتۇلمىساق بولمايدىكەن» دەپ مەسلىھەت قىلىپ، رەھىمتۇللاھ بەگنى خەۋەردار قىلىپتۇ. رەھىمتۇللاھ بەگمۇ قوبۇل تۇتۇپ، جىگدە كۆچتىدىن كالتەك ياساپ، ئالدى بىلەن نازارەت قىلىپ ماڭغان خىتايلارنى ئۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ، ئاندىن ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئامبال باشلىق مەنسەپدارلارنى ئولتۇرۇپ، شەھەرنى قولغا ئاپتۇ. رەھىمتۇللاھ بەگ مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ توققۇز ئاي ئۇچتۇرپاننى سوراپتۇ. بۇ ۋەقە خاقانى چىن بۇ شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ 17 يىلدىن كېيىن يۈز بېرىپتۇ. بېيجىڭغا بۇ خەۋەر

بارغاندىن كېيىن خاننىڭ ئەمرى بىلەن لەنجۇنىڭ بۇ تەرىپىدىن ھەددى-ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىپ، مۇسۇلمانلارنى قەتلىئام قىلىپتۇ. ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئادەملەرنى ئۇ تەرىپى قۇمۇل، ئىلىغىچە، بۇ تەرىپى يەكەنگىچە بولغان يول ئۈستىدىكى ئۆتەڭلەردە تۇرۇشلۇق، ئۆتەڭ ساقلانغان، خەت توشۇيدىغان خىتايلىرىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت ئۆيلۈك-تۆت ئۆيلۈكتىن تۇتۇپ بېرىپتۇ. ھازىرغىچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆتەڭلەردە بار بولۇپ، ئۇچتۇرپانلىق دەپ ئاتىلار ئىمىش.

مەن موللا موسا سايرامى شۇ زامانلاردىن قالغان بىر نەچچە كونا كىتاب، قورال-ياراق، ئېگەر-توقۇم، بوقۇسا، لىڭگىرچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋەقەسىنى سورىسام، كىشىلەر: «رەھىمتۇللاھ بەگنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، خىتايلار بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، نەرسە-كېرەكلىرىنى جىنايەتچى قىلىپ يىغىۋالغانىدى. ئەسلىدە ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئوق-دورا ئامبىرىغا ئوت كېتىپ پارتلىغاندا يوقالغان. بۇلار ھازىرغىچە ساقلنىپ قالغان شۇ نەرسىلەرنىڭ بىر نەمۇنىسى» دەپ جاۋاب بېرىشتى.

خاقانى چىن ئىلگىرى يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقان چاغدا، ئۇچتۇرپاننى پايتەخت قىلىپ، ئامبالنى شۇ يەردە تۇرغۇزغان بولۇپ، ئالتە شەھەر ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق ئىكەن. رەھىمتۇللاھ بەگنىڭ قوزغىلىڭى بولغاندا، خاقانى چىننىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممىدىن كىچىك شەھەر قىلغانىكەن ۋە خان ئامبال يەكەندە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلغانىكەن. ئۇچتۇرپاندا ئامبال قالماي، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئاۋات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاۋۋالقى ئىسمى «ئۈچ» قا «تۇرپان» نى قوشۇپ «تۇرپانلىق كۆچمەنلەر ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەن مەنىدە «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە 200 يىل مىقدارى ۋاقىت ئۆتتى. ئالەمنىڭ ھەقىقىي پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە

خاس قۇدرىتى بىلەن ھىمايە قىلىپ ئاسراپ مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەردىن ساقلىدى.

بۇرھانىددىن خوجا ئۇچتۇرپاننى قولغا ئالغاندىن كېيىن زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ئېتىپ، ئادالەتنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ راۋاج تېپىشى، پۇقرالارنىڭ تىنچ-ئامانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ھەممە خوجايىنلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە ئادالەتنى ئۈستۈن قويدى. شۇڭا ھەممىدىن چوڭ ئىززەت-ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەمما پەلەكنىڭ چاقى تەتۈر چۆرگىلەپ ئۈشتۈمتۈت نەسلىك يۈز بەردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارغا، ھەشەمەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلارغا ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، شانۇ-شەۋكەت ئاتا قىلماقچى بولسا، ئۆزىگە خاس ھېكمەت قۇدرىتى بىلەن ئىلگىرى ياكى كېيىن جۇدالىق، دەرد-ئەلەملەرگە دۇچار قىلىدۇ، جاھاننىڭ ئىسسىق-سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، جاپا-مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلىرىنى تېتىتىدۇ، ئاھۇ نادامەتنىڭ لايلىرىغا يۈمىلىتىپ، پۇشايماننىڭ ئوچاقلرىدا پىشۇرىدۇ. خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كۈچلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ دەرىجە، بالداقمۇ بالداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگىمۇ ئېلىپ چىقىدۇ. ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىنىڭ دوستى قىلىدۇ (پەيغەمبەر قىلىدۇ)، بەزىلىرىنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئىززەت ۋە مەرتىۋىسىنى پەلەكتىن ئۈستۈن قىلىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىدە ئەڭ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ، زۇلۇم ۋە مۇشەققەتنىڭ زىندانغا گىرىپتار بولغانلارنى دۆلەت سىياسىتىنىڭ نۇرى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ پەرۋىش ھەم تەربىيەت قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئويدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋارلىق قىلسا، قوي

ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. ھەر قانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، باياشات بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زالىم-قانخور ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكىتىنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. چۈنكى بىر زالىم مىڭ بۇرىدىن يامان ۋە بەتتەردۇر. يۇرت ۋە مەملىكەت ئادالەت بىلەن ئاۋات ۋە خاتىرجەم بولىدۇ، زۇلۇم بىلەن خاراب ۋە خانىۋەيران بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسسىسى شۇكى، بۇرھانىددىن خوجا ئۈچتۇرپاندا ئۈچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن، «قەشقەردە سىدىق بەگ قىچاق باش كۆتۈرۈپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە بېرىشنى قارار قىلدى.

5

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن

قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىقلىقتىن

سىدىق بەگ قىچاقنىڭ قولغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن

قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى

بۇرھانىددىن خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىتىدە جامادىيە ئەۋۋەلىنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى شەھەردىن چىقىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دېگەن يەرگە تىكىپ تەييار بولدى. ئوغلى ھامىددىن خوجىنى غەيرەتلىك، تاللانغان 2000 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يولغا سالدى. ئۆزى ئىككى كۈندىن كېيىن 1500 ئەسكەر، مەھرەم-خىزمەتچى، ياساۋۇل-مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يولغا چىقتى. مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ

قارىبۇلاق دېگەن يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، نادان قىرغىزلار نىيىتىنى بۇزۇپ ئالدىنى توسۇشقا ئۇرۇندى، ئەمما جازاسىنى تارتتى.

جامدىكى جەڭدە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتكەن سايىت بەگ قەشقەرنىڭ ھاكىمى بولغان ئاكىسى قۇتلۇق بەگنىڭ قېشىغا بارغانىدى. ئۇ ئاكىسى قۇتلۇق بەگنىڭ مەسلىھىتى، خىتايلارنىڭ يوليورۇقى بىلەن، خوجىلارغا قارشى ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاڭجۇندىن ياردەم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قاقشال يولى بىلەن كېتىۋاتقاندا، سايىت بەگنى بىر نەچچە قىرغىز تۇتۇۋېلىپ ھامىدىدىن خوجىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ھامىدىدىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار، ئەربابلار ئۇنىڭ خۇنىنى تىلەپ تۇرۇۋالدى. ھامىدىدىن خوجا ئەپۇ قىلىپ سايىت بەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنىدا تۇتۇپ قالدى، ئەمما ئىسمائىل كاتىۋال دېگەن تەرجىماننى تۇغقا قان قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلى مەقسىتى بويىچە ئالدىغا قاراپ نۇرغۇن يول مېڭىپ، ئۈستۈن ئاتۇشقا كېلىپ قوندى، ئەتىسى يولغا چىقىپ «بۈگۈن قەشقەرگە كىرىمىز، قۇتلۇق بەگ بولسا ئۆز كۇچالىقىمىز، يۇرتداشلىقىنىڭ يۈز خاتىرى بار. قۇتلۇق بەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ سىدىق بەگنى يوقىتىمىز» دېگەن خام خىيال بىلەن كېتىۋاتقاندا، قەشقەر تەرەپتىن كاتتا بىر تۇغ كۆرۈندى. سەپىلىپ قارىسا نۇرغۇن قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقى ئاشكارا بولدى. ئائىلاج ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭ بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن بىر مۇنچە ئادەم ھالاك بولدى. شۇنداق ھالەتتە سىدىق بەگ «خوجاملار بىلەن ئۇرۇشماي، ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كېلىڭلار، نېمە بولسا بولسۇن، ئىسلام ئاچقان غازىلار يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمان» دەپ تەكلىپ قىلغان بولۇپ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن باشلاپ كېلىپ، ئۇلارنى خۇش ھاۋالىق كەڭرى بىر باغقا چۈشۈردى. كەڭ زىياپەت بېرىپ مۇلايىملىق بىلەن خىزمەتكارلىق رەسمىيىتىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما خوجاملارنىڭ چېدىر-بارگاھ، ئەسكەرلەرنىڭ ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، خۇرجۇن-قاچىلىرىنى بىرىنى قويماي يىغىۋالدى، نېمە دېسە شۇنى دەرھال تەييارلاپ ياخشى

كۈتۈۋالدى. ئەمما ئۇلارنى ئاتلىنىپ تالا-تۈزگە چىققىلى قويمىدى، كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۈرمىدى. سىدىق بەگ بىر قېتىم كېلىپ كۆرۈشكەنچە يەنە كەلمىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە توققۇز كۈن ئۆتتى. ئاخىر قەشقەرنىڭ ياخشىلىرىدىن بىر نەچچە كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سۈلھ قىلدى. خوجاملار قەشقەرگە دەخلى قىلمايدىغان، سىدىق بەگ ئاقسۇ تەرەپكە قول ئۇزاتمايدىغان بولۇپ ۋەدىنامە تۈزۈشۈپ ئىتتىپاقلاشتى. خوجاملار بىلەن سىدىق بەگ باشقىدىن كۆرۈشۈپ، نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سېلىشىپ، ماقۇل بولۇشۇپ دوستلۇق قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. خوجاملارنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنى بېرىپ، لايىقىدا تون، كىيىم-كېچەك سوۋغات قىلىپ ئۆزىگە ئېيتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، خورجۇن-قاچىلىرىنى بەرگەننىڭ سىرتىدا يول خىراجىتىمۇ بېرىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يولغا سېلىپ ئۈزىتىپ قويدى. خوجاملار ئامان-ئېسەن قۇتۇلغىنىغا كۆپ شۈكرى قىلىپ، رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىدە ئەسلى چىققان جايى ئۈچتۇرپانغا يېتىپ باردى ۋە قىشنى ئۈچتۇرپاندا چىقاردى. بۇرھانىددىن خوجا يۇرتدارچىلىق ئىشنى ئوغلى مەھمۇدىن خوجىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيد شەيخ

نەزىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا

ئاتلانغانلىقى؛ غەلبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ،

زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز

جايغا قايتقانلىقى

ئەزىز بۇرادەرلىرىمىزگە ئاشكارا بولغايكىم، راشىددىن خوجا كۇچادىن شەيخ نەزىددىن خوجىنى باش قىلىپ، ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، سىدىق مىراپ باشلىق بىر نەچچە بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، 4000 ئەسكەر بىلەن يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى.

ئۈچتۇرپاندىن بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجىلار 2500 ئاتلىق ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان ئەسكەرى بىلەن قوشۇلۇپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، مارالبېشىغا باردى. مارالبېشىدا 2000 چېرىك بار ئىكەن. بۇلار بارلىق قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، ئىتائەت قىلىپ بويسۇنىدىغانلىقىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. خوجىلار چېرىكلەرگە شاھادەت كەلىمىسىنى ئۆگىتىپ، مۇسۇلمان قىلىپ قورال-ياراقلارنى تاپشۇرۇۋالدى. ئامباردىكى ئاشلىقلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يېڭى مۇسۇلمانلارغا ما دالويە ناملىق كىشىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن مارالبېشىدىن خاتىرجەم بولدى.

خوجىلار ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مارالبېشىدىن ئاتلىنىپ يەكەنگە باردى. يەكەننىڭ بىر تەرىپىدە ئابدۇراھمان ھەزرىتىم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرىپىدە تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتاتتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خوجىلار بىلەن ئابدۇراھمان ھەزرىتىم ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل بولدى. ئەسلىدىمۇ تۇڭگانلار

بىلەن بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ، بەزىدە ئىتتىپاق بولالماي تۇرۇۋاتقاندى. شۇ ئەسنادا يەكەن بەگلىرىدىن نىياز بەگ دېگەن كىشى بىر نەچچە كاتتا بەگلىرىنىڭ نامىدىن، قەشقەردىكى ياقۇپ قوشىپىگىنى تەكلىپ قىلىپ نامە يېزىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ قوشىپىگى خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ نۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ، چوڭ ئۈمىد بىلەن يەكەنگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئابدۇراھمان ھەزرەتكە قارشى جەڭ قىلىپ بىر نەچچە قېتىم غەلبە قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولغاندى. ياقۇپ قوشىپىگى ئۈشتۈم تۇت كېلىپلا يەكەن شەھىرىنى ئالدى. بۇنى كۆرۈپ ھامىدىدىن خوجىنىڭ غەيرەت-شىجائەتلىرى ئۆرلەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى نابۇت قىلدى. ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ ئەمەلدار، ئەسكەر باشلىقلىرى چىداشلىق بېرەلمەي سېپىل ئۈستىدىن ئات سەكرىتىپ قاچتى. نۇرغۇنلىرىنىڭ پۇتى ۋە بويىنى سۇنۇپ ھالاك بولدى. بىر مۇنچىلىرى زەخمە يەپ مېيىپ، ئەيىبناق بولدى. شەھەرنىڭ بىر دەرىۋازىسى بوشراق بولۇپ، شۇ يەردىن ياقۇپ قوشىپىگى قېچىپ چىقىپ قۇتۇلدى. قوشىپىگى ئۆزى مىنىدىغان قارا ئارغىماق ئېتىنى ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ھامىدىدىن خوجا ئولجا ئالدى. ھامىدىدىن خوجىنىڭ بۇ جەڭدە نامايان قىلغان غەيرەت-جۈرئەتلىرىگە خالايق: «ئانىدىن ئوغۇل تۇغۇلسا، ھامىدىدىن خوجىدەك بولسا» دەپ ئايرىن ۋە تەھسىنلەر قىلىشتى.

خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ يەكەننىڭ خىتاي شەھىرىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئەمما شەھەر ئىچىدىكى خىتايلار ھېچكىشىنى باش چىقارغىلى قويمىي، كۆرۈنگەننى ئېتىپ نابۇت قىلدى. خىتايلار ئاتقان ئوق ھەرگىز زايە كەتمىدى. مۇسۇلمانلار ئاتقان ئوقنى سېپىلنىڭ خوتىلىرى توسۇۋېلىپ تەگمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەتراپتىكى باغ-ۋاران، ئېتىز-ئېرىقلاردىكى خاھى مېۋىلىك، خاھى مېۋىسىز دەرەخلەرنى مەجبۇرىي كېسىپ كېلىپ سېپىل بىلەن تەڭ قىلىپ بىر نەچچە يەرگە پەشتاق باغلاپ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئاتتى. بىر تەرەپتىن لەخمە (ئاكوپ) كولاپ يەر ئاستى بىلەن بېرىپ سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ پارتلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ

ئون-يىگىرمە غۇلاچ يېرى پارتلاپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، چېرىكلەر توپا-قۇم توشقۇرۇپ تەييارلاپ قويغان تاغلارنى تىزىپ يەنە بۇرۇنقىدەك ئېگىزلىكتە ئېتىۋالدى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايە بولۇپ تەڭلىكتە قالدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارنىڭ ئوق-دورا، ئاشلىق-تۈلۈكلىرى تولا بولۇپ تەڭلىك تارتمىدى. بەلكى كۈندىن-كۈنگە تېخىمۇ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا سەككىز ئاي ئۆتتى.

بەزى ئىش كۆرگەن، ئۆتمۈشتىن خەۋىرى بار پاراسەتلىك كىشىلەر، بۇ يەتتە شەھەر خاقانى چىنغا تەۋە چاغلاردا شەھەر-شەھەردىكى ئادەملەرنى تىزىملاپ سانىنى ئالغانىكەن. شۇ ھېسابتا يەكەن 32 مىڭ نوپۇس، ئاقسۇ 6000، كوچا 3000، قەشقەر 16 مىڭ، خوتەن 22 مىڭ نوپۇس ئىكەن. يەكەندىكى خىتايلارمۇ 32 مىڭ، بەلكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك مۇسۇلمانلارنى نابۇت قىلىپ، ئاندىن ئۆزلىرى ھالاك بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ رىۋايەت ھەقىقەتەن راست بولۇپ، ئىشەنمەك لازىم.

گەپنىڭ خۇلاسسىسى شۇكى، خىتايلار ئىلاجسىزلىقتىن تەسلىم بولۇپ، شەھەر پەتھ بولدى. ئامباردىكى ئاشلىق ۋە ئوق-دورلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قوللار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا-دۇمباق، سۇناي-كانايلىرىنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەككە يەتتى. ئەمما يەنىلا تۇڭگانلار بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇراھمان ھەزرەت، يەكەندىكى باشقا ھەزرەت ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىدىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەكەن ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن، ئۆز ئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي ئىتتىپاقلىشىۋالدى. خوجىلار يەكەننى ئىدارە قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى.

يەكەندىكى مىر غىياسىدىن ئىشاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان مىرزاجان ھەزرەتنى بۇرھانىدىن خوجا، ئابدۇراھمان ھەزرەتلىرىدىن قاچۇرۇپ مەخپىي

ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇنداق قىلمىسا ناھەق خۇن تۆكۈلۈشنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئۇزۇندىن بېرى كۇھىستان تەرەپتە ياشاپ كەلگەن مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان، بۇ تەرەپتىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پاراكەندىچىلىكنى ئاڭلاپ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، ھاكىمىيەت تەمەسى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يەكەنگە كەلدى. ئۆزىنىڭ نام-نەسەبلىرىنى ئاشكارا قىلغاندىن كېيىن ھەممە ئاڭا ئىززەت - ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ، لايىقىدا جاي، ئورۇن-دەرەجە، مائاش-تەمىنات بەلگىلىدى. ئەمما مۇزەپپەرخاننىڭ ھەرىكىتى باشقىچە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇرھانىددىن خوجا «بىزنىڭ ئۇلۇغىمىز كۇچادا، كۇچاغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، شۇ كىشىنىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلسىلا» دەپ ئادەم قوشۇپ كۇچاغا يولغا سالدى. كۇچاغا بارغاندىن كېيىن راشىددىن خوجا، مۇزەپپەرخاننىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىنى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ئورۇن-ۋەزىپە تەيىنلەپ، مۇناسىپ جايدىن خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى خۇشال-خۇرام قىلدى. ئۇ كۆڭلى خالىغان يەرلەردە ئويۇن-تاماشا قىلىپ بىر نەچچە كۈن تۇردى. ئاندىن «كورلىغا بارسام» دەپ رۇخسەت ئېلىپ كورلىغا كەتتى. ياقۇپ قوشبېگى كۇچانى ئالغاندا، كورلىدىن تۇرپانغا كەتتى. مۇزەپپەرخاننىڭ باشقا ۋەقەلىرىنى كېيىنكى بابلاردا سۆزلەيمىز.

ئاقىۋەت خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاق بولالماي، يەكەننى قولدا تۇتۇپ تۇرالماي ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق ئىدى: يەكەندە تۇڭگانلاردىن 25 مىڭ كىشى بار ئىدى. شۇڭا خوجاملار: «ئاز ئادەم بىلەن كەپتۇق، ياخشىسى پۇختا تەييارلىق قىلىپ كۆپ ئادەم بىلەن كېلىشىمىز لازىم ئىكەن» دەپ ئويلىدى. يەنە بىرى نەزىرىدىن شەيخ خوجىنىڭ مەجەزى تۇرالغۇسىز، تۇتالغۇسى يوق، يېنىك تەبىئەتلىك بىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى «ئەمىر تېمۇر كوراگان ئىككىنچى» چاغلاپ يەكەندىكى ھەزرەت، ئىشان ۋە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى، يۇرتنىڭ ئېسىل-ئابرويولۇق

كىشىلىرىنى كۆزىگە ئىلماي ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇرھاندىن خوجا بولسا كۆڭلى يۇمشاق، خۇش خۇي، خۇش خۇلق كىشى ئىدى.

نەزم

ئەگەر پادىشاھ بولسا مۇلايىم سۇخەن،

كى مۇشكۈلنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىز ھەي.

7

سەيىد جامالىدىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا
كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى
ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا
كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىسىلا
قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئوۋچىنىڭ قولغا
چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۇس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا
قايتىپ كەتكەنلىكى

دوستلارنىڭ پاك قەلبى ۋە روشەن مۇلاھىزىلىرىدىن مەخپىي قالمىغايمى،
خوجاملار يەكەننى ساقلاپ قالالماي يېنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ
ھاكىمى سەيىد جامالىدىن خوجىنىڭ ھىممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ،
غەيرىتى جۇش ئورۇپ:

— ئۆزۈم ئاتلىنىپ بېرىپ يەكەن ۋە قەشقەرنى پەتھ قىلىپ، ياقۇپ قوشبېگى
دېگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى
سېلىپ، ئەتىۋارنى قويماي، ئېتىمنىڭ تۇمشۇقىدا ھەمىشە پىيادە ئېلىپ
يۈرمىسەم نىزامىدىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي، — دەپ ئاچچىق، يامان
سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە
خۇشامەتچىلەر «ۋاي شۇنداق بولماي، يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن يالىڭاچ

بۇلاڭچىنىڭ نېمە ئەتىۋارى بولسۇن» دەپ، ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئاشۇرۇۋەتتى. قىشچە ئەسكەر، قورال-ياراق تەرەددۇتى، ئوزۇق-تۈلۈك، ئات-ئۇلاغ غېمى بىلەن باھارغا ئۇلاشتى.

يەردىن كۆك چىقىپ باھار باشلانغان مەۋسۈمدە جامالىدىن خوجا ئۆز ئورنىدا ئىنىسى جالالىدىن خوجىنى ۋاقىتلىق ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، يەكەن تەرەپكە ئاتلىنىشنى قارار قىلدى. بۇ چاغدا كۇچانىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى 50 يىل ئەلەملىك مەنسىپىنى قولىدا تۇتۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىقىدا كوچا، شايار ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلدى. بۇرھانىدىن خوجا ۋە ھامىدىن خوجىلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۈچتۇرپاندىن كەلدى.

ئاقسۇدىن موللا باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازىبەگ، باقىش مىراپ، مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەڭ بېگى، سابىر مىراپ؛ كوچا بەگلىرىدىن ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، موللاش مىراپ؛ ئۈچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاقبەگ، مۇسابەگ، قۇربان مىراپ قاتارلىق كارغا يارايدىغان، ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمراھ قىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا نوقۇل ئەسكەرنى 26 مىڭ دەپ رويخەتكە ئالدى.

خوجىلار يولغا چىقىپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، يەكەن شەھىرىگە ئۈچ مەنزىل قالغاندا، يەكەننىڭ ۋالىي ئالىيلىرى ھەزرەت ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىماملىرى، ئۆلىما ۋە پازىللىرى، چوڭ-كىچىك پۇقرالىرى سوۋغا-سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۈزلىرىنى خوجىلارنىڭ غالىب ئۈزەڭگىلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىكىنى شەپى كەلتۈرۈپ، غوجام پادىشاھلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ خىجالەتچىلىك تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمىنىغا غەرق

بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجاملار پادىشاھلارچە ئىنئام، سېخىلارچە مەرھەمەتلىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىنىڭ گۇناھىنى ئېپۇ قىلىپ، دىلكەشلىك بىلەن خۇشال-خۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغدۇغا، ھەشەمەت بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. خاھى تۇڭگانلار، خاھى ھەزرەت ئىشانلار، خاھى باشقا ھەر قانداق كىشىنىڭ بىرەر نەرسە دېيىشكە ھەددى بولمىدى. پۈتۈن ئەمەلدار، مەنسەپدارلار ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. ناغرا-دۇمباق، كاناي-سۇنايلارنىڭ ساداسى، گۈرۈھ-گۈرۈھ، توپ-توپ بولۇپ تەبرىكلەشكە كەلگەن خالايقىلارنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇڭ غوۋغاسى پەلەكتىن ئاشتى. خوجام پادىشاھ ئىنئام-ئېھسان ۋە سېخىلىقنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئاچتى. ئادالەتنىڭ قاننىنى كەڭ يايىدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاجىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۈرۈھى ھەتتا پۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال-خۇرام، خاتىرجەم-باياشات، پاراۋان، بىخەتەر قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى نىشانى ۋە مەقسىتى قەشقەرنى پەتھ قىلىش بولغانلىقتىن، يول راسخوتى تەييارلاش كويىغا چۈشتى. يەكەن ۋىلايىتىدىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

يەكەننىڭ ھۆكۈمىتىنى كۇچالىق سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەت ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى بەردى. قەشقەرگە بېرىشقا تەيىنلەنگەن خاھى مۇسۇلمان، خاھى تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىملاپ رويخەتكە ئالدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا 72 مىڭ لەشكەر، چەۋەندازنى ساناق ۋە ھېسابقا ئالدى. ياخشى پەسىل ۋە ئوبدان

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، پىل قۇيرۇقى بولۇپ ئاتلىنىپ، يەكەن شەھىرىدىن چىقىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قەشقەر يولىغا تىكتى.

ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پۇش-پۇش ئاۋازى، كوچا-بازارلاردا تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ غوۋغاسى، ئەسكەرلىككە ماڭغانلارنىڭ ئۈزۈشۈپ خوشلاشقان ۋاراڭ-چۇرۇڭى، كاناي-سۇناي، ناغرا-دۇمباقلارنىڭ ساداسى، نەغمىچىلەرنىڭ ساز-مۇقام، ناخشا-غەزەللىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايغىدىن چىققان توپا-تۇپراقنىڭ چاڭ-توزانلىرى پەلەككە ئۆرلىدى. كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرى كۆرمەس، ئىشتكۈچىلەرنىڭ قولىنى ئاڭلىماس بولدى. ئەقىل-ئىدراكتىن تاشقىرى ھەشەمەتلىك داغدۇغا ھاسىل بولۇپ، گويىا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. خوجاملار دەۋرىدە مۇنداق كۆپ ئەسكەر جەم بولۇپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمىدى.

ھەممىنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرەت ئىنايىتى بىلەن جامالىدىن خوجا ئىسپان شەمشىرىنى ئېسىپ، رەڭگارەڭ تون-سەرۋاپىلارنى كىيىپ، پادىشاھلىق تاجىنى بېشىغا قويۇپ، ياخشى ئارغىماق ئاتقا مىنىپ، تولۇق جابدۇنۇپ، نۇرغۇن تەبرىك، مەدھىيە-ماختاش سادالىرى ئاستىدا مەخسۇس تەييارلانغان شاھانە-بارگاھلىرىغا كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، چوڭ-كىچىك ئەسكەرلىرىگە قەدىر-ئەھۋال خىراجەت، ئۆز لايىقىدا كىيىم-كېچەك بېرىپ، ئۈچىنچى كۈنى كۆزلىگەن نىشانغا قاراپ ئاتلاندى. ئاستا-ئاستا مېڭىپ خانئېرىق يېزىسىغا كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدى-ئارقىسىنى تەڭشەپ ۋە دەڭسەپ كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلدى: «ياقۇپ قوشبېگى مۇنداق نۇرغۇن قوشۇن كەلگەنلىكىنى بىلسە، ھەر قاچان قەشقەر ئىقلىمىدا بىردەممۇ تۇرماي قېچىپ، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۈستىدە كۆرىدۇ. لېكىن قەشقەر خەلقى ئاتنىڭ ئايغىدا قالدۇ» دەپ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلىكىگە تەمەننا قىلدى. «قەشقەرنى ھايات بولمايلا ئالىمىز» دېگەن خىيال بىلەن ئەنجانلىقلار بىلەن قىرغىزلارنى بەند قىلىپ باغلىغىلى تۆت ھارۋا كىشەن، زەنجىر ئېلىپ كەلدى. ئەمما ئالەمنىڭ ئىگىسى

بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ قۇدرىتىگە ئىشىنىش ۋە يۆلىنىشىنى ئۇنتۇدى. بۇ توختالغۇسى يوق پەلەك ئۇنى ئويلاشقا يول قويمىدى. مۇنداق ئۇچىغا چىققان ھەشەمەت ۋە داغدۇغىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغانلىقىنى بىلمىدى.

شۇ ئەسنادا يېڭىسار تەرەپتىن ئۈشتۈمۈتۈت چوڭ تۇغ نامايان بولدى. تۇغنىڭ ئارقىسىدا ئەلەم-بايراق كۆرۈندى. قارىسا، ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى. ئەتراپقا قويغان قاراۋۇل خەۋەرچىلەرمۇ ئارقا-ئارقىدىن كېلىپ، كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلىپ، يۇقىرىقى مۆلچەرنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى. جامالىدىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىنى كۆپ، ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنىنى ئاز دەپ قاراپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ بىر مۇنچىسىنى سول تەرەپكە بۇيرۇپ:

— ئەجدىھاغا ئوخشاش ئىككى تەرەپتىن تەڭ باش تارتىپ يۇمىلاق چەمبەر بولۇپ، ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تاش سېپىلدەك قاتتىق قورشاڭلار، ھەر قانداق ئادەم قولغا چۈشسە تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆز كۆڭلىدە غەم-ئەندىشىسىز خاتىرجەم بولۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىدىن چىقمىدى. دەرۋەقە خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارىغاندا، ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنى تولىمۇ ئاز ئىدى. ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنىنى ئاسماندىكى ئۆكەرگە مىسال قىلسا، خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى پۈتۈن يۇلتۇزلارچە بار، دەپ پەرەز قىلسا بولاتتى. مۇشۇ چاغدا، كولاپنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دېگەن كىشى 250 زەبەردەس پالۋان ئەسكەرنى قورال-ياراقلىرى بىلەن ئېلىپ ياردەمگە كەلسە، خوجىلار، بىزگە غەيرىي ئادەملىرى كېرەك ئەمەس، دەپ قوبۇل قىلمىدى. ھەمراخان نائۇمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ ياقۇپ قوشىپىگىگە قوشۇلدى.

ياقۇپ قوشىپىگى خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزلىرىنىڭ ئاز ۋە ئاجىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلدى. قەيەردە غېرىب-مۇساپىر بولسا، دۇئاسىنى ئېلىپ تەڭرىگە سېغىنىدى. خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوڭ ۋە

سولغا بېرىپ سەپلىرىنى راسلاپ بولغۇچە، ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنىدىن ئابدۇللا پانسات ناملىق بىر باتۇر ئۆز يىگىتلىرى بىلەن ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن چۈشكەن بالادەك، غوجاملارنىڭ چۇۋالچاق، تەرتىپسىز ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن غازىبېك پانسات، ئېزىبەگ ۋە چاپارمەنلەر سول تەرەپكە ھۇجۇم قىلدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭلەر ئەۋجىگە چىقتى. ئارقىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئاتقان توپ-زەمبىرەكلىرىمۇ ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ قوشۇنىنى توسۇۋالالمىدى. ئاقىۋەت خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي «جەڭدە تەڭ كېلەلمىسە ئارقىغا چېكىنىش، پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننىتى» دېگەن مەشھۇر سۆزنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراق، ئوزۇق-تۈلۈك، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، بىر ئات، بىر قامچا بولۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ قاچتى. «خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئازچىلىقمۇ كۆپچىلىك ئۈستىدىن غەلبە قازىنالايدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇ ۋەقەدە ئەينەن ئاشكارا بولدى.

پارچە

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمىگەي،

ئىككى يۈز جەڭچى مەردانە ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

دېمەك، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كوچا، شايار، يەكەننىڭ ئىككى يىللىق خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قان-تەرى بىلەن تەييار بولغان نۇرغۇن قورال-ياراق، ئوق-دوربار بىلەن شۇنچىلا ئەسكەر ئىككى سائەتلىك جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي توزغاقتەك توزۇپ كەتتى.

رۇبائىي

خۇدايىكىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،

كى ھەر كىمگە بەرسە توتىيەلمۇلك.

نە ھەد بولغاي كىشىگە مۈلك ئالماق،

شەھىنشاهى كى ئولدۇر تەنزىئۇلمۈلك.

خوجاملار ياقۇپ قوشىپىگىنى ئاجىز كۆرۈپ نېمىلەرنى دېگەن بولسا، ئۆز باشلىرىغا يېنىپ بالا بولدى. «ئورنىنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىس بۇ ئىشلارغا دەل مۇۋاپىق كەلدى. بىر مۇنچە ئادەملەر ئۆلۈپ نابۇت بولدى. نەچچىسى ئەسىر چۈشتى. نۇرغۇنلىرى ئات-ئۇلاغ، ئىككى ئاياغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالىڭاچ، سۇسىز، تاماقسىز، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ-زار بولۇپ ھالاك بولدى؛ بەزىلىرى ئاران-ئاران جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇلىشىۋالدى. بۇ كۈنى خوجاملارغا گويا قىيامەت ئاشكارا بولغاندەك بولدى. ئۇلار جانلىرىدىن بىزار بولۇپ، چۈشى ياكى ئوڭى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي، بەك چىكىپ بېشى ئايلانغان بەگىدەك، كۆكنار سۈيى ئىچىپ خىيالغا كەتكەن كۆكنارچىلاردەك كۆڭۈللىرى پەرىشان، تىللىرى كېكەچ، ئۆزلىرى مالال بولۇپ، جانلىرى تۇمشۇققا كېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا يېتىپ باردى. پەلەكنىڭ سېھىرگەرلىكى، زامانىنىڭ تەتۈرلۈكى، رەڭگۈزلىق ھۈنەرنى ئاشكارا قىلدى.

سەيىد ئەلەم ئاخۇنۇم پايتەخت يەكەندە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خانئېرىقتىن قېچىپ بارغانلاردىن بولغان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولالماي «قەشقەرگە بارمەن» دېگەن باھانە بىلەن يەكەندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بىر قېتىمدا ئىككى چوڭ شەھەرنى بىكارغا بەردى. قەشقەرنى ئالمەن، دەپ يەكەندىن قۇرۇق قالدى.

نەزم

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،

ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەند.

تۇڭگانلار ئۆكەرگە ئوخشاش توپ بولۇۋېلىپ، تا ناماز شامغىچە مىلتىق، توپ-زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ ھۇجۇم قىلىشتىن توختاپ قالدى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار بىلەن سۈلھ-توختامنامە تۈزۈپ قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ئايرىپ قېلىپ، ھەر بىرىگە ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋىپاي، سوۋغا-ئەمەللەر بېرىپ، ئۆزىگە تەۋە ۋە رام قىلىپ قايتۇردى. ياقۇپ قوشبېگى چىدىر-بارگاھ، ياراق-ئەسلىھە، خەزىنە-دەپنە، شاھانە كىيىم-كېچەك قاتارلىق نۇرغۇن مال-مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇپ، خۇشال ۋە پاراۋان بولدى.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانىن ئول بولۇر،

ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

8

**بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل
سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشاھنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى؛
غەيرىي سۈلۈكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى**

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرنىڭ روشەن كۆڭۈللىرىدىن مەخپىي قالمىغايدىكى، بۇرھانىددىن خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ئۆز ئورنىدا ئۈچتۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۈچتۇرپاننىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى توختىبەگ ۋە كۇچالىق تەلەي دادىخاھلارنى ئۇنىڭ خىزمىتىدە قويدى.

مەھمۇدىن خوجام ئۈچتۇرپان ھۆكۈمىتىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن «ئىسلام ئۆتكەن ئىشلارنى تەكرارلىمايدۇ» دېگەن

ھەدىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىلگىرىكى مەنەسپدار، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قاندىلىرىنى يوق قىلدى. خاھى پادىشاھلىق قاندىسى، خاھى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە ئىش ئېلىپ باردى. ئۈچ يىل بىر ئاي ئۆتكۈچە ھېچكىم دەخلى قىلالمىدى. مەھمۇدىن خوجام ھەممە خوجاملاردىن ياشتا كىچىك بولسىمۇ، پەم-پاراسەتتە، ئىلىم-دىيانەتتە ۋە پەزىلى-كامالەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئۈچتۈرپاندا ئۇزۇندىن بېرى كاپىرلارنىڭ قاندىدە-قانۇنى، زالىم بەگلەرنىڭ رەسىم-يوسۇنلىرى جارى بولۇپ، «سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا سەنمۇ شۇنداق بولسەن» دېگەندەك، ئەل ئارىسىدا يامان ئىشلار ئۈچ ئېلىپ، ياخشى بىلەن يامان پەرقلەندۈرۈلمىگەنىدى. مەھمۇدىن خوجام خالايقنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ كەتكەن يامان ئىشلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى تىكىپ ئولتۇرغۇزۇپ، سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇ ۋە تۇپرىقى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، گۈل-گۈلىستان قىلدى. دېمەك، «جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسىنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. شەھەر-سەھرالاردىكى مەسجىدلەرگە ئىمام، مەزىن تەيىنلەپ، بەش ۋاق نامازنى جامائەت بىلەن ئادا قىلدۇردى. ئىسلام شەرىئەتلىرىنى كىتاب ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرى، ساھابىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە مۇۋاپىق جارى قىلىپ، ھېچقانداق كىشىگە يۈز-خاتىرە قىلمىدى. ھەتتا قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، تۇخۇمباز قاتارلىق ھەممە يامان ئىش قىلغۇچىلارنى مەنئى قىلىپ يوقاتتى. ئەمما ئۆزى شەترەنجى (شاھمات) باز ئىدى. ھەر بىر ئىشنى شەرىئەت ھۆكۈمى ۋە پۇقرالارنىڭ خاھىشى، رايى بويىچە ئادا قىلغانلىقى ئۈچۈن چوڭ-كىچىك ھەممە ئۇنىڭدىن رازى ۋە خۇشال ئىدى.

مەن كەمىنە مۇئەللىپ مەھمۇدىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرۇپ-قوپۇشتا دائىم بىللە بولىدىغان سىردىشى ۋە ئۆلپەتدىشى ئىدىم. خاھى ئۆلىما، خاھى پازىل، خاھى ھاكىم، خاھى دادىھاھ بولسۇن، مېنىڭ مەسلىھەتلىرىم بىر ئىش قىلالمايتتى. چۈنكى، مەن كۇچادا مەھمۇدىن خوجام بىلەن بىر مەدرىسە،

بىر ھۇجرىدا يەتتە-سەككىز يىل بىللە يېتىپ قوپقان ھەم قۇرداش ھەم ساۋاقداش ئىدىم.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۈچتۈرپانلىق باي مۇھەممەد قازىبەگ مېنى ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ھەم:

— ئىپتار قىلىپ بولۇپ، قونۇپ ئەتىسى قايتىپ كەتسىلە، پادىشاھتىنمۇ شۇنداق رۇخسەت ئالسىلا، — دەپ تەكلىپ قىلدى.

باي مۇھەممەد قازىبەگنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىدى. چۈنكى مەن پادىشاھتىن رۇخسەتسىز بىرەر كېچە باشقا يەردە قونۇپ قالالمايتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشاھلىق ئوردىدا بەش ۋاق نامازغا ئىمام، جۈمە نامىزغا خېتىپ ئىدىم. پادىشاھنىڭ ھەممە مەخپىي گەپ-سۆز، خەت-ئالاقىلىرىگە سىرداش ئىدىم. ئوردىغا كىرىدىغان توققۇز قاراۋۇل (پوس) غا مەن مەسئۇل ئىدىم. مېنىڭ رۇخسەتسىز ھېچقانداق كىشى قاراۋۇلدىن ئۆتەلمەيتتى.

مەھمۇدىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا مۆھۈر ئويدۇرۇش لازىم بولۇپ، مۆھۈرگە ئويدىغان سۆزنى ھەركىم ھەر نەرسە دەپ «سەجئى» قىلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ:

يافەت ئىززەت زى ھەزرىتى مەئبۇد،

ئىبنى بۇرھانىددىن خوجا مەھمۇد.

دەپ «سەجئى» قىلدىم. ئاخىر يازغىنىم ياراپ قېلىپ قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. مەن مۆھۈر ئويغۇچىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ئويدۇرۇپ تەييار قىلدىم. مېنىڭ بۇ خىزمىتىم ناھايىتى ئەزىزلىكتىن مەھمۇدىن خوجا تولمۇ خۇرسەن ۋە خۇشال بولدى. مېنى مۆھۈردار، يەنى مۆھۈر تۇتقۇچى قىلىپ بەلگىلەپ مۆھۈرنى ماڭا تاپشۇردى. ھەر

قانداق يارلىق، ئەمىر-پەرىمان، قانۇن-دەستەكلەرنى ماڭا تاپشۇراتتى. مەن مۆھۈر باسقاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولاتتى.

خىتايلاردىن ئولجىغا ئالغان بۇغداي ئامبىرى، ئۇن ئامبىرى، ئارپا ئامبىرى قاتارلىق ئۈچ خىل ئاشلىق ئامبىرىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا تاپشۇرغانىدى. بۇ ئاشلىقلارنى ئوردىنىڭ مەخسۇس ئالىي ئاشخانىسى، ئاتخانىسى ۋە خاس خىزمەتچى مەھرەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىشلىتەتتى. مەن ئۆز ئورنىدا ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىنىم مۇھەممەد خەلىپىنى قويدۇم. ئەمما ھەممە نەرسىنى بەلگىلىمە، ئۆلچەم، بۇيرۇق بىلەن سەرپ قىلاتتى. مەخسۇس ئالىي ئاشخانىغا لازىم بولىدىغان گۆش-ياغ، گۈرۈچ، سەۋزە-پىياز، چاي-تۇز، ئوتۇن قاتارلىقلارغا ئامباردىكى ئاشلىقنى سېتىپ خىراجەت قىلاتتى. ئامباردىكى ئاشلىقلار شۇ قەدەر تولا ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن كىرىپ قاراپ باقسام، تۆت ھەسسىنىڭ بىر ھەسسىسىمۇ تۈگىمەپتۇ. ئۆزۈمگە بەلگىلەنگەن ئۆلچەمدىن تاشقىرى بىر سەر ئاشلىقنىمۇ ئارتۇق ئالمىدىم. ئىنىم مۇھەممەد خەلىپە بىلەن بىر ھويلىدا بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا چىراغ يېغى ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا، بازار نەرخى ھېسابلاپ پۇل بېرىپ ئالاتتىم. ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارغىمۇ ئۆلچەمدىن تاشقىرى كەڭرى ئىشلەتمىدۇق ياكى سېتىپ پۇلنى يانچۇقىمىزغا سالمىدۇق. بۇ مېنىڭ پەرىھىزكار ۋە تەقۋادارلىقىمدىن بولغان ئىش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنساپ، ئېھتىيات ۋە دىيانىتىمدىن بولدى. يەنە توققۇز ئامباردا لىقمۇ لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلار كېيىن ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى.

دېمەك، مەن مەھمۇدىن خوجىدىن مۇھەممەد قازىبەگنىڭ دېگىنىدەك رۇخسەت ئېلىپ ئىپتىدارغا باردىم. كەڭرى نازۇنپەتلەر بىلەن ئىپتىدار قىلىپ ئاندىن ناماز تەراۋىسىنى ئادا قىلدۇق. تەراۋىدىن يېنىپ مەخسۇس ھازىرلانغان مېھمانخانىغا كىردۇق. كۆڭلۈنى مەپتۇن قىلىدىغان نەغمە-ساز، ناخشا-ناۋا بىلەن مەشرەپ بولدى. مەشرەپ ۋە مېھماندارچىلىق قاندىسىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ بەجا كەلتۈردى. ۋاقىت يېرىم كېچە بولغاندا يالغۇز مېنى چاقىرىپ

يەنە بىر خاس مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۇچتۇرپاننىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان خەزىنىچى بەگ، موللا ئىمىن شەيخ ۋە موللا تۆرە، مېھمانبەگ باشلىق 15 كە يېقىن كىشىلەر ئولتۇرغانىكەن. مەن كىرگەندىن كېيىن يەنە زىياپەت قاندىلىرى تەلتۆكۈس ئادا قىلىنغاندىن كېيىن يۇرت ئۇلۇغلىرى مۇنداق دېدى: «بۇرھانىددىن خوجامنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى كىشى. ھامىددىن خوجام بولسا ناھايىتى غەيرەتلىك، غەزىپى زىيادە، ئاچچىقى يامان كىشى ئىكەن. مەھمۇددىن خوجام ھازىر ناھايىتى ياخشى سوراۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن چوڭ-كىچىك، ھەممە خەلق رازى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرھانىددىن خوجام، ھامىددىن خوجاملار يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلاشماي تىنچ يېتىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانسا، مەھمۇددىن خوجام ھۆكۈمرانلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسا بولىدۇ. مۇبادا خوجاملارنىڭ ھەممىسى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلىشىپ دەخلى قىلسا ئوبدان بولمايدۇ. بىزنىڭ شۇ ئىلتىماسىمىزنى ئۆزلىرى يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلىپ، توختام قىلىپ بەرسىلە، بىز ناھايىتى خۇرسەن بولىمىز. ئەگەر بۇ ئىلتىماسىمىز ماقۇل كۆرۈلمىسە، ئىش يامان بولىدۇ، ۋەسسالام» دەپ گەپنى تۈگەتتى.

ئەتىسى، مەن قايتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ غەرەز-مۇددىئاسىنى مەھمۇددىن خوجامغا بىر-بىرلەپ ئىزھار قىلىپ يەتكۈزدۈم. مەھمۇددىن خوجام «بۇ گەپنى مەيلى دادام، مەيلى ئاكامغا مەلۇم قىلمىسلا، ئۆزۈم يولى بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلىمەن»، دېدى. ئۇنىڭغىچە ئۈچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كۈنى كېچىسى بولغاندا ئۇچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارا كالتەك بولۇپ مەھمۇددىن خوجامغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ مازار تېرەك دېگەن جايغا توپلاندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇرھانىددىن خوجام موللا توختى مۆھتېسىپ دېگەن كىشىنى، مەھمۇددىن خوجام مېنى (ئاپتونىڭ ئۆزىنى) ئەلچىلىككە تايىن قىلدى. ئەتىسى ئىككىمىز ئەلچىلىك سۈپىتىدە شەھەردىن چىقىپ كۈن چىققان چاغدا مازار تېرەككە يېتىپ باردۇق. يىراق-يېقىندىكى خالايق بىرلىشىپ مەھمۇددىن خوجامدىن يۈز ئۆرۈپ مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ.

ھاۋا سوغۇق بولغاچقا، ئۇلار بىزنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئەلچىلىك سۈپىتىدە تۇرۇپ ئېيتتۇقكى:

— خوجاملار، كىچىك-چوڭ يۇرت ئەھلى بۇ خىل سۆز-ھەرىكىتىدىن يانسۇن، يۇرتدارچىلىققا قايسى ئىش توغرا بولمىغان بولسا، ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئىلاجىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭلى ئاغرىغان بولسا، تون كىيدۈرۈپ، چاي قويۇپ كۆڭلىنى ئالايلى، دەپ بىزنى چىقاردى، — دېدۇق. بىزنىڭ بۇ گېپىمىزنى ئاڭلاپ مىرزاجان ھەزرەت باشلىق كاتتىلار باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تۇرغانلىرىدا، ئىمىن شەيخ قوپۇپ:

— قىرغىز، قازاقلارمۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۆزى سوراۋاتىدۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن قالغۇچىلىكىمىز يوق. ئۆزىمىزنىڭ يۇرتىنى ئۆزىمىز سورىساق نېمە بوپتۇ. خوجاملار ھەر قانچە جاپا-مۇشەققەت تارتقان بولسا، ئۇنىڭ ئەجرى قولغا تەگدى. ياراق-جابدۇقتىن باشقا ھەر قانداق نەرسىلىرى بولسا ئۆزلىرى ئېلىپ كەتسە، ئات-ئۇلاغ تەييارلاپ يولغا سالساق، ئەگەر مۇنداق بولمايدىكەن كىيگەن تونىمىز كېپەن، ئىچىدىغان چېيىمىز ئەجەل شەرىپىتى بولىدۇ، سۆز تامام، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن موللا توختى مۆھتەپسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە كىرگۈزدى. مېنى كىرگۈزگەن ئادىمىنىڭ ئورنىغا بارىمىز قىلىپ تۇتۇپ قالدى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى بولۇپ، توپلانغان قوزغىلاڭچىلار مازار تېرەكتىكى مەسجىد تە جۈمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مىرزاجان ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىگە پادىشاھ تىكلەپ، يىغا-زار بىلەن شەھەر تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەمما ئاق كىگىز ئۈستىدىن مىرزاجان ھەزرەت يىقىلىپ چۈشتى، نەسلىك باشلاندى. شۇ ماڭغىنىچە بېرىپ بىر دەرۋازىنى ئېچىپ كىرىپ يەنە بىر دەرۋازىغا بارغۇچە ھامىدىدىن خوجا توپ-زەمبىرەك ئېتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى ۋە سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئېتىپ ھېچ كىشىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. قوزغىلاڭچىلار مېنى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ بىر نەچچە كىشىنى ساقلاشقا قويدى. قوزغىلاڭچىلار

بەش كېچە-كۈندۈز پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ شەھەرنى ئالالمىدى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا مىرزاجان ھەزرىت مېنى قاماپ قويغان ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۈچتۇرپاننىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ چوڭ-كىچىك بەگلىرى، تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئالدىدا:

— ئۆزلىرى بىز تەرەپكە خوجامنىڭ ئەلچىسى بولۇپ چىققان، ئەمدى بىز تەرەپتىن خوجامغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويسىلا. يۇرت ئەھلىگە مەن پەندە-نەسەھەت قىلدىم. ئىلگىرىكىدەك خوجاملار پادىشاھ، بىز يۇرت ئەھلى پۇقرا بولىدىغان بولدۇق، — دېدى.

مېنىڭ مېنى چىققان ئېتىمىنى سابىت يۈز بېگى ئولجا قىلىۋالغانىكەن. تېپىپ چىقىپ قايتۇرۇپ بەردى. مېنىڭ كەينىمدىن خوجاملار سەمەرقەندلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن مۆتىۋەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ چىقارغانىكەن. ئۇ كىشىمۇ مېنىڭ بىلەن بىر ئۆيدە قاماپ قويۇلغانىدى. ئۇنىمۇ سوراپ ئېلىپ ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە قايتتىم. بىزگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەخلى قىلماسلىقى ئۈچۈن تۆت بەگنى قوشقاندى. ئەسلىدە تۇمشۇق تاغدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتمەكچىدى. تۇمشۇق تاغقا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگەن بەگلەردىن نورۇزبەگ مېنى قۇلقىمغا ئاستا مۇنداق دېدى: «مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قايتمەن. ئۆزلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتسەم زايە قىلىۋېتەرمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن دەرھال ئەھۋالنى مۆلچەرلەپ ئاشكارىلاپ:

— مېنىڭ بىلەن شەھەرگە بىللە كىرسىلە، ھەر قانداق شارائىتتا قۇتۇلدۇرۇپ قالسىمەن، بۇ توغرىدا مەن كېپىل، — دېدىم. باشقا بەگلەرمۇ ئاڭلاپ:

— بىزمۇ بىللە كىرسەك، — دېيىشتى. ئۇلارغىمۇ كېپىل بولۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردىم.

ئۈچ دەۋرۋازغا ئۈچ خوجام مۇئەككەل ئىكەن. مەن ھامىدىدىن خوجام بار دەۋرۋازا بىلەن كىردىم. ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدىم. ھامىدىدىن خوجام ناھايىتى خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ سەللە-كۇلاھ، تون-سەرۋىپاي ئىنئام قىلدى. موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەرنى ئېلىپ كىرىشكە ئادەم بۇيرۇدى. شۇ ئەسنادا بىر كىشى كېلىپ مېنى بۇرھانىدىن خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغىنىدىن كېيىن، ھەددىدىن زىيادە خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە خوجاملار قورشاشۇدا قېلىپ، تاقەتلىرى تاق بولۇپ، شەھەردىن قېچىپ كېتىدىغاننىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ھەم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي كېلىدىغان بالا-قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇشقانىكەن.

شۇ كۈنى ئىپتىدائىي يېقىن ھامىدىدىن خوجام توپ-زەمبىرەك بىلەن يىگىت-سەركەردىلىرىنى باشلاپ مازار تېرەككە بېرىپ، مىرزا جان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى قورشىۋېلىپ ئىككى تەرەپتىن زەمبىرەككە تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىپتىدائىي بىلەن بولۇپ خەۋەرسىز قالغاقچا، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مىرزا جان ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى. شۇ كېچىسى مەيلى ياخشى، مەيلى ياماننى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى توختىبەگ، ئىنىسى ئاقبەگ، باي مۇھەممەد قازى، قۇربان خەزىنىچى باشلىق نۇرغۇن مۆتىۋەر كىشىلەر تىرىك قولغا چۈشتى. قىرغىز بەگلىرى باشلىق بىر مۇنچە كىشىلەر قەشقەرگە كەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يولدا قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلدى. بەزىلىرى سوغۇقتا توڭلاپ نابۇت بولدى. ئىمىن شەيخ باشلىق بىر مۇنچە ئادەملەر ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ چۆل-جەزىرلەردە ھالاك بولدى. ئاتا-بالىدىن، بالا-ئانىدىن خەۋەرسىز گۇيا قىيامەت بولغاندەك ھەممە ئۆز ھالى بىلەن ۋەيران ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى 2000 دىن زىيادە دەپ ھېسابقا ئېلىشتى. بۇنىڭدىن باشقا تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ چۆل-باياۋاندا ئۆلگەنلەرنىڭ ھېسابى يوق.

خوجاملار ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قولغا كىرگۈزگەنلەرنىڭ ھاراقخانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان چوڭ قازىنى ئولجا چۈشكەنىدى. بۇ قازاننى خوجاملار قۇتلۇق مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەنىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ قازاننى مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ غىزا قىلىپ يېيىشكەنىكەن. ھامىدىدىن خوجام كېلىپ زەمبىرەككە ئوت ياققان چاغدا، بۇ قازاندىن ئوماچ ئۇسۇپ بېرىۋاتقان ئىككى كىشى قازانغا چۈشۈپ كېتىپ ئوماچقا مىلىنىپ ھالاك بولۇپتۇ.

ھامىدىدىن خوجام، قوزغىلاڭچىلاردىن تىرىك قولغا چۈشكەنلەرنى بىر-بىرلەپ سوراق قىلىپ، ھەر كېچىسى ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلاتقۇزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق تولدى. ئاغزىنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

دېمەك، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا بۇ ئالەمدە بولىدىغان بالا-قازا، ئازاب-ئوقۇبەتلەرنىڭ ھەممىسى كەلدى. بۇنى بىر-بىرلەپ بايان قىلسام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەبىئىتىگە ئېغىر كېلىشى مۇمكىن.

بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق ھالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىدا سەۋەب بار ئىدى. سەۋەبىسىز بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەۋەب شۇكى: ئۇچتۇرپان ئەھلى ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان، شەرىئەت ھۆكۈمىگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان بولسىمۇ، يەنە غەلىتە ئېتىقادتىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كەبىرۋىيە سۈلۈكىدە دېسە، يەنە بەزىلىرى ئىسھاقىيە، نىمىتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە سۈلۈكىدە بىز دەپ خىلمۇخىل سۈلۈكلەرنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشەتتى. ھەتتا بەزىلىرى خوجاملارغا بولغان ئىخلاسلارنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ «ئاللاھ خوجام» دەپ تەڭرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق كىشىنى سىغدۇرمايتتى. خوجاملار يېڭى بارغان چاغدا «بىز تەلەپ قىلغان كۆڭلىمىزدىكى خوجىمىز مۇشۇ» دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن

ئاتلىرىنى يىلقىسى بىلەن، قويللىرىنى قوتىنى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسىنى ئالغانىدى. ئەمما خوجاملار ھەممە خالايق ئوخشاش پۇقرا دەپ قاراپ، ئۇلارغا باشقىچە كۆزقاراشتا بولمىدى. بۇ گۇرۇھ مۇشۇ توغرىدىن ئاغرىنىپ:

— بىز دېگەن خوجا بۇ ئەمەسكەن، — دەپ ئاخىر يۈز ئۆرۈدى. باشقىلار ئۇلاردىن:

— «ئاللاھ خوجام» دەپ ئاتايدىكەنسىزلىرى، زادى ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورىغاندا، ئۇلارنىڭ خەلىپە ۋە ماشايىخلىرى:

— بىز خوجامنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرىنى ئاغزىمىزغا ئالمايمىز. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئاللاھ خوجام، دەپ كەلگەنكەن، بىزمۇ ئاللاھ خوجام دېسەك خوجاملار ئۆزى تېپىۋالدى. بىز تېخى ئىسمىنى ئاڭلاپ باقمىغان، — دېگەندى.

سوپى ئاللايار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،

ئاتى مۇئىن ۋەلى نەپسىگە شەيدا.

يىغارلەر پارەئى بوينى يوغانى،

سالۇرلەر ئوتراغە قىزۇ-جۇۋاننى.

ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،

كۆتەرۇر بېھىمەتلىك ۋەبالىن.

ھارام ئىشنى كى تائەت بىلسە ئىنسان،

ئېرۇر بول ئېتىقادى نا مۇسۇلمان.

بۇ ئەيىغان پىرقە كىم زال مەسەلدۇر،

شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.

بۇ شېئىر مۇشۇلارنىڭ شەنىگە لايىقتۇر.

يەنە بىر سەۋەب، بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر، ئەر-خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆكچاي سېلىپ، نەچچە قاچا-تاۋاقلاردا قايماقنى قويۇپ قايىتىدىكەن. ئىناۋەتلىك مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرىنى ئۇسۇپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسۇل تەرەت ئېلىپ چۆمۈچنى تۇتۇپ قاچا-قاچىلارغا ئۇسۇپ تەۋەررۈك-تەۋەررۈك دەپ بېرىدىكەن. باشقىلار تەزىم-تەۋەزىزۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ ئەر-خوتۇن ئۇسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يىقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدىكەن. بۇلار «ھۇزۇرۇم» دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلغانىكەن. (سازەندىلەر ھازىرمۇ بەزى يىغىلىشلاردا «ھۇزۇرۇم» مۇقامىغا ئوينايدۇ)

شۇنداق قىلىپ بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇلار ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىشىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبىرۈيە سۈلۈكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت.

بىر كۈنى بۇ گۇرۇھنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىسى خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ تەۋەررۈك كۆكچاي تىلەپ ئالغاندىن كېيىن:

— بىزگە دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئۆزلىرىدىن بىر ئادەم تىلەيمىز، — دەپ ئىلتىجا قىلدى.

خوجاملار مەن كەمىنە يازغۇچىنى بۇيرۇدى. مەن ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ ئۈستىگە بېرىپ ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئاۋۋال باشلاپ خوتۇنلار بىلەن ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىپ:

— تەۋەرىۋك قىلىپ باشلاپ بەرسىلە، — دەپ ئىلتىماس قىلدى.

— مەن تېخى ياش، — دەپ ئۆزرە ئېيتىپ، بىر پېشقەدەم كىشىنى ئۆز ئورنىدا تەكلىپ قىلدىم. سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇلار «ئۆزلىرى بىزنىڭ سۈلۈكىمىز بىلەن كەم شۇغۇللانغاندەك تۇرلا» دېۋىدى، مەن: «ھازىر مەن پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت سۈلۈكلىرىنى تولۇق ئادا قىلالىمىدەم. ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن سىلەرنىڭ سۈلۈكىڭلارغا ئىشتىراك قىلساممىكىن» دەپ جاۋاب بەردىم.

خوجاملار مېنى بىلمەستىن سۈلۈكلىرىنى ئىزھار قىلغانىكەن ھەم ئوقۇشماي تەۋەرىۋك چايلىرىغا باشلاپ چىققانىكەن. بىزنى ئۆز سۈلۈكىدە دەپ گۇمان قىلغانلىرىغا كېيىن پۇشايمان قىلىشتى، ئەمما پايدىسى بولمىدى.

شەرىئەتنىڭ ھىمايىچىسى بولغان غوجام پادىشاھ بۇ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ نا توغرا يولىنى توغرا يول دەپ تونۇپ، بىدئەتنى سۈننەتتىن پەرقلەندۈرمىگەنلىكىنى بىلىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە تەتبىقلاپ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى خالايدىغان ئېلان قىلدى ۋە جاكار قىلىپ «ھەممە ئىشتا نەسبەت ۋە توغرىلىقنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دېمەكتۇر» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ياخشى سۆز، شېرىن گەپلەر بىلەن ۋەز-نەسبەت قىلغان بولسىمۇ پايدىسى بولمىدى. يەنە بىگانە ئەر-خوتۇنلار بىر يەرگە يىغىلىپ سۆھبەت قىلغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىپ كېلىپ شەرىئەت قامچىسى بىلەن دەررە ئۇرۇپ قاتتىق جازالىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ ئاداۋەت تۇخۇمىنى تېرىپ، خۇسۇمەت تىكىنىنى چاچتى. دۈشمەنلىك ئاداۋىتى ئۆرلەپ ئالتۇپىلاڭ

كۆتۈردى. ئاقسۆڭەك جەڭ-جېدەلگە ئايلاندى. كۆيۈپ تۇرغان چىراغقا پەرۋانە ئۆزىنى ئۇرغاندەك ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولۇپ تۈگەشتى.

نەزم

چىراغنىكى ھەق ياندۇردى قويدى،

كىشىكىم «پۇق» دېدى ساقالى كۆيدى.

9

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى

كوچا شەھىرىدە قوزغىلاڭ بولۇپ راشىددىن خوجامنىڭ غەلبە قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ-كىچىك ئاھالىلىرىگە، ھەتتا ئەتراپ ئالەمگە تارقىلىپ كەتتى. شەھەردىكى مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئىسلام ئېچىش مۇددىئاسى بىلەن كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ، كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى. جۈملىدىن ئىلىدىكى تارانچى ۋە تۇڭگانلارمۇ كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، موللا شەۋكەت ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىدى. خوتەن خەلقىمۇ كاپىرلارغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى. يەكەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىمۇ غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. چۈنكى، كوچا شەھىرى، بۇ ئالتە شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا ئوخشاش بولۇپ، بېرىش-كېلىش ئۈچۈن كۇچادىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ شەھەرلەر قوزغىلىپ، ھەر قايسىسى ئۆزلىرىگە يېڭىدىن باشلىق ۋە ھاكىم سايلاپ ئالدى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، داموللا ھاجى ھەبىبۇللاھ مۇپتى دېگەن پەرھىزكار ۋە شەرىئەتپەرۋەر بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، دىنسىزلار ئۈستىگە

تىغ تارتىپ، پات-پۇرسەتتىلا غەلبە قازاندى. تۇڭگانلارنىمۇ دىنسىزلار بىلەن ئوخشاش، دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىمۇ يوقاتتى.

شۇ كۈنلەردە نەزىردىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كۇچادىن كېلىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزگەنىدى. ھايال بولمايلا نەزىردىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگكە 700 مۇسۇلمان، 300 تۇڭگان جەمئىي 1000 نەپەر ئەسكەرنى قوشۇپ خوتەنگە بېرىشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېدى:

— ھەبىبۇللاھ ھاجى سىلنىڭ بارغانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئابروي دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، قىلىچىنى بوينىغا ئېسىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، سىلنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ خىزمەتكارلىق قاندىدە-رەسمىنى بەجا كەلتۈرسىغۇ ناھايىتى ياخشى. ئەگەر ئۇنداق قىلماي كەينىگە تارتىپ ھايال قىلسا، ئۇ چاغدا ئىككىلەنمەيلا كۈچ ۋە زورلۇق بىلەن خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھەبىبۇللاھ ھاجىنى ئەھلى ئەۋلاد، بالا-چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە، — دەپ بىر مۇنچە ئاچچىق-ئورۇنسىز گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى.

ھاجى خەزىنىچى بەگ يەكەندىن چىقىپ، يۇرتىمۇ يۇرت، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ سانجۇغا باردى ۋە مەغرورانە خەت قىلىپ خوتەنگە كىرگۈزدى. ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن:

— بۇ خەتتىن دوستلۇقنىڭ پۇرىقى كەلمەي، خۇسۇمەت ناغرىسىنىڭ ساداسى كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ لايىقىدا ئالدىغا ئادەم چىقىرىشىمىز لازىم، — دەپ ئويلاپ، چوڭ ئوغلى ئىبراھىمخان سۇدۇرنى باش قىلىپ 2000 ئەسكەرنى ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئىبراھىمخان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. ئاخىرىدا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ھاجى خەزىنىچى بەگ مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئازغىنا ئادەم

بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى غالىب بولۇپ خوشال-خۇرام خوتەنگە ياندى.

بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى، ھاجى خەزىنىچى بەگ خوجاملارغا ئانا جەمەت تۇغقانچىلىقى بار، خىتاي مەنسەپدارلىرىغا تۇڭچى بولۇپ كەلگەن قەدىمىي بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ يەكەندە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلىغا تۇڭچى بولۇپ مەنسەپ تۇتقان، خىتايچە سۆزنى ياخشى سۆزلەيدىغان، خىتايچە كىيىم-كېچەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن كىشى ئىدى. ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھ: «خوجاملاردىن بىرىنى ئەۋەتمەي، مېنىڭ ئۈستۈمگە ھاجى خەزىنىچى بەگدەك خىتاي يېتىمىنى ئەۋەتكىنى نېمىسى، ھېچ بولمىغاندا ئىسلام شەرىئىتى ئىچىدە مۇسۇلمان كىيىمى بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، دىندار مۇسۇلمان تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئويلاپ، ھاجى خەزىنىچى بەگنى ئەۋەتكەنلىكىنى ئۆزىگە نومۇس بىلىپ، ئۆز ئىشلىرىغا مۇستەھكەم بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

يەنە بىرى، ئىلىنىڭ تارانچىلىرى كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلدى. كاپىرلارنىڭ چوڭى جاڭجۈن كۈرەدە تۇراتتى. كۈرەنى تارانچىلار قولغا ئالالمىغانىدى. مۇشۇ پەيتتە ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ چوڭى موللا شەۋكەت ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭلارغا مەسلىھەت سېلىپ: «كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ بىر مۇنچە ئادەملىرىمىز قۇربان بولدى. نۇرغۇن كاپىرلارمۇ يوقىتىلدى. ئەمما ئۈستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئەۋلادى رەسۇلۇللاھتىن بىر ساھىبى دۇئا لازىم ئىدى. ئاۋۋال كۇچادىن باشلاپ ئىسلام ئېچىلىپ شۇلارنىڭ مەدەت ۋە ئىلھامى بىلەن بىزلىرىگە كۈچ-قۇۋۋەت ھاسىل بولۇپ، ئىلىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتۇق. ھېلىھەم بولسا راشىددىن خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنىدىغانلىقىمىزنى، بىر مىللەت، بىر مەزھەپتە بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، بىرەر مۈشكۈل ئىش يۈز بەرسە ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولۇپ،

مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى، يۇرتلىرىمىزنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ نامە بىلەن ئەلچى ئەۋەتسەك قانداق؟» دېدى.

بۇ مەسلىھەت ھەممە چوڭلارغا ماقۇل كەلدى. ئۇلار بىرلىكتە ئىتائەتنامە يېزىپ، بىر ساھىبى دۇئا ئەۋەتمىشنى ئىلتىماس قىلىپ، قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇم باشلىق قىرىق كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن كۇچاغا يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ تېز سۈرئەت بىلەن يول يۈرۈپ ئۈچتۇرپانغا كەلدى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ قارشى ئالدى ۋە ئۆز لايىقىدا ئورۇن تەييارلاپ كۈتۈۋالدى ۋە راشىددىن خان خوجامغا ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلىشتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن راشىددىن خوجامدىن: «ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتىم، ئەلچىلەر كۇچاغا كەلسۇن» دەپ يارلىق كەلدى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ياخشى خىزمەتچى، ئىشەنچلىك مۇلازىمەتلەرنى قوشۇپ ئەلچىلەرنى كۇچاغا يولغا سالدى. راشىددىن خوجا ئەلچىلەرنى كۇچادا ئىككى ئاي توختىتىپ، ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام-سوۋغاتلارنى بېرىپ، قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوجا باھاۋىددىن خوجامنىڭ ئوغلى سايىت خوجامنى باش قىلىپ، ئاللايار ئاخۇننى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ، 150 لەشكەرگە تۇغ-ئەلەم، بايراقلارنى كۆتۈرگۈزۈپ ئىلىغا ماڭدۇردى. بۇلار مىڭبىر جاپا-مۇشەققەت بىلەن مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ مىڭبىر جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن تىكەسكە يېتىپ بارغاندا، ئۈشتۈمتۈت ئالدىدىن بىر نەچچە ئاتلىق قالماقلار چىقىپ ئالدىلىرىنى توستى ۋە «سىلەر نېمە ئادەم، نەدىن كەلدىڭلار؟ قەيەرگە بارسىلەر» دېگەن بولۇپ بۇلارنىڭ ئاز-كۆپلۈكىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلارنىڭ چوڭى مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. ئادەم قوشۇپ بەرسەم سىلەرنى تىنچ-ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا مەنمۇ خىزمەت قىلغان بولىمەن» دېدى ۋە ئادەملىرىگە قاراپ: «بۇ خوجاملارنى پالان يەرگىچە ئۈزىتىپ بېرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇڭلار، بىرەر ئادەم زىيان-زەخمەت يەتكۈزۈپ قويسا، بىزىلەرگە ئوبدان بولمايدۇ» دەپ يالغان، ئىككى يۈزلىمىچىلىك گەپلەرنى قىلىپ، ئۇلارغا

ئۈچ-تۆت ئادەمنى قوشۇپ يولغا سالدى. سايت خوجاملار، تەڭرىم بۇ ئەندىشىمىزنىمۇ ئاسان قىلدى، دەپ ئويلىشىپ خۇش بولۇپ ئىككى مەنزىل يەرگە بېرىپ چۈشتى. ئات-ئۇلاغلىرىنى ئوتقا قويۇپ، ئۆزلىرى ئاش-تاماقلىرىنى يەپ بولۇپ، غەم-ئەندىشىسىز يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ بىللە كەلگەن قالماقلار ئۆز ئادەملىرىگە خەۋەر يەتكۈزدى.

نۇرغۇن قالماقلار ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازاغا ئوخشاش ئۈستۈمۈتۈت باستۇرۇپ كېلىپ، خوجىلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئەسىر ئالدى. يەنە بەزىلىرى ئىسسىق كۆل تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى. ئەمما سايت خوجام ئاچ-يالىڭاچ، يېرىم جان ھالەتتە مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن ئىلىنىڭ يېزىلىرىدىن بىرىگە يېتىشىۋالدى. يېزىنىڭ چوڭى كىيىم-كېچەك بېرىپ ئىلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۈردى. سايت خوجام باشلىرىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنىڭ سۇلتانى مۇناسىپ تون-سەرۋپاي، كىيىم-كېچەك، تەمىنات بەلگىلەپ مۇۋاپىق جاي-ماكان قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. موللا ئاللايار ئاخۇنۇمۇ بىر شاگىرتى بىلەن كېلىپ سايت خوجامغا قوشۇلدى. ئەمما ئىلى خەلقى سايت خوجامغا ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد بىلدۈرمىدى. بەلكى «يالىڭاچ خوجام» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى بۇلار بارغۇچە ئىلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئالامانلار، موللا شەۋكەت ئاخۇنغا بىر گۇناھنى قويۇپ سۇلتانلىقتىن ئېلىپ تاشلاپ قايقا سولاپ تىرىكلا دەرياغا تاشلىۋېتىپ، ئورنىغا باشقا بىر كىشىنى سۇلتانلىققا ئولتۇرغۇزغانىدى. يېڭى بولغان سۇلتاننىڭ سايت خوجاملار بىلەن كارى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن سايت خوجام ئىلىدا تۇرۇپ قېلىپ، ياقۇببەگنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە ئاندىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھ كۇچالىق ھاجى خەزىنىچى بەگنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقاندىن كېيىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ياخشى ئىش

بولمىدى دەپ ئويلاپ كۆڭلى غەش بولدى. بىر نەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن، «بىز ئىككىلى تەرەپ مۇسۇلمان، بىر دىن ۋە بىر مىللەت كىشىلىرى. ھەر قانچە ئىش بولغاندىمۇ ئىتتىپاق بولۇپ، ئەپ ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەننىڭ ياخشى، ئېسىل ماللىرى، ئات، قورال-ياراق قاتارلىق نەرسىلىرىدىن سوۋغا-سالاملارنى تەييارلىدى ۋە دوستلۇق ئىپادىسى، بەلكى ئىتائەت قىلىش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆزلىرىدىن ئۆتۈلگەن ئىشلارغا ئۆزى ئېيتىش ئۈچۈن، ئەھمەت مىراپ ناملىق ئىشەنچلىك بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا 50 كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇدىن ئادەم قوشۇپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچاغا بىر مەنزىل يول قالغاندا، كۇچادىن ئالدىلىرىغا ئادەم چىقىپ، تارتۇق، سوۋغا-سالاملارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەھمەت مىراپ باشلىق ھەممە ئەلچىلەرنى ئات-ئۇلاغ، ئوق - ياراقلاردىن ئايرىپ، ھەر بىر ئادەمنى بىردىن ئۆيلۈككە چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى قاچۇرۇپ قويماي ياخشى مۇھاپىزەت قىلىشقا تاپشۇردى.

ئەلچىلەر سايرام يېزىلىرىدا ئىككى يىلغىچە تۇرۇشتى ۋە بۇ يەرلەرگە ياقۇببەگنىڭ قەدىمى يەتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، بالا-ۋاقللىرى بىلەن جەم بولۇشتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجىنىڭ شەرق
تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاققالدا نۇرغۇن خىتاي
چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھە
قىلىنغانلىقى

راشىددىن خان خوجام كۇچادا خانلىق پايتەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن قاراشەھەر ۋە تۇرپاندىكى كاپىرلاردىن ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي، «خۇدانىڭ يولىدا جېنىنى پىدا قىلىپ غازات قىلىدىغان، شېھىتىلىك دەرىجىسىنى ئارزۇ قىلىدىغان باتۇر بارمۇ؟» دەپ جاكار قىلدى. شۇ چاغدا توختى مۇھەممەد يۈز بېشى كېلىپ، «شۇ دەرىجىنى مەن ئارزۇ قىلىمەن. خىزمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. راشىددىن خوجام توختى مۇھەممەد يۈز بېشىغا 100 لەشكەرنى قوشۇپ ئۇلارغا باھاۋىدىن خوجا، ئايدىن خوجىلارنى باشلىق قىلدى ۋە ئۇلارنى دىنىسىزىلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇلار بۈگۈرگە يېتىپ كەلدى. بۈگۈردە 100 گە يېقىن خىتاي چېرىكى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ يوقىتىپ بۈگۈرنى قولغا ئالدى. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، سىدىق دادخاھ، مەمۇر خەلىپە باشلىق 150 ئەسكەر ياردەمگە كەلدى. بۈگۈردىن دۇئاسى خەلىپە، سۇمۇلا دېگەن تۇڭگان باشلىق 100 كىشى كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەر قوشۇلۇپ بىرلىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزدى. كورلىدىن يەنە نۇرغۇن ئادەم قوشۇلۇپ چوڭ قوشۇن ھاسىل قىلدى. ئۇلار تۇغ-بايراق، ئوق-ساغداق، مىلتىق-زەمبىرەك، نەيزە-ياراق، ناغرا-سۇناي، داقا-دۇمباقلار بىلەن زور داغدۇغا ئىچىدە قاراشەھەرگە قاراپ راۋان بولدى. مۇشۇنداق زور ھەشەمەت بىلەن دەريا لېۋىگە بارغاندا، كاپىرلار كېمىنى تارتىۋېلىپ مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ ئۇلارنى ئۆتكىلى قويىمىدى. نائىلاج بولۇپ تۇرغان چاغدا، كورلىدىن قوشۇلغان باتۇرلاردىن ئىسلام خەلىپە مەسلىھەت كۆرسىتىپ: «چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئۆتۈپ، ئۇششاققالغا چىقىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ كېلىپ قارا شەھەرنى ئالساق»، دېدى. خۇددى تەڭرىنىڭ ئىلھامى

بىلەن كۆرسىتىلگەندەك ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى، دەپ ھەممە قوبۇل قىلدى ۋە ئارقىلىرىغا يېنىپ كورلىغا كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ توققۇز كۈندە ئۇششاققالغا چىقتى. بۇ يەردە ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكى يامغۇر يېغىپ ماڭالماي، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن، دەپ قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ئارام ئېلىپ ياتقانىدى. شۇ ھالەتتە ئىككى لەشكەر ئۇچرىشىپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

مۇندىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجام ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، بېيجىڭ تەرىپىدىن «ئاڭ جاڭجۇن» دېگەن كاتتا مەنسەپدار كېلىپ ئالتە شەھەرنى تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئەۋەتكەن بولۇپ، شۇ خىزمىتى ئۈچۈن بېيجىڭنىڭ خانى ئاي جاڭجۇننى ئالتە شەھەرنىڭ «تەربىيەتگەردىسى» قىلدىم دەپ يارلىق چۈشۈرگەن ۋە ئۇششاققالدا ئاي جاڭجۇنگە ئاتا بۇتخانا ياساپ ھەيكىلىنى توختىتىپ قويغانىكەن. ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىۋېلىپمۇ قۇتۇلالماي ئاخىر ھەممىسى نابۇت بولدى. بېيجىڭ تەرەپكە بىرەر مۇ قېچىپ كېتەلمىدى. ئەمما قاراشەھەر تەرەپكە ئازراق قېچىپ كەتتى.

مۇشۇ پەيتتە تۇرپان تەرەپتىن ئىككى ئاتلىق خىتاي بىغەم چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. قالماقلار ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ خوجامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئاقتۇرۇپ قارىسا يېنىدىن خەت چىقتى. بۇ قاراشەھەرنىڭ ئامبىلىغا يېزىلغان خەت بولۇپ، «خاننىڭ يارلىقى بىلەن، سىلەرگە ياردەم ئۈچۈن 24 مىڭ چېرىك، 470 زەمبىرەك، 300 ھارۋا ئوق-دورا بىلەن كەلدۇق، ئۈچ كۈندە ئۇششاققالغا يېتىپ بارىمىز، ئالدىمىزغا نۇرغۇن ئوزۇق-تۈلۈك چىقىرىڭلار» دېگەن مەزمۇندا يېزىلغانىكەن. خەتنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈن قوشۇنغا جاكارلاپ، چۆلىنىڭ ئاغزىنى، سۇنىڭ بويىنى توسۇپ تەييار بولۇپ تۇردى. ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تۇغ نامايان بولدى. تۇغنىڭ كەينىدىن چېرىكلەر كۆرۈندى.

ئىسلام ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ ئۇلار: «بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققان چېرىكلەر ئوخشايدۇ»، دەپ بېپەرۋا، غەم-ئەندىشىسىز يېقىنلاپ كەلدى. شۇ ئەسنادا بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، توختى مۇھەممەد خەلىپە، بىر تەرەپتىن باھاۋىدىن خوجام، مەمۇر خەلىپە، يەنە بىر تەرەپتىن ئايدىن خوجام، دۇئاسى خەلىپە، سۇمۇللا تۇڭگانلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ چېرىكلەرنىڭ ئۈستىگە ئات سېلىپ بېرىپ جەڭگە كىردى. باھاۋىدىن خوجام، مەمۇر خەلىپىلەر تەرىپى ئاجىز كېلىپ قاچقىلى تۇردى. ئىش يامان تەرەپكە يۈزلىنىۋاتقان چاغدا، ئىسھاق خوجام ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەرلەرگە قاراپ دۇئا قىلىپ: «(تەڭرىگە) شېرىك كەلتۈرگۈچىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ روھى بويىچە ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلدى. ھەممە بىردەك يىغا-زار بىلەن جەڭگە كىرىپ گاھى ئوڭنى سولغا، گاھى سولنى ئوڭغا سۈرۈپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە، كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە جەڭ قىلدى. چاپ-چاپ ئاۋازى، توپ-زەمبىرەك، مىلتىق ساداسى قوشۇلۇپ پەلەكتىن ئاشتى. دېمەك، غەلبە ئىشكى ئىسھاق خوجام تەرىپىگە ئېچىلدى. كاپىرلار بىلەن تولۇق بىر كېچە ئىككى كۈندۈز ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئونىنى ئۆلتۈرگۈچە 30 ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ ھالاك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ بىلىدىكەن. ئەگەر كاپىرلار ئۆزىنى ئۆزى ھالاك قىلىشىپ بەرمىگەن بولسا، بەش كېچە-كۈندۈزدىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى ئىسلام لەشكەرلىرى 2000 غا يەتمەيتتى. كاپىرلارنىڭ چېرىكى بولسا 24 مىڭ كىشى ئىدى. بۇلاردىن 1000 دەك ئادەم جېنىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. بۇ چاغلاردا ئىسلام لەشكەرلىرىگە سۇ ئىچكىلى، تاماق يېڭىلى پۇرسەت بولمىغانىدى. ئەمدى بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ تاماق يېيىشكە مەشغۇل بولۇپ تۇرۇشقا، قاراشەھەردىن 7000 خىتاي، 3000 قالماق چېرىكى، 56 ھارۋىدا توپ-زەمبىرەك، مىلتىق، 150 تۆڭمە ئوق-دورا بىلەن تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەۋاتقان تاماقنى تاشلاپ، ھەممە ئىتتىپاقلىشىپ جەڭ قىلىش، ئۆزىنى قوغداپ جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش نىيىتى بىلەن

بىردەك ئاتلىنىپ قاراشەھەر تەرىپىگە قاراپ راۋان بولدى. ئۈچ پۈتەي مىقدارى يول يۈرۈپ چۇققۇ دېگەن يەردە خىتاي چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ ئۇنىڭ دالدىسىدا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئوق ئېتىپ يېقىن كەلتۈرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسھاق خوجام ئۈجمە چوماقلىرىنى قولغا ئېلىپ داڭدار ۋە باتۇر ۋە پالۋانلارنى ھەمراھ قىلىپ دۈشمەن ئۈستىگە ئات سالدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئىش يامان بولدى، دەپ تۆگىدىكى ئوق-دوربارغا ئوت قويدى. نۇرغۇن ئوق-دورا پارتلاپ، نۇرغۇن تۆگە، ئادەم، قورال-ياراقلارنى ئاسماننىڭ قەرىگە ئېلىپ كەتتى. دورىنىڭ ئىسى، ئاتلارنىڭ ئايغىدىن چىققان توپا-چاڭ زېمىن يۈزىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كېچىنى كۈندۈزدىن، كۈندۈزنى كېچىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان، گۇيا قىيامەت بولغاندەك غەلىتە ئەھۋال يۈز بەردى. نەتىجىدە كاپىرلار ئاجىز كېلىپ قاچتى. خوجاملار چاپ-چاپ قىلىپ قوغلاپ تېۋىلغا دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. غىزا-تاماق يەپ بىر كېچە قونۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ قارا شەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى. قارا شەھەرگە يېقىن بارغاندا چارلىغۇچى خىتايلاردىن ئىككىسىنى تۇتۇۋالدى. بۇلارنى سوراق قىلغاندا، چوڭ يولنىڭ ئۈستىگە توپ-زەمبىرەك قۇرۇپ قويدى، دېدى. قالماقلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ سول تەرەپ بىلەن يۈرۈپ قارا شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەرب تەرىپىدىكى تېرەكلىك دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى.

تېرەكلىك دېگەن جاينىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى شەھەر بولۇپ، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر ئېرىق بار ئىدى. شۇ كۈنى شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاق بازارلارنى تامامەن ئىگىلەپ، ئوت قويۇپ، ھەددىدىن زىيادە جەڭ-جېدەللەر بولدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكىنىڭ تولىلىقىدىن ماڭغىلى يول قالمىدى. ئۇرۇش بولغان يەردە ئىككى ئۆستەڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى بىر نەيزە بويى كېلەتتى. ئىككى ئۆستەڭ كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن توشۇپ كېتىپ، سۇلىرى ئاقالماي ھەر تەرەپكە تېشىپ، سۈيىنىڭ رەڭگى قانغا

ئوخشاش قىيىنچىلىق بولۇپ كەتتى. بىراق شەھەر سىرتىدىكى دۈشمەنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلار دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، تاش-كېسەكلەرنى تاشلاپ يېقىن بارغىلى قويمىدى. بۇ چاغدا ئىسلام لەشكەرلىرى ھارۋىلارنى ئەكېلىپ قاتار قىلىپ، ئۈستىگە تۈگىنىڭ چومىنى سۇغا چىلاپ بېسىپ، ئاستىغا تاللانغان باتۇرلارنى كىرگۈزگەن پېتى ھارۋىنى ئىتتىرىپ بېرىپ دەرۋازىغا ئوت قويدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئەس-ھوشىنى يوقىتىپ، ئەقلىدىن ئازدى، كۆزىگە يورۇق جاھان قاراڭغۇ كۆرۈندى. قول-پۇتى پالەچ بولۇپ، مىلتىق، قوراللىرى يەرگە چۈشتى. ئۆلۈك يا تىرىكلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قېلىشتى.

خوجەك قازى دېگەن كىشى قالماقلارغا تەرجىمان ئىدى. خوجەك قازى ئۇلارغا: «خوجاملار ئۇلۇغ كىشىلەر، ئۇلارغا ئوق ئاتماڭلار، دۇئاسى بەد قىلىۋەتسە، ھەممىڭلارغا ئوت كېتىپ، كۆيۈپ تۈگەيسىلەر»، دېدى. قالماقلار: «بىز جاھانگىر خوجا زامانىسىدىن تارتىپ خاننىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە بىرقانچە قېتىم بېرىپ خوجاملارغا ئوق ئېتىپ جەڭ قىلغان، ئەمما بىزگە ياخشىلىق بولمىدى. ئارىمىزغا كېسەل تارقاپ نۇرغۇن ئادەملىرىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا-ماللارغا چېچەك چىقىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ئوق ئاتمايمىز»، دەپ چەتكە چىقىۋالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ كاپىرلارنى تارمار قىلدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت، بەخت يار،

بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار.

مەنەسپدارلار، ئادەتتىكى چېرىكلەر ۋە چوڭ-كىچىك پۇقرا بولۇپ، بىر ھەپتە ئىچىدە 200 مىڭدىن ئارتۇق كاپىر يوقىتىلدى. بۇ جەرياندا ئىسلام لەشكەرلىرىدىن 150 چە كىشى قۇربان بولدى. 300 دەك كىشى يارىدار بولدى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام غالبىيەت قازاندى. ھەممەيلىن خۇشاللىققا چۆمدى. شادلىق سادالىرى، غالبىيەت ئاۋازلىرى پەلەكتىن ئاشتى. تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان جەڭ-غازاتلاردا بۇنداق نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ نابۇت بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ۋە ئىشتمىگەن. «رەۋزەتۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخى رەشىدى»، «شەھىرى خىيە» ۋە باشقا تارىخ كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر زامانلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلار ھالاك بولۇپ كاپىرلار غالىب بولغان ۋەقەلەرمۇ كۆرۈلگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى جەڭدە كاپىرلار مەغلۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار غالىب بولدى. شۇنداق قىلىپ بارلىق مۇسۇلمانلار، قالماقلار ۋە باتۇر، پالۋان ئىسلام لەشكەرلىرى ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسھاق خوجامنى ئۆزلىرىگە ئەمىر لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ناغرا-كاناي، داپ-دۇمباق سادالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ھەممەيلىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، تەزىم بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خوجامغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

نەزم

مەسنەدى شاھلىققا ئولتۇردى سەئادەت كۈنلىرى،

تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەڭلىغ باغلىرى.

نەتىجىدە يەتتە پۇشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئورۇق ئاتقا ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۈزەڭگە، شوپنا قۇشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن سەھراالىقلار، ئارغىماق-توپچاق ئاتلارغا، 100 سەر كۈمۈشكە ئەرزىدىغان قىممەت باھالىق بېيجىڭ ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن-كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۈزەڭگە، قۇشقۇن سېلىپ مىنىدىغان بولدى، ياز كۈنلىرى بېشىغا تۈزۈككىنە دوپپا، قىش كۈنلىرى ئىسسىققىنا تېرە تۇماق كىيمىگەن، ماتا چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، بەش تەڭگە پۇلنى ئېشىنىپ خىراجىتىنى ئۈچۈن يېنىغا سالالمىغان كىشىلەرمۇ، ئېسىل، قىممەت باھالىق تۇماققا، تۈلكە، سۈلەيسۈن تېرىسىدىن قىلىنغان ئالىي جۇۋىلارغا

ئېرىشىپ، تاۋار-دۇرۇنلاردىن پايتىما قىلىشىپ، خۇرجۇن-خۇرجۇنلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، تاغار-تاغارلاردا تاۋار-دۇرۇنلارغا ئىگە بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى، پانسات، يۈز بېشى، ئون بېشى قاتارلىقلار ئىگە بولغان ئالتۇن-كۈمۈش، ئات-ئۇلاغ، ئىگىن-ئايغالارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

قارا شەھەر ئېلىنىپ، يۇرت تىنچلانغاندىن كېيىن ئىسھاق خوجا جەڭ ۋەيرانچىلىقى، ئوت ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان مىللىتى، توپ-زەمبىرەك، ئوق-دورا، قورال-ياراق، مال-مۈلۈكلەرنى، ھەربىي يۈرۈشتە ھېرىپ-چارچاپ ياكى جاراھەتلىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى يىغىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئۇششاققالغا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلار ئۇششاققالغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، ئەسلىدىكى ئۇششاققالنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ قارا ساي كاپىرلارنىڭ خۇنى بىلەن خۇددى قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىللىققا پۈركىنىپتۇ. پەرھات قەبرىسىنىڭ ئۈستىدىكى لالزار گۈل-گۈلىستانلىقتىنمۇ زىيادە بەرق ئۇرۇپتۇ. ئۇلار بۇ مەنزىلنى سەيلە-تاماشا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرى-سانا ئېيتىپ قورال-ياراق، ئالتۇن-كۈمۈش، مال-مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

ئىسھاق غازى خوجام خۇش خۇي، مۇلايىم، ئادىل، كۆڭلى-كۆكسى كەڭ، ساددا، چىقىشقاق، سېخىي، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، غەيرەتلىك بىر ئادەم ئىدى.

«پادىشاھ قايسى دىن، قايسى ئېتىقادتا بولسا خالايمىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەن ھەدىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭۈللىرى ساپ، نىيەتلىرى توغرا ئىدى. «نىيەتى قانداق بولسا ھەرىكىتىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك، نىيەتلىرى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىلىرى غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەرىپ بولۇشتى. پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ۋە مۇستەھەپ ئەمەللىرىنى ئورۇندىغاندا نىيەت توغرا بولمىسا، ئۇنىڭ ساۋاب ۋە نەتىجىسى بولمايدۇ. غازات بولسا ئۇلۇغ پەرزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، غازات قىلىش

ئۈچۈن ئەلۋەتتە ياخشى نىيەت، توغرا مەقسەتنىڭ بولۇشى لازىم ۋە زۆرۈر. ئىسھاق خوجام باشلىق باتۇرلار ۋە پۈتۈن لەشكەرلەرنىڭ ئولجا ئالاي ياكى باتۇر دېگەن نام كۆتۈرەي ۋە ياكى شۇ باھانە بىلەن بىرەر مەملىكەتكە ھاكىم، پادىشاھ بولاي دېگەندەك يامان خىيال، ناتوغرا غەرەزلىرى يوق ئىدى. ھەممىسىنىڭ بىردەك كاپىرلارنى تارمار قىلماق، ئەجەل يەتسە تەڭرى يولىدا جېنىنى پىدا قىلماقتىن باشقا مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ پەزىلى-كەرىمى بىلەن ھايات قالغانلارغا غازىلىق بەختى دۆلىتىنى، ئۆلگەنلەرگە شېھىتلىكنىڭ ئالىي دەرىجىسىنى بەردى. ھازىرغىچە رەسۇلۇللاھنىڭ سۈننەتلىرىگە مۇۋاپىق غازات قىلغان گۈرۈھ بەلكى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋالنى تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئەي ئۇلۇغ خۇدا: ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە ئىنساپ، ياخشى نىيەت، خالىس ئەقىدە ئاتا قىلغىن. جىمى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن دۇئالىرىمنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن!

تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان
غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن
يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قارا
ختاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى

دۆلەت ئۇلۇغلىرى ۋە پاراسەتلىك ئەربابلارغا ئاشكارا بولغايمىكەن، ھوقۇق ۋە ئۇلۇغلىقنىڭ ۋارىسى بولغان سىيىت ئىسھاق خوجام، قارا شەھەردىكى «كاپىر» قالماقلارنىڭ جېڭىدىن پارىغ بولغاندىن كېيىن، ئەمىر- ئۆمەر، باھادىر، داداخاھلارنى چاقىرىپ كونا تۇرپاننى پەتھ قىلىش نىيىتىنى ئۇلارغا

بىلدۈردى. ھەممە ئەر بابىلاردىن بىر ئېغىزدىن: «تۇرپان يولىنىڭ قاتتىقلىقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشتەك روشەندۇر. بۇ توغرىدا ئارغىبۇلاق دېگەن جايدىكى تاغنى مىتىن بىلەن ئويۇپ خەتتى جەلى شەكلىدە مۇنداق مەزمۇندا خەت پۈتۈلگەن: «بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپىقە، ئەھلى ئايال دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغا، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ناھايىتى زۆرۈرلۈكتىن ياكى ئەسھابۇلكەھفىنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر، ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق». بۇ خەتنىڭ قايسى زاماندا، قايسى ۋاقىتتا پۈتۈلگەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. شۇنىڭغا لايىق نان-توقاچ، ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراق، ئات-ئۇلاغ راسلاپ ئاندىن يولغا چىقساق ياخشى بولۇرمىكەن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ھەممىگە ناھايىتى ياقتى. نۇرغۇنلىغان ھارۋا، تۆگە، ئات-ئېشەكلەرگە ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراقلارنى ئارتىپ ياخشى كۈن، ياخشى سائەتتە غەلىبە ئۈچۈن ئاتلاندى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى رەبىئۇلئاخىرنىڭ 18-كۈنى يولغا چىقىپ، تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چىدىر - بارىگاھلىرىنى تىكىپ ئارام ئالدى. غەلىبە قازانغان بۇ لەشكەرلەر نۇرغۇن «كاپىر»لارنى ئۆلتۈرۈپ يۈرەكلىرى توختىغان، كۆزلىرى قىزارغان، ئاجىزلىرى كۈچلۈك، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولغانىدى. ھەر بىرى ئۆزىنى گويا ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، قەھرىمان تەھمەتەن چاغلانغان، رۇستەم ۋە بەرزۇ دىنمۇ پالۋانراق، دەپ ئويلايتتى.

شۇڭا، ئۇلۇغ خۇدانىڭ ئىنايىتىگە ئۆزىنى ئاتاپ، خالىس نىيەت بىلەن تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، «دىنغا ياردەم بەرگەن كىشىلەرنى غالىب قىل، دىننى خار قىلغان كىشىلەرنى مەغلۇپ قىل» دېگەن دۇئانى توختىماي تەكرارلاپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىشىپ يولغا راۋان بولدى. ئەمما كاناي-سۇناينىڭ ساداسى، نەغمە-ناۋانىڭ ئاۋازى، لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك تاماشىسى، ئوق-ساغداق، نەيزە-قىلىچ، تۇغ-ئەلەملەرنىڭ دەبدەبىسى، پوش-پوش غوۋغىسى كۆك ئاسماندىن ئۆتۈپ يۇقىرىقى ئالەمدىكىلەرنىمۇ پاراكەندە قىلدى. ئۇششاققالغا يېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولىنى

ئۈستىدە دۆۋە-دۆۋە بولۇپ يېتىپتۇ. بىر تەرىپى تاغ باغرى، بىر تەرىپى سۇنىڭ قىرغىقى بولغانلىقتىن مېڭىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالماپتۇ. چۈنكى ئېتىزلىقتىكى دېھقانلار ئۇرۇپ يىقىتىپ قويغان زىرائەتتەك، بەلكى ساينىڭ تېشىدەك پۈتۈن دەشت-باياۋان ئۆلۈك بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. ھاشار-مەدىكار سېلىپ ئۆلۈكلەرنى بىر تەرەپكە تارتىپ يول ئېچىپ ماڭدى. كېيىنكى قېتىم يەنە خىتاي چېرىكلىرى كەلگۈچە بۇ ئۆلۈكلەر يول ئۈستىدە قۇرۇپ-چىرىپ ياتتى. ئەمما ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۆلۈكلەرنىڭ تېرىلىرى قۇرۇپ تارتىشىپ بەزىلىرى باش ئۇرۇۋاتقاندا، بەزىلىرى چاڭگال سالغاندا، بەزىلىرى سوراچى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندا قىياپەتتە بولۇپ قالغانىدى.

كېيىنكى چاغلاردا بۇ يول بىلەن يۈرگەن يولۇچىلارنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىغا ئۆلۈكلەرنىڭ ئۈستىخانلىرى ساينىڭ تېشىدەك پۈتلىشىپ تۇراتتى. بۇنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ئىسھاق خوجام ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپ دۇئا قىلىشاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئاتلىق غازى ھاكىمىيەتنى ئالغاندىن كېيىن سىيىت ئىسھاق خوجامنى كۇچادىن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ مۇھەممەد يۇنۇس دادخاھقا تاپشۇردى. ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك تەمىناتى ئۈچۈن بىر دانە قىزىل تىللا، ھەر ھەپتىدە ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋىي، ھەر يىلدا 2000 چارەك ئاشلىق بېرىشنى تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن مۇھەممەد يۇنۇس دادخاھ ئاتلىق غازىغا مۇنداق دەپ ئەر زىيادى: «مەرھەمەت پاناھ ئاتلىق غازى، يارلىق قىلغان تەمىناتنى ئىسھاق خوجىغا بىر نەچچە يىلدىن بېرى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى يېرىمنى بېرىپ، يېرىمنى توپلاپ ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتلىك قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بەرسەم دېگەننى ئويلاۋاتىمەن. يەكەن ئىچى ئەرزانچىلىق بولغانلىقتىن شۇمۇ يېتەتتى...»

ئاتلىق غازى بۇ ئەر زىيادىنى كۆرگەندىن كېيىن كايىشلىق بىلەن قايتا غەمخورلۇق يارلىقى چۈشۈرۈپ: «خەسس، بېخىللىقىمدىن ئىسھاق خوجىغا

تەمىناتنى ئاز تەيىن قىلغانىكەنمەن، بۇ ئالىي يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇرۇن تەيىن قىلغان تەمىناتنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ بېرىپ، ئالىي دۆلىتىمىز ھەققىگە دۇئا ئالغايىسىز. ئىسھاق خوجىنىڭ ئۇششاققالدا قانداق جەڭ قىلغانلىقىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، ئۇ يەردىكى كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ ئۈستىخانلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. مېنىڭ ئورنىمدا سىز بولسىڭىز، ئىسھاق خوجىنىڭ داستىخانغا پۈتۈن يەكەننى يېزا-قىشلاقلارنى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولاتتىڭىز» دەپ ئىنساپ بىلەن ئەمىر قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاتىلىق غازىنىڭ ناھايىتى دىيانەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە، ئىسھاق خوجىنىڭ غەيرەتلىك ۋە باتۇرلۇقلىرىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئەمدى ئەسلىدىكى قىسسىمىزگە كەلسەك، سىيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن لەشكەر، ھەممە باتۇر، پالۋان، توپ-زەمبىرەكچىلىرى بىلەن ئوت-بوغۇز، نان-توقاچلىرىنى ئېلىپ ئۇششاققالدىن يولغا چىقىپ دۆڭدىڭزا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردىن چىقىپ قارا قىزىلدا قونۇپ، ئاندىن كۈمۈش دېگەن قونالغۇغا يېتىپ باردى. كۈمۈشتە 30 — 40 ئۆيلۈك كىشى بالا-چاقىلىرى بىلەن تەسلىكتە كۈن كۆچۈرگۈدەك ئازغىنا يەر-سۇ بولۇپ، ئۇ يەر ئوت-خەشەك ھەتتا چىش كولىغۇدەك ياغاچ تېپىلمايدىغان جاي ئىدى.

كۈمۈشتىن چىقىپ ئۈجمە دەڭگە باردى. بۇ يەردىن چىقىپ ئارغىبۇلاق مەنزىلگە چۈشتى. بۇ يەردىمۇ ئازراق سۇ بولۇپ، ئاتلارنى نۆۋەت بىلەن سۇغارسا ئاران يېتەتتى. بۇ يەردىن چىقىپ سۇ بېشىغا كەلدى. بۇ يەردىن ئۆتۈپ توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇن خېلى كاتتا يۇرت بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاقلارمۇ كەڭرى ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتسىلا تۇرپانغا يېتىپ باراتتى. گەپنىڭ قىسقىسى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىڭبىر جاپا-مۇشەققەت بىلەن تۇرپانغا يېتىپ باردى.

تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان سايراملىق خوجىلاردىن مەسۇمخان خوجا ئاتلىق بىر ئۇلۇغ كىشى بولۇپ، سىيىت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغۇچە ئۇ

تۇرپانلىق قاسىم جەڭچى، ۋايىت خەلىپە، خوجا زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپاننىڭ سەھرا-قىشلاقلاردىكى چىرىك، ئېلىپ-ساتار خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، بىر-ئىككى قېتىم شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا تەڭ كېلەلمىگەن، خىتايلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ قامىۋالغانىكەن.

تۇرپانغا قاراشلىق سەھرالاردا توققۇز ئورۇندا چىرىك ۋە ئولتۇراقلاشقان خىتايلار بولۇپ، بەزى ئورۇندىكىلىرىنىڭ سانى 7 — 8 مىڭ، بەزى ئورۇندىكىلىرى 3 — 4 مىڭ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قالغانلىرى شەھەرگە كىرىۋالغانىدى. شۇنداق ھالەتتە خوجا ئىسھاق خوجام ھەشەمەتلىك لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ شەھەر ئەتراپىغا چىدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇل خەۋەرچىلەرنى قويۇپ ھوشيار تۇردى. تۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، بېكىنىۋالغان خىتايلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. كۈن ئارىلاپ ھەر ئىككى تەرەپ توپ-زەمبىرەك ئېتىپ سوقۇشۇپ تۇردى. نۇرغۇن خىتايلار نابۇت بولدى. ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ بىر مۇنچە كىشى شېھىت بولدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى، ئاقىۋەت بىر نەچچە يەرگە ئېگىز «شەبىە» باغلاپ، ئۈستىگە بىر نەچچە باتۇرلار چىقىپ شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىپ كاپىرلارنى باش چىقارغىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالەتتە ئۈرۈمچىدىكى سۇ دالۋىيە، داۋۇت خەلىپىلەردىن كىشى كېلىپ «ئۈرۈمچىنىڭ سەھرالاردىكى خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە قامىدۇق. بىزگە مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ خوجاملاردىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ لەشكەر ئەۋەتسىلە دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئىسھاق خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال باھاۋىددىن خوجامنى 1000 لەشكەر بىلەن، مەسۇمخان خوجامغا ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپىلەرنى قوشۇپ 2000 لەشكەر بىلەن، تۇڭگان مانۇر خەلىپە، ئېلى خەلىپىلەرگە توپ-زەمبىرەك، ئوق-دوربار بېرىپ، ئۇلارنى 1000 تۇڭگان لەشكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئارقىدىنلا يەنە رەھمەت باتۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرنى 1000 لەشكەر بىلەن ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ئۈرۈمچىنى پەتھ

قىلدى. بۇ جەرياندا 30 مىڭدىن كۆپرەك كاپىر يوقىتىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ جىمىسارنى ئالدى. بۇ يەردە 16 مىڭ كاپىرنى يوقىتتى. ئۇ يەردىن «گۇچۇڭزى»غا باردى. گۇچۇڭزى ناھايىتى كاتتا شەھەر بولۇپ، كاپىرلار تولا ئىكەن. «گۇچۇڭزى» دېگەن خىتايچە «ئىت قۇرتى» يەنى، «ھېسابى يوق» دېگەن بولىدىكەن. سەھرا- قىشلاقلارمۇ كەڭرى بولۇپ، ھەممىسىدە خىتايلار بار ئىكەن. ئۆيلۈك ھېسابىدا تەخمىنەن ئىككى لىك ئۆيلۈكتىن كەم ئەمەس دېيىشىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوقىتتى (بۇ يەرگە قاراشلىق بىر قانچە يېزا-قىشلاقلار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئەسلا مۇسۇلمان ئەۋلادى يوق، دېيىشىدۇ. ئەمما يىراق تاغ باغرىغا ئورۇنلىشىۋالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن). ئۇ يەردىن سەنتەيگە باردى. ئۇ يەردىمۇ 15 مىڭغا يېقىن كاپىرغا ھالاكەت يەتتى. ئۇ يەردىن فۇكاڭغا بېرىپ 12 مىڭ كاپىرنى يوقىتتى. ئۇ يەردىن جەبەكۇغا بېرىپ 30 مىڭ كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئاندىن قاراباسۇنغا يېتىپ بېرىپ 15 مىڭ كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ماناسقا باردى. ئۇ يەردە 60 مىڭ كاپىرنى يوقىتتى. جىڭدا قاتتىق جەڭ بولغان بولسىمۇ، كەرەملىك تەڭرىم يەنە غەلبە ئاتا قىلدى. خەلىپىلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى ئولجا-غەنمەتلەرگە تويۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بۇ شەھەرلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە قولغا كىرگۈزۈپ، بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى ۋەيران بولۇپ ھۇقۇشقا ماكان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئابدۇدىن خوجامنى باش قىلىپ، لۈكچۈنلۈك ھەسەن قاسىم باتۇر، تۇڭگان خۇ خەلىپە، كۇچالىق توختى مۇھەممەد خەلىپە، شايارلىق موللا ئوسمان شەيخ باتۇر، ئىدرىس خەلىپە، موللا يولداش مىرزا، ئاقسۇلۇق ئوشۇر خەلىپە، ھىدايتۇللاھ خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى، قەشقەرلىك قۇربان خەلىپە، مۇسا خەلىپىلەرنىڭ بەزىلىرىنى 700 — 800، بەزىلىرىنى 1000 ئادەمگە باش قىلىپ، مورى تەرىپىگە چوڭ يول بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار بەش مەنزىل يول يۈرۈپ چىقتىم دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ تاغ ئارىسى بىلەن يۈرۈپ داۋاندىن ئېشىپ تازىبۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، يىسەنگا جىڭزە دېگەن يەردىكى خىتايلار بىلەن

ئۇرۇشۇپ 10 مىڭدەك كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئۇ يەردىن يىبا جىڭزىغا يېتىپ بېرىپ 12 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تاللىق دېگەن يەر بىلەن مورىغا يېتىپ باردى. مورى سېپىلى يوق شەھەر بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزىلىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. بۇ يەردە خىتايلار ھېسابسىز دېگۈدەك كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن قېتىم جەڭ بولۇپ، كاپىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھالاك بولدى. ئازراقلىرى مۇسۇلمان بولۇپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. مورىدىن چىقىپ دۆڭكېچىن شەھىرىگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىمۇ ناھايىتى كۆپ جەڭ-جېدەللەر بىلەن 40 — 50 مىڭ كاپىر ئۆلدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى. ئاقىۋەت خىتايلار غالىب كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن قىيىنلىق بېرىشكە بەرداشلىق بېرەلمەي تۇرپانغا يېنىپ كەلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھ بولمىغانىدى. بۇ ئارىلىقتا نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى شۇكى، سۇ خەلىپە دېگەن كىشى بۈگۈردە قالغانىدى. كېيىن كېلىپ تۇرپاننىڭ پەتھ بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ: «تۇرپان شەھىرىنى پەتھ قىلىپ قولغا كىرگۈزمگۈچە ھېچ نەرسە يېمەيمەن» دەپ قەسەملەر قىلىپ ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ ئات سالدى. خىتايلارنى قوغلاپ ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى. ئۇلار كاپىرلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، تاشنى ئاتقاندا كىيىملىرىدىن ئارتىلدۇرۇپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئاتاتتى. ئاقىۋەت ئەجەل ئوقى كېلىپ تەڭدى. كاپىرلار قورشاپ ئېلىپ سۇ خەلىپىنى ئۆلتۈرۈپ، كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئاخشۇردى. يانچۇقىدىن مۆھۈرى چىقتى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئۇنى چوڭ باشلىق ئىكەن دەپ ئويلاپ، ئوت قالاپ ئۆلۈكىنى كاۋاپ قىلىپ بىر لوقمىدىن يېيىشتى.

تۇرپاننىڭ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالغان كاپىرلار ئامباردىكى ئاشلىقلىرىنى باھاردا پۇقرالارغا ئۆتنە بەرگەنىدى. شۇڭا ئاشلىقى تۈگەپ ئاچارچىلىقتىن ئات، ئىت-ئېشەك، ھەتتا كىچىك بالا، قېرىلىرىنى يەپمۇ يەنلا ئاچارچىلىققا چىدىماي ناھايىتى بىتاقەت بولدى. چۈنكى تۆت ئايدىن بېرى شەھەر پەتھ بولماي قامىلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى ئىسھاق خوجام تۇرپان شەھىرىنىڭ بول ئېرىق تەرىپىدىكى دەۋازىسىنى توسۇپ ياتقان ئەسكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ: «ختايىلار بېيجىڭ تەرەپكە كەتسۇن، يول بېرىمىز» دەپ جاكار قىلدى.

ھەممە ختايىلار يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئالدى بول ئېرىققا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، تىرىك قالغانلىرىنى ئەسىر قىلىپ، لەشكەرلەرنىڭ خىزمىتىگە سالىدى. شەھەر ئىچىدىكى ئوق-ياراق ۋە ھەممە جەڭ ئەسلىھەلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شاد-خورام، كاپىرلار غەم-پەرىشان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ تۇرپان شەھىرى ئىچىدىكى چېرىكلەر ۋە ئون توققۇز يېزىدىكى خۇرجا مەيمەچىلەر بولۇپ 130 مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. مۇسۇلمانلاردىن 400 چە كىشى شېھىت بولدى.

تۆت ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تەرىپى ئۈرۈمچى، ئۇ تەرىپى مورى ۋە دۆڭكېچىن بولۇپ، تۆت لەكتىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇ ھەرگىزمۇ مۇبالىغە ئەمەس. مۇبادا خۇش خۇيلۇق بىلەن قەلەمنىڭ تىزگىنىنى مۇبالىغە تەرىپىگە مايىل قىلىپ، بولغان ۋە ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلىسام ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۈچىگە مالاللىق يېتىپ، مۇددىئە ۋە مەقسەتتىن يىراقلىشىپ قالارمەنمىكىن دەپ، مىڭدىن يۈزىنى، يۈزدىن ئونىنى، ئوندىن بىرىنى ئىلغاپ-تاللاپ بۇ كىتاب سەھىپىسىگە چۈشۈردۈم. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كۆپۈرلۈقنىڭ قاراڭغۇلۇقى تەسىر قىلىپ، ھەممە ئادەم قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. ئىسلام شەمشىرى ۋە خەنجەرلىرىنىڭ قۇياشتەك چاقنىشى بىلەن مۇسۇلمانلار غەلبە قازىنىپ، قايتىدىن روشەنلىككە ئىگە بولدى. ئەي ئۇلۇغ خۇدا: مۇسۇلمانلارغا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئاتا قىلغايىسەن. ئامىن!

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر
ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى؛
قۇمۇلدىن ئېسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۈكچۈننىڭ
يەنە بىر قېتىم پەتھ بولغانلىقى

ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرگە ئاشكارا بولغايكى، ئابدۇدىن خوجام ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۆڭكېچىدىن يېنىپ تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم باھاۋىدىن خوجامنى باش قىلىپ تۇڭگان خۇ خەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپە قاتارلىق نامدار، باتۇر، پالۋانلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزىگە قاراشلىق مېڭدىن ئارتۇق لەشكەر، توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق ئەسلىھەلەر بىلەن جابدۇپ، جەمئىي 15 مىڭ لەشكەرنى دۆڭكېچىن غازىتىغا يولغا سالدى. باھاۋىدىن خوجام باشلىق ئىسلام لەشكەرلىرى نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ مورىغا يېتىپ كەلدى. مورىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاقلاردىن نۇرغۇن «كاپىر»لار توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، نۇرغۇن كاپىرلار ھەم مۇسۇلمانلار نابۇت بولدى. ئاقىۋەت يەنە كاپىرلار غالىب كەلدى. ئاخىر ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈپۈرگە بەگ دېگەننى 50 ھارۋا، 100 تۈگە بىلەن گۇچۇڭدىن ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. سۈپۈرگە بەگ يول ئۈستىدە ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى، ئىسلام لەشكەرلىرى سۈپۈرگە بەگنى تۇتۇپ تۇرپانغا — ئىسھاق خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسھاق خوجام گەپ-سۆز سوراپ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، سۈپۈرگە بەگنى كۇچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. سۈپۈرگە بەگ قۇمۇلنى ئېلىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. راشىددىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ سۈپۈرگە بەگنى ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ياندۇردى. سۈپۈرگە بەگ يېتىپ

كەلگۈچە قۇمۇلنىڭ ئەلىمى بىر نەچچە كىشى بىلەن نۇرغۇن تارتۇق، سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ ئەلچى تەرىقىسىدە تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. سوۋغا-سالاملار ئىچىدە ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك نەرسىلەر كۆپ ئىدى. جۈملىدىن جاھانگىر خوجام خىتايلىرىغا ئەسىر چۈشكەندە كىيگەن زەر تون ھەم مەپىمۇ بار ئىدى. زەر توننىڭ ئىككى جەينىكى، ئىككى تىزى، كۆكسىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئۇچا (دۈمبە) سىدە چىنىنىڭ ئاغزىدەك يەرگە ئالتۇن قۇببە ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ئايەت پۈتۈلگەنىدى. ھەر بىر قۇببە قۇياشتەك يالتىراپ تۇراتتى. مەپىنىڭ پۈتۈن جابدۇقلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى. زەرتون ۋە مەپىنى قۇمۇل ۋاڭى تەۋەرىۋك، دەپ ئۆز خەزىنىسىدە ساقلىغان بولۇپ، بۇ قېتىم سوۋغات ئورنىدا ئەۋەتكەنىدى. ئىسھاق خوجام ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرى بىلەن كۇچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ راشىددىن خان خوجامغا مۇلاقات بولدى. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجام قۇمۇل ۋاڭىغا ئالتۇن تاللىق سەللە، كىمخاپ تون، ئۆتكۈر خەنجەرلەرنى ئىنئام قىلىپ، ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق ئەلچىلەرگە باشتىن-ئاياغ كىيىم-كېچەك بېرىپ ياندۇردى.

سۈپۈرگە بەگ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسھاق خوجام ئۇنىڭغا موللا تۆمۈر خەلىپە، توختەم باتۇر باشلىق 12 مۇسۇلمان، ئالتە تۇڭگانى قوشۇپ قومۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇلار قومۇلغا يېتىپ كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن كۆرۈشتى. قۇمۇلدىكى كاپىرلارغا ھېچكىم تەگمىگەن ۋە دەخلى قىلمىغانىدى. ئەلچىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا «كاپىرلارنى بىز يوقاتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى. قۇمۇل ۋاڭى قوبۇل كۆردى، ئەمما ئۆزى بىلمەس بولۇۋېلىپ، خەزىنىسىدىن 500 كىشىلىك چاپان، ساۋۇت ئولپاق، دۇبۇلغا قاتارلىق جەڭ كىيىمى، ئوق-ياراق ئەسلىھەلەرنى چىقىرىپ بەردى. تۇرپاندىن بارغان ئەلچىلەر ئادەم يىغىپ، كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قۇمۇلنى پەتھ قىلدى.

دۆڭكېچىن تەرىپىدىن ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن لۈكچۈننىڭ خوجىلىرى ۋە بەگزادىلىرىدىن ئىبراھىمخان، ئابدۇۋايىتخان، ھىپزۇللا خان، يولۋاسخان، شامەھرەم بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپ، مورغا خەت ئەۋەتىپ 5 — 6 مىڭ خىتايىنى قىچقىرىپ كېلىپ بىر تەرەپتە توختىتىپ قويدى. ئاندىن ئىبراھىمخاننى «خان» قىلىپ، ئىسھاق خوجامغا قارشى دۈشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى ۋە خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپەلەرنى ئۆزلىرىگە رام قىلدى. ۋاڭنىڭ بىر قىز نەۋرىسىنى زايىت خەلىپىگە تارتۇق قىلدى. بۇنىڭ خۇشلۇقىدا زايىت خەلىپە ھەر بالا بولسا ھۆددىسى ماڭا، دەپ جەڭگە تەييار بولۇپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجام تۇرپاندىن ناسىرىدىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مۇھەممەت خەلىپە، دۇئاسى خەلىپە، موللا ئوسمان شەيخ، بەختىمەت دۆببېگى، سايراملىق مۇھەممەد ئېلى خەلىپە، قەشقەرلىك مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلىپە قاتارلىق بىر نەچچە باتۇرلارنى لەشكەرلىرى بىلەن لۈكچۈنلۈككە قارشى جەڭگە ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى نامايان قىلىپ ئۇرۇشتى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. ئاخىردا ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى چىداشلىق بېرەلمەي ئائىلاج تۇرپانغا قېچىپ كەلدى.

لۈكچۈنلۈكنىڭ غەربى بولسا، ئىسھاق خوجىنى يېڭىپ تۇتۇۋالسا، يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورىساق، مۇبادا ئىچكىرىدىن خىتاي چېرىكلىرى چىقىپ قالسا، خوجىلارنى شۇلارغا تارتۇق قىلىپ خىزمەت تاپساق، دېگەن يامان خىيال بىلەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. يەنە لۈكچۈندە 400 ئۆيلۈك تۇڭگان بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆي-جايلىرىغا ئوت قويۇپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى.

ئۈرۈمچىدىكى سۇدالۋىيە، داۋۇت خەلىپىلەر بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ غەزەپ ۋە غەيرەتلىرى جۇش ئۇرۇپ 3000 تۇڭگاننى ياردەمگە ئەۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە مۇشۇ سائادەتلىك زاماننىڭ پادىشاھى، ياخشى ئەخلاقنىڭ ھامىيىسى بولغان خوجا ئىسھاق ئۆزى باش بولۇپ لەشكەر تارتىپ، ئىككىنچى قېتىم لۈكچۈنگە ئاتلاندى. 15 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئاۋات دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى.

تۇرپاننىڭ ئادەملىرى ھەر ئىككى تەرەپكە يان باسماي ئوتتۇرىدا قاراپ تۇردى. نۇرغۇن لۈكچۈن ئادەملىرى قېچىپ كېلىپ قارىمۇقارشى سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. نەچچە قېتىم غالىب ۋە مەغلۇپ بولۇشتى. ئاقسۆت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن غەلبە شامىلى نامايان بولدى. لۈكچۈنلۈكنىڭ جېنىنى خەس-خەشەكتەك دەشت-باياۋانلارغا ئۇچۇرۇۋەتتى. دۈشمەنلەر يوقىتىلدى. ۋايىت خەلىپە ئىشنىڭ ئۆزى ئويلىغىنىدەك بولماي، ئەكسى تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، لۈكچۈنلۈكنىڭ كاتتىلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئىسھاق خوجامغا كۆرۈنۈش قىلدى. ئىسھاق خوجام ۋايىت خەلىپىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلىپ تون-سەرۋىپاي ئىنئام قىلدى. ئەسكەرلەر شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام پەند-نەسەھەت، ئەمرىمەرۇپ قىلىپ لەشكەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭدىن ئاران توختاتتى. لۈكچۈننىڭ چوڭلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى دارغا ئاستى. يەنە بىر مۇنچىلىرى قۇمۇل، بارىكۆل تەرەپلەرگە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئاخىر تۇرپان، لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولدى. لۈكچۈننىڭ ھاكىملىقىنى ھاشىر تاجىبەگكە ئىلتىپات قىلدى. تۇرپاننىڭ ھاكىملىقىنى چوڭ غازغا مەرھەمەت قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام ئۆزى ئەسھابۇلكەھف ۋە باشقا ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىب-مىسكىنلەرنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، شۈكرى-سەنا بەجا كەلتۈرۈپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن بولدى.

سىيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا
كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭخۇاڭ خاننىڭ
ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتھ
قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282- يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18- كۈنى، ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقتتا ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ ئىگىسى بولغان سىيىت ئىسھاق خوجام، بايراق-ئەلەم، سوناي-كاناي بىلەن خۇشال-خۇرام ھالدا ئۆزى باش بولۇپ، خىلانغان 16 مىڭ لەشكەرنى ھەمراھ قىلىپ قۇمۇل تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار شەھەرنى خىتايلاردىن تازىلاپ خوجاملارنىڭ كېلىشىگە مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغانىدى.

تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى 18 مەنزىل بولۇپ، كۆپ مەنزىلەردە ئوت-چۆپ، سۇ يوق ئىدى. خوجاملار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇمۇلغا 8 مەنزىل قالغاندا قۇمۇل ۋاڭى ئەۋەتكەن تۆگە، ھارۋىلارغا يۈكلەنگەن نۇرغۇن چۈشكۈن-قونالغۇ يېتىپ كەلدى. ئارقىسىدىن چىڭخۇاڭ خان ئۆزى يېتىپ كېلىپ سىيىت ئىسھاق خوجام بىلەن كۆرۈشتى. خوجامنىڭ ھەممە لەشكەرلىرىنى ئاش-تاماق، يەل-يېمىشلەر بىلەن تويغۇدەك زىياپەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە تارتۇق، سوۋغا-سالاملارنى، يەنى خۇسۇسەن 400 يامبۇ، 8000 ئاختا ئات قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلدى. مۇشۇلاردىنلا قالغان سوۋغا-سالاملارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن خوجاملارغا يول باشلاشقا ئادەم تەيىنلەپ قويۇپ، چىڭخۇاڭ خان ئۆزى ئالدىدا قايتىپ كەلدى. سىيىت ئىسھاق خوجام ۋە غالىب لەشكەرلەر مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قۇمۇل شەھىرىگە

يېقىن بارغاندا چىڭخۇاڭ خان يەنە ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، ئالىي ئوردىغا چۈشۈردى. قالغان خەلىپە، لەشكەر بېشى، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملارنى بەردى. ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن ھەر تۆت كىشىگە تۆت كۈندە بىر قوي، تۆت جىڭ چاي كېمىتىمەي بېرىپ تۇردى. چوڭلارغا ئەلۋەتتە بۇنىڭدىنمۇ كۆپ بەردى. سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا ئۈچ ئاي، بەلكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ، شۇ مىقداردا بېرىپ تۇردى.

قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مەنسىپى ناھايىتى چوڭ، مال-دۇنياسى نۇرغۇن ئىدى. چىڭخۇاڭ تارتۇق قىلغان ئاتلارنى سىيىت ئىسھاق خوجام لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەندى. ئاتلارنىڭ چىشلىرىنى كۆرۈپ، ياشلىرىنى ھېسابلاپ كۆرسە، 20 ياشتىن تۆۋەن ئات يوق ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرسە، يەرلىك خەلق «چىڭخۇاڭ خاننىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنى بىز بىلمەيمىز، ئەمما قويلرى 260 قوتان بولۇپ، ھەر قوتاندا 700دىن 1200گىچە قوي بار. باش باھاردا بىر بەگ، ئۈچ مىرزا ئاتلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى، بىر بەگ، ئۈچ مىرزا قويلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى چىقىدۇ. ئالتە ئايدا ئاران خەتلەپ كېلىپ مەلۇم قىلىدۇ. يايلاقلارنىڭ كەڭلىكى شۇ قەدەركى، ئاخىرىغا بىر ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېيىشتى.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق نەقىل قىلىدۇ: ئۈرۈمچىدىكى دايەنشەي، شويەنشەي دېگەن تۇڭگانلار 30 مىڭ تۇڭگان لەشكىرى بىلەن قۇمۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى قەستلىگەندە، قۇمۇل ۋاڭى 30 مىڭ تۇڭگان لەشكەرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئاختا ئات، بىردىن يامبۇ بەرسەم، چوڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۆز لايىقىدا ئۇنىڭدىن جىق بەرسەم، يۇرتنى پاراكەندە قىلمىسا، دەپ ئەلچى چىقاردى، ئەمما تۇڭگانلار قوبۇل تۇتماي بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. چىڭخۇاڭ خاننى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. كۆزى كۆرگەن، قولغا چىققان نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يېنىپ كەلدى.

يەنە بىر يازغۇچى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ: «قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاغىچىسىنىڭ مەرۋايىت، زۇمرەت، زەبەرەت، لەئەل-ياقۇت، قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن بىر چۈمبىلى بولۇپ، بۇ چۈمبەل كۇچالىق ئاق موللا باي دېگەن كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ مەرغىلانلىق مەرمەھۇد باي دېگەن كىشىگە 17 يامبۇغا ساتقانكەن. دېمەك، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مال-دۇنياسىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن مۆلچەرلىسە بولىدۇ.

مەقسەتكە كەلسەك، يەرلىك خەلق ماۋۇلارنى بايان قىلىپ بەردى: «قۇمۇلدا 15 مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئادەم بار. ھەممىمىز چىڭۋاڭ خان ئۈچۈن ئىشلەيمىز. قىش-ياز خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بىر نەرسە بەرمەيمىز. قۇمۇلغا تەۋە يەرلەردىن خىتايلار بىر كەتمەن توپا ئالسا چىڭۋاڭ خاننىڭ خەزىنىسىگە كۈمۈش تۆلەيدۇ. خاقانى چىندىن باشقا مەنسەپدارلارغا ئېگىلمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرىمۇ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئوردىسىغا كېلىپ باش ئۇرىدۇ. 10 ئەۋلاد، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىتتىن ئىلگىرىلا خاقانى چىن بىزلىرىنى يارلىق بىلەن چىڭۋاڭ خانغا بېرىۋەتكەنىكەن. شۇنىڭدىن بېرى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ. چىڭۋاڭ خان خاقانى چىنغا ھەر يىلى 360 قوغۇن، بىر توققۇزدىن توققۇز بىلەي تاش سوۋغات قىلىدۇ. بۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام ئالىدۇ. ھەر يىلى ئۆزى 75 يامبۇ، ئاغىچىسى پۇجۇڭ خېنىم 36 يامبۇ، نەچچە توپ تاۋار-دوردۇن ئالىدۇ. ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بارىدۇ. بېرىپ-كەلگۈچە بولغان پۈتۈن خىراجىتى خاقانى چىننىڭ خەزىنىسىدىن بولىدۇ. ھەر قېتىم بارغاندا ئاز دېگەندىمۇ 500 يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ كۆپتىن كۆپ تەرىپلەپ بەردى. ئەمەلىي ئەھۋال، ئۇلار دېگەندىن زىيادە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇرىدۇ. خاقانى چىنغا تەۋە مۇسۇلمان ۋاڭلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ۋاڭىدىن چوڭى يوق ئىدى.

گەپنىڭ خۇلاسسىسى شۇكى، سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا تۇرغان چاغدا ساجۇ تۇڭگانلىرىدىن: «بىز خىتايلار بىلەن سوقۇشۇپ، نۇرغۇن خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى ئالدۇق. ئەمما خىتايلار يەنە بىر دەۋرۋازىدىن چىقىپ بىزنى

شەھەرگە سولىۋالدى. بىزلەر قامىلىپ قالدۇق. ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېگەن مەزمۇندا خەت ۋە ئەلچى كەلدى.

بارىكۆلگە تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەردىن قاچقان خىتايلار قوشۇلۇپ بىر لەكتىن كۆپرەك خىتايلار توپلىشىپ قالغانىدى. قۇمۇلدىن قېچىپ بارغان خىتايلارنى بارىكۆلگە كىرگۈزمەي بىر مەنزىل يىراقلىقتا يىگىڭاڭ* قۇرۇپ، ئاش-ئوزۇقنى يەتكۈزۈپ بېرىپ قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغانىدى.

سىيىت ئىسھاق خوجام بارىكۆلنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن، خەلىپە، باتۇرلارنى باش قىلىپ 10 مىڭ لەشكەرنى ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ نەچچە قېتىم غالىب، نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئاقسۆت شەھەرنىڭ سىرتىدا يىگىڭاڭ ساقلانغان خىتايلارنى تارمار قىلىپ شەھەرگە قوغلاپ باردى.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەنىكەن. بارىكۆل خىتايلارنى ناھايىتى باتۇر ئىكەن. خىتايلار ئۇرۇشقا چىقسا ھەممىسى ئاتلىرىغا ئەنجانچە ئىگەر-جابدۇق توقۇپ چىقىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرسەك، بۇلار قەشقەر تەرەپكە نەچچە قېتىم ئۇرۇشقا بارغانىكەن.

جەڭ راسا قىزىپ، شەھەر پەتھ بولىدىغان كۈن، ئاسانلىق ۋە خۇشاللىق يۈز كەلتۈرىدىغان ۋاقىت يېتىپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ دۆلەت قۇياشى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان، لەشكەرلەر جان بېرىپ، جان ئېلىپ جىددى تىرىشچانلىق ۋە قەھرىمانلىق كۆرسىتىۋاتقان چاغدا راشىددىن خان خوجامدىن يارلىق كەلدى. يارلىقنىڭ مەزمۇنى: «قىرغىز ۋە قىپچاقلار قەشقەر ۋە يەكەننى بېسىۋالدى. ئۇ يەردىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر زايە بولدى. لەشكەرلەرنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىپ، قىرغىز، قىپچاقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ قەشقەر ۋە يەكەننى ئاجرىتىپ ئالمىسلا، ۋاقىت ئۇزىراپ كەتسە، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەۋەر

لەشكەرلەر ئارىسىغا تارقالدى. ھەممىسى ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلى ئۇرۇش-جەڭدىن پۈتۈنلەي سوۋۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. يۇرتىمىزغا بېرىپ بالا-چاقىلىرىمىزنى كۆرۈپ، يەنە ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ، قالغان شەھەرلەرنى پەتھ قىلساق، دەپ چوڭ-كىچىك خوجاملارنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ يىغلاشتى. بۇ غالىب، ئىنتىزاملىق لەشكەرلەر بىردەمدىلا پاراكەندە، چۇۋالچاق، بىسەرەمجان بولدى. خوجاملار ھەيران بولۇپ بىر نەرسە دېيىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ بىۋاپا ئالەم، توختالغۇسى يوق جاھاندا ئەزەلدىن كۈندۈزگە كېچە، ياشلىققا زاۋاللىق ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. مۇشۇنداق دۆلەت ۋە سائادەت يار بولۇپ، خۇرسەنلىك ۋە پاراۋانلىق يۈز كەلتۈرگەن بىر پەيتتە، لەشكەرلەر غەلبە ۋە نۇسرەت بىلەن ھىممەت ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە، راشىددىن خوجامنىڭ پايدىسىز، نامۇۋاپىق يارلىقى كېلىپ، ئەسكى تامدا ھۇۋۇقۇش سايىرىغاندەك، ئاۋۋال ئاخشامدا خوراز قىچقارغاندەك جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلىپ، ئىستىقبال شامىنى ئۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇياشنى زاۋاللىقنىڭ بۇلۇتى قاپلاپ، ئالەمنى قاراڭغۇلاشتۇرۇشقا سەۋەب بولدى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار بارىكۆلنى چالا تاشلاپ، قۇمۇلنى چىڭۋاڭ خانغا تاپشۇرۇپ، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپە، سۇدالويىلارغا مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئابىددىن خوجام، سو يىنشى خەلىپىلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، كورلىنى پەرەخشا خوجامغا سۇيۇرغال قىلىپ، بۈگۈرنى تاھىر قازى بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن دۆلەتنىڭ پاسىبانى، باتۇر، ئەزىمەت ئىسلام لەشكەرلىرىنى يېتەكلەپ، داغدۇغا، داقا-دۇمباق، كاناي-سۇناي، نەغمە-ناۋا ساداسىنىڭ ھەيۋەت ۋە ھەشىمىتى بىلەن دارىسسەلتەنە — كوچا تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىققان ئاتا-بالا، قەۋم-قېرىنداش، يارۇبۇرادەرلەرنىڭ ئۇچرىشىشى، ئەجەل شەرىپىتى ئىچىپ شېھىتلىك ماقامغا يەتكەنلەرنىڭ ئاتا-ئانا، بالا-چاقىلىرىنىڭ يىغا-زارە ۋە نالە-ئەفغانى، تاماشچىلارنىڭ ھاي-ھۇي،

غۇلغۇلا ئاۋازى يەتتە قات ئاسماندىن ئۆتۈپ پەرىشتىلەر گۇرۇھىنى پاراكەندە قىلدى. خوجاملار ۋە لەشكەرلەر مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە ھەشەمەت بىلەن كوچا شەھىرىگە داخىل بولۇپ، ئۆي-ماكانلىرىغا كېلىپ، ئاتا-بالا، ئەھلى ئايال، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن دەرەمەتتە بولۇپ خۇشال-خۇرام بولۇشتى. ئاجىز، غېرىپ-غۇرۇۋالارغا نەزىر-نۇزۇرات بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە كىيىم-كېچەك، ئۈستىباش، تىللا-تەڭگە، خەرجى-خىراجەت ئىنئام قىلىشتى.

14

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى

كوچا دارىسسەلتەنەدە راشىددىن خان خوجام ۋە ئىسھاق خوجاملار بىر-بىرىگە سوۋغا-سالاملارنى ئىنئام قىلىپ، زىياپەت-مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مۇراد-مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، سەپەر ۋە جەڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يەكەن ۋە قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى بىلەن خۇشال-خۇرام يولغا چىقتى.

تارىخىي 1283-يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 2-كۈنى (پەيشەنبە) ئۇلار نۇرغۇن مەنزىلەرنى بېسىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە مەخسۇس تەييارلانغان جايغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

قۇمۇلدىن خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى ئەگىشىپ بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجام بىلەن ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرى، لەشكەر باشلىقلىرى، باتۇر ۋە كۆڭلى يېقىنلىرىدىن بولۇپ 3000دىن كۆپرەك كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى.

چۈنكى ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىدىدىن خوجامنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا يارلىق چۈشۈرۈلگەندى.

خوجا ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈندەك تۇرۇپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، ئاجىز، غېرىب-غۇرۇڭلارغا نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالغاندىن كېيىن، توختى مۇھەممەد خەلىپە، ئىبراھىم باتۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا 2000 لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن ئالدىدا ماڭدۇردى. بىر كۈن كېيىن ئۆزلىرى خاس مەھرەم ۋە خىزمەتچى مۇلازىملىرى بىلەن يەكەن تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى.

قورال-ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، داغدۇغا ھەيۋەتلىرى، سۆلەت ۋە شەۋكەتلىرى شۇنچىلىك ئىدىكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىدا ئۆتكەن پادىشاھلار بۇنداق ھەشمەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لەئەل-جاۋاھىر بىلەن نەقىش قىلىنغان، ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن سىز بېرىلگەن كانايىلارنى چېلىپ ئىككى كانايىچى ئالدىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن لەئەل-ياقۇت بىلەن نەقىشلەنگەن بىر جۈپ كانايى-سۇنايىچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايىچى ماڭاتتى. كانايى، سۇنايى، ناغرىچىلارنىڭ ھەممىسى 12 ئاتلىق بولۇپ، 12 كىشى بۇلارنىڭ ئاتلىرىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى كانايىنىڭ ئاۋازى پەسرەك چىقسا، ئارقىدىكىسىنىڭ ئېگىز چىقاتتى. كانايى-سۇنايى ئاۋازغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان مۇڭلۇق مۇقام، يېقىملىق غەزەللەرنىڭ ساداسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان نەغمىنىڭ ئاللا - بارىكالىسى جاھاننى قاپلاپ پەلەكنى قاپلايتتى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدىن باش تارتقان، ئانىسىنىڭ سۆزىگە گەدەنكەشلىك قىلغان شوخ، باشباشتاق ياش يىگىتلەردىن ئۈچ-تۆت مىڭ كىشى ئۇلارغا ئەگىشىۋالغانىدى. ئۇلار خۇددى باغ سەيلىسى، قىزىلگۈل تاماشىسىغا بارىدىغاندەك خىيال ۋە تەسەۋۋۇر بىلەن ئاتا-ئانىلىرىدىن خەۋەرسىز، خوتۇن-بالا - چاقىلىرىدىن پەرۋاسىز، مەست-بەھۇش بولغاندەك

ئۈچ-تۆت مەنزىل يەرگىچە بىللە باردى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ، ھوشىنى تېپىپ قايتىپ كەتتى. بەزىلىرىنى ئاتا-ئانىلىرى بېرىپ قايتۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا-ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ لەشكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن بىللە ماڭدى. مۇشۇ خىل ئەھۋال بىلەن يەكەن تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

سىيىت ئىسھاق خوجام مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ئۆز سەلتەنتىگە لايىق بىر ھويلىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما ھامىدىدىن خوجامدىن ھېچقانداق خەۋەر يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىدىن خوجام خانئېرىقتا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاتلىق غازى يەكەننى ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزۈپ، كىچىكخان تۆرەنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ قويغانىدى. سىيىت ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ بېرىشى بىلەن كىچىكخان تۆرەنى تۇڭگانلار شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ تاشقىرى چىقارماي ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەننىڭ بىر تەرىپىگە خوجاملار، يەنە بىر تەرىپىگە تۇڭگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ بارغانلىقىنى ياقۇپ قوشبېگى قەشقەردە تۇرۇپ ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كېلىپ نۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ مارالبېشىغا باردى. بىر ئات چاپماقلىق بىلەن مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەكەنگە يۈزلەندى. يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ھەپتە مۇھەممەد بۇزۇرۇكۋارغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. قوشبېگى شەھەرنىڭ تېشىدا، ئىسھاق خوجا يەكەن كونا شەھەرنىڭ ئىچىدە، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ ئىچىدە بىر نەچچە كۈنگىچە جەڭ-جېدەل قىلىشماي بىر-بىرىنى ماراپ تىپتىنچ يېتىشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجام بىلەن تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ، قوشبېگى بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇپ جەڭ تەييارلىقلىرىغا

كىرىشتى. بۇ ئەھۋالدىن نىياز ئىشك ئاغا بەگ ۋاقتى بولدى. ئۇ دەرھال بېرىپ قوشىپىگىگە: «پالانى كۈنى كېچىسى 7000 تۇڭگان، 2000 يەرلىك لەشكەر بىرلىشىپ قوشۇنىڭىزغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاگاھ بولۇپ تەدبىرنى ئۆزىڭىز قىلغىسىز. بۇنىڭدىن باشقا خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ»، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ھۇجۇم قىلىدىغان كېچىسى قوشىپىگى لەشكەرلەرنى تۆتكە بۆلۈپ، تۆت تەرەپكە يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قۇرۇق قويۇپ ھوشيار بولۇپ تۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۇڭگانلار بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى قوشىپىگىنىڭ قوشۇنىغا توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. قارىسا لەشكەرلەردىن ئەسەر يوق. چېدىر-بارگاھلىرى قۇرۇق تۇرغان. مۇشۇنداق ھەيرانلىقتا تۇرغان پەيتتە، خۇددى ئاسماندىن بالا ياغقانداك قوشىپىگىنىڭ يىگىتلىرى تۆت تەرەپتىن تۇڭگانلارغا ئۆزىنى ئۇردى. كۆپچىلىكنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. 600دەك تۇڭگان، 800دەك يەرلىك مۇسۇلمانلار جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئامان قالدى. خوجا ئىسھاق خوجام، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار بۇ توقۇنۇشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي سۈلھ قىلىپ ئەپەشەكتىن باشقا ئىلاجىنىڭ يوقلۇقىنى ھېس قىلىشتى ۋە ئىلاجىسىزلىقتىن سۈلھ قىلىپ ئەپەشەش قىلىش قارارىغا كېلىشتى. چۈنكى لەشكەرلەرنىڭ تولىسى چىقىم بولغان ۋە ئەسىرگە چۈشكەندى.

ئاقىۋەت خوجا ئىسھاق خوجام قالغان لەشكەرلەرنى ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ قوشىپىگى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ سۈلھ تۈزۈپ ئەپەشتى. قوشىپىگى خوجا ئىسھاق خوجامغا زىياپەتلەر بېرىپ مۇنۇ گەپلەرنى ئارىغا سالدى: «ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن نۇرغۇن جەڭ قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەرىپ بولدىلا. راشىددىن خوجام ئاقسۇنى سىلىگە بەرسۇن. ئاقسۇنى سىلى سورىسلا. مارالبېشىنىڭ ئۇ تەرىپىنى سىلى، مارالبېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى بىز سورايلى. ئىتتىپاق بولۇپ ئارىمىزدا خەت، ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇرسۇن. مۇبادا قايسى بىرىمىزگە بىرەر تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولسا ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولايلى. ئەگەر راشىددىن خوجام ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن. غەلبە

نۇسرەتنىڭ دەرۋازىسى قايسىمىزنىڭ يۈزىگە ئېچىلسا بەخت-تەللىمىزدىن كۆرىمىز»، دەپ ئۆز لايىقىدا ئالىي تون-سەرۋىپاي ۋە ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات ئىنىئام قىلدى. قوشىپىگى ئىسھاق خوجامنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۈردى. ئەسىر چۈشكەنلەرنى ئازاد قىلىپ، ئات-ئۇلاغ، ئوزۇق-تۈلۈك، يول خىراجىتى بېرىپ كوچا تەرىپىگە ئۈزىتىپ قويدى.

ئىسھاق خوجام يەكەندە تۇرغان چاغدا، قوشىپىگى مارالبېشىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ ئاندىن يەكەنگە بارغانىدى. بۇنىڭ بىلەن يەكەن تەرەپتىن ئاقسۇ، كوچا تەرىپىگە بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان كىشى بولمىغانلىقتىن، نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا راشىددىن خوجامنىڭ يارلىقى بىلەن ھامىددىن خوجام ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ مارالبېشىغا باردى. ئۇلارنىڭ غەربى مارالبېشىنى ئېلىپ، ئاندىن يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بېرىش ئىدى.

ئاقسۇ لەشكەرلىرىگە مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەڭ بېگى باش بولۇپ يولغا چىققانىدى. ھامىددىن خوجام 700 لەشكەر بىلەن ئۇچتۇرپاندىن چىقىپ مارالبېشى تەرەپكە ئات سالدى. چارباغ ئۆتىشىگە ھېكىمخان تۆرەم بىر مۇنچە ئادەمنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. ھامىددىن خوجام يېتىپ كېلىپ قاراۋۇللارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە خەۋەر يەتكۈزدى. ھېكىمخان تۆرەم مارالبېشىدىن نۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئەكېلىپ ھامىددىن خوجام بىلەن جەڭ قىلدى. ھامىددىن خوجام مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلدى، قالغىنى سەرسان بولۇپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ، ئاۋارە ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېلىپ سالامەت قالغانلىقلىرىغا شۈكرى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قوشىپىگىنىڭ قولىدىن ئامان-ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ئاقسۇدىكى خوجاملار:

«يەكەن بىلەن قەشقەرنى بىر ئەخمەققە سېتىۋېتىپ كەپتۇ»، دەپ تاپا-تەنە قىلىپ خاپا بولۇشتى. قۇمۇلدىن ئىسھاق خوجام بىلەن بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنى «ھامىددىن خوجام بىللە ئېلىپ بارىدۇ»، دەپ كۇچادا ئېلىپ قېلىپ، ئىسھاق خوجامغا ئاقسۇدىنمۇ لەشكەر قوشماي ئازغىنا لەشكەرلەر بىلەنلا يولغا سالدى. مارالبېشىنى قوشبېگى بېسىۋالغانلىقتىن يول ئېتىلىپ قېلىپ مەدەت ۋە ياردەم ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، گۇناھنى ئىسھاق خوجامغا ئارتىپ قويۇشتى.

راشىددىن خان خوجام، ئىسھاق خوجامنىڭ ئارقىسىدىن 1500 لەشكەرنى يولغا سالغان بولسىمۇ، يەكەنگە بارماي ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ لەشكەرلەر ئىسھاق خوجام قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى چاغلىرىدا خىزمىتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجامنىڭ كۆڭلى بىر ئاز رەنجىپ كۇچاغا قاراپ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. راشىددىن خان خوجام ئەۋەتكەن 1500 لەشكەر ۋە ئەسلىدە كوچا، بۇگۈر، كورلىدىن بولۇپ ھازىر ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن لەشكەرلەرمۇ ئىسھاق خوجام بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا قايتىپ كېتىشكە تەييار بولدى. جامالىددىن خوجام بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزى ئاتلىنىپ ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىگە يېتىپ باردى ۋە ھەممە گۇناھنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ ئەپۇ سورىدى. سوۋغا-سالام، تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئالدىدا قويۇپ، زىياپەت بېرىپ، مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئىسھاق خوجام جامالىددىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ لەشكەرلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تاھىرىددىن خوجام، مۇلاش خەزىنىچى، ئابدۇۋاپىت بەگ، ئەيسا بەگلەرنى باش قىلىپ 1000 لەشكەرنى جامالىددىن خوجامنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جامالىددىن خوجام خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھېلىقى لەشكەرلەرگە تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، پۇل ۋە تەڭگە بېرىپ ھەممىنى خۇرسەن قىلدى. لېكىن لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت ۋە جەڭگىۋارلىقىغا زەخمەت يېتىپ زەئىپلىككە يۈزلەندى. دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئاجىزلىشىپ زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

سىيىت ئىسھاق خوجام بولسا ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ كۇچاغا يېتىپ باردى. ئۇ: «ھەممىنى يوقتىن بار ئەتكۈچى، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بۇنىڭدىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بېرەركىن»، دېگەن پىكىر-خىيال بىلەن دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇپ، بەش ۋاق نامىزىنى ئادا قىلىپ، يېتىم-يېسىر، غېرىب-غۇرۋالارغا نەزىر-نىيازىلار بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە سەللە-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللار ئىنئام-ئېھسان قىلىپ ئۆز-ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ ياتتى.

15

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇقارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت-ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

سىيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يەكەندە جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن سۈلھ تۈزۈپ، ئاۋام خەلقىنىڭ تىنچ-ئاسايىشلىقنى كۆزلەپ، ۋەدە-قەسەملەر بىلەن ئىشنى ئاخىرلاشتۇردى ۋە كۇچاغا يېنىپ كېلىپ تائەت-ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئەمما راشىددىن خان خوجام، جامالىدىن خوجاملار: «يەكەننى لىڭگىرچاققا ئوخشايدىغان بىر قارا ئەخمەققە سېتىپ كەپتۇ» دەپ تاپا-تەنە قىلىپ ئىسھاق خوجامنى ئەيىبلەشكە باشلىدى.

راشىددىن خان خوجامنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى ۋە جامالىدىن خوجامنىڭ ئوغلى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ-كىچىك خوجاملارنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى ھېچقانداق مەزھەپ ياكى مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە ياكى پادىشاھلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولمىدى. ئۇلار خالىغانچە ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى.

ھامىددىن خوجام: «نەچچە يىلدىن بېرى يەكەن، قەشقەرلەردە نەچچە قېتىم دۈشمەنلەرگە زەربە بەردىم، نەچچە قېتىم زەربە يەپ كەلدىم. تولا جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتتىم، ئاقيار يېزىسىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمگە قوشۇپ بەرسە»، دەپ جامالدىدىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالدىدىن خوجام ماقۇل كۆرمىدى. ئاخىر ھامىددىن خوجام ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىگە ئىشىنىپ ئاقيارنىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالدى. ئاقسۇدىن ئاقيارغا بارغان دورغا-مۇلازىملارغا قاتتىق جازا بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئاقسۇدىن جامالدىدىن خوجام دۈشمەنلىك مەسلىھەتى، ئالدامچىلىق تەدبىرلىرىنى راسلاپ ئۈچتۈرپانغا خەت ئەۋەتتى، خەتكە: «ھامىددىن خوجام بولسا مېنىڭ ئىنىمىدۇر، دەرۋەقە نۇرغۇن مېھنەت-مۇشەققەتلەرنى تارتتى. ئاقيارنى مەن سورىسام، دەپ ئەرز قىلغاندا ماقۇل كۆرمىگەندىم. ئويلىنىپ كۆرسەم بۇ قىلغىنىم ياخشى بولماپتۇ. ھامىددىن خوجام ئۇكام ئۆزلىرى كەلسە، مەن بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت قىلىپ ئۆز قولۇم بىلەن ئاقيارنى داستىخانلىرىغا تەقدىم قىلسام، ئۆزلىرى خالىغانچە ئىدارە قىلسا. بۇ ئىشلارنى يىراق-يېقىندىكى دوست-دۈشمەنلەر ئاڭلاپ قالمىسۇن. بىزنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا ياخشى بولماس»، دەپ ھىيلە-مىكر بىلەن تۇزاق قۇرۇپ مۇناپىقە سۆزلەرنى يازغانىدى. ھامىددىن خوجام بۇنى پۈتۈنلەي راست دەپ ئىشىنىپ، جامالدىدىن خوجانى ئۆزىگە دوست چاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئالدىنىپ، ئاقيارنى قولغا كىرگۈزۈش تەمسىدە چىشىلىرىنى بىلەپ خاس مەھرەم، ئەمەلدار، مۇلازىملىرىنى ئېلىپ ھەيۋەت-داغدۇغا بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

جامالدىدىن خوجام ھامىددىن خوجامنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى، ھامىددىن خوجامنىڭ ئادەملىرىگىمۇ ئۆز لايىقىدا چۈشكۈن ۋە جاي تەيىن قىلدى. زىياپەت، مېھماندارچىلىقلار ئۆتكەندىن كېيىن جامالدىدىن خوجام ئۆزىنىڭ مەھرەم-مۇلازىملىرىنى قوشۇپ: «سىلەر ئارام ئېلىڭلار، بىز ئاكا-ئۇكا ھەر قايسىمىز ھەر جايدا ئۇزۇندىن بېرى بىر يەردە بولۇپ مۇڭدۇشالمىغاندۇق،

ھال-ئەھۋالىمىزنى بىر-بىرىمىزگە ئايدان ئايدىن قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ ئاندىن ئۇخلايمىز»، دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەم، مۇلازىمىلار، ئاي بىلەن يۇلتۇز بىر يەردە بولغان ئوخشايدۇ، دەپ خاتىرجەم، غەم-ئەندىشىسىز چىقىپ ئۇخلىدى. ئەمما جامالىدىن خوجام ئون نەچچە ئادەمنى تەييارلاپ مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. ھامىدىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بارغاندىن كېيىن جامالىدىن خوجام ئۆزىنى چەتكە ئالدى. مۆكتۈرۈپ قويغان ئادەملەر چىقىپ ھامىدىن خوجامنى ئۇيقۇلۇقتا تۇتتى، ئادەملىرىنىمۇ زىياپەت ئۈستىدە تۇتۇپ تالان-تاراج قىلدى. ھامىدىن خوجامنى باغلاپ ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۈچ مۇلازىمىنى قوشۇپ كۇچاغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇنى بىر كېچە-كۈندۈزدە كۇچاغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەند قىلدى. ھامىدىن خوجامنىڭ مۇسابەگ دېگەن ئاقسۇلۇق ئادىمىنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋاللاردىن قىرغىزلار ۋاقىپ بولۇپ دەرھال قەشقەردىكى قوشىپىگىگە يەتكۈزدى. قوشىپىگى خەۋەر يەتكۈزگەن قىرغىزلارغا تون-سەرۋىيە، ئات-ياراق ئىنئام قىلىپ بۇ ئىشتىن ناھايىتى خۇرسەن بولدى. ئاقسۇ، كۇچانى جەڭ-جېدەلسىزلا قولۇمغا كىرگۈزىدىغان بولدۇم، دەپ سۆيۈنۈپ كەتتى.

يەنە بىر ۋەقەنىمۇ ئەسلەپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن ئىككى ئاي بۇرۇن ئۇچتۇرپان خەلقى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولغانىدى. بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلىنىپ ئۆتتى. شۇ چاغدا جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەرگە بېرىپ قوشىپىگىگە ئەرز-ھالىنى ئېيتىپ، ياقۇپبەگنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا يول باشلاپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېلىش ئارزۇسى بىلەن تۇرۇۋاتقاندى. يەنە بىرى، ئاقسۇدىكى جامالىدىن خوجامنىڭ خىزمىتىدە كۇچالىق ئابدۇراھمان دادخاھ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللاھ دىۋان بېگى دېگەن كىشىلەر بولۇپ، جامالىدىن خوجام مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى شۇلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ قويغانىدى. بۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، ياقۇپبەگنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئۈستۈن چاغلاپ، جېنىنى

مۇھاپىزەت قىلىش غەربىي بىلەن ياقۇپبەگنى تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭغا مەخپىي خەت ئەۋەتتى.

كۇچادىكى باش ۋەزىر توختى ئىشكىئاغا بەگمۇ يۇرتنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىپ خەت ئەۋەتكەنىدى. بۇ خەتلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ غەيرەت تومۇرلىرى قاينىغىلى، مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىش تەمەللىرى مەۋج ئۇرغىلى باشلىدى.

ئەسلىدە بۇ خوجاملار كۇچادىكى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاھنىڭ مازىرىنىڭ شەيخلىق دەرىجىسىنى ئۆزىگە پەخرى-ئابروي بىلىپ، شۇ مازارنىڭ دائىرىسىگە سىغىپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە بۇ يەتتە شەھەر، ھەتتا پۈتۈن موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سىغىشىمىدى. يېقىنلىق ۋە ئىتتىپاقلىقلىرى كېلىشەلمەسلىك، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە زىددىيەتكە ئايلاندى. ئىتتىپاقسىزلىق بارغانسېرى ئاداۋەت، خۇسۇمەت ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى، شۇڭا قىلمىدى، مەغرۇرلۇق قىلدى. ئاخىر يەتتە شەھەرنى بىكاردىن-بىكار بىر ئەنجىلىقنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس، مەڭ، يۈز مەڭ ئەپسۇس.

مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارغا قانائەت قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆشۈر-سەدىقە بېرىشىگە تەلۈمۈرگەن، مازارنىڭ ھۇجرىلىرىدا بورىنىڭ ئۈستىدە يېتىپ-قوپۇپ، تائەت-ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر جۈپ نان، بىر تاۋاق گۈلە-قاققا خۇش بولغان خوجاملار، ھەممىنى ياراتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى خۇدانىڭ مەرھەمەت ئىلتىپاتى بىلەن بىردەمدىلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق تاجىنى باشلىرىغا كىيگەنىدى. بۇ موغۇلىستاندا ھېچقانداق ئادەمزاقتا ئۆمرى ئىچىدە، يەتتە پۇشتى، ئابا-ئەجدادى ئارىسىدا بۇنداق دۇنيانىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمىغانىدى.

خوجاملارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتلىقىغا تۈرلۈك-تۈرلۈك ھالۋا، يېمىش، قەنت-قەندالەت، قىسما-قىسما شەرىپەتلەر، پاققان گۆشىدە ئەتكەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدە، مەزىزلىك تاماق، خىلمۇخىل نازۇنپەت، يېمەك-ئىچمەكلەر ئالدىلىرىغا كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشاھلىقنى تاپتۇق، دەپ ئويلاپ ئەتراپىدىكى پادىشاھلار بىلەن ياخشى-خوپ بولۇپ ئەپلىشىپ ئۆتمىدى. ئۇلارغا تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى ۋە كۆزىگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ شېئىرىغا ئەمەل قىلمىدى:

ئاسايىش دۇگىتى تەفسىرى ئىن دۇھەرپ ئەست،

با دوستان مۇرۇۋەت، بادۇشمىنان مادارا.

دېگەن ئومۇمىي قائىدىگە ئەمەل قىلمىدى. ئاكا-ئۇكا قېرىنداشلار بىر-بىرى بىلەن ئىتتىپاق بولالمىدى. بىر-بىرىگە تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى. بىر-بىرىگە مېھىر-شەپقەت قىلمىدى. دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدۇق، بىزگە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ، دەپ مەغرۇرلۇق-تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى.

«ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە ئىنسان زاتىنىڭ ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنغان ئىسيانكارلىق ئاشكارىلاندى.

پارچە

ئۆزىگە سازاۋاردۇر كىرىيەمەنى،

كى مۈلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.

بىرىنىڭ باشىغە تەختى-تاجنى قويۇپ،

بىرىن تاج-تەختىدىن ئېلىپ يەرگە ئۇرۇپ.

مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەڭرىدىن قازا كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقانى ئالغاندەك، قۇرغۇي قۇشقاچنى سوققانداك، بىر چەبەدەس، چاققان پادشاھ، يەنى ياقۇببەگ ئاتىلىق غازىنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرى يېتىپ كەلدى. خوجاملارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇ كاج پەلەكنىڭ چاقى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئادىتى بولغان ئالدامچىلىقنى يەنە ئاشكارا قىلدى. دېمەك، ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇ پانىي دۇنيانىڭ بەختى-دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزىگە ئىلماي، غەم-غۇسسە، شادلىق ۋە پاراۋانلىق، ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ بىلىشى لازىم.

پانى ئول تاق كىسرائى گور خورنەق،

بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى ھاۋالەق.

ئەگەر ياخشىلىقىغا يوق ۋەفايى،

ۋەرەقە ئۆزى سۇخەن باردۇر ۋەفالىق.

ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، جامالىدىن خوجام، توختى خەلىپىنى 150 لەشكەرگە باش قىلىپ چىلان، يايىدى قاتارلىق جايلارغا قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. بىر كېچىسى ياقۇببەگ قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى كېلىپ توختى خەلىپە باشچىلىقىدىكى قاراۋۇللارنى تۇتۇپ باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما قاراۋۇللاردىن بىرى ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنىكەن. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ قېچىپ بېرىپ جامالىدىن خوجامغا خەۋەر يەتكۈزدى.

قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى يايىدىن چىقىپ ساي ئېرىقتا قونۇپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ياقۇببەگ قوشبېگى چىلاندىن خوجا نەزەربەگ دېگەن كىشىنى 39 يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتكەنىدى. بۇلار قۇرۇق ئۈزۈم يولى بىلەن ئاچا تاغقا كېلىپ چۈشكەندە، يولۇچىلار ئۇچتۇرپانغا خەۋەر يەتكۈزدى. خېتىپ خوجام خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا چۈشكۈن، قونالغۇ چىقاردى ھەم ئاتىلىق

غازنىڭ يىگىتلىرى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى داداخالارنى تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەتسى خوجا نەزەر بەگ ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تۈگمەن بېشى دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشۈپ، ئىككى ئادەمنى شەھەرگە — خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ مۇنداق دېدى: «ئاشلىق، قورال-ياراق ئامبارلىرى ۋە خەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسىلە. ئۆزلىرى بارلىق مەنەسپدارلىرى بىلەن بېرىپ جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا ئېلىپ يانسىلا، ماڭا شۇنداق بۇيرۇق بېرىلگەن»، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىز شەھەردىن چىقىدىغان بولۇپ، ئاخىرقى پېشىن ۋاقتىدا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا كەلدۇق. ئىككى خوجامنى، موللا توختى مۆھتەسپ ئاخۇنۇمنى، مەن كەمىنە يازغۇچىنى، بىر مىراخورنى دەرۋازىدىن چىقاردى. باشقىلارنى چىقارمىدى. شۇ چاغدا «زامان-زامان، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانى» دەپ جار سېلىپ ناغرا-سۇناي چالغىلى تۇردى.

بىز بەش كىشى خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. بىزگە يىگىرمە ئاتلىق ئادەمنى قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭخىدا قونۇپ ئەتسى توشقان دەرياسىغا كەلگىنىمىزدە مۇھەممەد بابا يۈز بېشى ئۇچرىدى. بۇ ئارىدا ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ مۇھەممەد بابا يۈز بېشىنى ئۇچتۇرپانغا توقسابە لىككە تەيىنلەپ بۇرھاندىن خوجامغا يارلىق ئەۋەتكەنىكەن. مۇھەممەد بابا يۈز بېشى يارلىقنى بەردى. بىز يارلىقنى ئوقۇپ ئاتىلىق غازى تۇرغان تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. مۇھەممەد توقسابە بولسا، ئۇچتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى. مەن بۇ مەرھەمەتلىك يارلىقنى كەم-زىيادە قىلماي تەلتۆكۈس ۋاراق يۈزىگە يازدىم:

ئىنايەتنامە

سەيدلەرنىڭ باش پاناھى بۇرھاندىن خوجام ئىشان ئوغلىغا! تۈگمەس دۇئا، كۆپتىن-كۆپ سالامدىن كېيىن مەلۇم بولغايمىكەن، بۇ ياخشى زاماندا ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىسلام ئېچىش، «جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، پەيغەمبىرىمىز شەرىئەتنىڭ قىلىچىنى چىپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى، نېسۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 25-كۈنى ئاقسۇنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى داداھالار ئارقىلىق ئىتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئىزھار ئەتكەن ۋە «ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇڭلار» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشى سائەتتە تاپشۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ كۆپ خۇرسەن بولدۇم. ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىش قائىدىسى بويىچە تۆت ئات، بىر بوغچا كىيىم-كېچەك، بىر كالىم شېرىپ سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا، ھەممىسى ساق-سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىدىن خوجا بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچقانكەن، يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۆزىمۇ بۇرۇنقى قىلغان ئىشلاردىن توۋا قىلدى. بىزمۇ «ئاچچىقنى يۇتۇش ۋە خالايقىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىش ساۋابلىق» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل قىلىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدۇق. ئۆز لايىقىدا كىيىم-كېچەك مەرھەمەت قىلدۇق. ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەيدلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىز ۋە ساپ، ئۆزلىرىگە تەۋە ھەر قانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم-ئەندىشە قىلمىسلا. بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەڭرىم ئۆزى گۇۋاھ بولغاي ۋەسسالام.

بىز شۇ كۈنى ناماز پېشىن ۋاقتى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ كونا ئۆتەڭ دېگەن يەرگە چۈشتۇق. ھايال بولماي ھەمدەم باتۇر ئۆزى ئۈستىدە تۇرۇپ، نەچچە پەتنۇسلاردا قەنت، ناۋات، قەندالات، پىستە-بادام، يېمىش مېغىزلار بىلەن كاتتا داستىخان سالىدى. ئارقىدىنلا يوغان قازانغا دۈملەنگەن پولونى قازان بىلەن كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىمىزدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى. مۇشۇ تەرىقىدە راۋۇرۇس ئۈچ كۈن زىياپەت ئۆتكۈزدى. 4- كۈنى سارايدىن تون-سەرۋىي، قەنت-ناۋات ئېلىپ كېلىپ تارتۇق راسلاپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بېرىپ ئاتلىق غازى ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئىككى خوجامنى خىمە خەرگاھ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ زىياپەت قىلدى. بىزلەرنى بارگاھنىڭ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سېلىپ شاھانە زىياپەت قىلدى ۋە ئۆز لايىقىمىزدا تون-سەرۋىي، سەللە-كۇلا ئىنئام قىلدى. تەكلىپ بويىچە ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلىنىپ ساياھەت قىلدۇق. پاتىھە قىلىدىغان يەرلەرگە پاتىھە قىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىمىزغا قايتىپ كېلىپ ئارام ئالدۇق.

ئەمما بۇ چاغلاردا كوچا تېخى پەتھ بولمىغانىكەن. چۈنكى كۇچادىكى خوجاملار يۈسۈپ باتۇر، ئىبراھىم باتۇر، تەلەي باتۇر، ياقۇپ باتۇر قاتارلىقلارنى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ياقۇپبەگ قۇشېگىنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇلار ياقۇپبەگقا يېتىپ كېلىپ يولنى توسۇپ، سۈنى ئۆتكۈزمەي نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان. قۇشتېمى، جوغا، ياقۇپبەگ دېگەن يەرلەردە قۇشېگىنىڭ نۇرغۇن يىگىتلىرىنى يوقاتقان ۋە باتۇرلۇقلىرىنى كۆرسىتىپ ۋاقتىنچە غەلبە قىلغانىكەن. بىراق ۋاقتىسىز قىلغان باتۇرلۇقلىرى كارغا كەلمىدى. ئاخىردا ياقۇپبەگ قۇشېگىنىڭ يىگىتلىرى غالىب كېلىپ، كوچا لەشكەرلىرىنى قەھرى-غەزەپ بىلەن سىياسەتنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزۈپ ھالاك قىلدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاز ئىلگىرى، لۈكچۈنلۈكلەر كونا ئاداۋەت خۇسۇمەتلىرىنى يېڭىلاپ، ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىپ، ئابىدىدىن خوجام باشلىق كوچا لەشكەرلىرىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقارغانىدى. تۇرپاننى ئۆزلىرى سورغاندىن تاشقىرى كوچا تەرىپىگە يۈزلىنىپ، كورلا ۋە بۈگۈرنى قولغا ئالغان چاغدا، راشىدىدىن خوجام ھامىدىدىن خوجامغا ياردەم قىلىپ، 4000 لەشكەرلەرنى تۇڭگانلارغا قارشى ئەۋەتكەنىدى. بۇ 4000 لەشكەر تۇڭگانلارنى قوغلاپ قارا شەھەر دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان چاغدا، راشىدىدىن خوجام ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھامىدىدىن خوجامنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا كۆپتىن-كۆپ ئۆزرە ئېيتىپ ناماقۇل بولۇپ، تون-سەرۋىپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بېرىپ، ياقۇپبەگ قوشىپىگى بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن 4000 لەشكەر بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغانىدى. ھامىدىدىن خوجام لەشكەرلەرنى باشلاپ كۇچادىن چىقىپ بايغا كېلىپ بىر ئوتلۇق، سۇلۇق يەرنى تېپىپ چۈشۈپ ئارام ئالدى ۋە لەشكەرلەرگە ئىختىيار ئۆزۈڭلاردا دەپ جاكارلاپ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. ئاندىن بارلىق ۋەقەنى بايان قىلىپ ياقۇپبەگ قوشىپىگىگە خەت ماڭدۇردى. خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى ياقۇپبەگ قوشىپىگى بىلەن ياقۇپبەگقا ئۇچراشتى. قوشىپىگى خەتنى كۆرگەندىن كېيىن خۇشال بولۇپ «ھامىدىدىن خوجام جانابى ئالىيلىرى دەرھال كەلسۇن. بىز يولغا ئىنتىزاردۇرمىز» دەپ ئالدىغا مەخسۇس خەۋەرچى ئەۋەتتى. ھامىدىدىن خوجام يېتىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشىپىگى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنى تەبرىكلەشتى. قوشىپىگى ھامىدىدىن خوجامغا تون-سەرۋىپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى ھەم «بىز كۇچانىڭ ئىشىنى تۈگەتكۈچە قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا»، دەپ يولغا سالدى. ھامىدىدىن خوجام قەشقەرگە بېرىپ تۇرىلەر قاتارىدا سورۇنلارغا قاتنىشىپ مەئىشەت، كىيىم-كېچەكلەردە ھەممىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولدى.

ياقۇپبەگ ياقۇپبەگقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ بىر نەچچە يىگىتلىرى كىرىپ راشىدىدىن خوجامنى تۇتۇپ چىقتى. قوشىپىگى خوجامغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋىپاي ئىلتىپات قىلىپ

ھويلىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىدىن خان خوجام ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياقۇببەگ ئاتلىق غازىنىڭ بىر مەھرىمىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قولىغا مىلتىق ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چېقىپ «مېنىڭ باتۇرلىرىم قەيەرگە كەتتىڭلار! بۇ قىچاق-ئەنجانلىقنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چېقىپ ئۆلتۈرمەمسىلەر!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن چاغدا، ئاتلىق غازىنىڭ ئادەملىرىدىن بىر قانچىسى كېلىپ ئۇنى تۇتۇپ باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ھەم بىلمىدى. تارىخىي ھىجرىيە 1284- يىلى ماھى سەپەر ئېيىنىڭ 2- كۈنى مانا شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى.

جامالىدىن خوجامنى يەكەندە يوقاتتى. شەيخ خوجام، جالالىدىن خوجام، پەخرىدىن خوجام ۋە باھاۋىدىن خوجاملارمۇ يوقتىلدى. خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدىن خوجاملارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خىزمىتىگە قويدى. بۇلار خوجا ھەزرەتنىڭ ئاشخانلىرىدىن تاماق يەپ ۋە خوجا ھەزرەتنىڭ تون-سەرۋپاي، كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىپ ئون بىر يىل ئۆمۈر سۈردى. بېيجىڭ ئەھلى ئىككىنچى قېتىم ئاتا يۇرتلىرىغا ئىگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇرۇق-قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلار بىلەن بىللە قالغان ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

بۇ دەۋردە ئىسھاق خوجام، ھامىدىن خوجام، مەھمۇدىن خوجاملار سالامەت قالدى. كۇچالىق خوجاملار ئۈچ يىل بىر ئاي يەنى 37 ئاي پادىشاھلىق قىلدى. شەرق تەرىپى قۇمۇل بارىكۆلگىچە، شىمال تەرىپى قالماق ئىچى يۈلدۈزگىچە، غەرب تەرىپى مارالبېشى يەكەنگىچە، جەنۇب تەرىپى لوپنۇر، چەرچەنگىچە ئۇلارغا تەۋە بولغانىدى. نۇرغۇن كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر نەمۇنە، يادىكار بولغۇدەك ياخشى ئىشتىن خاتىرە قالمىدى. نۇرغۇن مال-مۈلۈك، خەزىنىلەر توپلانغان بولسىمۇ، بۇ مال-دۇنيانى ھېچ نەرسىگە سەرپ قىلالىمىدى. شۇ پېتى ئاتلىق غازىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

كۇچالىق غوجاملارنىڭ قىلمىش-ئەتمىشلىرىگە بۇ تەتۈر پەلەك يار بەرمەي، ئەزەلدىن كونا ئادىتى بولغان ۋاپاسزلىقنى نامايان قىلدى. يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت، ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت-سەلتەنتىنى ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

ئەمدى بۇ قەلەم خۇشال-خۇرام كۇچالىق خوجاملارنىڭ قىسسە، داستانلىرىنى يېزىشتىن تىزگىنىنى قايتۇرۇپ جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنتلىرىنىڭ قىسسە، داستانلىرىنىڭ چەكسىز مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلىش ئۈچۈن ئات چاپتى. بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مەدەت-ياردەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئىككىنچى داستان

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر

ئەھلىنى ئېستېلا قىلغانلىقى ۋە بۇزۇرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق

تەختىدە ئولتۇرغانلىقى

رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياقۇپبەگ قوشىپىگىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرى بولۇپ، شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنكەن. ئۇ كىچىدىنلا ئەمەلدارلىق قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە باتۇرلۇق ئىلىملىرىنى مەشىق قىلغانكەن. شۇ چاغلاردا نارمۇھەممەد قوشىپىگى تاشكەنتكە ھاكىم بولغان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ ھەمىشەسىنى نىكاھىغا ئالغانكەن. شۇ سەۋەبلەر بىلەن ياقۇپبەگ نارمۇھەممەدكە مۇلازىم بولغانكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتكە تاجىك قانائەت شاھ ھاكىم بولغاندا، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا مۇلازىم بولغان ۋە مەھرەملەر قاتارىدا ياخشى خىزمەت قىلىپ كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن مەھرەملەرگە يۈز بېشى قىلىپ تەيىنلەنگەنكەن. ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ ئۇنى ئاق مەسچىت دېگەن شەھەرگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەنكەن. ئاق مەسچىت بولسا تاشكەنت ۋىلايىتى ۋە دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى تونۇلغان مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، تاشكەنت بىلەن ئاق مەسچىتنىڭ ئارىلىقى 12 مەنزىل يول ئىدى. بۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 1265- يىلى بولسا كېرەك، بۇ چاغدا ياقۇپبەگ 22 ياشتا بولۇپ، بىر نەچچە يىل ئاق مەسچىتتە يۇرت سورىدى. شۇ كۈنلەردە روسىيىلىك ئادەملەردىن بىر قانچىسى بېرىش-كېلىش قىلىپ يۈرۈپ ياقۇپبەگ بىلەن دوست بوپتۇ. ئۇلار ياقۇپبەگكە: مۇشۇ دەريا دىكى بېلىقلارنى بىزگە ساتسىڭىز، بىز تۇتۇپ قۇرۇتۇپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتسەك، دەپتۇ. ياقۇپبەگ قانائەت شاھقا مەلۇم قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بوپتۇ ۋە بېلىقلارنى 40 مىڭ قىزىل تىللاغا سېتىپ ھۈججەت-توختامنامىلەر تۈزۈشۈپتۇ.

يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاق مەسچىت ئەتراپىدىكى قىرغىز، قازاقلار بېرىشكە تېگىشلىك زاكات-باجلارنى ۋاقتىدا بەرمەي كەينىگە تارتىپ، زاكات-باجلارنى يىغقىلى چىققان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ھەيدىۋەتكەن، ھەتتا ئۇلارنى بۇلاپ-تالاپ، تالان-تاراج قىلغان. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ قىرغىز، قازاقلار بىلەن سوقۇشقانىكەن، ئاخىر ياقۇپبەگ غەلبە قىلىپ قىرغىز-قىپچاق، قازاقلارنى باغلاپ ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن مال-مۈلۈك، ئات-ئۇلاغلارنى ئولجا ئېلىپ ئۆز جايىغا قايتىپ كەلگەنىكەن، شۇنىڭ بىلەن كۈندىن كۈنگە دۆلىتى زىيادە، ئىستىقبالى ياخشى بولۇپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگ قوقەن پادىشاھلىق ئوردىسىغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، توپىسىنى سۈرمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى بىلدۈرۈپ يانساپ دېگەن ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلدىم. قوبۇل قىلىشلىرىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»، دەپتۇ. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توققۇز-توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەڭمۈرەڭ ئېسىل كىيىم-كېچەك، زىبۇ-زىننەتلەر بىلەن، توققۇز-توققۇز ياش، بىساقال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇخىل ئالىي ئۈستىباش، ئۆتكۈر قىلچ ۋە خەنجەر بىلەن ياساندۇرۇپتۇ. توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ-جابدۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك مال-ماتا، ئېسىل رەختلەرنى ھازىرلاپ، تارتۇق-پىشكەشلەرنى تەييارلاپتۇ.

ياخشى سائەت، ئۇلۇغ كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۇقىرىدا ئىزھار قىلىنغان تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئېلىپ، قوقەن شەھىرىگە بېرىپ پادىشاھلىق ئوردىسىغا داخىل بولۇپتۇ. خان ھەزرەتلىرى تارتۇق-پىشكەشلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇنداق تارتۇق-پىشكەشلىرىگە خان ھەزرەت مەمنۇن بولۇپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىلىق بىلەن ئىنئام-ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ھەممە سەركەردە، قوماندان، ئەمەلدارلىرىدىن دەرىجىسىنى

يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىپتۇ. بۇ چاغىچە دەشتى قىچاق تەرىپىدىن باشقا ئەمەلدارلاردىن بۇ تەرىقىدە پىشكەشلەر كەلمىگەنكەن.

ياقۇپبەگ ئاق مەسچىتنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان، ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش، كۆرەلمەسلىك ئاداۋەتلىرى قوزغىلىپ، ياقۇپبەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى ئۇنى يىقتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ياقۇپبەگنىڭمۇ مۇشۇنداق تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئېلىپ بېرىشتىكى غەربى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كىرگۈزۈش، بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كەلگەندىن كېيىن غايىتىن غەلبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغاندەك چوڭقۇر ئورناشقانكەن. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرى ياقۇپبەگنى دەسلەپ ياراتقاندا زۇۋۇلىنى يوغان ئۈزۈپ، نىيەت ۋە خۇي-پەيلىنى ئۈستۈن قىلغانىدى.

ئەمما ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە لەشكەر باشلىقلىرى: «ياقۇپبەگنىڭ پادىشاھلىق ئالىي ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلىرى ئۆزى ئولجا ئالغان مال-دۇنيانىڭ 10دىن بەلكى 100دىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يىغىۋالغان ئولجا-غەنىمەتلىرى ھەددى-ھېسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىرەر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، بۇ دۆلەتنىڭ بەخت-پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۈزكۈرلۈك قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ»، دەپ خان ھەزرەتلىرىگە ئارقا-ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلاپتۇ. خان ھەزرەت بۇ تۆھمەت-ھىيلىگەرلىككە ئىشىنىپ، «ئاق مەسچىتكە بېرىپ ياقۇپبەگنى تۇتۇپ، پۈتۈن مال-مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار»، دەپ 40 ئاتلىق ياساۋۇلغا پەرمان بېرىپتۇ.

ياقۇپبەگ «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قولى» دېگەن ھەدىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق خان ھەزرەتنىڭ قېشىدىكى خاس مەھرەملەردىن ئابدۇللاھ يۈز بېشى قاتارلىق بىر نەچچە كىشىگە ئىنئام، ئېھسانلار بېرىپ ئوردىدا قانداق گەپ-سۆز ئۆتۈلسە ئۆزىنى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە ئېلىپ ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىكەن، بۇ مەھرەملەر «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپتۇ. ياقۇپبەگ بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «ئوردىدىن مېھمان كېلىدۇ، سىلەر ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ قويۇپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار، ئۆزۈم ئالدىغا چىقىمەن» دەپ كىشى تەيىنلەپ ئۈچ مەنزىل يەرگە ئالدىدىن ئەۋەتىپتۇ. بارغان ئادەملەر خان ھەزرەتنىڭ ياساۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنى توختىتىپتۇ ۋە ئۇلارغا زىياپەت بېرىپ ھايال قىلىپ ياقۇپبەگكە ئۇچۇر بېرىپتۇ. ياقۇپبەگ قالغان ئەمەلدار، يىگىت مەھرەملىرىگە: «قوۋەندىن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ ئالدىغا سىلەرمۇ بېرىڭلار، مەن يېرىم كېچىدە يولغا چىقىپ ئارقاڭلاردىن يېتىپ بارىمەن»، دەپ ماڭدۇرۇۋېتىپ شەھەرنى خالىي قىلىپ، ئۆزى كونا خىزمەتكارى ئالاشبەگنى ھەمراھ قىلىپ، تەڭگە-تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ بۇخارا شېرىپكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەمما ياساۋۇللار ۋە يىگىتلەر ياقۇپبەگ چىقىمىدى، قانداق ھادىسە يۈز بەردىكىن، دەپ شەھەرگە كىرسە، ياقۇپبەگدىن ھېچقانداق نىشان ۋە ئەسەر يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ ياقۇپبەگنىڭ ئارقىسىدىن سىر دەرياسىغىچە قوغلاپ بېرىپتۇ. ياقۇپبەگ بىر نەچچە ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى تۈلۈمچە سويۇپ ئېلىۋالغانىكەن. تۈلۈمنى پۈدەپ ئىچىگە يەل تولدۇرۇپ، ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ سۇغا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۈستىگە چىقىپ ئاتلىرىنى سۇ ئۈزدۈرۈپ بۇ خەتەرلىك دەريادىن بىخەتەر، ساق-سالامەت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار ئۆتەلمەي، ئوق ئاتسا ئوق يەتمەي، ئاخىر ئائۇمىد بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ياقۇپبەگ تىنچ-ئامان بۇخاراغا يېتىپ بېرىۋاپتۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا مەللەخانمۇ بۇخاراغا بېرىپ بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھەمىيىسى ئاستىدا تۇرۇۋاتقانكەن. مەللەخان بىلەن ياقۇپبەگ زامانىنىڭ ھادىسىلىرى، دەۋرنىڭ ئىنقىلاب ۋە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زىيان-زەخمەتلىرىدىن ساق-سالامەت قۇتۇلۇپ، قوقەنگە — پادىشاھلىق ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپتۇ.

مۇشۇنداق ئادالەت ئورنىتىلغان، زاماندا خۇدايارخاننىڭ دۆلەت قۇياشى غەرب تەرەپكە ئولتۇرۇپ، مەللەخاننىڭ بەخت ئاپىتى شەرق تەرەپتىن كۆتۈرۈلۈپ ئالەم يۈزىنى يورۇتقىلى تۇردى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگكە خوجەنتىنىڭ ھاكىملىقى نېسىپ بولدى.

ياقۇپبەگ خوجەنتتە خۇشال-خورام ھالدا زامانىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ھۆكۈمرانلىق سۈرۈۋاتقان چاغدا، بەزى زىددىيەتلىك كىشىلەر خانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ئىشەندۈردى. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنى ئېلىپ كېلىپ سوراققا تارتىش مەقسىتىدە مۇلازىماتلارنى بۇيرۇدى. ئەمما بەخت-تەلەپلىك، دۆلەتمەن ياقۇپبەگ خەۋەر تېپىپ ئەۋەتىلگەن مۇلازىماتلار خوجەنت شەھىرىگە كىرىشى بىلەن تەڭ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ، دەريادىن ئۆتۈپ ئامان-ئېسەن بۇخاراغا قېچىپ باردى. ياقۇپبەگ بولسا ئىشتا پۇختا، تۇرمۇشتا سىنالغان، زامانىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن خەۋەردار ھوشيار كىشى ئىدى. خوجەنت شەھىرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا بولۇپ، ئوردا دەريانىڭ لېۋىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقاندى. ياقۇپبەگ بۇخارا تەرىپىدىكى يوللارغا ئادەم تەيىنلەپ ئاتلارنى باقتۇرۇپ تۇرغاندى. شۇڭا ھايال بولمايلا بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئەمما خان ھەزرەتنىڭ مۇلازىماتلىرى يارلىقنى ئىجرا قىلالماي مەيۈس ۋە نائۇمىد بولۇپ قوقەن پادىشاھلىق ئورنىغا يېتىپ بېرىپ بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەت ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قاقىتتىق غەزەپلىنىپ بۇخارا ھاكىمىغا خەت يېزىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«پىسكەنتلىك ياقۇپبەگ نۇرغۇن گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈپ بۇخاراغا قېچىپ كېتىپتۇ. نىيىتىنىڭ يامانلىقى ھەممە شەھەرگە مەلۇم ۋە مەشھۇردۇر. ئەلۋەتتە ئۇنى تۇتۇپ زىندانغا ھۆكۈم قىلغايلا. مەسلىھەتتىم شۇكى، بۇنىڭ پىتىنە-پاسات ۋە يامانلىقىنىڭ زىيىنى بۇخارا ئەھلىگە زەرەر كەلتۈرۈشتىن ئېھتىيات قىلىشلىرى ناھايىتى مۇھىمدۇر».

بۇخارا ھاكىمى بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن ياقۇپبەگنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى.

ئالاشبەگ ۋە مۇھەممەد بابالار بۇ قېتىمىمۇ ياقۇپبەگكە ھەمراھ ئىدى. ئۇلار ئاش-نان توشۇپ بېرىپ ياقۇپبەگدىن خەۋەر ئالدى. زىندان باققۇچىلارغا تەڭگە-تىللا بېرىپ دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتتى. مۇشۇ تەرىقىدە يەتتە-سەككىز ئاي ئۆتتى.

ئۆشتۈمۈتۈت بۇخارا ئەمىرى شەھىرى سەبىزگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولدى. زىنداندىكى گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، زىنداندىن ئازاد قىلىپ ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا ياردەملەشتۈرىدىغان بولدى.

ياقۇپبەگ بۇخارانىڭ چوڭلىرىدىن بىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەندى. شۇ چاغدا بۇ كىشى بۇخارا ئەمىرىگە ياقۇپبەگنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى، كارغا ياراملىق ئادەم ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇخارا ئەمىرى ياقۇپبەگنى ئۆز بارگاھىغا چاقىرتىپ كېلىپ، رەڭگىرىدىن قابىلىيىتى بارلىقىنى كۆرۈپ پانساتلىق دەرىجىسىدە كىيىم-كېچەك، ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، ئەلەم-بايراقلىرىنى بېرىپ ياساندۇرۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. ئۇرۇشتا ياقۇپبەگنىڭ مەردانە ۋە باتۇرلۇقى ئاشكارا بولدى. ئۇنى ھەممەيلەن ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قەدىر-قىممىتى ۋە مەرتىۋىسى ئۆستى. ئۆزىمۇ خاتىرجەم ۋە خۇشال بولدى.

بۇ كۈنلەردە مەللەخان تەختىدىن چۈشۈپ خۇدايارخان ئىككىنچى قېتىم قوقەننىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانىدى. ئەمما يۇرت سوراڭ، بۇيرۇق چۈشۈرۈش موللا ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياقۇپبەگ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ «سەمەرقەنتكە بېرىپ ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، كەمبەغەل-ئاجىزلارغا ھالىمغا يارىشا نەزىر-سەدىقلەر بېرىپ، ئەمىر-ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا ئېلىپ كەلسەم»، دەپ بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ سەمەرقەنتكە كەلدى. ئىككى كۈن تۇرۇپ ئېتىنى ھاردۇق ئالدۇرۇپ، ئۇ يەردىن قېچىپ پەرغانە ۋىلايىتىدىكى موللا ئالىم قۇلنىڭ قېشىغا كەلدى.

مۇش چاغلاردا كۇچا بۇزۇلۇپ، راشىدىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقىنى شەھەر-شەھەرلەردىكى ھەممە ئادەم ئاڭلىغانىدى.

قەشقەردە سىدىقبەگ قىچاق باش كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، خىتاي چېرىكلىرىنى شەھەر ئىچىگە قامال قىلغانىدى. سىدىقبەگ پەرغانىدىكى موللا ئالىم قۇلغا: «خوجاملاردىن بىر كىشى كېلىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەن كەمىنە قەشقەرنى ئېلىپ قوقەنت پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدۇرسام»، دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتكەنىدى.

بۇ ئەرز يېتىپ بارغاندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل بۇزۇكخان تۆرەمنى تەيىن قىلىپ ھەمدەم باتۇر بېشى، ئابدۇللاھ يۈز بېشى، غازى يۈز بېشى، ھېيت مۇھەممەد يۈز بېشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بېشى قاتارلىق 100دەك ئادەمنى قوشۇپ قەشقەرگە يولغا سالدى. قوشۇن ئۇشقا كەلگەندە ئۇلارغا ئېزىز جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق 150 ئادەم قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا بۇخارا ئەمىرىدىن موللا ئالىم قۇلغا خەت كەلدى. خەتتە:

تاشكەنتلىك ياقۇپبەگ مەللەخانغا بېھۇرمەتلىك قىلىپ قېچىپ كەلگەنكەن، بىر نەچچە ۋاقىت تۈرمىگە قامىدىم. لېكىن يەنە مۇساپىر ئىكەن، دەپ

مەرھەمەت قىلىپ قاماقتىن چىقىرىپ، ئىنئاملارنى بېرىپ ئۆزۈمگە يېقىن قىلدىم. ئەمدى ماڭمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كەتتى. سىلە تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان ھايال قىلماي بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلۇرلەر. مۇبادا ئارقىغا سۈرۈپ ھايال قىلىشىلا، ئەمىر ھەزرەتنى غالىبىيەت قازانغۇچى لەشكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىدە كۆرۈشىدىلا. ئاجىز بىچارە، پۇقرالار ئات ئايغىدا قالسا، ئۇلارنىڭ ۋابالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام» دېيىلگەندى.

موللا ئالىم قۇل بۇ خەتنى كۆرۈپ ھەيران بولدى ۋە بىر كېچىسى ياقۇببەگ ئالدىغا چاقىرتىپ كىرىپ بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن خەتنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «سىزنىڭ پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھەتتىم شۇكى، بۇزۇكخان تۆرەمنى سىدىقەگىنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكەندىم، خوجىلار يۇرتدارچىلىقنىڭ قائىدىسىنى ۋە ئەمەلدارلىق ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. سىز دەرھال بۇزۇكخان تۆرەمنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە بېرىڭ. مەن سىزنى قوشىپكى قىلىپ بەلگىلىدىم»، دەپ ياقۇببەگنى قەشقەرگە ماڭدۇردى ھەم بۇزۇكخان تۆرەمگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىپ بەردى. ياقۇببەگ داۋاننىڭ ئۈستىدە بۇزۇكخان تۆرەمگە يېتىشىپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتى. بۇزۇكخان تۆرەم ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ ھەممە يىگىتلەرنى قوشىپكىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى.

بۇزۇكخان تۆرەم تۆرىلىك دەرىجىسىدە، قوشىپكى خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخى ھىجرىيەنىڭ 1281- يىلى جەددى پەسلى ئىدى.

سىدىقەگ قىچاق قوقەن خانلىقىغا خەت ئەۋەتكەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش بولغان ھالەتتە بۇزۇكخان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى. نائىلاج ئۆزىمۇ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. قەشقەر خەلقى

گۈرۈھ-گۈرۈھ، توپ-توپ بولۇپ، تۆرەنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، خوشال-خورام شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىق بەگنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈردى.

مۇشۇ چاغلاردا قەشقەر خەلقى ئىچىدىكى تۆرەلەرگە ئىخلاس قىلىدىغانلاردىن بىرى «تۆرەلەر كەلدى. قىچاقلارنى ئۇرۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دەپ ۋارقىردى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئالامانلار قىرغىز، قىچاقلارنى تاياق-توقماقلار بىلەن ئۇرغىلى تۇردى. قىرغىز، قىچاقلار قاچتى. سىدىق بەگمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئالدى ۋە ئۆز يۇرتى پاراشقا بېرىپ 6 — 7 مىڭ ئادەمنى يىغىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ياقۇپ بەگ قوشىپىگى ئۆز يىگىتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەلەرگە ئىخلاس قىلىدىغان بىر مۇنچە ئادەملەرمۇ بۇزۇكخان تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئاقسۆڭەكتە قىچاقلار مەغلۇب بولدى. تۆرە ۋە ياقۇپ بەگلەر غالىب بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۈلۈكنى غەنىمەت ئېلىپ غەلبە-تەنتەنە بىلەن ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ياقۇپ بەگ قوشىپىگى بۇزۇكخان تۆرەنىڭ رۇخسەتسىز ھېچقانداق بىر ئىشنى قىلمىدى. بۇزۇكخان تۆرە بولسا كاتتا ئوردىنى ئۆزىنىڭ ئارام ئالدىغان ئورنى قىلىپ، كېچە-كۈندۈز نەغمە-ناۋا، ئويۇن-كۈلكىنى دوست تۇتۇپ، خوشال-خورام، كەڭ-كۈشادە، بىغەملىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەل-يۇرتنىڭ ئەھۋالى، ھاكىمىيەتنىڭ غەم-ئەندىشىنى يادىغا كەلتۈرمىدى.

ياقۇپ بەگ قوشىپىگى بولسا ئۆمەر ھاكىم بەگ مەدرىسىنى ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى قىلىپ، ھارماي-تالماي يىگىت (لەشكەر) توپلاش ۋە تەربىيەلەشنىڭ ھەرىكىتى بىلەن، قورال-ياراق تەييارلاشنىڭ تەرەددۈتى بىلەن بولۇپ، ئاش-تاماقنى ۋە ئۇخلاش، ئارام ئېلىشنى يادىغا كەلتۈرمىدى. سىدىق بەگدىن قالغان خەزىنىلەرنى ۋە يۇرت خەلقىدىن ئالغان غەللە-پاراقنى يىگىتلەرنى

تەربىيەلەش، قورال-ياراق ھازىرلاشقا سەرپ قىلدى. يەرلىك بايلار ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەردىن خالىغان-خالىمىغىنىغا قارىماي، پۇل، يامبۇ-كۈمۈش، ئۆسۈمسىز قەرز ئېلىپ يىگىت تەييارلاشتىن باشقا ئىشنى ئېسىگە كەلتۈرمىدى.

بۇ چاغلاردا يەكەندىكى نىياز ئىشىكىغا بەگ يەكەننىڭ بىر نەچچە كاتتىلىرى نامىدىن قوشىپكىگە مۇنداق ئەرز خەت ئەۋەتكەنىدى:

«يەكەن خوجىلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىش، جېدەل-ماجرى ئىچىدە قېلىپ جاپا تارتىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى 4 — 5 يۈز ئادەم بىلەن كەلسە، يەكەننى دەرھاللا قولغا كىرگۈزگىلى بولاتتى».

بۇ خام-خىيال بىلەن قىلىنغان مۆلچەر ئىدى. ياقۇپبەگ قوشىپكى ئىشنى سەل چاغلان يەكەنگە باردى. خوجىلار بىلەن تۇڭگانلار ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جەڭ-جېدەل، ئۇرۇش-ماجرالار بولۇپ، ئاخىرىدا ياقۇپبەگ قوشىپكى بەرداشلىق بېرەلمەي، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قوشىپكىنىڭ ھەممە تەئەللۇقلىرى ھامىدىدىن خوجامنىڭ قولغا چۈشۈپ كەتتى.

ئەسلىدە نىياز ئىشىكىغا بەگنىڭ ھىيلىگەر، يالغانچىلىقىنى ھامىدىدىن خوجام سېزىپ قېلىپ سالامغا كەلگەن بىر كۈنى تۇتۇپ يالغانچىلار باغلان قويناغىدى ۋە سوراق سوراپ ئىقرار قىلدۇرۇپ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ھامىدىدىن خوجامنىڭ دادىسى خېتىپ خوجام خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغانىدى. ئۇنىڭ رىزقى-نېسىۋىسى تۈگىمىگەنكەن. شۇڭا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئاچچىقىدا ياقۇپبەگ قوشىپكىگە خەت ئەۋەتكەنكەن. ئەمما بۇ ئۇرۇشتا قوشىپكى مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ئىشىكىغا بۇنىڭدىن خىجالەت بولۇپ قوشىپكىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ

بېرىپ نۇرغۇن ئۆزرە ئېيتىپ يەنە يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇزۇكخان تۆرەم مۇشۇ كۈنلەردە ئېزىزبەگ جاللاتنى يېڭىسارنى قامال قىلىپ بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئېزىزبەگ جاللاتتىن: «يېڭىسار شەھىرىنىڭ پەتھ قىلىنىشىغا ئاز قالدى، پەقەت بۇزۇكخان تۆرەم باشلىق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق»، دېگەن مەزمۇندا خەت كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇزۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگى باشلىق چوڭلار يېڭىسارغا باردى. ئېزىزبەگنىڭ ئادەملىرى لەخمە كولاپ پارتلاتقۇچ دورىلارنى تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار پارتلاتقۇچقا ئوت يېقىشى بىلەن تەڭ دورا ئۈشتۈمۈتۈ پارتلاپ شەھەرنىڭ سېپىل، پوتەيلەرنى ھاۋاغا ئۇچۇردى. غەلبە قازانغۇچى قوشۇن بىردەك شەھەرگە قاراپ يۈگۈردى. دورىنىڭ پارتلىشىدىن ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەن سېپىل، پوتەيلەرنىڭ توپىلىرى يېنىپ چۈشۈپ خىتاي چېرىكلىرى ۋە يەرلىك ئاھالىدىن بولۇپ 1000دىن ئارتۇق كىشىنى نابۇت قىلدى. بەزىلىرىنى توپىنىڭ ئاستىدىن ئېچىپ قۇتۇلدۇردى.

شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەھىرى پەتھ قىلىندى. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ تولىسى ھالاك بولدى. ئازراقى مۇسۇلمان بولدى، دوستلار خۇشال-خورام، دۈشمەنلەر ھەسرەت بىلەن غەمگە چۆمدى. غالىب قوشۇن ئولجا-غەنمەتلەرگە ئىگە بولدى.

بۇ غەلبە خۇشاللىقىنى موللا ئالىم قۇلغا خەۋەر قىلىش زۆرۈر دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا بۇزۇكخان تۆرەم بىر توققۇز خىتاي زەمبىرىكى، بىر توققۇز نازىننى باكرە قىز، بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل، بىر قانچە تاختا ئېسىل پۇراقلىق چاي، توققۇز-توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز-توققۇز قالماق ئېتى قاتارلىق تارتۇق، پىشكەشلەرنى راسلاپ ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەر ئارقىلىق قوقەنگە ئەۋەتتى. بۇ تارتۇق-پىشكەشلەر ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقتلاردا يېتىپ بېرىپ، موللا ئالىم قۇلنىڭ نەزەر-ئېتىبارىغا ئېرىشىپ خۇرسەن

قىلدى. ئۇ مىننەتدارلىق يۈزىدىن تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغان مۇلازىم، خىزمەتچىلەرگە تون-سەرۋىيە، خىراجىتى ئۈچۈن تىللا ئىنئام قىلدى. بۇزۇكخان تۆرەمنى خانلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئالتۇندىن ياسالغان تاج، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئېگەر-جابدۇقلار بىلەن جابدۇلغان توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات، ئىككى نەپەر شاتۇر، توققۇز بوخچا مەخسۇس تەييارلانغان تون، ئالتۇن-كۈمۈش يالتىپ ياسالغان توققۇز مىلتىق قاتارلىق پىشكەشلەرنى ئىنئام قىلىپ ھەددىدىن تاشقىرى ئىلتىپاتلارنى ئىزھار قىلدى. بۇ سوۋغا-سالاملارمۇ ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يېتىپ كەلدى. بۇزۇكخان تۆرەم پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ئېسىل ئارغىماق ئاتقا مىندى. چوڭ-كىچىك ھەممە خالايق كېلىپ ئۇنى مۇبارەكلىدى. تەبرىكلەش، داغدۇغا سادالىرى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. بۇزۇكخان تۆرەم بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئاتۇشلۇق مەھمۇتخاننى شاغاۋۇل قىلدى. ھۈدەيچى، پەرۋانچى، سالام ئاغىسى، ئىشكئاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا كىشىلەرنى تەيىن قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھەقىقى ھۈرمىتىدىن، دۆلەت قۇياشنىڭ نۇرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا چاچقايسەن. ئامىن!

2

جانابى بۇزۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۈچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوغلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشىپىگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قىچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى

پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزۇكخان تۆرەم ئۆزى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە يېڭىسارلارنىڭ ھاكىملىقىغا مۇناسىپ ئادەملەرنى تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا لايىقىدا

تون-سەرۇپاي، قورال-ياراق، تۇغ-ئەلەملەرنى بېرىپ، سېخىلىق بىلەن پادىشاھلارچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ خاتىرجەم بولدى. پاراكەندە زامانلار تىنچلىنىپ، تەرتىپ-ئىنتىزام جارى بولدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى لەشكەر تەييارلاشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، بۇزۇكخان تۆرەمگە ئىلتىماس قىلدى. بۇزۇكخان تۆرەم پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولارمىكەن، دەپ ئانچە ماقۇل كۆرمىدى. قوشبېگى بۇنىڭدىن خاپا بولۇپ، كۈندىلىك ئادىتىگە قارشى ئەتىگەنلىكى سالامغىمۇ كەلمىدى. بىر نەچچە كۈن ئۆتتى. قوشبېگى خاپا بولۇپ، «كېتىمەن» دەپ مېڭىشقا تەمشەلدى. بۇزۇكخان تۆرەم ئاڭلاپ ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇغال، تېرىملىق مۇقەررەپ شاھبەگ، غازى يۈز بېشى، ئېزىز جالات، موللا ئىبراھىم قاتارلىق تۆت كىشى: «قوشبېگىنىڭ ئەلپازى باشقىچە تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ئالىينى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىش غەربىزى بار. بىزگە يارلىق چۈشۈرۈلسە، بىز كەمىنە قۇللىرى قوشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ مۇبارەك ئاياغلىرىنىڭ ئاستىغا تاشلىساق» دەپ ئەرز قىلىشتى. ئەمما بۇزۇكخان تۆرەم: «سەۋر قىلىڭلار، بىزنىڭ ئۆزئارا ۋەدىلىرىمىز بار ئىدى» دېدى.

بىر مەھرەم بۇ سىرنى بىلىپ قېلىپ ياقۇپبەگنى خەۋەردار قىلدى. قوشبېگى پۇرسەت تېپىپ بۇ ئىغۋاگەرچىلەرنى (يۇقىرىدىكى تۆت ئادەمنى) تۇتۇپ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولۇۋاتقاندا، بۇزۇكخان تۆرەم كېلىپ:

— بۇلارنىڭ ئورنىغا نېمە قىلسىلا مېنى قىلسىلا، — دەپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. قوشبېگى ماقۇل كۆرۈپ بۇ تۆت ئادەمنى قاماققا بۇيرۇدى. ئۇلار قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ مۇنداق ئىشلارنى قەتئىي قىلماسلىققا توۋا قىلغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ مەرھەمەت قىلىپ ئۇلارنى تۈرمىدىن ئازاد قىلدى.

مۇقەررەپ شاھبەگ ئۆز يۇرتىغا قېچىپ بېرىپ 1000 دەك ئادەمنى توپلاپ جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۇزۇكخان تۆرەم ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلەر ئۇنىڭ ئۈستىگە بېرىپ تالان-تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەپ

شاھبەگ تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بېرىپ كۇچالىق خوجاملارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. كۇچالىق خوجاملار مۇقەررەب شاھبەگنىڭ كەلگەنلىكىنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ياخشى پال دەپ پەخىرلىنىپ، مۇقەررەب شاھبەگنى ئۆزلىرىگە يېقىن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياقۇببەگ قوشبېگى بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيەتلىرى يېڭىباشتىن قوزغالدى.

كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن ئىنتىزامسىز، پاراكەندە لەشكەرلىرى بىلەن خانئېرىققا بېسىپ كەلگەنىدى. بۇ ۋەقەلەرنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. يەنە تەكرار بايان قىلىنسا، ئوقۇغۇچىلارغا مالاللىق يەتكۈزۈپ قويۇشى مۇمكىن.

ياقۇببەگ قوشبېگى خوجىلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تەلەپ ۋە ئىلتىجا قىلىپ: «ئالەمنىڭ پۈتۈن مەخپىي سىرلىرىنى بىلگۈچى ئۇلۇغ خۇدا، مەن كەمىنەنىڭ كۆڭلىدىكى ئارزۇ-ئارمانلىرى سېنىڭ دەرگاھىڭغا ئاشكارا. ئەگەر ھەقىقەت خوجىلار تەرەپتە بولسا ئۇلارغا پەتھ نۇسرەت ئاتا قىلغايىسەن. ئەگەر ھەقىقەت بۇ بەندەڭنىڭ تەرىپىدە بولسا، زېمىن ئۈستىدىكى بارلىق پاك ئەرۋاھلار، ئاسماندىكى پەرىشتىلەر بەلكى پۈتۈن ئىنسان، جىن دېۋە، پىرىلەرنى ماڭا مەدەت ۋە ياردەم بېرىدىغان قىلغايىسەن»، دەپ مۇناجات قىلدى. ئۇلۇغ خۇدانىڭ زەپەر نۇسرەت ئاتا قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ لەشكەر تەييارلاپ، بۇزۇكخان تۆرەمنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئەمما لەشكەرلىرى 2000 كىشىگە يەتمىگەنىدى. مۇشۇ چاغدا كۇلاپ ھاكىمى ھەمراخان 200 لەشكەر بىلەن كېلىپ قوشۇلدى. بۇنى ياقۇببەگ قوشبېگى ئۆزى ئۈچۈن ياشى پال، دەپ ھېسابلاپ خۇرسەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلىرىنىڭ سانى 1600 بولدى. خوجىلارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ھەددى-ھېسابسىز كۆپ ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۆزئارا جەڭگە كىرىشتى. كۇچا لەشكەرلىرى غالىب كېلىپ نەچچە قېتىم ياقۇببەگ قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈردى. ئابدۇللاھ پانسات، غازى پانساتلار كۇچا

لەشكەرلەرنىڭ بىر قاندىن چىكىندۈردى. بىر نەچچە باتۇرلار غەيرەت قىلىپ كۇچا لەشكەرلەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر چىقىم بولدى. قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ جاراھەتلىنىپ بىئارام بولدى. ئۇ ئابدۇللاھ پانسائقا قاراپ: «مەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرالمىدىغان بولدۇم» دەپ ئېغىز ئېچىشىغا ئابدۇللاھ پانسائ: «ۋاي نامەرد، مۇشۇ چاغدا شۇنداق سۆزنى قىلامسەن. بىز كىم ئۈچۈن جان بېرىپ، جان ئېلىۋاتىمىز؟ قايسى پادىشاھ، قايسى ئۇلۇغ جەڭگە ئۆزى كىرمىگەن؟ نېمە بولساڭمۇ ئاتتىن چۈشمەن دېمىگەن»، دەپ قوشبېگىگە ناھايىتى كۆيۈنگەنلىكى ۋە دۆلەتكە خەيرخاھلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن بىر مۇنچە قوپال گەپلەر بىلەن دەشنام بېرىپ ئۆزى جەڭگە كىرىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت ياقۇببەگ قوشبېگى تەرىپىدىن غەلبە شامىلى نامايان بولدى. كۇچا لەشكەرلىرى ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرى بىر-ئىككى تاش يەرگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

پارچە

گەر گاداي ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس، ئىلاج-دەفئىغە ئانىڭ چارە يوق.
سەختلىكنى ئەھلى-دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،
بېشىغا كەلسە بىناگاھ سەبرى قىلماي چارە يوق .

نەزم

لەشكىرى پاراكەندەدىن ئىش كەلمىگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جەڭچى ياخشىراق يۈزمىڭدىن .

كۇچالىق خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى قاتارىدا 12 مىڭچە تۇڭگان بار بولۇپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار توپلىشىۋېلىپ توپ-زەمبىرەك ئېتىپ قاچماي تۇردى. قوشىپكى ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن ئۇلار ئۆزئارا ئەپلىشىپ قېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۇڭگانلارنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە نۇرغۇن توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراق، ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق ھەددى-ھېسابسىز ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282-يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 20-كۈنى يۈز بەرگەندى.

شۇنىڭدىن كېيىن تەجرىبىلىك ئۇستا بىر جەرراھنى تېپىپ كېلىپ ياقۇببەگ قوشىپكىنىڭ يوتىسىغا تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئۇستىرا بىلەن يېرىپ ئالدى. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن گۆرگۈچىلەر شۇنداق دېيىشىدۇ: قوشىپكى يوتىسىنى جەرراھ تىخ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر مىرزىنى چاقىرتىپ كېلىپ بۇيرۇقنامە ئېيتىپ يېرىپ تۇرۇپتۇ. مىرزا قوشىپكى ئېيتىپ بەرگەن بۇيرۇقنامىنى يېزىپ تۇرۇپتۇ. دېمەك قوشىپكى پەرۋايىغا ئالماپتۇ، رەڭگىمۇ ئۆزگەرمەپتۇ. مانا بۇنىڭدىن قوشىپكىنىڭ غەيرەتلىك، جۈرئەتلىك ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۇزۇكخان تۆرەم ۋە قوشىپكىلەر غەلبە ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. مۇلايىم سۆز، تاتلىق گەپلەر بىلەن تۇڭگانلارنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، جەڭ-جېدەل قىلمايلا تۇڭگانلارنىڭ قولىدىكى توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋىپاي، سەللە-كۇلا، پۇل ۋە تىللارنى ئىنئام قىلىپ، ۋەدە، ئەھدى-پەيمانلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى تىندۇرۇپ، خەۋپ-ئەندىشىدىن خاتىرجەم قىلدى.

بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ خىتاي شەھىرى پەتھ قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەرنى بىر مۇنچە ئەسكەرلەر 13 ئايدىن بېرى قامال قىلىپ تۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ

ئوزۇق-تولۇكلىرى تۈگەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىدىن ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى، ھەتتا ئىت-مۈشۈكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، ھايات قالغانلىرى خۇددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ قالغانىدى. شۇڭا جانلىرىغا رازى بولۇپ، دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، ئىمان ئېيتقانغا ئوخشاش بىر نېمىلەرنى دەپ يىغلىشىپ تۇردى. بەخت-تەلەپلىك پادىشاھ بۇزۇكخان تۆرەم بۇ خىتايىلار گۇرۇھىغا رەھىم-شەپقەت قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى، خىتايىلارنىڭ ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام-ئېھسانلارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى.

خىتايىلارنىڭ خۇدالويە دېگەن بىر چوڭى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ناھايىتى گۈزەل، كېلىشكەن ياتلىق بولمىغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆز ئەمرىگە (خوتۇنلۇققا) ئالدى. خۇدالويىنى ھەممە خىتايىلارغا باشلىق قىلىپ، قالغانلىرىنى خۇدالويىغا تاپشۇردى ۋە ئۇلارغا نۇرغۇن مەرھەمەت، ئىلتىپات بىلەن ئىنئاملارنى بېرىپ ئۇلارنى رازى قىلدى.

نەزم

شاھ ئەگەر بەخشەندە بولسا مۈلك ئالۇر،

بىرنى گەر بەرسە ئەگەر مىڭنى ئالۇر .

قەشقەر شەھىرى پەتھ قىلىنىپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەندى. موللا ئالىم قۇل تاشكەنتنىڭ يۇقىرىسىدىكى مىڭ ئۆرۈك دېگەن جايدا ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چېغدا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. لەشكەرلىرى قوقەنگە خۇدايارخاننىڭ ئالدىغا بېرىشقا يول تاپالماي چېچىلاڭغۇ ھالەتتە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشتى. چۈنكى لەشكەر باشلىقلىرى خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ موللا ئالىم قۇلغا ئەگەشكەندى. شۇ سەۋەبتىن ئائىلاج ھەر قايسى گۇرۇھ بىر

تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ غېمىگە چۈشتى. بۇ ۋەقە بۇزۇكخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ يەتتە ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە يۈز بەردى.

جۈملىدىن كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋەلىخان تۆرەم، ھېكىمخان تۆرەم، ئىسرائىلخان تۆرەم ۋە مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى، مۇھەممەد نەزەر قوشىبېگى، قادىر قۇلبېگ، ئۆمەر قولى باتۇر بېشى، تۇردى قۇل دادخاھ، بەگ مۇھەممەد قۇرچى، تاشباي دادخاھ، ئەۋغان جامادار دادخاھ، خەيرى مۇھەممەد دادخاھ، توپچى دار قاتارلىق بىر مۇنچە مەشھۇر باتۇرلار، تەجرىبىلىك سەركەردىلەر باشلىق 7000دەك قەھرىمان لەشكەرلەر قوشۇلۇپ قەشقەر ۋىلايىتىگە يېتىپ كېلىشتى. بۇزۇكخان تۆرەم ۋە قوشىبېگىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «ئەگەر ئىتائەت قىلىپ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنۇش غەربى بىلەن كەلگەن بولسا، بىزگە ئۇچۇرنى بېرىۋېتىپ ئالدىدا يول باشلاپ ئېلىپ كېلىڭلار. مۇبادا باشقا نىيەت بولسا ئالدىنى توسۇپ ئۆتكۈزمەي ئۇرۇش قىلىڭلار ۋە بىزنى خەۋەردار قىلىڭلار، بىز بېرىپ مەدەت ۋە ياردەم بېرىمىز»، دەپ ئىككى پانساننى قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. بۇلار قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇچراشتى. كاتتاخان تۆرەم ۋە مىرئەھمەت قوشىبېگىلەر ئېيتتىكى: «يۇرتىمىزنى ئورۇسلار بېسىۋالدى. جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ھەم ئىسلام ئېچىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق. خىزمەتكە سالساڭلار كۈچىمىزگە لايىق خىزمەت قىلىمىز، خىزمەتكە سالمىساڭلار بىر ئامال قىلىپ كۈن ئۆتكۈزەرمىز. سىلەردىن پاناھ تىلەپ كەلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن ۋەدە-قارارلىرىنى سۆزلىدى. پانسانلار ھوشيارلىقلىرىنى ئۆستۈرۈپ دەرھال بۇزۇكخان تۆرەمگە ئۇچۇر بېرىۋېتىپ، ئۆزلىرى يول باشلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى ئۇچراشتۇردى. ئۆزئارا نۇرغۇن ۋەدىلەر قىلىشتى. بۇزۇكخان تۆرەم ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا تون، سەللە-كۇللارنى ئىنئام قىلىپ خۇرسەن قىلدى. لېكىن ۋەلىخان تۆرەم شەھەرگە كىرگەندىن كېيىنلا ھېچقانداق تارتىنماي: «زامان-زامان، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانلىرى» دەپ كوچا-بازارلاردا چار سالدۇرۇپ شادىيانىگە ناغرا-سۇناي چالدۇردى. بۇ ئىشتىن ياقۇببېگ قوشىبېگى خەۋەر تاپقاندىن

كېيىن ئىككى پانساننى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھلىرىغا ئەكەلدۈرۈپ ئەيىبلەپ: «بىز بۇ يەردە خىتاي شەھەرلىرىنى پەتھ قىلالماي قانچىلىك رەنج-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نېمە ئىشلارنى قىلىۋاتىمىز. سىز بەش-ئون باشباشتاق ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ، ئۆزىڭىزچە يۇرتقا ئىگە بولۇشنى ھەۋەس قىپسىز. سىز بۇرۇن قەشقەرگە كېلىپ قامال قىلىپ شەھەرنى ئالالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنارلارنى تۇرغۇزۇپ ناھەق قان تۆكۈپ، نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتكەنسىز. ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان ۋاقتىمىزدا «مەن نېمە ئادەم» دېمەي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلىۋېلىشنى قەستلەپسىز» دېگەندەك نۇرغۇن قوپال، يامان گەپلەرنى قىلدى ۋە غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ ۋەلىخان تۆرەمنى چاپقىلى خەنجەرنى كۆتۈرگەندە، كاتتاخان تۆرەم باشلىق ھەممە چوڭ باشلىقلار ھازىر بولۇپ خەنجەرنى تۇتۇۋېلىپ ۋەلىخاننىڭ گۇناھىنى تىلىۋالدى. ئەمما ئىككى ناغرىچى، ئۈچ مۇلازىمنى ئۆلتۈرگۈزدى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭىسارغا ئەۋەتتى. كېيىن نېمە بولغىنىنى ھېچ كىشى بىلمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، خانئېرىقتىكى جەڭدە كۇچالىق خوجاملار زەربە يەپ قېچىپ كەتتى. يەكەنگە باشچىلىق قىلىۋاتقان خوجاملارمۇ قورقۇپ يەكەندە تۇرالماي، يەكەننى قەشقەرگە قوشۇپ بېرىپ ئۆزلىرى كۇچاغا قېچىپ كەتتى.

ياخشى ئىشلارنى قىلغۇچى، بەخت-سائادەت يار بولغۇچىنىڭ دۆلىتىنى تاماشا قىلماق كېرەككى، ئۇ بىر ئوقتا ئىككى ئۈۋىنى ئاتتى. بىر زەربىدە ئىككى شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى، ھاكىم ۋە ھۆكۈمران بولدى.

يەكەننىڭ بوش قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇرۇنكىخان تۆرەم باشلىق تۆرەملەرنى ئېلىپ يەكەنگە راۋان بولدى.

يەكەندىكى تۇڭگانلار ئىتائەت قىلماي شەھەرگە كىرىۋېلىپ دەرۋازىلىرىنى ئاچمىدى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن يەكەن شەھىرىنى قامال قىلىپ

تۇرغان چاغدا، بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق بىرمۇنچە قىپچاقلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، پىتنە-پاسات، ئىغۋالارنى پەيدا قىلدى. بۇزۇكخان تۆرەمنى ئازدۇرۇپ ئۇنى قورال-ياراقسىز بىر كېچىدىلا ئېلىپ قېچىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە كىرىۋېلىپ دۈشمەنلىك دۈمبىقىنى چالدى. قوشبېگى بۇ پىتنە-پاسات خەۋىرىنى ئاڭلاپ كاتتاخان تۆرەم ۋە جامەدار دادخانىنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلار قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن يېڭى شەھەرگە ئەلچى كىرگۈزدى. ئىتتىپاق بولۇپ ئەپلىشىدىغانلىقىنىڭ ئەسرى كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئارىدا جەڭ بولدى. ئارىدىن 10 كۈن ئۆتمەيلا قوشبېگى يەكەنگە كىچىك خان تۆرەمنى باشلىق قىلىپ قويۇپ قەشقەرگە يېنىپ كەلدى. ھەر كۈنى جەڭ-جېدەل بولۇپ تۇردى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەملەر چىقىم بولدى. قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى بوغلانلىقتىن سوغۇقنىڭ شىددىتى ۋە شىۋىرغاننىڭ ئاپىتى دوست-دۈشمەن دەپ ئايرىماي، ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپنى ئوخشاش ئازابلىدى. مۇشۇ تەرىقە بىلەن 60 كۈن ئۆتتى. ئاقىۋەت چارە-تەدبىر ۋە ئېغىر-يېسىقلىق بىلەن ئىش قىلغۇچى ياقۇببەگ قوشبېگى سۈلھ قىلىپ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت مەسلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ قېشىغا كىرگۈزدى. ئەلچى كىرىپ كېلىشتىكى مەسەقت، مۇددىئالىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، بەگ مۇھەممەد قۇرچى: «ئارىمىزدىكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى. ئىككىنچى قېتىم ئەپلىشىپ بىرگە ئۆتۈشمىزنىڭ ئېھتىمالى تۈگىدى. مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، قىپچاق ئاتالغان بىزلەرنىڭ ھەممىمىزگە بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلسا، قوشبېگى بىزگە دەخلى-تەرۇز قىلمىسا» دېگەن جاۋابنى بەردى. ئەلچى قايتىپ چىقىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ جاۋابىنى ياقۇببەگ قوشبېگىگە يەتكۈزدى. قوشبېگىمۇ بۇ تەلەپنى دەرھال قوبۇل كۆردى. قىپچاقلار جابدۇنۇپ دەرۋازىدىن چىقىشقا باشلىدى. چوڭلاردىن 200دەك كىشى چىققاندىن كېيىن دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. چىققىنى چىقتى، چىقالمىغانلىرى

يەنە شەھەرگە قامىلىپ قالدى. بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق شەھەردىن چىقىپ كەتكەن كاتتىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىمۇ قوشىپىگىنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى زىندانغا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن پىتنە-پاسات بىر تەرەپ بولدى. يۇرتتا خاتىرجەملىك پەيدا بولدى. بۇزۇكخان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالدى. قوشىپىگى يىگىتلەرگە ئىنىام-ئېھساننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئۇلارغا تون-سەرۇپايىلارنى كىلدۈردى. تىللا-تەڭگە ئۈلەشتۈردى. «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قولى» دېگەن ھەدىسىنىڭ مەزمۇنىچە ھەممە يىگىتلەر ياقۇپبەگ قوشىپىگىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. بۇزۇكخان تۆرەمنىڭ 650 تەك يىگىتى بار ئىدى. قوشىپىگىنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ 600ى قوشىپىگى تەرەپكە ئۆتتى. بۇزۇكخان تۆرەم 50 چە يىگىتى بىلەن قالدى. دۆلەت ئاپتاپى خىرەلىشىپ، تەختى-سەلتەنىتى تۆۋەنلەشتى. قوشىپىگىنىڭ بەخت-دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە ئۆستى.

ياقۇپبەگ بۇزۇكخان تۆرەمنى تۆت-بەش مۇلازىم-خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىسارغا ئەۋەتتى. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشىپىگى بۇزۇكخان تۆرەمنى مۇلازىملىرىنىمۇ ئايرىپ تەنھا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى تەيىنلەپ نەزەربەنت قىلدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى يېڭىشەھەردىن چىقىپ قوقەن شەھىرىگە قېچىپ باردى. قوقەن خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن: «سەن قىپچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىئارام قىلىپ، خەلقنى تىنجىتماي ئورۇسلارغا تۇتۇپ بەردىڭ ھەم قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ قەشقەرنى پاراكەندە قىلدىڭ»، دەپ دەرغەزەپ بولۇپ بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق كاتتىلارنى بۇنىڭدىن بۇرۇن بارسا كەلمەس يولغا كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوقەن تەۋەسىگە قەشقەر تەرەپتىن قىپچاقلار قېچىپ كەتمەيدىغان بولدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى ناھايىتى چوڭ ئۆتكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن گۆر ئوغلى باتۇرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شۇ كۈندىن تارتىپ ھەممىلىرى گەدەنلىرىنى ئېگىپ ياقۇپبەگ قوشبېگى ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى ئۆزلىرىگە زۆرۈر دەپ بىلىدىغان بولدى. بۇمۇ قوشبېگىنىڭ بەخت-دۆلىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا سەۋەب بولدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت-بەخت يار،

بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار .

3

جانابى ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە

چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر

باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا

كىرگۈزگەنلىكى

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ھەممە پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈگىتىپ قەشقەر ۋە يېڭىسارغا تەۋە يېزا-قىشلاقلارنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇ جاي-جايلارغا ھاكىم ۋە سۇيۇرغاللارنى تەيىنلەپ، پۈتۈن يىگىت ۋە باتۇرلارغا ئىنئام ۋە ئېھسانلار بېرىپ ئاندىن خاتىرجەم بولدى. كەرەملىك تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى بىلەن يۇلتۇزلىرى ياخشىلىققا يۈز كەلتۈرۈپ، مۇراد-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇش تەرىپىگە

جەزملەشتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە كېچە-كۈندۈز يىگىت راسلىماق ۋە سەرۋاز تەييارلىماقتىن باشقا غەرز ۋە ھەۋەس يوق ئىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە «شەرق تەرەپتىكى كۇچالىق خوجىلاردىن ئىسھاق خوجا ھەددى-ھېسابسىز لەشكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كەلدى»، دېگەن خەۋەر ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇ دەرھال قوشۇن-سەرۋازلارنى خەتلەپ ھېسابىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 12 مىڭ يىگىت، 3000 پىيادە سەرۋاز تىزىمغا ئېلىندى.

3000 سەرۋازغا سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، جامەدار داداخانى باش قوماندان قىلىپ، يېتەرلىك توپ-زەمبىرەك، جازايىل، تۇغ-بايراق، دۇمباق، كانايىلار بىلەن قوراللاندى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى قوماندان قىلىپ، تۇغ-بايراق بېرىپ ئۆز لايىقىدا قوراللاندى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، ئۆمەر قۇل پانساتنى قوماندان قىلىپ، يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ ئابدۇللاھ پانساتنى قوماندان قىلىپ، تۇغ-بايراق، قورال-ياراق ئىلتىپات قىلىپ قوراللاندى. ئاتىلىق غازى يەنە سەككىز پانسات ۋە مەھرەم، ياساۋۇل، مۇلازىملىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىتنى ئۆزىگە خاس قوشۇنلۇققا قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ ھەممە ئىش جاي-جايىدا تەييار بولدى.

مۇشۇنداق سائادەتلىك، تەرتىپ-ئىنتىزاملىق كۈنلەردە، قوماندان مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە قول ئاستىدىكى پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ مارالبېشىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان چۈشتى. قالغان قوماندانلارغىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇپ ئۈزۈلمەستىن يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بېرىلدى. ھەممىدىن كېيىن قوشبېگى ئۆزى پادىشاھلىق ھەشىمىتى بىلەن مەزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئەركانى دۆلەتلەر قوشۇلۇپ مارالبېشىغا يېتىپ بېرىپ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

مارالبېشى شەھىرىنىڭ ئىچىدە تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ چوڭ-كىچىك 3000 چە كىشى بار ئىدى. ھەممىسى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىپ خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈۋاتقاندى. ئۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋالدى. ئۆزلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ جەڭگە تەييار بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىككى تەرەپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. شۇ ئوتتۇرىدا بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى سېپىلنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولاپ دورا قويۇپ، ئوت ياقىتى. دورىنىڭ كۈچى سېپىلنىڭ بىر بۆلۈكىنى ئاسمان قەرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ يەردىن بارلىق يىگىتلەر شەھەر ئىچىگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى. تۇڭگانلاردىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى، ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 چە كىشى ھالاك بولدى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. قالغانلىرى ئامان قالدى. تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلارغا تۇڭگان ما دالويىنى باشلىق قىلىپ قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. مارالبېشىنى ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلىپ بەردى. غالىبىيەتچى قوشۇننى تەرەپ-تەرەپتىن مۇبارەكلەشتى. ھەممە خوشال-خورام بولۇشتى. بۇ ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 1282- يىلى (ئات يىلى)، زۇلھەججە ئېيىنىڭ 22- كۈنى ئىدى.

جان دوست بۇرادەرلەر! بۇ پادىشاھنىڭ شەرتەنجىبازلىقىنى تاماشا قىلىڭلاركى، «ئات»نى يۈرۈپ «كىشتى» بىلەن «شاھ»نى مات قىلدى.

دېمەك، ئىسھاق خوجام يەكەندە قالدى. ئاتىلىق غازى مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ كۇچانىڭ يولىنى توسۇۋالدى. يەكەن بىلەن ئاقسۇدىن كىشىلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرالمايدىغان بولدى. بۇ غەلبىنىڭ بەختى قولغا كەلگەندىن كېيىن ئاتىلىق غازى پۈتۈن غەلبە قازانغۇچى لەشكەرلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجا بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى.

بۇزۇكخان تۆرەمنى نەزەربەنت تەرىقىسىدە قوغداپ لەشكەرلەر بىلەن قوشۇپ ئېلىپ ماڭدى. مەنزىلمۇمەنزىل، يولمۇ يول يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ باردى.

يەكەننىڭ كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەرنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن ئۆتۈپ «ھەفتە مۇھەممەدان» دېگەن مازارنىڭ ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ كەلگەندە، تۇڭگانلار كىچىكخان تۆرەمنى ئېلىپ يەكەن يېڭى شەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىۋالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭى شەھەردە تۇڭگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلسا، يەكەن كونا شەھەردە ئىسھاق خوجام، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا بولسا ئاتىلىق غازى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجاملار ئاتىلىق غازىنىڭ مارالبېشىنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھامىدىدىن خوجامنى نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. ھېكىمخان تۆرەم ھامىدىدىن خوجامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ چارباغ دېگەن يەرگە بېرىپ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلدى. ئون كۈن ئۆتكەندە ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى غالىب كەلدى. كۇچالىق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەڭ كېلەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. ئامان قالغانلىرى مىڭبىر جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن قۇرۇق جانلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرت-ماكانلىرىغا بېرىۋالدى. ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆز تەختى-بارگاھلىرىغا قايتىپ كەلدى. بۇ غالىبىيە خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئىناۋەتلىك خاس مۇلازىملار ئارقىلىق ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇببەگ ياخشى سائەت، سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كەلگەن بۇ خۇش خەۋەردىن ھەددىدىن تاشقىرى خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولدى. مۇلازىملارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋىپاي، سەللە-كۇلا، تەڭگە-تىللا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. جانابىي ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆزىگە خاس تون-سەرۋىپاي،

ئېگەر-جابدۇقلۇق ئات، قورال-ياراق، تۇغ ۋە بايراق ئىلتىپات قىلىپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىلىق بىلەن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈردى.

يەكەن شەھىرى پەتھ بولماي ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ياقۇببەگ تۇڭگانلارنى ھېچقانداق تەدبىر بىلەن سۈلھ قىلىپ ئەپلىشىشكە مايىل قىلالمىدى. چۈنكى تۇڭگانلار 25 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، قورال-ياراقلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاخىر تۇڭگانلار ئىسھاق خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولدى. 6000 چەبەدەس چەۋەنداز تۇڭگان لەشكەرلىرى، 2000 باتۇر يەرلىك مۇسۇلمان لەشكەر جەمئىي 8000 كىشىنى توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراقلار بىلەن قوراللاندىرۇپ بىر كېچىدىلا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش غەربى بىلەن تەييار قىلدى. ھوشيار ئاتلىق غازى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ شۇ كېچىسى غالىب قوشۇنلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ تۆت تەرەپكە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى بوش-خالىي قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن قانداق ھادىسىلەر يۈز بېرىدىكەن، دەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن كۈتۈپ تۇردى. تۇڭگان لەشكەرلىرى چۈمۈلىدەك ھەر تەرەپتىن ئۈشتۈمۈتۈ چىقىپ كېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىغا توپ-زەمبىرەك، مىلتىق ئېتىپ، ئات سېلىپ بېسىپ كەلدى. خۇددى دېۋە-پەرىلەرنىڭ ماكانلىرىدەك چېدىر-بارگاھلاردا ئادەمىزاتنىڭ نام-نشانلىرى كۆرۈلمىدى. بۇ ئەھۋالدىن تۇڭگان لەشكەرلىرى ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، ئاتلىق غازىنىڭ غالىب يىگىتلىرى تەرەپ-تەرەپتىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، پەلەكتىن ئاشقان قىقاس-سۈرەنلەر بىلەن قورشاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلغىلى تۇردى. تۇڭگانلارنىڭ جەسەتلىرى ئېتىزدا دېھقانلار ئورۇپ قويغان زىرائەتلەرنىڭ ئۈنچىلىرىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كېچىدىن چاشكاغىچە داۋاملىشىپ، قارا تۇپراق ئۆلۈكلەرنىڭ قېنى بىلەن بويىلىپ قىپقىزىل گۈلزارلىققا ئايلانغاندەك بولدى. تۇڭگانلارنىڭ ئاز بىر قىسمى مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتتى. ئەسىر چۈشكەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئەھۋاللار يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاتلىق غازى

تەرىپىدىن: «2000 سەرۋاز (پىيادە ئەسكەر) يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزسۇن ھەم قەتلىئام قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشتى.

بۇ چاغدا لەشكەر باشلىقى مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى قاتارلىقلار يىغىلىپ ئاتىلىغا غازىغا: «ھازىر سەرۋازلار يۈگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالسا نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قېنى تۆكۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ سۈلھ تۈزۈشكە دەۋەت قىلساق، ئەگەر قوبۇل تۇتمىغاندا ئاندىن باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى ئالسا قۇمۇ كېچىكمەيدۇ»، دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. ئاتىلىق غازى چوڭلارغا: «بۈگۈن جۈمە نامىزىغىچىلىك سۈلھنى قوبۇل قىلىپ بارگاھىمىز ئالدىغا كەلسە جانلىرىغا ئامانلىق، مال-مۈلكىگە خاتىرجەملىك بېرىلىدۇ. مۇبادا، ئارقىغا سۆرەپ سۇسلىق كۆرسەتسە، چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال ئات ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىدۇ. مال-مۈلكى تالان-تاراج بولىدۇ، گەپ تامام» دېگەن مەزمۇندا خەت بىلەن ئەلچى كىرگۈزدى. تۇڭگانلار ۋە كۇچالىق خوجاملار سۈلھنى قوبۇل تۇتماي ئىلاجى بولمىدى. ئۇلار پۈتۈن لەشكەر ۋە مۇلازىملىرى بىلەن ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توپ-زەمبىرەك، ياراق-ئەسلىھە قاتارلىق پادىشاھلىققا لازىملىق ھەممە نەرسىلەرنى خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ئاتىلىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن يېقىن ئولتۇرۇپ كۆپ گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، ئىززەت-ئىكرام، ئۆزىگە لايىق شاھانە تون-سەرۋىپاي جابدۇقلىرى بىلەن توقۇپ تەق قىلىپ، مەرھەمەت قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ، كۇچا تەرەپكە يولغا سېلىپ قويدى. قالغان لەشكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋىپاي، خەرجى-خىراجەت بېرىپ ئۆز يولىغا راۋان قىلدى. ھەممىسىنىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدى. بىر مۇنچە تۇڭگانلارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، ما دالويىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى. ئاخىر يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھقا ئىلتىپات قىلدى. نىيازبەگ ئىشكناغانى شاغاۋۇل، كىپەك قۇر بېشىنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىدىن داموللامنى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى

قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھاسىل بولدى. ئاتىلىق غازى بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خۇشال-خورام ھالدا پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283- يىلى رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ 20- كۈنى (قوي يىلى) ئىدى.

4

**جانابى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش
ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھنىڭ
مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۈز
كۆرسەتكەنلىكى**

جاھان ئىشلىرىغا تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك جانابى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى يەكەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇرتقا ئادالەت بىسائىلىرىنى يېيىپ، زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ياپتى. خەلقپەرۋەرلىك پەرمانلىرىنى تۈزدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن ئاددىي پۇقرالارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئېھسان ۋە ئىنئام بىلەن ئۆزىگە رام قىلىپ، دۈشمەنلىك، خۇسۇمەت ۋە ئاداۋەتلەرنى تۈگىتىپ يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئۇلۇغ مازارلاردا خەتمە-قۇرئان ئوقۇتۇپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلدى. داش قازانلارغا ئۆزى ئوت قالاپ، سۇ قويۇپ، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارغا كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ، ھەدىيە-سەدىقىلەر ئىنئام قىلىپ ھەممىنى شاد-خورام قىلدى. ئەمما شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇش ھەۋىسى، يۇرت ئالماق داغدۇغىسى، بولۇپمۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزمىدى. لېكىن خوتەن خەلقىنىڭ ھاجى پادىشاھقا ئەقىدە-ئىخلاسلرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. يەتتە ياشتىن - يەتمىش ياشقىچە ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن جانىدا قىلىپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغانىدى. ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتتىكى: «پادىشاھنىڭ پۇقرالارغا ئىشەنچى، پۇقرالارنىڭ

پادشاھقا بولغان ئىخلاسى ۋە ئېتىقادى بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولسا، بۇنداق شەھەرنى باشقا بىر بىگانە ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قول ئۇزىتىپ مۇراد غۇنچىسىنى ئۆزگەنلىكى ھېچقانداق تارىختا كۆرۈلمىگەن. ئىتتىپاقلىق بار يەردە دۆلە بار. دۆلەت بار يەردە ئىتتىپاقلىقنىڭ بولۇشى شەرت. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كىشى بىر تەرەپكە كېتىپ بارغانىكەن، يەنە بىر كىشى ئۇچراپ «قەيەردىن كەلدىڭ، قەيەرگە بارىسەن، ئىسمىڭ نېمە؟» دەپ سوراپتۇ. كېتىپ بارغان كىشى، «ئىسمىم دۆلەتتۇر، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بولسا شۇ يەرگە بارىمەن، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بۇزۇلسا ئۇ يەردىن يىراق كېتىمەن»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، خوتەن شەھىرىدە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك مەۋجۇت. ئۇنى زورلۇق كۈچى، توپ-زەمبىرەك، قىلىچ-گۈرۈزغا تايىنىپ قولغا كىرگۈزۈشكەنمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ھاجى پادشاھنىڭ يېشى 70 كە يېتىپ، ئۆمۈر قۇياشى غەرب تەرەپكە ئېگىشكەن، ئەقىل-پىكىرىگە قېرىلىق تەسىر قىلىشقا باشلىغان كىشى...» دېگەنلەرنى ئويلاپ، تەپەككۈر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر نەزەر بىلەن مۆلچەرلەپ، «بىر تەدبىر قىلسام، تەدبىرىم تەقدىرگە مۇۋاپىق كېلىپ قالسا، خوتەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ ئېھتىمالى بولار...» دەپ ئويلىدى ۋە چارە-تەدبىر ئىزدەپ، ھىيلە-مىكىرگە قەدەم قويدى. توزاق، قاپقانلارنى كەڭ يايىدى. ئەنە شۇنداق ئەندىشە ئىچىدە چېكى يوق پىكىر دەرياسىغا غەرق بولدى. پىكىر دەرياسى ئىچىدە مۇراد گۈلى تەسەۋۋۇر ئالغىنىدا جىلۋە قىلغاندەك بولدى. ئاندىن خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ غالىب لەشكەرلىرىگە نەزەر سېلىپ، «تەييار ۋە ھازىر بولۇڭلار، مازار شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز»، دەپ ئەمر قىلدى. كاتتا تۇغ-ئەلەم، تۆت نەپەر قوماندان، 15 مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن ئاتلىنىپ، بۇرۇكخان تۆرەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، مەنزىلمۇمەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە بېرىپ چۈشتى. بۇ — تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283-يىلى بارات ئېيىنىڭ 8-كۈنى ئىدى. ئۇلار يەكەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا كىيىم-كېچەك، ئات-ياراق بېرىپ ھەممە تەييارلىقلىرىنى

پۈتتۈرۈپ ھازىر بولدى. ئاندىن بۇزۇكخان تۆرەمنىڭ نامىدا ھاجى پادىشاھقا ئەۋەتىدىغان بىر پارچە خەتنى تەييار قىلدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مەن قەشقەر زېمىنىغا كەلگىلى خېلى ئۇزۇن بولدى. بۇ جايلاردىكى مازار-ماشايىخلارنى قەدىر-ئەھۋال كەڭتاشا زىيارەت قىلدىم. ئەمدىكى ئارزۇيۇم ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ تەۋەررۈك قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلىش ئىدى. ھاجى پادىشاھ ئاغام مەرھەمەت قىلىپ رۇخسەت ئەيلەپ يول بەرسە، زىيارەت قىلىپ يانسام دېگەن ئۈمىد بىلەن مەقسىتىمنى ئىزھار قىلىپ بۇ نامنى يازدىم، ۋەسسالام».

ئاتلىق غازى بۇ خەتكە بۇزۇكخان تۆرەمنىڭ مۆھۈرلىرىنى بېسىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىملاردىن ئەۋەتتى ۋە ئارقىدىنلا ئۆزى خوتەنگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇلار يەكەن زېمىنىنىڭ ئاخىرى، خوتەننىڭ باشلىنىشى جايىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھاجى پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ئوغلى نېمىتۇللاخاننى چۈشكۈن-قونالغۇ، تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئىستىقبالىغا چىقاردى. ئاتلىق غازىمۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ھەددىدىن زىيادە ئىززەت-ئىكرام بىلەن كاتتا زىياپەتلەر قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نېمىتۇللاخانغا ئالتۇن سەللە، كىمخاب تون، ئالتۇن يالىتىلغان ياراق-ئەسلىھە، ئېگەر-جابدۇقلىرىغا ئالتۇن-كۈمۈش يالىتىلغان توپچاق ئارغىماق ھەدىيە قىلدى. بىللە كەلگەن يىگىت مەرھەملىرىگىمۇ تون-سەرۋىپاي، خىراجەت تەڭگە-تىللا ئىنئام قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: «ئەلھەمدۇلىللاھ، بۇ يەرگە كەلدىم. شاھزادەمنىڭ جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلدىم. دېمەك، مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمما يەنە بىر ئارزۇ-ھەۋسىم شۇكى، ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ جامالىنى كۆرۈش مۇيەسسەر بولۇرمىكىن. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى مەن كەمىنە خىزمەتكارنىڭ چېدىرلىرىغا يەتسە، ئاياغلىرىنىڭ توپىسىنى ساقلىم بىلەن سۈپۈرۈپ، جان-دىلىم بىلەن

خىزمەتكارچىلىقىمنى ئىزھار قىلسام، مېنىڭ بۇ ئىلتىماسىمنى قوبۇل تۇتۇپ ئەڭ تۆۋەن چاكىرى ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، بۇ توپا-چاڭ باسقان خار بېشىم پەلەككە يەتكەن بولاتتى. مۇشۇ ئارزۇدىن باشقا تەلەپ مۇددىئىسى كۆڭلۈمدە يوق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادام بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى لايىق كۆرمىسە، ئۆزۈم ئالىي ئاستانلىرىگە بېرىپ بوسۇغىلىرىغا يۈزۈمنى سۈرتۈپ، جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ كەلمىسەم، ئەسلا ئىلاجىم يوق»، دەپ خۇشامەتكۈيلىق بىلەن شېرىن سۇخەن، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى ۋە شاھزادە نېمىتۇللاخانغا لەشكەر باشلىقى ئابدۇللاھ پانساننى قوشۇپ، قۇلاقلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى مەھلىيا قىلىدىغان ئەسۈننامە گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. بىر پارچە كىتابقا ئوخشىشىدىغان خىشىنى كالام شېرىپ (قۇرئان) سۈرىتىدە قىلىپ، ئۈستىنى نەچچە قەۋەت تاۋار-ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، كىمخاب جىلتىكىگە سېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن لەشكەر باشلىقى ئابدۇللاھ پانسانغا بېرىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر بېرىپ مېنىڭ ئۈچۈن ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ ھۇزۇرىدا مېنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسىمنى بىر-بىرلەپ يەتكۈزۈڭلار. ئەگەر ئىشەنمىسە، مۇشۇ تەڭرىنىڭ كالامىنى (قۇرئاننى) تۇتۇپ مېنىڭ ئۈچۈن قەسەم ئىچىپ ئېلىپ چىقىڭلار. قالغان ئەرز-ئىخلاسىمنى شاھزادە مېنىڭ نامىدىن ئۆزى بايان قىلىدۇ»، دېدى.

بۇلار ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بېرىپ مۇلاقات بولۇپ زىياپەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ پانسان ئارقىلىق غازىنىڭ تاپشۇرۇقىنى كېمىتىمەي، بەلكى ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپراق ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈپ، ئەدەب بىلەن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مۇلازىملار قاتارىدا پەگاغا چۈشۈپ قول قوشتۇرۇپ تۇردى. سۈت بىلەن سۈنى ئارىلاشتۇرۇۋەتسە ئايرىۋالالمىغاندەك، بۇ سۆزلەرنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى پەرق ئېتەلمىگەن ھاجى پادىشاھ ھەيرانلىقتا قېلىپ، ۋەقەنى ئوغلىدىن سورىدى. ئوغلى نېمىتۇللاخان بولسا پەلەكنىڭ ھىيلىگەر، مەككارلىقىنى تېخى كۆرمىگەن، زامانىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان، بالىلىق ئۇيقۇسىدىن

ئويغانمىغان ياش بالا ئىدى. ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ پانسات ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىشىنى بىر قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسا، ياش-تەجرىبىسىز شاھزادە تۈرلۈك تەرىپ-ماختاشلار بىلەن مىڭ قېتىم تەرغىب-تەكلىپ قىلدى. گەپنىڭ قىسقىسى ھاجى پادىشاھنىڭ رايى بارىدىغانغا قارار تاپتى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۈزىگە بەخت-دۆلەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىشنى ئىرادە قىلسا، ھەر باھانە، ھەر سەۋەب بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت ئاتا قىلىدىكەن. ئاتىلىق غازىنىڭ تەدبىرى، تەڭرىنىڭ تەقدىرىگە مۇۋاپىق كېلىپ قالدى. ئەپسۇن ۋە ئېزىتقۇ گەپلەرنىڭ تەسىرى مەلۇم بولدى. ھاجى پادىشاھقا بەخت-دۆلەتنىڭ ئىشىكى ئېتىلدى. زۇلۇم ۋە زالالەتنىڭ پەنجىرىسى ئېچىلدى. ئەقىل كۆزى يېپىلدى. شاھزادە بىلەن پانسات گۇيا قازا ۋە قەدەرنىڭ ئىككى چاپارمىنىدەك ھاجى پادىشاھ بىچارىنى زۇلۇم زىندانغا باشلاپ باردى. ھاجى پادىشاھ بىچارە ئۆز ئايىغى بىلەن ئازاب، ئاچلىق ۋە ئۈمىدسىزلىققا گىرىپتار بولدى.

ھاجى پادىشاھ: «چۈشۈم بۇزۇلۇپ قالغانىدى. تەڭرىمنىڭ قۇدرىتىدىن نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ» دەپ ئېھتىيات قىلىپ، 1500 مەھرەم يىگىتلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئۇنىڭ چېدىر-بارگاھقا كۆزى چۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۇلارنى كۆرۈپ ئالدىغا يۈگۈردى. يېقىن يېتىپ بارغاندا ھاجى پادىشاھ ئاتتىن چۈشمەكچى بولدى. ئەمما ئاتىلىق غازى يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۈزەڭگىسىنى يۈز-كۆزىگە سۈرتۈپ، تاۋاپ قىلىپ چۈشكىلى قويمىدى. تۆت پانسات ئاتنىڭ چۇلۇۋىرىنى بويۇنلىرىغا سېلىپ تۆت ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ مېڭىپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھاجى پادىشاھنى ئاتىلىق غازى كۆتۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈردى. قولىقىلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئېيتتىكى: «ھاجى دادام يەتتە يىل مەككە مۇكەررەمە، مەدىنە مۇنەۋۋەرەدە ئىستىقامەت قىلىپ مۇجاۋىر بولغان. ئۆلىمالاردىن «ھاجى ياكى غازى بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەنلىك

پەيغەمبەر بىلەن مىڭ قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن بىلەن تەڭ، دېگەن ھەدىس شېرىفىنى ئاڭلىغانىدىم. ھاجى ئاتام بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولارمەنمىكىن»، دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. ھاجى پادىشاھمۇ دەرھال ئورنىدىن قوپۇپ قۇچاقلاشتى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنى قۇچاقلىغان پېتى بارگاھ ئىچىدە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان چېدىر ئىچىگە كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ كەتتى. ئۇ يەرگە مۆكتۈرۈپ قويغان مۇلازىملار ھاجى پادىشاھنى كۆتۈرۈپ يىقىتىپ، كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ باغلىدى. بۇنداق بولغانلىقىنى ھېچكىشى كۆرمىدى.

ھەي-ھەي! مانا بۇنىڭدىن ئىنسان گۇرۇھى، ئادەم خەيلىنىڭ ھىيلە-مىكىرلىرىنىڭ توللىقىنى تاماشا قىلىڭلار!

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسا تەلبىسىغە ئاغىز،

بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى تەمىز .

يۇقىرىدىكى نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ قىلمىش-ئەتمىشلىرىگە تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا ئون نەچچە مەھرەم بىلەن بىللە كەلگەنىدى. ئۇلارنى باشقا چېدىرغا باشلاپ كىرىپ دەرھال پۇت-قولنى باغلاپ تاشلىدى. قالغان يىگىتلەر ئاتتىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى مۇھاپىزەت قىلىپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنىڭ نامىدا:

«مەن ئۇكام ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن بىر كېچە قونۇپ مۇڭدىشىپ، ئەتە ئۆزۈم يول باشلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىرمەن. سىلەر قايتىپ كېتىپ

خاتىرىگەم ئۆز ئىشىڭلارغا مەشغۇل بولۇڭلار! ئوغلۇم نېمىتۇللاخان پالان-پالانلارنى ئېلىپ ئەتە ئالدىمىزغا چىقسۇن»،

دەپ كارغا يارايدىغان پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى سېلىپ خەت يېزىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ يىگىتلەرگە يەتكۈزۈپ بەردى. يىگىتلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپ شەھەرگە قاراپ كەتتى. ئەتىسى ئاتلىق غازى خوتەن شەھەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شەھەرگە بىر پوتەي قالغاندا، شاھزادە نېمىتۇللاخان كارغا يارايدىغان، بىرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، ياراملىق 20 — 30 يۇرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. ئاتلىق غازى بۇلار بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ «ھاجى دادام ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلەرمۇ بېرىپ بىللە كېلىشىلسە» دەپ ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇلار ئۆتۈپ ياقۇببەگنىڭ چېدىرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ھەر قايسىسىنى باشقا-باشقا چېدىرلارغا باشلاپ كىرىپ باغلاپ نەزەربەنت قىلدى. ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ چۈشۈپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ئېزىزبەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپنىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئېزىزبەگ جاللات شەھەرگە كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ بالا-چاقىلىرىنى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، خەزىنە دەپنىلەرگە ئىگە بولۇپ ساقلاپ تۇردى. ئاتلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلىرىنى قىل قۇيرۇقى قىلىپ بىر-بىرلەپ، ئارقا-ئارقىدىن شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۇلار كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر بېشى، يۇرت كاتتىلىرىنى بىر-بىردىن تۇتۇپ چىقىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

ھاجى پادىشاھنىڭ بالا-ۋاقىلىرى، لەشكەر، رەئىيە-پۇقرالىرى «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قەيەردىدۇ، نېمە ئۈچۈن كەلمەيدىغاندۇ؟ بۇ ئەنجانلىقلار ئوردىنى بېسىۋالدى. نېمە ئىش بولغاندۇ؟» دەپ ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ داڭقىتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. خالايق ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇشۇپ، شەھەر

ئەتراپىدىن 10 — 15 مىڭ كىشى كالتەك-چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ كېلىپ، «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قېنى؟» دەپ، ئاتىلىق غازىنىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغان يىگىت، سەرۋازلىرىنى قوغلاپ، ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ھاقارەت-دەشنام قىلغىلى تۇردى. بۇلارنىڭ قوپال ھەرىكەتلىرى، قەبىھ سۆزلىرىنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. خالايققا قانچە پەند-نەسبەت قىلىسمۇ كار قىلماي بارغانچە ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ئالامانلار بىر مۇنچىلىرى كالتە-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا يۈگۈردى. ياقۇپبەگ بەرداشلىق بېرەلمەي «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بىرنى ئۆلتۈرسە، «غولى نېمە دەيتۈبۇ» دەپ يۈزى كەلدى. ئۇلار ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئىلگىرىلەپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئاتىلىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئېتىغا مىنىپ قەتلىئامغا يارلىق چۈشۈردى. ھەممە لەشكەرلەر قەتلىئامغا قول قويۇپ، چاپ-چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى.

ئەتىسى قارىقاشتىن 10 — 20 مىڭ ئالامان بويۇنلىرىغا تولۇمغا قاچىلانغان ئوزۇق-تالقانلىرىنى ئاسقان، قولىدا چوماقلىرىنى كۆتۈرگەن ھالدا قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. بۇلارنىمۇ قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئالدىدا كەتكەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىراللىقلار ئوزۇقلىرىنى بويۇنلىرىغا ئېسىپ، كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قىل قۇيرۇقى بولۇپ كېلىشىپ، كۆرۈپ-بىلىپ تۇرۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولدى. خوتەنگە ئالتە شەھەر قارايدىكەن. شۇ تەرىقىدە ھەر شەھەردىن ئارقا-ئارقىدىن بەش، ئون مىڭلاپ قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارنى بىرنى بىرىگە ئۇلاشتۇرماي ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

خوتەن ئەھلى بىرەر ئىشنى قىلىش نىيىتىدە ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوزغالمايدىكەن. مۇبادا ئورۇنلىرىدىن قوزغالسا شۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي توختىمايدىكەن. جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشنى ياكى قېچىشنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، ئۆز ماكانلىرىدىن قوزغالماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت قالدى. ماكانلىرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ بۇ ئىشقا قەدەم

قويغانلىرى شەھەرگە كېلىپ «ئاھا! ھاجى پادىشاھىم، ئاھا! ھاجى پادىشاھىم، پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك يۈرگىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مەن ھەسسە ياخشى» دەپ زار-زار يىغلىشىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت چاڭگىلىغا ئاتتى. بۇلارنىڭ مۇنداق ھەرىكەتلىرى تامامەن نادانلىقتىن بولغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى. قوللىرى قاپاردى. بۇ ئەھۋالنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى قوشۇنغا ئەگىشىپ كەلگەن قاسساپلارنى ۋە خوتەندىكى ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر قاسساپلارنى چاقىرتىپ كېلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. قاسساپلار خەندەكنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەملەرنى بوغۇزلاپ خەندەككە ئىتتىرىۋەردى. خوتەندەك شەھەردىكى خەندەك ۋە ھەممە چوڭقۇرلۇقلار ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق توشۇپ كەتتى. لەشكەر باشلىقلىرى، پانسانلار شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى توسۇپ تۇردى. تۇتۇپ كەلگەن كىشىلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بىر كىشىنى بىردىن سەرۋازغا تاپشۇردى. بىر سەرۋاز بىردىن كىشىنى يېتىلەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغۇچە ئۇلار ئۆلتۈرۈلىدىغان كىشىلەرگە «بىر نەرسەڭ بولسا بەر، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي» دېسە، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى 100 تەڭگىدىن تارتىپ ئەقەللى بىر تەڭگىگىچە پۇل بېرىپ قۇتۇلۇپ قالدى. بەزىلىرى «ھازىر يوق ئىدى، ئۆيۈمدىن ئېلىپ كېلىپ بېرەي ياكى تېپىپ كېيىن بېرەي» دېسىمۇ نېسىگە ماقۇل دەپ قويۇپ بەردى. ياقۇببەگىنىڭ ئادەملىرى تۆت تاش، بەش تاش يىراقلىقتىكى يېزىلارغا بېرىپ، بۇلاپ، تالان-تاراج قىلىپ قايتىپ كەلدى. مۇشۇ ھال، مۇشۇ يوسۇندا ئۆلۈمنىڭ بازىرى ئۈچ كېچە-كۈندۈز بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق ۋاقىت تازا قىزدى. خوتەن خەلقى پۈتۈنلەي ۋەيرانلىق، سەرسانلىققا يۈز تۇتتى. مۇشۇ چاغدا «قەتلىئام توختىتلسۇن!» دېگەن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ قىرغىنچىلىق پەسەيدى. شۇنىڭغىچە ئەجەل چاڭگال سالغانلىرى كەتتى، قالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالدى.

تارىخ كىتابلىرىدا: «بىر جايدا بىر تۈمەن (10 مىڭ) ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا (بىر ئۆلۈك) قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئىككى تۈمەن ئادەم ئۆلسە ئىككى مۇردا قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئەگەر 10 تۈمەن ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا ئورنىدىن دەس قويدۇ» دەپ يېزىلىپتۇ. شۇ چاغدا خوتەندە تۆت ئۆلۈك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرگەنكەن. دېمەك، شۇ قېتىم 4 تۈمەن (40 مىڭ) ئادەم ھالاك بولغان بولسا كېرەك.

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى مۇشۇنداق چارە ۋە تەدبىر قوللانمىغان بولسا خوتەننىڭ ئېلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ھاجى پادىشاھقا خوتەن ئەھلى، پۇقرا ۋە رەئىيەلەرنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلارى ھەددىدىن زىيادە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى قەتلىئامنى توختىتىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپنىلىرىنى رويخەتكە ئېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرى قورال-ياراق، ئەسلىھەلىرى ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. تىللا، يامبۇ، كۈمۈشتىن باشقا 16 قاپ رەگ ئالتۇن توپلىغانىكەن. يىگىت، لەشكەرلەرگىمۇ تۈزۈككىنە بىر نەرسە بەرمەي، ئۆزى ۋە بالا-چاقىلىرىغىمۇ پادىشاھلىق ھەققىدىن بىر نەرسە خىراجەت قىلماي يىغىپ قويغانىكەن. ھاجى پادىشاھ ئىككى يېرىم يىل پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئاشخانلىرىغا ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان يەر-زېمىندىن كەلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتىپ، ئاشقېنىنى سېتىپ پۇلغا ئۆزى، بالا-چاقىلىرى كىيىم-كېچەك قىلىپ كىيگەنكەن. ئەزەلدىن سېتىپ ئالغان قۇللىرى تېرىپ، تىكىپ تەييار قىلىپ تاپشۇرغان مەھسۇلاتلارنى سەرپ-خىراجەت قىلىدىكەن. يۇرتتىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئېلىنغان باج ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈمدار بەگلەردىن ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشكەن پۇل-ماللارنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، زايا قىلماي خەزىنىلىرىدە ساقلىغانىكەن.

ئاتىلىق غازى بۇنداق ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ: «ھاجى پادىشاھنى مەن ئاتام دەپ ئاتا پۇزۇمگە ئاتا تۇتقاندىم. راستىنلا ماڭا ئاتا بولغۇچىلىكى بارئىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇدى. بولۇپمۇ 400 نار تۆگىنىڭ چوم، توقۇم،

نوختا-چۇلۇۋۇرلىرىنى يىپەك-مەشۇتتىن، بويىغا ئاسقان بويۇندۇق پۆپۈكلىرىنى موۋۇتتىن ياساپ جابدۇغانىكەن. بۇ دىياردا ھېچقاچان، ھېچ كىشى تۆگىلەرنى مۇنداق ياساپ جابدۇمىغانىكەن. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەنلەر ھەيران قالدى. بۇ تۆگىلەرمۇ ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپنىلىرىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت بەخت يار،

بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار .

ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە ئادەتتىكى يىگىت-سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىگە تولۇق يېتىپ ئاشقۇدەك ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ رازى قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. خوتەندە ياتقان شېھىت، مازار-ماشايىخلارغا ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تەيىنلەپ، كالا-قوي، ئۇن-گۈرۈچ، تىللا-پۇل ئەۋەتىپ، كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلارنى قىلىپ ئاچ-يالىڭاچلارنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ساۋابىنى مازارلارنىڭ روھلىرىغا بېغىشلىدى. غېرىب-غۇرۇۋا، تۇل-يېتىملارنى يوقلاپ، ئۇلارغا تون-سەرۋىپاي، كىيىم-كېچە، پۇل-تىللارنى سەدىقە قىلىپ دۇئالىرىنى ئالدى. بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن يەكەنلىك نىياز ئىشىكىغا بەگ دېگەن كىشىنى خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمى قىلىپ، خوتەنگە تەۋە ئالتە شەھەرنى 40 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يېزا-قىشلاقلارنى بىلەن قوشۇپ ئىدارە قىلىشنى مەرھەمەت قىلدى.

ئاتلىق غازىنىڭ نىياز بەگكە بۇ قەدەرت مەرھەمەت ۋە مېھرىبانلىق قىلىشىدا سەۋەب بار ئىدى. ئالدىنقى نۆۋەتتە ئاتلىق غازى يەكەنگە كېلىپ ھامىدىدىن خوجا بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ قالغىنىغا قارىماي قەشقەرگە قاراپ قېچىپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا نىياز بەگ

ئارقىدىن قوغلاپ يېتىپ بېرىپ ئىككى تاش مىقدارى يەرگىچە ئاتىلىق غازى بىلەن ئات ئۈستىدە يانمۇيان مېڭىپ نۇرغۇن تەسەللى ئېيتىپ، كۆپ مەسلىھەت تەدبىرلەرنى سەمگە سېلىپ مۇڭداشقاندى. ئاتىلىق غازىنىڭ غەربى بىر نېمە قىلىپ نىيازبەگنى قەشقەرگە بىللە ئەكېتىش ئىدى. بۇنى سېزىپ قالغان نىيازبەگ ئېتىنى سۇغارغان بولۇپ ئايرىلىپ قېلىپ، ئارقىسىغا يېنىپ ئېتىنى قامچىلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئاتىلىق غازى: «نىياز بەگ ناھايىتى ھوشيار ئادەم ئىكەن. بىزنىڭ يۈز-خاتىرىمىزنى قىلىپ بۇ يەرگىچە بىللە كەلدى. يەكەندىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىغا ياندى. قولىدىن ئىش كېلىدىغان ياراملىق كىشى ئىكەن»، دەپ ئايرىن ئوقۇپ، ياقتۇرۇپ قالغاندى؛ يەنە بىرى، تۇڭگانلار ئىسھاق خوجا بىلەن بىرلىشىپ 8000 لەشكەر ئەۋەتىپ، بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا نىياز بەگ ئاتىلىق غازىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ «پالان كېچىسى 8000 لەشكەر ھۇجۇم قىلماقچى، بۇنىڭ چارە-تەدبىرىنى قىلسىلا، بۇنىڭدىن زىيادە خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزگەنىدى. شۇ چاغدا ئاتىلىق غازى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاچقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى ئويلاپ كۆرۈپ، لاچىندەك ھوشيار تۇرغانلىقتىن غەلبە قازانغاندى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى؛ يەنە بىر سەۋەب، نىياز بەگ بىلەن ئاتىلىق غازى چارە-تەدبىردە كەسىپداش، ھىيلە-مكىردە ساۋاقداش ئىدى. دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى نەيرەڭگۈزلىكى بىر-بىرىدىن پەرقلىنمەيتتى. يۇلتۇزلىرى پەلەكنىڭ بىر بۇرجىكىدىن چىققان، بەخت تەلەپلىرى باراۋەرلىكتە بىر جايدىن ئورۇن تۇتقاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن نىياز بەگكە خوتەننى ئالتە شەھىرى بىلەن قوشۇپ بىر يولى ئىلتىپات قىلىۋەتتى. قانداق ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئېغىزىغا ئېلىپ سۈرۈشتۈرۈپمۇ قويمىدى. بەلكى كۆڭلىگىمۇ كەلتۈرمىدى. خوتەن ئالتە شەھەرنىڭ ئىختىيارى پۈتۈنلەي نىياز بەگنىڭ قولىدا بولدى. بۇنىڭلىق بىلەن نىياز بەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا قارىتا نىيەتلىرى توغرا دېگىلى بولمايتتى. ئاخىر يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە نىياز بەگنىڭ ئاق-قارىنى پەرق

ئەتمەسلىكى سەۋەب بولدى. ئۇلۇغ تەڭرى مەدەت بەرسە، بۇ ئەھۋاللار كېيىن بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، نىياز بەگكە خوتەننى مەرھەمەت قىلىش بىلەن خالمان پاناساتنى لەشكەر قوماندانى، موللاجى تۇراپنى ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر باشلىقى ۋە قازى لەشكەرنى تۇتۇپ ئازاب ۋە قىيىن-قىستاققا مۇپتىلا قىلدى. بۇ چاغ ھىجرىيەنىڭ 1283-يىلى (قوي يىلى)، شەۋۋال ئېيىنىڭ 18-كۈنى ئىدى.

ئاتلىق غازى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قاراپ يۈزلىنىپ تۆت مەنزىل يول يۈرگەندىن كېيىن ئېزىز جاللاتنى يوقاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىگە ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەممىدىن ئىلگىرى ئېزىز جاللاتنى كىرگۈزگەنىدى. ئۇ لەشكەرلەرگە بېرىلىدىغان تەمىناتتىن خىيانەت قىلىپ 200 يامبۇ جۇغلىغانىكەن. يەنە بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتلىق غازىغا قارىتا نىيىتى بۇزۇلۇپ بۇزۇكخان تۆرەمنى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا دالالەت قىلغانىدى.

ئېزىز جاللاتنى جاللات دېمەكنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئاتلىق غازىدىن خېلى بۇرۇن ۋەلىخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ مۇھاسىرە قىلىپ ئادەم كاللىسى بىلەن مۇنار قوپارغان چاغدا، ئېزىز بەگ جاللات بولغانىكەن. ئۇ ئاتلىق غازى بىلەن بۇزۇكخان تۆرەم دەسلەپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، ئۈشتىن قوشۇلۇپ بىللە كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئەسلى يېڭىسارلىق كىشى ئىدى. نىيەتنى بۇزۇپ يامان ئىش قىلىۋىدى، ئاخىر جازاسىنى تارتتى. ھەر قانداق بىر كىشى بۇ ئالەمنىڭ ئېتىزلىقىغا مەيلى ياخشىلىق ياكى يامانلىقنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بولسا، بۇ ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىماي ئۇ ئالەمگە كەتمەيدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز سېخىلىقنىڭ ۋە ئىلتىپاتىڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست، توغرا يولغا باشلاپ، ئەگرى ۋە يامان يوللاردىن ساقلىغايىسەن. ئۇلارنى ئادالەتتىكىڭنىڭ سايىسى ۋە ھىمايىسىدە مۇھاپىزەت قىلغايىسەن، ئامىن! ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەقىقىي-ھۈرمىتىدىن بەندىلىرىڭنىڭ دۇئا ۋە تىلەكلىرىنى ئىجابەت قىلغايىسەن.

5

ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىر نەچچە ۋەقەلەر

ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسلى ئىسمى موللا ھەبىبۇللاھ مۇپتى بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە شەرىئەت خىزمىتىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرىئەت ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن كىشىلەر ئىدى. ئۆزى بولسا ئالىم، ئېھتىياتچان، ئادىل، ئۆمۈر بويى تەرەتسىز يەرگە دەسسەمىگەن، مەيلى شەھەردە ياكى سەپەردە بولسۇن ناماز ۋە ئىبادەتنى تاشلىمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆز يۇمۇپ ئۇخلىمايدىغان كىشى ئىدى. «ئۆزۈم ئەمگەك قىلىپ ھالال يەيمەن» دەپ ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان زېمىننى ئۆزى كەتمەن چېپىپ تېرىپ، ئۆزى يىغىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەك-ئىچمەك ۋە باشقا ئېھتىياجقا سەرپ قىلاتتى. مەيلى ئەمەلدار، ئاخۇن، بەگ ياكى پۇقرا بولسۇن ئۇلارنىڭ چاي-نانلىرىنى ئىچمەيتتى ۋە يېمەيتتى. بىر يەرگە بارسا، بىر خىزمەتچى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ بىللە باراتتى. شۇ چاينى ئىچىپ ئۆز نېنىنى يەپ قايتىپ كېلەتتى.

بىر چاغلاردا ھاجى پادىشاھ بىر سەۋەب بىلەن ئاقسۇغا بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە موللا، ئاخۇن، بەگ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە پاتىھە ئوقۇپتۇ. ئۆزى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ بېرىپ شۇ چاينى ئىچىپ دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. شۇ زاماندا ئاقسۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپە لىرىدىن ئاقسۇلۇق ھادى خەلىپەم ھەممىگە پېشىۋا ئىكەن. ھاجى پادىشاھ ھادى خەلىپەمنىڭ ئۆيىگە

پاتىمىگە بارغاندا، ئۆزىنىڭ چېيىنى ئىچىپ ھادى خەلىپەنىڭ چېيىنى ئىچمەپتۇ. كېيىن بەزىلەر: «ھادى خەلىپەم پەرھىزكار، ئېھتىياتچان، تەقۋادار كىشى تۇرسا، نېمە ئۈچۈن چېيىنى ئىچمىدىلە؟» دەپ سورىغاندا، ھاجى پادىشاھ: «سىلەرنىڭ دېگىنىڭلار راست. ھادى خەلىپەم تەقۋادار كىشى ئىكەن. ئەمما ئۆزى پېشانىسىدىن تەر چىقىرىپ، كەتمەن چېيىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەيدىكەن، ھەر قانداق ئادەم نەزىر، ئۆشەرە-زاكات، دەپ بىرەر نەرسە ئەكىلىپ بەرسە شۇنى ئاشخانلىرىغا سەرىپ قىلىدىكەن. كىشىلەرنىڭ نەزىرىسىگە قاراپ تۇرغان ئادەم تەمەدىن خالىي بولالمايدۇ. يەنە بىرى، ھادى خەلىپەم ئۆزىمۇ ئۆشەرە-زاكات بەرمەك ۋاجىب ۋە زۆرۈر بولغان كىشى. ئۆشەرە-زاكات بەرمەك ۋاجىب بولغان كىشىنىڭ باشقىلار بەرگەن ئۆشەرە-زاكاتنى يېيىشى توغرا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن چېيىنى ئىچمەي ئۆز چېيىمنى ئىچتىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئايرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن ئۇ ئۆزى تەر تۆكۈپ ھوسۇل ئالغان ۋە ئۆشەرە-زاكاتلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئايرىپ بەرگەن دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئاش-تاماق بولسا ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا يەۋىرىدىكەن.

ھاجى پادىشاھ مۇپتى بولۇپ تۇرغان چاغلىرىدا ھەج قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، مۇپتىلىق ئەمىلىدىن ئىستىپا سوراپ بىكار بولىدۇ. ئاندىن ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ ئىككى ھەرەم دە يەتتە يىل تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ھەرەمدىن قايتىش سەپىرىدە نۇرغۇن شەھەرلەرگە بېرىپ سەيلە-تاماشا قىلغاچ، مازار-ماشايىخ، ئۆلىما، پازىل، ئۇلۇغ كىشىلەرنى زىيارەت قىلىپ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆز ۋەتىنى خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

دەل مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق غوجىلار قوزغىلىپ ئىسلام ئېچىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. جامدا بولغان جەڭدە كۇچالىق غوجىلار خاقان چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇب بولىدۇ. مەغلۇب بولغانلار قاتارىدا خوتەننىڭ ھاكىمى ئېلىش ھاكىم بەگنىڭ ئوغلى تۆمۈر خەزىنىچى بەگمۇ

بولۇپ، ئۇ خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. خوتەن خەلقى كۇچادا بولغان ۋەقەلەرنى تۆمۈر خەزىنىچى بەگدىن ئاڭلاپ ئۇلارمۇ ئىسلام ئاچماقچى بولىدۇ. نەتىجىدە تەشكىللىنىپ قوزغىلىپ كاپىرلارنى يوقىتىدۇ. يۇرت خەلقى، كىمنى باش قىلىمىز، دەپ مەسلىھەتلىشىپ ئاقىۋەت ھەبىبۇللاھ ھاجى مۇپتىنى پادىشاھ قىلىشقا قارار قىلىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ھەبىبۇللاھ ھاجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاجى پادىشاھ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان چاغدا، يەكەندىكى شەيخ خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنى قاتتىق سۆزلەر يېزىلغان خەت بىلەن نۇرغۇن لەشكەر ۋە تۇڭگانلارنى قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ ئۈستىگە — خوتەنگە ئەۋەتىدۇ. شەيخ خوجىنىڭ خېتى ھاجى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ئوغلى ئابدۇراھمان خان سودۇرنى ئۇلارغا قارشى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جېدەل-ماجرالار بولۇپ كەلگەن لەشكەرلەر مەغلۇپ بولىدۇ. كۆپ ئادەملەر چىقىم بولىدۇ ۋە ئابدۇراھمان خان سودۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاجى پادىشاھ: «ئىنساب بىلەن ئېيتقاندا، بۇ يۇرتلاردا ئىسلامنىڭ جارى بولۇشىغا، بۇنداق كاتتا بەخت-دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا كۇچالىق غوجاملار سەۋەب بولغانىدى. كۇچالىق غوجاملار ئىسلام ئاچمىغان بولسا، بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما يەكەندىكى شەيخ خوجا خاقانى چىنىنىڭ ئوبدان، تىنچ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن شېرىك بولۇپ يۇرت سورايتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن شەيخ خوجىغا ئىشەنچ قىلالماي بويىسۇنمىدىم» دېگەن مەزمۇندا نۇرغۇن سۆزلەرنى يېزىپ، ئەھمەد مىراپ بەگ باشلىق 50 نەچچە ئادەمنى خەت ۋە نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن كۇچادىكى راشىددىن خان خوجامنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. ئەمما راشىددىن خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى، ھاجى پادىشاھ ئوغلى ئابدۇراھمان خاننى نۇرغۇن قىممەت باھالىق تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ قوقەن خانى خۇدايارخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەنىدى. ئابدۇراھمان خان قوقەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن خۇدايارخان ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپ بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت ۋە مېھماندارچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئابدۇراھمان خانغا «سودۇر» لۇق مەنسىپىنى مەرھەمەت قىلىپ ئات-ياراق ۋە يارلىقلارنى بەردى. بىللە بارغان ئادەملىرىگە تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا ئىنئام قىلدى. ھاجى پادىشاھقىمۇ ھەم ئۆز لايىقىدا شاھانە سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى سوۋغات قىلدى. مېرزا داداھانى ئەمىرلەشكەر قىلىپ 200 يىگىتنى قوشۇپ، مېرزا بابا بەگ ھېسارىنى مېرزا بېشى (باش كاتىب) قىلىپ، 50 يىگىتنى قوشۇپ ئابدۇراھمان سودۇر خانغا ھەمراھ قىلىپ خوتەنگە ئۈزىتىپ قويدى. بۇلار قەشقەرگە كەلسە ياقۇپبەگ قوشىپىگى يەكەندە ھامىددىن خوجام بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان چاغ ئىكەن. ئابدۇراھمان سودۇرخان يەكەندە قوشىپىگى بىلەن كۆرۈشتى. قوشىپىگى مېرزا داداھانى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مېرزا بابا بەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ قېلىپ، پەقەت مېرزا بابا بەگنى ئىككى ئادەمى بىلەن ئابدۇراھمان خانغا قوشۇپ قوقەندىن ئېلىپ كەلگەن يارلىق ۋە سوۋغا-سالاملىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ خوتەنگە يولغا سالدى.

مېرزا بابا بەگ خوتەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھاجى پادىشاھ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى. مۇناسىپ جاي تەيىنلەپ چۈشۈرۈپ ھەر كۈنلۈك تەمىناتىنى بېكىتتى. ئىززەت-ئىكرامنى بەجا كەلتۈرۈپ ئوبدان يەردىن ئۆيلەپ قويدى ۋە ئۆلپەت بولۇپ ياخشى ئۆتتى.

ھاجى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن قەدىمكى خىتاي شەھىرىنى ئەسكەر خانغا قىلىپ ئۆزىگە كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلدۇردى. مەسجىد، خانىقالارنى ياساتتى. شەھەر ۋە سەھرالاردىكى چوڭ-كىچىك، ئەر-خوتۇنلارغا، پۈتۈن خوتەن ئەھلىگە شەرىئەت ھۆكۈمىنى جارى قىلدى. 10 كىشىگە بىر كىشىنى ئۇستاز قىلىپ بەلگىلەپ، خۇدانىڭ بىرلىك سۈپەتلىرىنى ھەم 99

پەرز، ناماز، روزا، زاكات، ھەج، ئىلمى ھەيز-نىفاس قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەلىم بېرىپ ئوقۇتۇپ ياد ئالدۇردى. بۇ ھەقتە كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. 7 ياشتىن 70 ياشقىچە پۈتۈن خوتەن خەلقى خۇددى مەكتەپ بالىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ۋە مەسىلىلەرنى تەكرارلايتتى.

ھاجى پادىشاھ ھەر جۈمە كۈنى ئۆزىنى تەختىراۋاندا كۆتۈرتۈپ جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن چوڭ مەسجىدكە باراتتى. نامازغا تۇرغان چاغدا ئىككى تەرىپىدە ئالتىدىن 12 ياساۋۇل چوڭ قىلىچىلىرىنى يالىڭاچلاپ ھازىرلا بىر ئادەمنى چېپىۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئۆرە تۇراتتى. ياساۋۇللار رۇكۇ ۋە سەجدە قىلماي نامىزىنى ئىمام-ئىشارەت بىلەن ئوقۇيتتى. ھاجى پادىشاھنىڭ مۇنداق قىلىشى، ناماز ئۈستىدە بىرەر دۈشمەن قەست قىلىپ زىيان-زەخمەت يەتكۈزۈپ قويمىسۇن، دەپ ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭغا دىققەت قىلماق لازىمكى، شۇنداق ئېھتىياتكار پادىشاھ ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا ئۆز ئايىغى بىلەن بېرىپ قانداق بالا ۋە ئاپەتلەرگە دۇچار بولغانلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشاھ خوتەننى «مىسىر» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئىككى رەكئەت جۈمە نامىزىنىلا ئوقۇيتتى. ئېھتىيات ئۈچۈن، ئوقۇلىدىغان پېشىن ۋە سۈننەت نامازلىرىنى ئوقۇمايتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تەرىپىگە «لا ئىلاھە ئىللەللاھ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ» يەنە بىر تەرىپىگە «زەربى خوتەن لەتىپ» دېگەن خەت ئويۇلغان بىر مىسقاللىق ئاق تەڭگە (كۈمۈش پۇل) سوقتۇرۇپ تارقاتتى.

ئوغرىلىق قىلغان كىشى تۇتۇلۇپ قالسا، ھايال قىلماي ئۆلتۈرەتتى. بۇ توغرىدا مۇنداق مىساللارمۇ بار، بىر ئادەم سەھرادا بىر كەتمەننى ئوغرىلاپ تۇتۇلۇپ قالىدۇ. بۇ ئوغرىغا ھاجى پادىشاھ مۇنداق جازا بېرىدۇ. يوغان زەمبىرەكنى ئاغزىنى ئاسمانغا قارىتىپ يەرگە كۆمدۈ. زەمبىرەكنىڭ ئىچىگە دورا قويۇپ بەتلەپ، ئوغرىنى زەمبىرەكنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغۇزۇپ زەمبىرەكنىڭ پىلتىسىگە

ئوت ياقىدۇ. ئوغرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ خالايقنىڭ كۆزىدىن غايىب بولىدۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن تۆت پارچە بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ. شۇ چاغ جۈمە كۈنى بولغاچقا نۇرغۇن خالايق بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى قېپىدىن چىقىپ تىترىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقللىقتىن ئالتە باش چۈرۈچ قوناق (كۆكباش) ئۈزۈپ ئالغانىكەن. بۇ ئادەمنى ئەكەلدۈرۈپ، سوراپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن دارغا ئاسىدۇ. ئازغىنا گۇناھ بىلەن بىرەر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكمەك ھاجى پادىشاھقا ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئادەم ئۆلتۈرۈشنى خىيال قىلمايتتى. ئەمما ئۆزى قېرى بولغاچقا ئاغزىدا بىر تال چىشى يوق ئىدى. ئۇ لېۋىنى شۇنداق چىشلىگەن ھامان ھەر قانداق ئادەم بولسىمۇ ھايات قىلماي يوق قىلىناتتى.

ھاجى پادىشاھ: «سەھرا-سەھرالاردا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان كىشىلەر ئېتىزلىققا ئىشلەتكەن كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق ئەسۋابلىرىنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كېتىپ ئەتىسى يەنە بېرىپ شۇ جايدىن ئىشلەتسۇن. پۇقرالار كېچىسى ئىشىكلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن. دۇكاندارلارنى دۇكانلىرىنى ئەتمەسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئەگەر بۇ خىل ئەھۋاللارنى بىر-بىرلەپ تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۈچىلەرگە مالاللىق يېتىشى مۇمكىن.

خوتەن ئەھلىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقى ھادىسىلەر كېلىشتىن ئىككى ئايچە ئىلگىرى بىر كېچىدە ھاجى پادىشاھنىڭ چۈشى بوزۇلۇپ قورقۇپ ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن سالام رەسمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن مۆتىۋەر، ئۆلىمالارنى قىچقىرىپ:

— بۈگۈن كېچە خوتەن خەلقىنىڭ باشلىرى يوق، تەنلىرى بار چۈش كۆردۈم. بۇنىڭ تەبىرى قانداق؟ — دەپ كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلدى. ھەممە ھەيران بولۇپ تەپەككۈر بىلەن بىر نەرسە دېيەلمەي تۇرغاندا، ھاجى پادىشاھ ئۆزى:

— بۇ چۈشۈمىنىڭ تەبىرى — خوتەن ئەتراپىدىكى تامامى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى قويۇپ، ئۈستىنى كېسىپ كالىلەكلەۋېتىلسۇن. بەلكى تەبىرى شۇ بولغاى، — دەپ ھۆكۈم قىلدى. بارلىق ئۆلىما، پازىللار ھاجى پادىشاھنىڭ پاراستىگە ئاپىرىن ئوقۇپ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئەتراپىدىكى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ ئۈستىنى كېسىپ كالىلەكلەۋەتتى.

ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ بۇ خىل تەبىر ۋە تەدبىرلىرى، تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ھاجى پادىشاھ ۋە خوتەن ئەھلىنىڭ باش-كالىلىرىغا قانداق بالا ۋە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئازغىنا بولسىمۇ بايان قىلدۇق.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى دەرۋىشلىكنى كەسىپ قىلىپ، پەرھىزكار ئاتىلىپ ھەممىگە پېشىۋا ۋە مۇقتەدا بولغانىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سىپاگەرچىلىك ئىلمىدىن بىخەۋەر ئىدى. يەنە بىرى دەرۋىشلىك بىلەن سىپاگەرچىلىك بىر-بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغان ئىش ئىدى. بۇرۇندىن تارتىپ بىرەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە مۇلازىم بولۇپ سىپاگەرچىلىك ئىشىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا، بەلكى بۇ ھادىسىلەرگە بىرەر ئىلاج ۋە تەدبىر قىلغان بولاتتى.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان: ئىلگىرىكى زامانلاردىمۇ، بۇرۇندىن تارتىپ ئۇلۇغ بولۇپ تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ بويسۇنۇپ كەلگەنكەن. ئۇلارنىڭ شەراپەت ۋە تەسىرىدىن پۇقرالارغا خاتىرجەملىك ۋە ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولغان ۋە پادىشاھنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىمۇ ئۇزۇن زامان جارى بولغانكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى پېقىرلىق، ئاجىزلىق كۈچسىغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، بىرەر ھاكىمىيەت ۋە دۆلەتنىڭ بېشىغا چىقسىلا

يۇرتدارلىق ئىشىنى ئوڭ-تەتۈر قىلماي دەل ئۆز جايىغا كەلتۈرىدىكەن ۋە باشقۇرۇپ كېتەلەيدىكەن.

«ھەر قانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە تارتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا تەتبىق قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كونايلارنىڭ: «ئوۋنى ئوۋچى بىلەن ئوۋلا»، دېگەن سۆزىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. كىچىك بالىلار «دۈم-دۈم» ئويۇنى ئوينىغان چاغدا «ئاتاڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟» دېسە «دېھقانچىلىق قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ دېھقانچىلىق قىل» دەيدۇ. ئەگەر «ئاتام تۆمۈرچىلىك قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ تۆمۈرچىلىك قىل» دەيدۇ. بۇ ھەرگىز بىكار ئېيتىلغان سۆز ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسپ-ھۈنەرلىرىنى ئۆزىگە مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىشى، تەڭرى بەرگە نازۇ-نېمەتلەرنىڭ شۈكرانىسىنى بەجە كەلتۈرۈپ، ئۆز دەرىجىسىنى ۋە ئورنىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم تاشلاشتىن ۋە ئۆز ھالىغا مۇناسىپ بولمىغان سۆزلەرنى سۆزلىمەكتىن ساقلىنىشى ۋە ئېھتىيات قىلىشى لازىم. مۇبادا ئۆز مەرتىۋە-دەرىجىلىرىگە باقماي قەدەملىرىنى يوغان ئالسا، ئىلگىرىكى ھالىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويسا، ئۇنداق كىشىلەرگە ھاجى پادىشاھنىڭ بېشىغا كەلگەن ئىش كەلمەي قالمايدۇ.

نەزم

ئۆرگىنەي دەپ قاغا كەكلىك مېڭىشىن،

ئۆرگىنەلمەي ئۈنۈتتى ئۆز مېڭىشىن.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئابا-ئەجدادلىرىنىڭ تۇتقان يولى ۋە ئۆزىنىڭ دەرۋىشلىكى كەم-كۈتسىز دۆلەت، تۈگىمەس راھەت ئىدى. ئەمما قەدرىنى بىلمەي ئۆتكەن ئۆمرى ۋە بۇرۇنقى ئەھۋالىنى نومۇس بىلىپ، پۇشايمان قىلدى. ئەمما كېيىن

ئىزدەپمۇ تاپالمىدى. كېيىن قولغا كەلگەن پادىشاھلىقنىڭ ۋاپاسزلىقىنى بىلمەي، ئۇنى ئۆز قامەت-سالاپىتىگە لايىق كۆرۈپ خۇرسەن بولدى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاشتىم، دەپ مەغرۇرلىنىپ قالدى.

ئاقىۋەت بۇ پادىشاھلىق چوڭ بىر بالا-قازا بولۇپ، ئەھلى ئايال، چوڭ-كىچىك، قوۋم-قېرىنداشلىرىغا بەلكى ئۆز جېنىغا، خوتەن، قارىقاش، ھەتتا پۈتۈن خوتەندىكى ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ ھەممىسىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

6

جانابىي بەدۋەت ئاتىلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش
ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ
قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز
قاراگاھلىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىر مۇنچە ۋەقەلەر يۈز
بەرگەنلىكى

جانابىي بەدۋەت ئاتىلىق غازى خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشى قاتارلىق شەھەرلەرنى بۇ جايلارغا تەۋە يېزا-سەھرالار بىلەن قوشۇپ ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە نىياز بەگىنى، يەكەنگە مۇھەممەت يۈنۈسخان شاغاۋۇلنى، قەشقەرگە ئالاش بەگىنى، يېڭىسارغا ئامىلخان تۆرەمنى، مارالبېشىغا ھېكىمخان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىدىن پارىغ بولۇپ، يىگىت ۋە سەرۋازلارنى ھازىرلاش ۋە قورال-ياراق، ئەسلىھەلەرنى تەييارلاش بىلەن بولدى.

ئىشلار مۇشۇنداق ئۆز قائىدىسى بىلەن يۈرۈشۈپ كېتىۋاتقان بىر چاغدا، ئۈچتۈرپاندىن بىر نەچچە كىشى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، ئاتىلىق غازىنى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراھمان دادخاھ، ئابدۇللاھ دىۋان بېگىلەر تەكلىپنامە ئەۋەتتى. كۇچادىن

توختى ئىشكىئاغا بەگ: «بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بەرسەم»، دەپ ھۆددە قىلىپ خەت ئەۋەتتى ھەم كۇچالىق خوجىلار ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق دۈشمەنلىككە ئايلانغانلىق خۇش خەۋىرىنى ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. ئاقسۇ، كۇچانى ئۆزىگە قارىتىپ بويسۇندۇرۇشنىڭ ئارزۇ-ھەۋىسى ئاتىلىق غازىنىڭ كۆڭۈل سەھىپىلىرىدە يېڭىباشتىن پەيدا بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزىگە خاس مەھرەم ياساۋۇللىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىت، ئەمىرلەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشىپىگىگە تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئۆمەر قۇل داداخاھقا تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئابدۇللاھ پانسائقا تەۋە 3000 ئەسكەر، جامەدار داداخاھقا تەۋە 3000 سەرۋاز ۋە جانىبازلارنى دۇمباق، كاناي-سۇناي، توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن جابدۇپ تەييار قىلدى ۋە ھەممە ئەمىر لەشكەرلەرگە: «مارالبېشى قورغىنى بۇزۇلغان پېتى تۇرۇپ قالدى. ھەممە غالىب قوشۇنلىرىمىز بىلەن بىللە بېرىپ تۈزىتىپ كەلسەك قانداق؟» دەپ مەسلىھەت تەرىقىسىدە ئارىغا سالدى. ھەممە ئەمىر لەشكەرلەر بىرلىكتە، ناھايىتى ياخشى بولىدۇ، دەپ بىجانىدىل قوبۇل قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284- يىلى مايمۇن يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئىككىنچىسى، ياقۇپبەگ شانۇشەۋكەت بىلەن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، مارالبېشىغا يېتىپ كېلىپ، چىدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

تۆت كۈن ئۆتتى. بۇ ئارىدا ھېچقانداق ئەمىر-پەرمان بولمىدى. ئاخىر ئاتىلىق غازى ئۆزى ئەمىر-لەشكەرلەرنى قىچقىرىپ: «ئاقسۇ كۇچاغىچە بېرىپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك نېمە دەيسىزلىرى؟» دېدى. ھەممەيلەن: «جان دىلىمىز بىلەن خىزمەتلىرىدە»، دەپ خىزمەتكارچىلىقىنى ئىزھار قىلىشتى. ئەمىر لەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشىپىگىنى ئىلگىرى ماڭدۇردى. غازى پانسائ بىلەن ھەمدەم باتۇرنى چىغاۋۇل قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە 8دىن پانسائ تەيىن قىلدى. ئۇلارغا تۇغ-ئەلەملەرنى ئىنئام قىلدى. ھەر بىر ئەمىر

لەشكەرگە ئالتۇن جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات، كۈمۈش جابدۇقلۇق ئالتە ياۋىداق ئات، ھەر بىر پانساتقا كۈمۈش جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات مەرھەمەت قىلدى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ياۋىداق ئاتلارنى ئالدىلىرىدا سۆلەت ئۈچۈن يېتىلەپ، ھەربىر ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارغا تەيىنلەپ بەرگەن مۇرەتتەپ قارىي ، ئىماملار كالامۇلاھنى بويۇنلىرىغا ئېسىپ ھەممىدىن ئىلگىرى ماڭدى.

ھەربىر ئەمىر لەشكەرنىڭ دەبدەبىسى گويىا كاتتا ئۇلۇغ پادىشاھقا ئوخشاشاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا قەلەم ئاجىز ئىدى.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆلەت ۋە ھەيۋەت بىلەن مارالبېشىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ چىلانغا كەلدى. ئۇ يەردە بىر دولان نى تۇتۇۋېلىپ: «يولدا خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بارمۇ؟» دەپ سورىدى. بۇ كىشى: «يايدى دېگەن جايدا 200، سايئېرىق دېگەن يەردە 50 چېرىكى بار» دەپ جاۋاب بەردى. غازى پانسات بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، كېچىلەپ يايىدىنىڭ ئايىغى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، كۇچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى خەۋەرسىز ياتقان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ھەممىنى تۇتۇپ باغلاپ، چېرىكلەرنىڭ چوڭى توختى خەلىپىنى ئۆلتۈردى. باشقىلارنى مارالبېشىغا ئەۋەتىۋەتتى. بۇ چاغدا بىر چېرىك ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنكەن، ئۇ قېچىپ بېرىپ خوجىلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. غازى پانسات ئۇ يەردىن مېڭىپ سايئېرىقتىكى چېرىكلەرنىمۇ تۇتۇپ باغلىدى. ئاقسۇ تەرەپ دەرياسىنىڭ بويىغا كەلدى.

ئاقسۇدىكى جامالىدىن خوجا ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئوغلى يەھيا خوجىنى 3000 چېرىك بىلەن دەريا بويىغا چىقىرىپ: «كېمىنى تارتىۋېلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى دەريادىن ئۆتكۈزمەڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېمىنىڭ با-يوقلۇقىغا قاراپمۇ قويماي قەيەر توغرا كەلسە شۇ يەردىن دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ ھۇجۇم

قىلدى. كۇچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بىر ھۇجۇم بىلەن ئارقىسىغا قاراپ قاچتى ۋە جېنىنى ئېلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇر بېشى ئۇلارنى قوغلىغان پېتى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «زامان-زامان، ياقۇپ قوشىپىگىنىڭ زامانى، تىنچ بول، خاتىرجەم بول»، دەپ ۋارقىراپ چار سېلىپ ناغرا چالدى. جامالىدىن خوجا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ ئارقىسىدىن قېچىپ چىقىپ ئالتۇن بۇزۇكۇۋارغا بېرىپ پاناھلاندى. ئاغىچىسىنىڭ پۇتى چىقىپ كېتىپ ماڭالماي بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇندى.

گۈرۈھ-گۈرۈھ، تۈركۈم-تۈركۈم غالىب قوشۇنلارنىڭ كاناي-سوناي ساداسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاللا-بارىكالا غوۋغىسى، سەرۋاز، جانبازلارنىڭ تاماشىسى بىلەن جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ ھالەتتە جامالىدىن خوجىنى تۇتۇپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كىردى. ئاتلىق غازى بىر مۇنچە دەشنام-ئازار بەرگەندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ يەكەنگە ئەۋەتىپ جامالىدىن خوجىنى ھاجى پادىشاھقا ھەمخانى ، ھەمسۆھبەت قىلىپ، بىر لەھەتكە كۆمدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ پۈتۈن شەھەر-سەھىرىنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى. چىلانغا كەلگەندە خوجا نەزەربەگىنى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشىنى ئوتتۇز سەككىز يىگىتى بىلەن قوشۇپ «ئۇچتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار ئۇچتۇرپان خەلقىدىن زېرىكىپتۇ. بۇرھانىدىن خوجىنىڭ بىزگە خېلى ئىشەنچىسى بار. خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي، چىرايلىقچە مېنىڭ بارگاھىمغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار» دېگەن پەرمان بىلەن ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. خوجا نەزەربەگ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ قورال-ياراق، خەزىنە، ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاندىن مۆمىن يۈز بېشىغا بۇرھانىدىن خوجىنى ئوغلى ۋە ئۈچ نەپەر مەھرىمى بىلەن 20 نەپەر كۆچمەننى قوشۇپ ئاقسۇغا يولغا سالدى. ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۈچ كۈنگىچە مېھمان قىلدى. تۆتىنچى كۈنى بۇرھانىدىن خوجا، جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ دىدارىنى زىيارەت قىلىپ ھەققىگە دۇئا

قىلساق، دەپ ئىلتىماس قىلدى ۋە قەدىر-ئەھۋال تارتۇق-پىشكەش راسلاپ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۆز بارگاھىغا باشلاپ داستىخان سېلىپ كىمخاب تون، سەللە-كۇللار ئىنئام قىلدى.

ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا بېرىپ ئىشنى سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ باي ۋە سايراملارغىچە سۇيۇرغال قىلىپ مەرھەمەت قىلدى. ھەمدەم باتۇرنى باتۇر بېشى، خوتەنلىك موللا ئابدۇللاھ ئاخۇننى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خانىقاسىغا تاپشۇردى. تاش خوجا پانساتنى بايغىچىلىك چىغاۋۇل قىلىپ 200 يىگىتى بىلەن ئالدىن ماڭدۇردى. بۇلار بايغىچە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلىنىگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە كۇچا تەرەپتىن ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، تالى خەلىپە باشلىق 4000 لەشكەر كېلىپ قوشتام دېگەن يەردە تاش خوجىنى 160 ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىككى ئايدىن كېيىن تاش خوجا بىلەن يەنە بىر مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئۈستىخانلىرىنى تېپىپ دەريادا يۇيۇپ تازىلاپ خالىتىغا سېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجا مازىرىغا دەپنە قىلىشتى.

كۇچا لەشكەرلىرى شۇ تەرىقىدە ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ جوغا دېگەن مەنزىلدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئۆزلىرى جوغادا چۈشكۈن قىلىپ ياتتى. نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ياقا ئېرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى جىلغا، غارلارغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويۇپ ئۆزلىرىگە دۈشمەن بولغان نۇرغۇن ئادەملەرنى يوقاتتى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تېرەككە ئېسىپ، ئاستىن ئوت قالاپ كاۋاپ قىلىپ ئۆلتۈردى.

ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلەپ نۇرغۇن سەرۋاز، جانبازلارنى قىل قۇيرۇق بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان قىلدى. ئارقىسىدىن ئۆزى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن غەلىبە ئارغىماقلىرىنىڭ ئۈزەڭگىلىرىگە

ئايغاق قويدى. ئەمەس لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەر ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ بىردەك ئات سالدى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا جوغانى ئېلىپ ياقا ئېرىققا يېتىپ باردى. ساينىڭ لېۋىدە شۇنداق قاتتىق جەڭ بولدىكى، ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ مۇردىسى ساينىڭ تېشىدىن زىيادە يېتىپ كەتتى. ئاخىر يەنە نۇسرەتلىك قوشۇن غەلبە قىلدى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۆرە باشلىق ئازغىنا كىشى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. قالغانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ بەزىلىرىنى سىياسەت قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەرىيەنت قىلىپ ئاقسۇغا ئەۋەتتى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن 3000دىن كۆپرەك كىشى ھالاك بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800دىن ئارتۇق كىشى زايە بولدى. بۇ چاغدا ئاتىلىق غازى چېدىر-بارگاھلىرىنى ياقا ئېرىق يېزىسىغا تىكىپ قارار تاپتى.

كۇچا تەرەپتىن راشىددىن خان خوجام ھامىددىن خوجىنى باش قىلىپ يەنە 4000 لەشكەر ئەۋەتتى. ھامىددىن خوجام بايغا كېلىپ جەڭ قىلىشنىڭ غەرىزىدە بولماي بەلكى ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلىشنى ئۆزىگە لازىم بىلدى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىغ ئۆز مەقسەتلىرىنى بايان قىلىپ خەت ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى ئەرزىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ دەرھال ھامىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا مەھرەملىرىنى چاچتۇردى. مەھرەملەر ھامىددىن خوجىنى ئېلىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئاتىلىق غازى ھامىددىن خوجامدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ، تون-سەرۋىيە، سەللە-كۇلا، تەڭگە-تىللارنى ئىنئام قىلدى. ئاندىن كېيىن: «بىز كۇچانى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قايتقۇچە سىلى قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا. بىر نان تاپساق تەڭ يەيمىز»، دەپ ۋەدە-قەسەملەر قىلىپ، مۇلازىم خىزمەتچىلەرنى قوشۇپ ھامىددىن خوجىنى قەشقەرگە يولغا سالدى، ئىككى يىلغىچە ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ھامىددىن خوجىغا تۆرىلەر قاتارىدا ئورۇن، تەمىنات، سەرۋىيە بېرىپ، ئىززەت-ئىكرامنى بەجە كەلتۈردى. كېيىن ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرىتى ئاپاققا تاشلىدى.

جانابى ئاتىلىق غازى ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ مەزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قىزىل يېزىسىغا كەلدى. بۇ يەردىن خەيرى مۇھەممەد پانسات توپچىنى چىغاۋۇل قىلىپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچادىن راشىددىن خان خوجا يەنە بىر مۇنچە لەشكەرنى چىقارغانىكەن. خەيرى مۇھەممەد توپچى بىر ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، شۇ ماڭغىنىچە كۇچانى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالباغ يېزىسىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەردىن ئاتىلىق غازىغا ئەھۋالنى بايان قىلىپ خەت ماڭدۇردى. ئارقىدىن جانابى ئاتىلىق غازى داغدۇغا بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ئاندىن شامالباغ يېزىسىدىكى بۇلاق بېشىغا چىدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى ۋە مۇلازىم يىگىتلەرنى كىرگۈزۈپ راشىددىن خان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا بىر مۇنچە غەزەپ، دەشنام-ھاقارەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋاپىلارنى ئىنئام قىلىپ، مۇلازىم يىگىتلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئوردىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىن خان خوجا ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولغا قىلىچ ئېلىپ بىر مەھرەمنى چىقىپ تاشلىدى. ئاندىن قولغا مىلتىق، قىلىچ ئېلىپ سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «ئېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كېتىشتىڭ؟ بۇ ئەنجانلىق قىچاقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن قوغلاپ چىقارمىسەن؟» دەپ ۋارقىراپ-جارقىراپ دىۋاننىڭ ئىتىدەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ياقۇببەگ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ يىگىتلىرىنى كىرگۈزۈپ راشىددىن خان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقىپ يوقاتتى. راشىددىن خان خوجىنىڭ ئىنىسى جالال خوجا بىر كىشىنىڭ ئەقدى نىكاھىدىكى بىر خوتۇننى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىكەن، پەخرىدىن خوجا بولسا شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە بويسۇنماي، قازى-مۇپتىلارنى ھاقارەت ۋە دەشنام قىلغانىكەن. ياقۇببەگ بۇرۇن ئۆتكەن پېشىۋا ئالىملارنىڭ ھۆكىمى بويىچە ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى خوجىلارغا بىلدۈرۈپ، ئۆز ئىقرارى بىلەن گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئاممىغا ئىبىرەت بولسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى قەتلى قىلدى. ئىبراھىم تۆرىنىمۇ قەتلى قىلدى.

ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەرنى بەلگىلەپ خان خوجىنىڭ خەزىنە-دەپنە، ياراق-ئەسلىھە، توپ-زەمبىرەك ۋە پۈتۈن پادىشاھلىققا تەئەللۇق نەرسە-كېرەكلىرىنى خەتلەپ دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇردى. قۇمۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەردىكى خىتايلارنىڭ قورال-ياراقلىرى، خەزىنىلىرى راشىددىن خان خوجىنىڭ خەزىنىلىرىگە يىغىلغانىدى. ئۇنىڭ ھەممىسى بەدۈلەتنىڭ خەزىنىلىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

ياقۇپبەگ كۇچانىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ تۈگىتىپ، ئىسھاق خوجامغا كۇچا، شايار، بۈگۈرلەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى. كۇچادا ئىككى ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئۇلۇغ مازارلارغا نەزىر-نۇزۇراتلار قىلىپ، غېرىب-غۇرۇالارغا سەدىقە-ئېھسانلار بېرىپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ، ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەر دارىسسەلتەنەگە قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇغا كېلىپ بىر مىقدارى تۇرۇپ، ئاقسۇنىڭ كاتتىلىرىدىن باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەد ئابدۇللاھ ئىشىكئاغابەگ، قاسىم قازى باشلىق 17 ئۆيلۈك ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابى ياقۇپبەگ ئاقسۇدىكى تەۋەرىۋك مازارلارنىڭ ھەققىدە خەتمە-قۇرئان ئوقۇتۇپ، كەڭرى نەزىر-چىراغ، خەير-سەدىقىلەرنى بېرىپ، داشلارنى قاينىتىپ، غېرىب-غۇرۇالارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ ئۈچتۇرپانغا قاراپ ئاتلاندى. ئۈچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ 20 كۈندەك تۇرۇپ، مۇھەممەد بابا توقسابەگكە ئاللىدىن بەگنى سەركار قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزى قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ راۋان بولدى.

ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، ئاتۇشقا يېقىنلىشىپ، سۇغۇن قورۇل دېگەن مەنزىلگە كەلگەندە تاغ باغرىدىكى تاشقىن سۇ ئاققان بىر جىلغىغا چۈشۈپ ئارام ئالدى. كېچىسى ھاۋا بۇزۇلۇپ، چاقماق چېقىپ ھاۋا گۈلدۈرلىگىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا ئازغىنا يامغۇرمۇ ياغدى.

بۇنىڭغا ھېچكىم پەرۋا قىلمىدى. يېرىم كېچە بولغاندا جىلغىغا تاشقىن سۇ كېلىپ خەزىنە-دەپنە، ئات-تۆگە، زەمبىرەك، سەرۋاز-جانبازلارنىڭ تولىسىنى ئېقىتىپ كېتىپ چوڭ پالاكەت يۈز بەردى. زايە بولغان خەزىنە، قورال-ياراق، يىگىت-سەرۋازلارنى ئىزدەپ بەزىلىرى بىر كۈنلۈك، ھەتتا ئىككى كۈنلۈك يەردىن تېپىپ كەلدى. كۆپلىرىنى تاپالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھى ئېگىز يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. سەلب سۇ تەسىر قىلالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى بۇ چوڭ ھادىسە توغرىلىق ھېچكىمگە بىلدۈرمىدى. ھايات قالغانلارغا تون-سەرۋاپى، سەللە-كۇلا، ئات-ياراق ئىنئام قىلدى.

كۈز پەسلىنىڭ باشلىرى ئىدى. ئۇلار قەشقەر تەرىپىدىن بىر نەچچە 100 ئېشەكتە قوغۇن-تاۋۇز، يەل-يېمىشلارنى ئېلىپ چىقتى. ئاتىلىق غازى قوغۇننى ئېلىپ، ئۆز قولى بىلەن پىچىپ بىر تىلىمنى يەپ، قالغىنىنى چوڭ-كىچىك يىگىت، سەرۋاز، مۇلازىم، ياساۋۇللارغا مۇلايىم ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن بىر تىلىمدىن بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلدى. بۇ مەزىلدىن قوزغىلىپ ئاقىۋەت پايىتەخت قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284-يىلى (مىيۇن يىلى) جامادىيەلئاخىرنىڭ 22-كۈنى ئىدى.

ياقۇپبەگ قەشقەردىكى مازارلاردىمۇ نەزىر-سەدىقە ئۆتكۈزۈپ غېرىب-غۇرۇۋا، تۇل خوتۇن-يېتىم ئوغۇللارنىڭ دۇئالىرىنى ئالدى. ئەمىرلەشكەر، پانىسات، يۈز بېشى، يىگىت-سەرۋاز، چوڭ-كىچىك ھەممىسىگە مەنسەپ بېرىپ، تون-سەرۋاپى، تەڭگە-تىللارنى ھەددىدىن زىيادە ئىنئام قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىلىق غازى بۇرۇكخان تۆرەمگە 10 مىڭ تىللا بېرىپ بەدەخشان يولى بىلەن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن پەرغانىگە ئۆزىنى قويدى. 12 ئاي مىقدارى ۋاقىت ئىچىدە خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە كورلىغىچە قولغا كىرگۈزۈپ، بۇ موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ھەممىنى ئۆز بۇيرۇقى ئاستىغا ئالدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلىستاننى ئۆزىگە
بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا
ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز
بەرگەنلىكى

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇ، كۇچالارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن دارىسسەلتەنە قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭ بىلەن موغۇلىستان زېمىنى ئىچىدە ئۆزئارا دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەممە ئادەم بەللىرىگە ئىتائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىدى. بۇ قىشنى ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. گۈل رەيھانلار كەڭ زېمىننىڭ قارا تۇپرىقىدىن باش كۆتۈردى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئاقسۇ، يەكەن ۋە خوتەنلەردە ھەر تۈرلۈك ھۈنەرۋەنلىك ئىشخانلىرى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. جۈملىدىن زەرگەرلەر ئالتۇن-كۈمۈشتىن كەمەر، ئوقدان، يۈگەن، قوشقۇن قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلەر مىلتىق، قىلىچ، شەمشەر، ئۆزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق تۆمۈردىن ياسىلىدىغان نەرسىلەرنى تەييارلىدى؛ قازانچىلار چوڭ-كىچىك توپ-زەمبىرەك، چاچما ئوق قاتارلىقلارنى تەييارلىدى؛ كىيىم تىككۈچىلەر كىمخاب، تەتىللا، تاۋار، بەقەسەم، شايى، ئەتلەس، بانارس، چىت، چەكمەنلەردىن تون، يەكتەك، تامباللارنى تىككىلى تۇردى؛ تۇماقچىلار ۋە تېرىپۇرۇشلار بۇلغۇن، سۈلەيسۇن، تۈلكە تېرىلىرى ۋە كۆرپىلەردىن يۇمشاق جۇۋا چاپان، رۇمچە شاھانە تۇماق، تەلپەكلەرنى ھازىرلىدى؛ موزدۇز-سەرراچلار تۈرلۈك ئۆتۈك، توۋرا، يۈگەن، قوشقۇن، ئۆزەڭگە بېغى، ئېيىل-تارتما تىكتى. ياغاچچى، قونداقچى،

مىخچى، قۇيمىچى قاتارلىق كاسپىلارمۇ ھۈنەرلىرىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلدى. يەنە قوقەن خانلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن تەربىيىلىنىپ چىققان ماھىر، كامىل ئۇستىلارنى ئەكەلدۈرۈپ، مەللەخاننىڭ نامىدا تىللا سوقتۇردى. بىر ياقىتىن مىس پۇل قۇيۇشنىڭ تەرەدۇتىنى قىلىپ، ۋاڭ-خان نامىدا مىس پۇل قۇيۇردى. ھەر خىل كەسىپ ئۈستىدە، ئۇستا بېشى ۋە ھەممە ئۇستا بېشىلىرىنىڭ تۆپىسىدە ئىش بېشى تەيىنلىدى. ھەممە كاسپ-ھۈنەرۋەنلەرگە مائاش بەلگىلىدى. ھېچقانداق بىر كىشىگە زورلۇق-زۇمبۇللۇق قىلمىدى. ھەر ئادەم ئۆز ئىختىيارى بىلەن كېلىپ، ئۆز ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا لايىق ھەقىقىتىنى ئالدى.

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. زۇلۇم ۋە زورلۇقلار سۇمۇرۇغقا ئوخشاش كۆھىقاپ تېغىغا يوشۇرۇندى. شۇڭا پۈتۈن پۇقرالار دۆلەتلىرىنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن قوللىرىنى ئىختىيارسىز كۆتۈرۈپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلىشتى. ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سىياسەتلەرنى ئادىل يۈرگۈزدى. لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنىڭ مېلى ياكى جېنىغا قول ئۇزىتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن قاتتىق تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. بىر قېتىم ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قەشقەرگە كېلىۋاتقان چېغىدا چۆلدىن چىقىپ، ئاۋات بىر يۇرت ئىچىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر كەمپىر بىر نەچچە قاچاق قېتىقنى يولغا ئاچىقىپ سېتىۋاتقانكەن. قوشۇن ئىچىدىكى بىر يۈز بېشى بىر قاچا قېتىقنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمەي كېتىپ قالىدۇ. ئارقىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ھېلىقى كەمپىر «بىر سىپاھ بىر قاچا قېتىقنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمىدى» دەپ يىغلاپ ئەرز قىلىدۇ. ئاتىلىق غازى كەمپىردىن «قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز؟» دەپ سورايدۇ. كەمپىر «تونۇيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. كەمپىرنى قوشۇن ئىچىگە ئەكىرىپ كۆرسىتىشكە ئەمىر قىلىدۇ. كەمپىر قوشۇن ئىچىگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن قېتىق ئىچكەن سىپاھنى «مانا مۇشۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ سىپاھنى ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىلىق غازى كەمپىرگە قاراپ: «ئەي ئانا! بۇ يىگىتنىڭ قورسىقىنى ھازىر

يېرىپ كۆرىمەن. ئەگەر قورسىقىدىن قېتىق چىقىمسا سىزنى ئۆلتۈرىمەن. ئۇ چاغدا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دەيدۇ. كەمپىر «ۋابال بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاتىلىق غازى دەرھال سىپاھنىڭ قورسىقىنى يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قارىغۇدەك بولسا قېتىق ھېچقانداق بۇزۇلماي ئۆز پېتى چىقىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى كەمپىرگە بېرىدۇ.

يەنە مۇنداق بىر ۋەقە بولغان: ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇن ئىچىدىكى بىر يىگىت بىر ئادەمنىڭ ئىككى باغ بېدىسىنى تارتىۋېلىپ ئېتىغا بەرگەنىكەن. بېدىنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلغاندىن كېيىن بۇ يىگىتنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن ئىچىدىكى يىگىت ۋە سەرۋازلار كىشىلەرنىڭ نەرسە-كېرەكلىرىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار نەرقىدىن توۋەن سوراپ قوپاللىق قىلىشقا ئەيىبنىدىغان بولۇشتى. سودا-سېتىقتا ناھايىتى مۇلايىم، شېرىن سۇخەن بولۇپ، ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

مۇنداق بىر ۋەقەمۇ يۈز بەرگەن: ياقۇببەگ ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغاندا قەشقەردىن چىقىپ مارالبېشىغا كېلىدۇ. ئوغلى ھەيدەر قۇلبېگ باشقا بىر نەرسىگە ئوق چىقارسا ئاتقان ئوقى خاتا كېتىپ شۇ تەرەپتە ئوتلاۋاتقان بىر ئېشەككە تېگىپ ئېشەك ئۆلۈپ قالىدۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلىدۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسە بۇ ئىشنى سادىر قىلغان ئۆز ئوغلى ھەيدەر قۇلبېگ ئىكەن. ئاتىلىق غازى قاتتىق غەزەپلىنىپ: «مەن ئاتىلىق غازىنىڭ ئوغلى دەپ سەۋەبسىز ئوق چىقىرىپ پۇقرالارنىڭ ئېشىكىنى ئېتىپ ئۆلتۈرمەسەن؟» دەپ ئۇنى تاياققا تۇتۇپ ئەدىبىنى بەرگەنىكەن. شۇ سەۋەب بىلەن ھەيدەر قۇلبېگ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولغان. بۇنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر، پانسات باشلىق چوڭ-كىچىك ھەممىسىنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ چۈشۈپ يېڭىباشتىن توۋا-ئىستىغپار ئېيتىشىپ ياقۇببەگكە بولغان ئىتائىتىنى تېخىمۇ زىيادە قىلغانىدى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، پۈتۈن

خالايق ۋە يىگىت-سەرۋازلار ئىچىدە بىر-بىرىگە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئىشلار تامامەن تۈگىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مەيلى بار بولسۇن ياكى يوق بولسۇن، مەيلى يىراقتا ياكى يېقىندا بولسۇن، مەيلى كېچە ياكى كۈندۈزدە بولسۇن ھېچبىر كىشى بانا-سەۋەبسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، بەلكى قىلىشنى يادىغىمۇ كەلتۈرەلمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى يوق بولسۇن ياكى يىراقتا بولسۇن خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك بىلدى ھەم يۈز بەرگەن چوڭ-كىچىك ۋەقەلەرنى يېزىپ تۇرىدىغان كاتىپلارمۇ ھەر زامان، ھەر ماكاندا تەييار ئىدى.

يىگىت ۋە سەرۋازلارنىڭ سانى 50 مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانلاردا مائاش ئالىدىغان ئۇستا-ھۈنەرۋەنلەر 50 مىڭغا يېقىنلاشتى. خەزىنە-دەپنىلەرنىڭ سانىمۇ تولۇپ تاشتى. بۇ ۋاقىتتا ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەرق تەرەپتە ئۇششاققال ۋە كۈمۈشكېچە، شىمال تەرەپتە مۇز داۋان ۋە زوق داۋانغىچە، غەرب تەرەپتە ئەركەشتام ۋە بەدەخشانغىچە، جەنۇب تەرەپتە قاراڭغۇ تاغ ۋە چەرچەنگىچە كېڭەيدى. بۇ چېگرا ئىچىدىكى تاغ ۋە يايلاق، سەھرا ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە دەشت-تاشلىقلارنى، خۇسۇسەن ئولجا ۋە «خېنى يەر-زېمىن» لارنى ئىشەنچلىك مۇلازىم-خىزمەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سېتىشقا كىرىشتى. بۇ ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن ئاقسۇلۇق موللا ئابدۇللاھ دىۋان بېگىنى باشلىق قىلىپ مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، مىرزا قاسىم مەھتەر، مىرزا ئېزىز بۇخارىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتتى.

بۇ يۇرتلارغا خىتاي ئەھلى ۋالىي بولغان چاغلاردا خاقانىي چىن تەرىپىدىن ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ۋە ئىشىكئاغىسى باشلىق 46 بەگكە پادىشاھلىق خەزىنىدىن بېرىلىدىغان مائاش تەمىنات ھېسابىغا چوڭلىرىغا جىق، كىچىكلىرىگە ئازراق يەر-زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىكەن. ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە 100 ئۆيلۈك، ئىشىكئاغا بولغان كىشىگە 60 ئۆيلۈك،

مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەڭ تۆۋەن بەگكە تۆت ئۆيلۈكتىن دېھقاننى بەگلەرنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلىپ خىزمىتىگە سالىدۇ، دەپ ئىنئام قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنكەن. تا ئىسلامىيەتكىچە شۇ يارلىقنىڭ ھۆكۈمى بويىچە ھەر قانداق ئادەم بۇ مەنسەپكە ئېرىشسە، مەنسەپ ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بەرگەن يەرنى شۇ ئادەملەرگە تېرىتىپ ئۇلارنى خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەندى. بۇ قائىدە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە يېرىدە بىردەك جارى قىلىنغانىدى. بەگلەر ئىنئام قىلىنغان بۇ ئادەملەرنى نەق پۇل بېرىپ سېتىۋالغاندەك ياكى ئاتا مېھرىسى قۇلدەك ھەقسىز ئىشلىتەتتى. ئۇلارنى ئىشلىتىپ يەر تېرىتىپ، ئاشلىق ئالسا ئۇنى ئۆزىگە ھالال دەپ بىلەتتى. بۇنداق كىشىلەر ھەر قانچە پۇل سەرپ قىلىپ يۇرت خەلقىگە ئارىلاشسىمۇ ئەقەللىي كۆك بېشى، ئون بېشى ياكى مۇئەزىزىن، جارۇپكەش قاتارلىق تازىلىق ئەمەللىرىگىمۇ ئىگە بولالمايتتى. خەلق ئىچىدە «تامغىلىق يانچى» دەپ ئاتىلىپ، ھەرگىز ئېتىبارى يوق ئىدى. بەگلەرگە خاقانى چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ شەھەرلەر خىتايغا تەۋە بولغاندىن كېيىن خىتاي ئەمەلدارلىرى پۇقرالارنى ئىشلىتىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان يەرلەرنىمۇ «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى.

مۇشۇنداق خېنى يەر، قىشلاق ۋە يايلاقلارنى، ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان كىشىلەرگە ۋە شۇ خېنى يەرلەر تەۋە بولغان مەھەللە-كەنتلەرنىڭ ئاھالىلىرىگە سودا قىلىپ سېتىپ پۇلنى ئالىي خەزىنىگە تاپشۇردى. ئاقسۇغا تەۋە ئاقيار، كەلپىن، مىرزا تام، ئونباشقىچە بولغان جايلاردىن بەش لەك، 46 مىڭ تەڭگە پۇل ھاسىل بولدى. باي، سايرامدىن سەل كەم تۆت لەك تەڭگە پۇل كىرىم بولدى. قالغان ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇ تەرىقىدە بولدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۈندىن-كۈنگە يۇقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقتى. دۈشمەنلىرىنىڭ ئەھۋالى خارلىققا يۈزلەندى. مۇشۇنداق ئادالەت قانات يايدىغان، تەرتىپ ۋە ئىنتىزام راۋاج تاپقان كۈنلەردە ھەر تەرەپتىن

ئەلچىلەر كەلگىلى تۇردى. جۈملىدىن تاشكەنتلىك قازىخان تۆرەم ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ شەرەپ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

بۇ زات ئاتىلىق غازىنى «رۇم خەلىپىسى» گە ئەلچى ئەۋەتىشكە دالالەت قىلدى. ئاتىلىق غازى بۇ پىكىرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، «رۇم خەلىپىسى بولسا مۆمىنلەرنىڭ پېشىۋاسى، رويى زېمىننىڭ يېتەكچىسى. مېنىڭ ئۇ كىشىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سالامنى يەتكۈزۈشكە زۆرۈر» دېدى. بۇ چاغدا قازىخان تۆرەم مۇنۇلارنى يەتكۈزدى: «تاشكەنتنى ئورۇسلار بېسىۋالغاندىن كېيىن يۇرتنىڭ ئۆلىما، پازىل، ئېتىقادلىق كىشىلىرى، بىزگە بۇ يۇرت ھارام بولدى، دەپ ئورۇسلارغا ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە نومۇس بىلىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىنى جارى قىلىپ ھىجرەت قىلىشنى ئىختىيار قىلدى. شۇ جۈملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن قايتىپ رۇمغا كەلدىم. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن رۇمنىڭ ئەركان دۆلەت، ئۆلىما، پازىللىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلار: «پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلار بېسىۋاپتۇ. خاقانى چىن ۋىلايەتلىرىدىمۇ بىر مۇنچە مۇسۇلمانلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ راۋاج تېپىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىپە ھەزرەتلىرى شەرق تەرەپتىكى ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجلىرى ئۈچۈن مەسجىد-مەسجىدلەردە بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا قىلىنسۇن، دەپ يارلىق قىلدى ۋە ئۆزى باش بولۇپ شەرق تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدى. ئەمما ئىسلام ئېچىشقا باشچىلىق قىلغان ئۇلۇغلارنىڭ نامىنى ھاجىلاردىن سورىسا، بەزىلىرى خوتەن پادىشاھىنىڭ ئىسمىنى ئېيتتى. بەزىلىرى كۇچالىق خوجىلارنىڭ ناملىرىنى ئېيتتى. بەزىلىرى ئىلى سۇلتانىنىڭ نامىنى زىكرى قىلدى. باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نامىنى خەلىپە ھەزرەتلىرى بىلەلمىدى. زېمىن يۈزىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى پاناھى بولغان رۇم خەلىپىسى بولغاچقا، بىرەر جايدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرسە، ئۇ خۇشال بولۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇبادا مۇسۇلمانلارغا زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكىنى ئاڭلىسا، مالال ۋە غەمكىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن

قۇتۇلۇشقا دۇئا-تەكبىر قىلىدۇ. ھەر تەرەپتە تۈرلۈك يول بىلەن باش كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارنى بىلىپ دەپتەرگە خەتلەپ قويۇش ھەر زاماندىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ ھەممىسى جانابىڭىزغا قارايتۇ. ئەلۋەتتە ئۆزىڭىزنى مەلۇم قىلىپ رۇم خەلىپىسىگە خەۋەر قىلىشىڭىز لازىم» دېگەندە، بۇ گەپلەر ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىغا ماقۇل كەلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەرغۇب ماللىرىدىن تاۋار-دۇردۇن، پاكىز-ئېسىل جاي، چىنە، ئالتۇن، يامبۇ، بىر توققۇز قالماق ۋە قازاق ئېتى، بىر توققۇز باكىرە پاكىزە گۈزەل بەرنا قىز، بىر توققۇز نەۋ جۇۋان، زىبا ياش يىگىت قاتارلىق تارتۇق پىشكەشلەرنى راسلاپ ھاجى قازىخان تۆرەمنى باش قىلىپ بىر نەچچە ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتكارلارنى ھەمراھ قىلىپ قۇتلۇق زامان، سائادەتلىك كۈنلەردە رۇمغا يولغا سالدى.

شۇ كۈنلەردە پەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد پازىل ئەھرارخان تۆرەم، قوقەن سەيىد ئەردىلاتى داموللىلار قەشقەرگە كەلدى.

كۇچالىق خوجىلارنىڭ زامانلىرىدا كەشمىر تەرەپتىن مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان يەكەنگە كەلگەنىدى. ئۇ يەردىن كۇچاغا بارغان ۋە كۇچادىن ئۆتۈپ كورلىغا بارغان چاغدا، ئاتىلىق غازى نۇسرەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. مۇزەپپەرخان كورلىدىن ئۈرۈمچىگە بېرىپ بىر نەچچە زامان غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۈر كەچۈرۈپ تۇرغان چېغدا، ئىلى تەرىپىدىن كەلگەن بەزى مۇساپىر بايلار مۇزەپپەرخان باينى تۇتۇپ ئىززەت-ئىكرامىنى قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى لورنىجا خەلىپىمۇ — خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ كۆپ ئىززىتىنى قىلىپ نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۈمۈش ھەدىيە قىلدى، باشقا تۇڭگانلارمۇ قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلدى. مۇزەپپەرخاننىڭ قولىغا پۇل كىرگەندىن كېيىن ئەتراپىغا ئادەملەر توپلاندى. مۇشۇ كۈنلەردە خوتەندىن قېچىپ كەلگەن، مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا سىپاھىلاردىن مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى، مۇھەممەد بابا دادخاھ، غازى پانسات قاتارلىقلار: «ئىلاج بولسا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە، ھېچ بولمىغاندا كۇچا تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ

كەلتۈرسىلە، بىز ئۆزلىرىنى ئالتە شەھەرگە خان قىلاتتۇق. چۈنكى سىلى ھەممىزنىڭ ئۇلۇغىمىز، مەۋلانمىز ۋە خوجىمىز» دەپ ئارقا-ئارقىدىن خەت ئەۋەتكىلى ۋەتەردى. بۇنى كۆرۈپ مۇزەپپەر خاننىڭ ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ كەسىپ-ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، يۇرت سوراپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى كۆڭۈللىرىنى بىئارام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە پاراكەندە-باشباشتا تۇڭگان ۋە مۇساپىر نەمەنگانلىقلارنى ئەتراپىغا توپلاپ جەمئىيەت قۇردى. بىر نەچچە بايلار ھۆكۈمەت تۇتۇپ ئەمەلگە ئىگە بولۇشنى تەمە قىلىپ قوللىرىدىكى دەسمايسىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. بۇنىڭغا ئات-ياراق، قورال ئەسلىھە تەييارلاپ بىردىنلا كورلىغا بېسىپ بېرىپ، ناغرا-كاناي چېلىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ قېچىپ كۇچاغا كېلىپ بولغان ۋەقەنى بايان قىلدى. كۇچادىن بۇ ۋەقەنى خەۋەر قىلىشقا كېيىكتەك چاققان بىر خەۋەرچىنى قەشقەرگە چاپتۇردى.

جانابىي ئاتلىق غازى مۇزەپپەر خاننىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كونا سىپاھ ۋە يىگىتلەردىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى مۇزەپپەر خان خانزادە بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چوڭى ئىدى. ئاتلىق غازى دەرھال ئىسھاق خوجىغا قارىتىپ: «ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ كورلىغا بېرىپ ئىلاج بولسا مۇزەپپەر خاننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈڭ، بولمىسا ھەر تەرىقە بىلەن يوقىتىپ، ماڭا مەلۇم قىلغىسىز»، دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتتى. نامە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ ئىسھاق خوجام قېشىدا تەييار تۇرغان 2000 يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ مۇزەپپەر خاننىڭ بارگاھلىرىنى قورشىۋالدى. بىر مۇنچە قالماقلار مۇزەپپەر خانغا قوشۇلغانىكەن. ئۇلار قېچىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. مۇزەپپەر خان ئازغىنا ئادەم بىلەن قېلىپ ئىسھاق خوجىغا تەڭ كېلەلمەي چېدىرلىرىغا يوشۇرۇندى. ئىسھاق خوجىنىڭ باتۇرلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ مۇزەپپەر خوجىنى ھالاك قىلدى. چېدىر-بارگاھلىرىنى غەلۋىردەك ئۆتمەتۈشۈك قىلىۋەتتى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285- يىلى كۈز پەسلىدە بولغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرەم بۇيرۇق بويىچە قىزىل يېزىسىغا بېرىپ قارا كۆرسىتىپ ياردەم يەتكۈزۈپ تۇردى. مۇساپىر پانسات ۋە يىگىتلەرنى كۇچاغا كىرگۈزمىدى. ئاتىلىق غازى ناھايىتى ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن شۇنداق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپ بولمىغۇچە قەشقەردىكى لەمىرلەشكەر ۋە پانسانلارغىمۇ زادى بىلىندۈرمىدى. ئۇ مۇزەپپەرخان بىلەن بىللە كەلگەن نەمەنگانلىق مۇسا كۇلال باي بىلەن يەنە ئىككى نەمەنگانلىقنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مۇزەپپەرخاننىڭ ئۈستىدىن غەلبە قازىنىپ خاتىرجەم بولدى. ئۇنىڭغىچە قىش پەسلىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى.

جانابى ئاتىلىق غازىغا تەۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى، ئەمەلدار، ئىش بېشىلىرى توقسان تارتۇق نىڭ — تەرەددۇتقا كىرىشتى. ھەر قايسىسى جان-دىلى، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىساتلىرىدا بارلىكى نەرسىلەرنى ھەتتا ئۇنىڭ ئۈستىگە قەرز ئېلىپ، زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ قەدىمكى خان، خاقان، پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىدىن تېخىمۇ ئاشۇرۇپراق سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ پايتەخت قەشقەرگە ئاتىلىق غازىنىڭ دەرگاھىغا قاراپ راۋان بولۇشتى.

شۇ جۈملىدىن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز ھېكىمبەگ، سەككىز چارەك كېپەك ئالتۇن، 1000 يامبۇ، 400 ئات (200 ئاتنىڭ ئىگەر، ئەبزەل، قامچىلىرىغىچە ھەممە جابدۇقلىرى تەييار) 400 ئاتتا سۈلەيسۈن، تۈلكە تېرىلىرى، كۆرپىدىن قىلىنغان تون، شىم، توماق-تەلپەك؛ تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، بەقەسەم، شايى-ئەنلەس، بانارس، چەكمەن، كىيىم-كېچەك؛ لازىملىق باغ-بۇغۇچ يانچۇقلىرى بىلەن؛ خۇرۇم، كۆن ئۆتۈكلەر پايتىمىلىرى بىلەن ۋە يەنە توققۇز-توققۇز نەقىشلىك چۆگۈن، توققۇز-توققۇز ئاپتوۋا-چىلاپچا، توققۇز-توققۇز مىس قازان كەپكۈر-چۆمۈچلىرى بىلەن، توققۇز-توققۇز قىرمە لىگەن قاتارلىق تارتۇقلارنى ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. قانچە كۈن تۇرغان بولسا شۇنچە كۈن ئەتىگەنلىكى ئاشتا ۋاقتىدا بىر توققۇز

يامبۇ، مەخسۇس تىكىلگەن تونلارنى بوغچىلىرى بىلەن ئەكىرىپ ئاتىلىق غازغا تەزىم تەۋازۇنلار بىلەن دۆلەتلىرىنىڭ ئەبەدىي بولۇشىغا دۇئالار قىلىپ ياندى. ھەممە ئەركان دۆلەتلەر بۇ ئىشلارغا ئاپىرىنلار ئوقۇشۇپ، بارماقلىرىنى چىشلىشىپ قالدى.

قالغان بارچە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىمۇ ئۇشبۇ تەرىقىدە ئۆز ئەھۋاللىرىغا يارىشا تەييارلىغان تارتۇقلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ياقۇپبەگنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھەممە سەركەردىلىرىدىن خۇشال بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت تون، سەللە-كۇلا، قورال-ياراق، يارلىق، نىشانلار ئاتا قىلىپ شاھانە ئىنئاملارنى قىلىپ مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. ھاكىم ۋە سەركەردىلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن مەھرەم-مۇلازىمىلارغىمۇ سەرۇپاي، خىراجىتىگە تىللارنى بېرىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردى.

سوغۇق قىش يېڭى يىل قەدەم تەشرىپ قىلدى. باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زېمىن يۈزىدىن ئۆسۈملۈكلەر باش چىقاردى. قۇشلار سايرىشىپ، گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلدى. ھەممىگە خۇشاللىق يۈزلەندى. مۇشۇ تەرىقىدە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ھەمدۇ-سانا ۋە شۈكرىلەرنى قىلىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ھاجى قازىخان تۆرەم مۆمىنلەرنىڭ پادىشاھى رۇم خەلىپىسىنىڭ ھۇزۇرىدىن پايتەخت قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى.

رۇم خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزخان ئاتىلىق غازى ئەۋەتكەن سوۋغاتلار ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئاتىلىق غازىغا «مىراخور باشى»لىق ئەمەل بېرىپ، ئاتىلىق غازىنى كاتتا پادىشاھلار دەرىجىسىدە كۆرۈپ، ئالتۇن تاج، ئالماس، ياقۇت، جاۋاھىراتلارنى تىزىپ كۆز قويغان شاھانە تۇماق، چۆرىلىرىگە، ياقا ۋە كۆكرەكلىرىگە ئالتۇن-ئالماس، ياقۇت، لەئەل جاۋاھىراتلار نەقىشلەنگەن رۇمچە

نېمچا باغ ۋە غىلاپلىرىغا ئالتۇن، ئالماس، لەئەل-ياقۇت، قىممەت باھا تاشلارنى قاتار-قاتار تىزىپ كۆز قويغان قىلىچ، سۈمبىلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن راسلانغان مىلتىق قاتارلىق قىممەت باھالىق گۈزەل ۋە مەرغۇب ئىنئاملار ۋە ئالەمشۇمۇل يارلىقلار بىلەن ئەلچىلەرنى ياندۇرغانىكەن. ئەلچىلەر سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كېلىپ رۇم خەلىپىسىنىڭ ئىنئاملارنى ئاتىلىق غازىنىڭ نەزەر ئالىيلىرىدىن ئۆتكۈزدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەددىدىن زىيادە خۇشاللىقنى ئىچىگە سىغدۇرالمىدى غۇنچىغا ئوخشاش گۈلچەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. شاھانە ئالتۇن تاجنى بېشىغا، تەۋەررۈك نىمچىنى ئۈچىسىغا كىيىپ، قىلىچنى بەللىرىگە ئېسىپ، مىلتىقنى قوللىرىغا ئېلىپ رۇم تەرەپكە قاراپ تەزىمىلەر بىلەن دۇئا قىلدى. گۈيا ئاي بىلەن كۈن ھەتتا يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ۋۇجۇدىدا جىلۋە قىلىپ نۇر چېچىۋاتقانداك بولدى. چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن مۇبارەكلەش سادالىرىنى پەلەكتىن ئاشۇردى. جانابى ئاتىلىق غازى نەچچە كۈن توي-تاماشا ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما ۋە ئەمىر-ئومرا، لەشكەر-يىگىت، سەرۋاز، چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىگە تون-سەرۋىپاي ئاتا قىلىپ مەمنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن خەلىپە ئابدۇلئەزىزخاننىڭ ئىسىملىرىنى خۇتبىدا قوشۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇلئەزىز خاننىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن تىللا، تەڭگە، چاقا (مىس) پۇللارنى قۇيۇرۇپ تارقاتتى. بۇ يەتتە شەھەرنى رۇم تەۋەسى دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1286-يىلى ئىدى.

ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتىلىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۈل-غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۈندىن-كۈنگە تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى. دۆلەت ۋە سەلتەنەتتە لەشكەر كەشلىك ۋە سىياسەتتە گۇيا ئەمىر كەبىر ساھىبىقىران تېمۇر كوراگان ئىككىنچى بولدى ، يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287- يىلى ئىدى.

تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلاردىن يەنشەي، لەنشىڭ يەنشەي باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ تۇڭگان ئاتارمەن-چاپارمەنلەر ئۈشتۈمۈتۈت كورلا تەۋەسىدە پەيدا بولدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى ئاتىلىق غازى پەرمان بېرىپ غازى مۇھەممەت بابا دادخاھ بىلەن ھاجى مىرزىنى كورلىغا ئەۋەتىپ ھاجى مىرزىنى كورلىغا زاكاتخانا بىنا قىلىشقا مەسئۇل قىلغانىدى. غازى مۇھەممەت بابا دادخاھنى ئۇششاققال ئەتراپىغا چوڭ بىر قاراۋۇلخانا سېلىپ، قاراۋۇل بېگى بىلەن قاراۋۇلچى يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۇڭگانلار بىلەن بولغان چېگرىنى ساقلاشقا بەلگىلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن تەڭ كېلەلمەي، كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ باشلىق ھەممىسى كۇچاغا قېچىپ كېلىپ، بۇ يامان خەۋەرنى خۇددى پەلەكتىكى ئاقار يۇلتۇزدەك تېز ماڭىدىغان چاپارمەندىن ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەمنى ئالدىدىكى 1500 يىگىت، 500 سەرۋازلىرى بىلەن تۇڭگانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا، ئىسھاقخان تۆرەمنى ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇدى. ھېكىمخان تۆرەم يارلىقنى كۆرۈش بىلەن تەڭ، ئاقسۇنى مىرزا بابابەگ زاكاتچى بىلەن مۇھەممەت سەئىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ،

يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبەرەكلەرنى ئېلىپ كۇچاغا يېتىپ باردى. ئۇلار كۇچادىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى قارايغاچ دېگەن مەنزىلە تۇڭگانلارغا دۇچ كەلدى. بۇ يەردە ئۇرۇش ۋە جەڭلەر بولدى. ئاتلىق يىگىتلەر ۋە سەرۋازلارنىڭ غەيرەتلىرى ئۆرلەپ توپ-توپ بولۇپ تەرەپ-تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىۋاتقان چاغدا، ئۇشتۇمتۇت ئاتلىق سىپاھلار قاچتى. سەرۋازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ پاناھلىنىپ توپلىشىپ جەڭ قىلىپ تۇڭگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغلىرىدا ئوقلىرى تۈگەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىلاجىسىز قالدى. بۇ چاغدا تەرەپ-تەرەپتىن تۇڭگانلار قورشاپ كېلىپ سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار كۇچانى بېسىۋالدى. 2000غا يېقىن يىگىت ۋە سەرۋاز چىقىم بولدى. ھېكمەن تۆرەم ۋە ئىسھاق تۆرەم قاتارلىق باشلىقلار ئاتلىق قېچىپ ئاقسۇغا كېلەلمەي بايدا تۇرۇپ قالدى. كۇچا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ يۇلتۇز باغ، موقۇر بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. مىرزا بابا زاكاتچى كۇچادىن ئاقسۇغا قېچىپ كېلىپ ئىغۋا پەيدا قىلغان بىر نەچچە ئادەمنى تۇتۇپ نەزەربەند قىلدى. ئاقسۇغا يىگىت قالمىغاندى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ ئىچىدە ئىككىلىنىش ۋە تەۋرىنىش كەيپىياتى پەيدا بولدى.

مىرزا بابا زاكاتچى مۇساپىر سودىگەرلەرنى ۋە ياش سودىگەرلەرنى يىغىپ كېلىپ، يىگىت قاتارىدا ياراق-ئەسلىھەلەرنى بېرىپ كېچە-كۈندۈز يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. بۇ چاغدا بىر ئادەم «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار بىرەر ئىش تېرىپ قويارىمىكەن، ھازىرلىق كۆرۈپ ھوشيار تۇرۇش لازىم» دېدى. مىرزا بابا زاكاتچى بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «قەيەردە تۇڭگانلار بولسا تۇتۇپ كېلىڭلار!» دەپ يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، تىنچ-ئامان ئۆز ھۈنەر-كەسىپلىرىنى قىلىۋاتقان، ئۆز ئىشلىرىنىڭ ئاۋارىچىلىكى بىلەن يۈرگەن 19 تۇڭگاننى ئەكەلدۈرۈپ، بىر ئۆيگە سولاپ قويدى. سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسە ئۇلار تىنچ تۇڭگانلار ئىكەن. سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئېھتىيات قىلدى. تۇتۇپ كەلمىسەك بوپتىكەن، دەپ پۇشايمان قىلدى. ئەمدى نېمە بولسا بولسۇن، ئېھتىيات ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتىپ ئاتلىق غازىغا «تىنچ تۇڭگانلار ئىكەن»،

دەپ مەلۇم قىلساق، دېگەن مەسلەھەتنى ماقۇل كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يىگىتنى قوشۇپ يولغا سالدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ قاراقچىلار دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى ھارۋىدىكى تۇڭگانلار ئۇچرىشىپتۇ. ياقۇببەگ: «نېمە تۇڭگانلار ئىكەن؟» دەپ سوراپتۇ. بىللە ئېلىپ ماڭغان يىگىتلەر: «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار ئىكەن، مىرزا بابا زاكاتچى قۇلىڭىز ئەۋەتتى»، دەپ مەلۇماتنامىنى تۇتۇپ بەرگۈچىلىك، بىر ھارۋىدىكى يولنىڭ ئاۋۇ تەرىپىگە، بىر ھارۋىدىكى يولنىڭ ماۋۇ تەرىپىگە ئاچقىپ، سويۇۋەت (ئۆلتۈر) دەپ پەرمان قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇناھسىز 19 تۇڭگاننى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەرز-مەلۇماتنى ئوقۇپ كۆرمەكتە يوق، ھەتتا قۇلىقىغىمۇ ئالماپتۇ. بۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلىشتىن مەقسەت، پادىشاھنىڭ غەزەپ-ئاتەشلىرىنى بايان ۋە مەلۇم قىلىش ئۈچۈندۇر. ئەزىز يارانلار، پادىشاھنىڭ غەزەپىدىن ھەزەر ئەيلەپ، يۈز قېتىم ۋە مىڭ قېتىم پاناھ تىلىمەك ھەممىزگە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر.

شۇنىڭغىچە، تۇڭگانلار كۇچادا توققۇز كۈن تۇرۇپ خەلقنى بۇلاپ-تالاپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ دائىرىسىدىن تاشقىرى پۈتۈنلەي يامان ئىشلارنى قىلىپ، بىر كېچىدە چىقىپ تۇرپانغا قاراپ كېتىپتۇ. بۈگۈر ۋە كورلىنىمۇ شۇ تەرىقىدە بۇلاپ-تالاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ، دېگەن خەۋەر كەلدى.

ئاتىلىق غازى مارالبېشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخورغا يىگىتلىرىنى ئاپىرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىشكە پەرمان چۈشۈرگەندى. ئاقسۇلۇق ھېكىمخان تۆرەم ۋە دەرۋىش مىراخورلار كۇچاغا يېتىپ بارغۇچە، ۋاپات بولغان يىگىت-سەرۋازلارنى دەپنە قىلىش بىلەن بولدى. ئاتىلىق غازى بۇ كۈنلەردە ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە تۇڭگانلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئاتەشلىرى بىر ئاز پەسكۇيغا چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۇڭگانلار ئۆلتۈرۈپ ۋەيران قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ جان ۋە پۇل-ماللىرىغا ئىچى كۆيۈپ

ناھايىتى خاپا بولدى، ئاقسۇلۇق شەمسىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى باھاۋىدىن ئاخۇن، ھادى خەلىپە، مۇھەممەد خېتىپ ئاخۇنۇم قاتارلىق كىشىلەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇنى موللا ھىيان مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ بەردى. ئاقسۇدا كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە بۇ يەردە ئون كۈن مىقدارى تۇرۇپ بىر نەچچە ئەمىر لەشكەرنى ئالدىن ماڭدۇرۇپ، ئارقىسىدىن غەلىبە ئارغىماقلىرىغا مىنىپ ئۆزى راۋان بولدى. ھېكىمخان تۆرەمگە كايىپ تۇرپانغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى، مىرزا داداھلارغا غەزەپ قىلىپ تاپا قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى سەككىز ئەمىر لەشكەر، ھەر بىر ئەمىر لەشكەرگە تەيىن قىلىنغان سەككىزدىن پانىسات ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يىگىت-سەرۋازلار ئۆزىگە خاس مەھرەم-ياساۋۇللار قوشۇلۇپ تىزىمغا ئېلىنغان 25 مىڭ يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكچى بولۇپ زەبەردەس چوڭ قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. قوشۇنچى، پىلتىرچى، بازارچىلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

ئەمىر-لەشكەرلەرنىڭ ھەر بىرى گويا شانۇشەۋكەتلىك پادىشاھقا، پانىساتلارنىڭ سۆلەتلىرى بىر ۋىلايەتنىڭ ھاكىمىغا ئوخشاشتاتتى. ئارقىلىرىدا قۇر بېشى، جاللاتلار، جازا ئىجرا قىلغۇچى يىگىتلەر، نەچچە ھارۋىدا گەدەنلىرىگە غۇل-زەنجىر سېلىنغان، تۆمۈر ھالقىلار بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، سىم تورلۇق ھارۋىغا سولغان ۋە بەزىلىرى پىيادە گۇناھكارلار، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاي پالتىلىرىنى كۆتۈرگەن مىرشەپلەر ماڭدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر پانىسات، قوشۇن مىقدارى كېلىدىغان دىۋانە-قەلەندەر، بەگىگىلەر توپ-توپ بولۇپ ماڭدى. بۇ دىۋانلار توپى بايراق-ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ، چۈشكۈن مەزگىلىدە بىر چەت ياقىغا ئورۇنلىشىپ، ھەر ئەتىگەنلىكى قوشۇننىڭ ئارىلىرىغا كىرىپ «شەيئى لىلاھ» دەپ ئاجىز-بىناۋالىقنى بىلدۈرۈپ، خەير-سەدىقە ئېلىپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ ئۆز ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىتائىتىدە بولاتتى. ئاتىلىق غازى بوش-ئازادە ۋاقىتلىرىدا بۇلارغىمۇ جەندە

كۇلا، تەڭگە، تىللا ئاتا قىلىپ ھەر قايسىسىغا ئۆز لايىقىدا خۇلقى-مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ دۇئالىرىنى ئالاتتى. ئۇلار مۆھتەسسىپلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن ئازاد قىلىنغانىدى.

قوشۇنغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بازارچىلار چېدىر-بارگاھنى تىكىدىغان جايغا بىر كۈن بۇرۇن بېرىپ رەستە-بازارلارنى تۈزەيتتى. گۆش-ياغ، گۈرۈچ، يەم-بوغۇز، بېدە، نان-توقاچ، ھالۋا-مۇراببا، قەنت-قەندەلەت، كۆكتات-ئوتياشلار، نازۇ-نېمەتلەر، ھەر تۈرلۈك دورا-دەرمان، مەجۇن، شاراب-شەربەتلەرنى تەييار قىلاتتى.

ئاتلىق غازىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس ھارۋىلاردا توخۇ-تۇخۇم، نەچچە ھارۋا قوي يېغى، سۇ يېغى، نەچچە ھارۋا تونۇر، نەچچە ھارۋا كەتمەن، پالتا-كەكە، چىراغ-شامدان، نەچچە ھارۋا چوڭ-كىچىك سۈپۈرگە، نەچچە ھارۋا كاتتا تۇغ-ئەلەم قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىلاتتى. ئەمىرلەشكەر، پانسانلارنىڭ قوشۇلۇپ 200 مىڭ كىچىك ساقىلار يوغان مىڭلىقلاردا سۈنى ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ يۈرەتتى. مەيلى سەپەردە ياكى جەڭدە، كۆلدە ياكى چۆلدە، مەيلى دەريا مەيلى دەشتتە بولسۇن مىڭلىقلاردا سۇ زادى كەم بولمايتتى. قاچان بارگاھ تىكىلسە ئاشقان سۈنى بارگاھنىڭ ئالدىغا سېپەتتى. 4 — 5 مىڭ قوي، سېغىن كالا، موزاي-توپاقلارنى بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. چوڭ باشلىقلارغا ھەر ئەتىگەنلىكى يېڭى قايماق بىلەن تەييارلانغان ناشتىلىق مەزىلىك شىرى چاي، ئىسسىق نان، تاتلىق توقاچ، ھالۋا-رىشالە، تەملىك شېرىن تاماقلار، پاكىز خۇش بۇي سىنچايلار بېرىلەتتى. چايخانا ۋە ئاشخانىلىرى ئىككى گروپپا ئىدى. ھەر مەزىلىگە يېتىپ بارغۇچە ئاشپەزلەر بىر نەچچە قازانلاردا قوي يېغى بىلەن دۈملەنگەن ئاشلارنى (پولو) تەييارلاپ تۇراتتى. ھەر كۈنى بىر گورۇپپا ئاشپەزگە نۆۋەت كېلەتتى. ئەمما ئاتلىق غازىنىڭ خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈكى 50 چارەك گۈرۈچ سەرپ بولاتتى. مەزىلىگە يېتىپ بارغان ھامان ھەممە چوڭ-كىچىك، مەھرەم-ياساۋۇللارغا باراۋەر ئاش تارتىلاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانسانلارنىڭ ئاشخانا-چايخانىلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى.

يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ھەر كۈنلۈكى 200 — 300 ئېشەكتە گۈرۈچ، 400 — 500 ئېشەك ياكى ھارۋىدا ئۇن-بوغۇز ئۆكسىمەي كېلىپ تۇراتتى.

دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا قايىل بولغان ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىدىن تا ھازىرقى كۈنگىچە بۇ يەتتە شەھەر موغۇلىستان يۇرتىدا ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ بۇ تەرىقە ھەيۋەت، داغدۇغىلار بىلەن بۇ يوللاردا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئىنسان قۇلىقى ئىشتمىگەن، پەلەك كۆزى كۆرمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ ئىسھاق خوجامنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، تەئەللۇقاتلىرى بىلەن يەكەنگە ئاپىرىپ شاغاۋۇل داداخاھقا تاپشۇرۇپ مائاش بەلگىلەپ بەردى. توختى ئىشىكىغا بەگنى بىكار قىلىپ ئادەتتىكى يىگىتلەر قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويدى. نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى كۇچاغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئۇ يەردىن يۈرۈپ كورلىغا يېتىپ باردى. ھاجى مىرزىنى كورلىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

مۇشۇنداق ئادالەت ۋە تەرتىپ-ئىنتىزام كۈچەيگەن كۈنلەردە كۇچا ۋە كورلىدا بۇلىنىپ-تالىنىپ، پۇل-ماللىرىدىن ئايرىلىپ پاراكەندىچىلىك كۈچىسىغا كىرىپ قالغان سودىگەرلەر ياقۇپبەگكە يىغلاپ ئەرز-ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى مەرھەمەت قىلىپ بەزىلىرىگە تون-سەرۇپاي، بەزىلىرىگە پۇل-تىللا ياردەم قىلىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. سەۋر قىلىپ تۇرۇڭلار، مەن مىرزا ئەۋەتمەن. شۇ چاغدا زىيانغا ئۇچرىغان دەسمايىڭلارنى راستى بىلەن تىزىملاپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇلۇڭلارنى خەزىنىدىن بېرىمەن»، دېدى. پازىل زەينىلئابدۇددىن مەخدۇمنى مىرزىلىققا بەلگىلەپ پەرمان قىلدى. سودىگەرلەرنىڭ تالانغان دەسمايىلىرىنى مىرزا

زەينىلئابدۇددىن سودىگەرلەرنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە تىزىملاپ ئاتىلىق غازىنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا سۈندى. بەزىلىرى راستى بىلەن خەتلەتتى. بەزىلىرى بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازى رويخەتكە نەزەر سېلىپ بەزىلەرنىڭ يالغاندىن كۆپەيتىپ خەتلەتكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرپان پەتھ بولغاندىن كېيىن بېرىمىز، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار، دەپ پەرمان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ تۇرپان پەتھ بولغاندىن كېيىن سودىگەرلەرنىڭ قولىدىكى دۆلەت خەزىنىسىگە زاكات تاپشۇرغان خېتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ بەرگەن زاكاتلىرىنىڭ مىقدارىدىكى پۇلنى بەردى.

ئاتىلىق غازى تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ئۇششاققالدىن ئۆتۈپ قاراقچىغا بارغاندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئۆمەر قۇل لەشكەرى بېشىنى ئۆزىگە قاراشلىق پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ ئارغىبۇلاق يولى بىلەن، ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ لەشكەر بېشىنى ئىلانلىق يولى بىلەن توقسۇنغا بېرىشقا پەرمان قىلدى. ئىككى ئەمىرلەشكەر بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىقىپ، ئىككى تەرەپتىن تەڭلا توقسۇندىكى تۇڭگانلارنىڭ ئۈستىدىن چۈشتى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-جېدەللەر يۈز بېرىپ ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى غەلبە قازىنىپ توقسۇننى ئالدى. توقسۇندا 2000 چە تۇڭگان بولۇپ، 200 چىسى قېچىپ تۇرپانغا كەتتى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. جانابى ئاتىلىق غازى يېتىپ كېلىپ چىدىر-بارگاھلىرىنى دادۇڭ دېگەن يەرگە تىكىپ ئورۇنلاشتى. بىر-ئىككى كۈندىن كېيىن تۇرپاندىن 6000 تۇڭگان قورال-ياراق بىلەن يەمىشى دېگەن يەرگە چىقىپ ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىم ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىر تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ كۆپچىلىكى يوقىتىلدى. ئاز بىر قىسمى قېچىپ تۇرپان شەھىرىگە كىرىۋالدى.

دادۇڭ شامالنىڭ كانى بولغانلىقتىن بۇ يەردە تۇرۇش مۇمكىن بولماي قالدى. شۇڭا ئاتىلىق غازى چىدىر-بارگاھلىرىنى يار دېگەن جايغا يۆتكەپ تىكتى.

ئۈرۈمچىدىكى لاۋ رىنجا خەلىپە ئاتاقلىق 17 مىڭ تۇڭگانى تۇرپاندىكى تۇڭگانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەندى. تۆت كۈندىن كېيىن بۇلار يېتىپ كېلىشتى. تۇرپان شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، 8000 تۇڭگان شەھەردىن چىقتى. تۇڭگانلار ئىككى تەرەپتىن ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى قىستاپ ئوتتۇرىغا ئالدى. ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەر ئىككى قاناتقا ئۆتۈپ جەڭگە كىرىشتى. بارلىق پانسات، يۈز بېشى ۋە يىگىتلەرنىڭ ھەربىرى گويا رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىماندەك پالۋانلىق-باتۇرلۇق ھۈنەرلىرىنى كۆرسىتىپ غەلبە قازاندى. ئىككى تەرەپتىن كەلگەن تۇڭگانلىرىنىڭ ئازغىنىسى جانلىرىنى ئېلىپ، كەلگەن يېرىگە قاچتى. كۆپىنچىسى غالىب قوشۇنىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. ئۇلارنىمۇ ئالدىدا ماڭغانلارنىڭ ئارقىسىدىن بارسا كەلمەس يولغا ئۈزىتىپ قويدى. ياقۇببەگ قوشۇنى ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرپان شەھىرىگە بەش يول مىقدارى يىراقلىقتىكى جايغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. چۆرە-ئەتراپىنى خەندەك كولاپ سېپىل-قوختالارنى ياساپ، دەرۋازىلارنى ئورناتتى. چوڭ-كىچىك پۈتۈن قوشۇن شەھەرنىڭ ئىچىگە ئورۇنلاشتى. ھەر كېچىسى 500 ئاتلىق يىگىت شەھەرنى ئايلىنىپ پاسبانلىق قىلدى. بىر قىسىم بازارچىلار شەھەرنىڭ ئىچىگە، تولىراقى قار-يامغۇر، بوران-چاپقۇن، سوغۇق-شۈبەرغاندىن پاناھ بولغۇدەك ماكان تېپىپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتى. تۇرپان شەھىرى پەتھ بولماي مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. ھەپتە-ئون كۈندە بىر قېتىم شەھەردىن نۇرغۇن تۇڭگانلار چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي، يەنە قېچىپ شەھەرگە كىرىپ كېتىپ تۇردى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان كۈنلەردە، لۈكچۈنلۈكلەر تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ئاتىلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈدى. ئاتىلىق غازى ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەرنى پانسات ۋە يىگىتلىرى بىلەن لۈكچۈنگە ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ قاتتىق جەڭلەرنى قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ لۈكچۈننى تارتىۋېلىپ خاتىرجەم بولدى ۋە ئەمدى غىزا-تاماققا

ئېغىز تېگىپ تۇرغان چاغدا «ھايال بولماي دەرھال قايتىپ كېلىڭلار» دەپ ئاتىلىق غازىدىن پەرمان كەلدى. چۈن ئۈرۈمچى تەرەپتىن 12 مىڭ تۇڭگان يېتىپ كەلگەنىكەن. ئەمىرلەشكەر، پانسانلار قايتىپ كېلىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ بۇ تۇڭگانلارنىمۇ يوقاتتى.

بۇ كۈنلەردە ئاۋغان خەيرى مۇھەممەد توپچىدار پانسان ئاتىلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ تۇرپان شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ تۇڭگانلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تۇڭگانلارمۇ باتۇرلۇق ۋە پالۋانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ نۇرغۇن ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كۆردى. بىر كېچىدە خەيرى مۇھەممەد توپچىدار نۇرغۇن تۇڭگانلارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەردىن چىقتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتىلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئەتراپىغا بىنا قىلغان سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاتقاندا، جامەدار دادخاھ بىلىپ قېلىپ ئالدىراشلىقتا توپ-زەمبىرەكلەرگە (ئوق يېتىپ كەلگۈچە) ئاق تەڭگە، چاقا پۇللارنى سېلىپ ئېتىپ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىسىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. ئەمما خەيرى مۇھەممەد توپچىدار قېچىپ تۇڭگانلارنىڭ ئارىسىغا ئۆزىنى ئالدى. لېكىن بۇ قېتىم ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا يېقىن قالغانىكەن. كەرەملىك تەڭرىم ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇنى يەنە ساقلاپ قالغانىدى. ھەممىسى نەزىر-چىراغ، خەير-سەدىقلىرىنى بېرىپ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكۈرلەر قىلىشتى.

تۇرپاننىڭ ئېسىل ئادەملىرىدىن ئابدىقاھار بەگ، خوجا ئابدۇللاھ بەگلەر ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز مەھسۇلاتلىرىدىن نۇرغۇن ئاق-قارا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ جىق خىزمەت قىلدى. بۇلارنىڭ خىزمىتى ئاتىلىق غازىنىڭ نەزەر ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ھەر بىرىنى يارلىق ۋە پەرمانلار بىلەن رازى قىلدى.

گەپنىڭ خۇلاسسىسى، تۇرپان شەھىرى تولۇق توققۇز ئاي مۇھاسىرە ۋە قورشاۋدا بولدى. تۇڭگانلار قامال ئىچىدە قېلىپ ھالى تەڭ بولدى. ئۇلار ھەممىسى

خانقالىرىغا يىغىلىپ ئەھدۇ-پەيمان، قەسەمىياتلار قىلىشىپ، ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا پەرۋاندىدەك ئۆزلىرىنى ئۇرماقنىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشىپ تۇرغاندا، جامەدار دادىھاھ چاچما ئوقى قازاندىدەك كېلىدىغان، تۇرپاندا قۇيدۇرغان كاتتا توپقا ئوق سېلىپ شەھەرگە قارىتىپ ئاتقاندى. چاچما ئوق بېرىپ تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغان خانىقانىڭ ئىچىگە ۋە ئۇ يەردىن ئۆتۈپ خانىقانىڭ ئەتراپىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن تۇڭگانلارنى نابۇت قىلىپ، بىر مۇنچىلىرىنى يارىدار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ ۋە ئەندىشە چۈشتى. ئۇلار: «بۇ پادىشاھ ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. بىزنىڭ يامان نىيەت بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغانلىقىمىزنى بىلىپ توپ ئاتتى، ئەمدى بولمىدى. ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقرايلى» دەپ مەسلىھەت قىلىشتى ۋە مۇددىئالىرىنى بايان قىلىپ كىشى چىقاردى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى قوبۇل قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق پۈتۈن تۇڭگانلار ئوق-ياراق، ئەسلىھەلىرىنى تاشلاپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنى مەھرەم ۋە مۇلازىملار ئېلىپ كىرىپ جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. جانابىي ئاتىلىق غازى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۇڭگانلارغا زىياپەتلەر بېرىپ، تون-سەرۋىيە، سەللە-كۇللار ئىنئام قىلىپ رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنى ئۆزلىرىگە مىراس قالغان قۇل-دېدەكلىرىدەك ئىتائەتچان ۋە پەرمانبەردار قىلىۋالدى.

ياقۇپبەگ تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ھاكىم، ھەيدەر قۇل پانساننى ئەمىرلەشكەر، تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللاھبەگنى سەركار، قازى سۇرخ ئابىنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلەپ ئىشلارنى بىر قۇر رەتكە سالدى.

تۇرپانلىق ۋايىت خەلىپىنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بىرىنچى داستاندا بايان قىلىنغاندى. ئۇ تۇڭگانلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن ۋە نۇرغۇن يىگىتلەرنى نابۇت قىلغاندى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ۋايىت خەلىپىنى گۇناھكار قىلىپ باينىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگكە ئەۋەتىپ

«ۋايىت خەلىپە يېتىپ بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ بىلەن يوقات!» دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇق ئىجرا قىلىندى.

بىر كېچىسى ئەھمەدبەگ چۈشىدە ئۆلگەن ۋايىت خەلىپە قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى ۋە قورقۇپ ئويغىنىپ كەتتى. ئارىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئەھمەدبەگمۇ ئۆلدى. ئاتىلىق غازىنىڭ پەرىمان ئالىيلىرى بىلەن ئەھمەد بەگنىڭ خوتۇنى ئېرىنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولۇپ باي بىلەن سايرامنى 16 ئاي سوردى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ توقسابە ھاكىم بولدى.

**بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۈرۈمچىنى
پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى خىتاي شى شىكۇڭنىڭ
ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۇرۇش-جېدەللەرنىڭ يۈز
بەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلبە بىلەن ئۆز پايىتەختىگە
قايتىپ كەلگەنلىكى**

جانابىي ئاتىلىق غازى تۇرپان ۋە لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پارىغ ۋە خاتىرجەم بولۇپ، ئون ئاي تۇرپاندا تۇرۇپ قالدى.

ئۈرۈمچىدىكى لاۋرىنجا يەنى داۋۇت خەلىپە بولسا تۇڭگانلار ئارىسىدا ۋە ئۈرۈمچى، تۇرپان ۋىلايەتلىرىدە گۇيا شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ ئىدى. ئاتىلىق غازى بىلەن بىر نەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىشىپ جەڭ ۋە ئۇرۇشلار قىلىشقاندى. بىر نەچچە مەرتىۋە ئۆزئارا خەت، ئەلچىلەر ئەۋەتىشىپ بېرىش-كېلىشىلمۇ بولغاندى. شۇ مۇناسىۋەتلەردە بىر-بىرلىرىگە دوستلۇق ئالاقىلىرىنى ئىزھار قىلىشقاندى. شۇ ئەسنادا ئاتىلىق غازى ئەزىم قۇل پانىسات باشچىلىقىدا تۆت پانىسات بىلەن 1500 يىگىتنى ئۈرۈمچىگە داۋۇت

خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. داۋۇت خەلىپە پانساتلارنىڭ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجە كەلتۈرۈپ شەھەرنىڭ سىرتىغا چۈشۈردى. قونالغۇ تەمىناتلىرىنى كەڭرى چىقارتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇپ، ناماز شام ئارىلىقىدا پانساتلارنىڭ ئۈستىگە ئوق-ياراقلار بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن تۇڭگانلارنى چىقىرىپ تۇيۇقسىز تۇرغان يىگىتلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە جەڭگە قول قويدى. نۇرغۇن يىگىتلەر ھالاك بولدى پانساتلار 400 يىگىت بىلەن جانلىرىنى جايلاپ قوشۇنغا ئاران قېچىپ كېلىۋالدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئۈرۈمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەنسىن دېگەن جايدا 6000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بولۇپ، بۇلار كۇچالىق ئىسھاق خوجىنىڭ قەتلىئام قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. بۇلارنىڭ چوڭىنى شى شىكۇڭ دەپ ئاتايتتى. ئۇ دائىم تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. گاھى تۇڭگانلار غالىب كېلىپ، گاھى شى شىكۇڭ غالىب كېلىپ تۇرغانىدى. شۇ ئەسنادا شى شىكۇڭ ئاتىلىق غازىنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى ۋە تۇڭگانلارنى يوقاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنىسى ماشوېنى ھەمراھ قىلىپ قورال-ياراق بىلەن قوراللانغان 2500 خىتاي چېرىكىنى باشلاپ ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ، 9000 قوي، 800 ئات، 800 كالا، نەچچە يۈز تۆگە، يامبۇ-كۈمۈش قاتارلىق سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇلارغا ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەر كۆرسەتتى. شى شىكۇڭ تۇرپاندا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنىسىنى 1500 چېرىك بىلەن ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى 1000 ئادىمى بىلەن نەنسىنگە قايتىپ كەتتى. بۇ خىتاي چېرىكلىرى تۇرپاندىكى تۇڭگانلار بىلەن بولغان جەڭدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازىنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىشقا كۆپ دالالەت قىلدى ھەم جىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازىمۇ تۇرپاننى بېسىۋالغان بىلەن ئۈرۈمچىنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېساب بولمايدىكەن، دەپ ئويلاپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ يولغا چىقتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287- يىلى، ماھى رەجەپنىڭ 4- كۈنى قىش پەسلى ئىدى.

ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەرنى چىغاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ماڭدۇردى. ئارقىسىدىن ياقۇپبەگ غەلبە ئۈزەڭگىسىگە ئات قويدى. داۋانچىڭ تۇڭگانلىرى تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئۇنىڭغا ئالدىغا چىقىپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. ئۇلار بۇ يەردىن مېڭىپ ئۈرۈمچى تەۋەسىگە بېرىپ، ئۈرۈمچىگە سۇ كىرىدىغان دەريانىڭ بېشىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى» دەپ ئاتالغان جايغا ئورۇنلاشتى ۋە ئەتراپىغا سېپىل-خەندەكلەر بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەردىن ئۈرۈمچى شەھىرىگە 30 يول كېلەتتى. ئەمما قىش پەسلى بولغاچقا، سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى، قار-شۈبۈرەنىڭ ئازابىدىن يىگىتلەر قىيىنچىلىقتا قالدى. بىر نەچچە پىلتىرچى، بازارچىلار ھالاك بولدى. مۇشۇ ئەھۋالدا 27 كۈن ئۆتتى. لاۋرىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ يارىلىقى بىلەن 60 مىڭ تۇڭگان تەييار بولۇپ، كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش نىيىتى بىلەن ناماز شام ۋاقتىدا ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ كېچىسى قار يېغىپ كېچە ناھايىتى قاراڭغۇ بولدى. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان جاينىڭ ئارىلىقىدا تاغ ۋە ئېدىرلار كۆپ بولغاچقا تۇڭگانلار يولدىن ئېزىپ، بىر مۇنچىسى بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا، بىر مۇنچىسى يەنە بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا كىرىپ كېتىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ يول تاپالماي ۋەيران بولدى. ئۇلار ئۈچ ھەتتا تۆت بۆلۈك بولۇپ ھەر قايسىسى بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا كىرىپ كەتكەچكە، شۇنچە ئۇزۇن كېچىدە 30 يول ئارىلىققا يېتىپ بارالمىدى. بۇمۇ قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

جانابى ئاتىلىق غازى ناماز بامداتتىن يانغاندا تاغنىڭ ئۈستىدىن ئەلەم-بايراقلار كۆرۈندى. قوشۇننىڭ ھەممىسى ئاتلىنىپ بېرىپ ئۇرۇشۇپ تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. دەل شۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن بايراقلار كۆرۈندى. بۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرغان چاغدا باشقا تەرەپتىن يەنە نۇرغۇن تۇڭگانلار بايراقلىرىنى كۆتۈرۈپ يېتىپ كېلىشتى. ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىزلا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ سەرۋازلار قاچقىلى تۇردى. ئاتىلىق غازىغا ھەمراھ بولۇپ بارغان 16 مىڭ يىگىت، سەرۋازلارنىڭ

ھەممىسى جەڭگە كەتكەن بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ قېشىدا 100 نەپەر مەھرەم، 100 نەپەر ياساۋۇل، 100 نەپەر يىگىت قالغانىدى.

ياقۇببەگ ئاتىلىق غازى تۇرپاندىكى چاغدا مىرزا ئەھمەد قوشىپىگىنى نىسار مەسۇم ھەزرىتىم ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇرغانىدى. مىرزا ئەھمەد قوشىپىگى ئاتىلىق غازىنىڭ قېشىدىكى يىگىتلەرنىڭ قاتارىدا ئاددىي يىگىت دەرىجىسىدە تۇراتتى. ئاتىلىق غازى قېچىپ كېلىۋاتقان سەرۋازلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەھمەد قوشىپىگىگە: «قېچىپ كەلگەن سەرۋازلارنى چاپ»، دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىرزا ئەھمەد قوشىپىگى دەرھال بېرىپ تۆت-بەش سەرۋازنى چىپىپ تاشلىدى. بۇنى كۆرۈپ قېچىپ كەلگەن مەيلى سەرۋاز، مەيلى يىگىت بولسۇن ئارقىسىغا يېنىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئاتىلىق غازى ئۆز يېنىدىكى مەھرەم، ياساۋۇل، يىگىتلەرگە مىرزا ئەھمەد قوشىپىگىنى باشلىق قىلىپ سوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شۇنداق جەڭ قىلدىكى، بۇ جەڭنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ تولىسى پىيادە ئىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ئۇلارنىڭ ھالى خاراب بولدى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تۇڭگانلار ھالاك بولدى. بۇ جايدا بىر ئېگىز تاغ بولۇپ، بىر مۇنچە تۇڭگانلار شۇ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ تۆۋەنگە قارىتىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يىگىت-سەرۋازلار تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتىپ ئاتتى. تۇڭگانلار تاغنىڭ ئۈستىدىن ئۆلۈكلەرنى يۇمىلىتىپ پەسكە چۈشۈرگىلى تۇردى. يىگىت-سەرۋازلارمۇ تۇڭگانلارنىڭ ئۆلۈكىنى دالدا قىلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقاتتى.

بۇنداق ئۇرۇش ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە ئەسلا كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ھەممىگە قانداق تەڭرى ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئاتىلىق غازىنى غالىب قىلىپ، دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئاتىلىق تۇڭگانلارنىڭ ئازغىنىسى جېنىنى ئېلىپ لاۋرىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ ھۇزۇرىغا ئاران ئۇلاشتى. قالغانلىرى ھالاك بولۇپ قار ئاستىدا توڭلاپ قاتتى. بۇ غەلبىنىڭ شۆھرىتى

مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە بولدى. ئاتىلىق غازى مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە ھەددىدىن زىيادە ئىلتىپاتلار قىلدى.

ئۈرۈمچىدىن چىققان تۇڭگانلار «بارمىز، ئالمىز، ئۆلتۈرمىز، ئات-ئۇلاغ، ئالتۇن-كۈمۈش، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئولجا ئالمىز» دەپ خام-خىيال بىلەن چىققانىكەن. ھەتتا بالا-چاقىلىرىغا: «ئەتە ئات باغلايدىغان ئارغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقىڭلار»، دەپ يولغا چىققانىكەن. ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىت-سەرۋازلىرى غالىب بولۇپ، قاچقان تۇڭگانلارنى قوغلاپ كېتىپ بارسا، قوللىرىدا بىردىن، ئىككىدىن ئارغامچا تۇتقان ئون ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان 10 مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان بالىلىرىنى ئۇچراتتى. ئۇ بالىلار دادىلىرى ئولجا ئالغان ئاتنى باغلاپ مېنىپ كېلىش ئۈچۈن چىققانىكەن. ياقۇببېگىنىڭ يىگىتلىرى بۇلارنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

لاۋرىنجا داۋۇت خەلىپە قېچىپ بارغان تۇڭگانلاردىن بولغان ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ، 10 مىڭدەك تۇڭگان ئوغۇل-قىز نارەسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قۇرئان شېرىپىنى كۆتۈرتۈپ غالىب قوشۇنىنىڭ ئالدىغا چىقاردى. تۇڭگانلارنى قوغلاپ ئىلگىرىلەپ ئات چېپىپ كېلىۋاتقان ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ پانسات ۋە پەيزى يۈز بېشى باشلىق باتۇر يىگىتلەر بۇ نارەسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قاراپمۇ قويماي ئۇلارنى ئاتلىرىغا دەسسەتىپ ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىغا كېلىپ ئوق چىقىرىۋاتقان چاغدا، ئاتىلىق غازىدىن «شەھەرگە كىرمىسۇن»، دەپ ئالىي پەرمان چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرمەي ئاتنىڭ جىلاۋىرىنى تارتىپ ئارقىغا ياندى. بىر مۇنچە يىگىت-سەرۋازلار تۇڭگانلارنىڭ ئوغۇل-قىزلىرىنى ئولجا ئالغانىكەن، ئاتىلىق غازى بۇنى كۆرۈپ: «دۈشمەننىڭ بالىلىرىنى نېمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭ؟» دەپ غەزەپلىنىپ ئولجا ئالغان يىگىت-سەرۋازلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. بالىلارنى بولسا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شۇ باھانە بىلەن گۇناھلىق ۋە گۇناھسىز، چوڭ-كىچىك، رەسىدە ۋە نارەسىدە، ئوغۇل-قىز بولۇپ ناھايىتى كۆپ تۇڭگانلار قىرىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە يەنى لاۋرىنجا: «ياقۇپبەگ پادىشاھ باشلىق غالب قوشۇن شەھەر ئىچىگە كىرسە، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىمىز قورقۇپ كېتىدۇ. بىز ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىپ بويسۇنماق، ھەر قانداق يارلىق قىلسا بىزنىڭ قوبۇل تۇتساق»، دەپ ئەلچى چىقاردى. ئاتىلىق غازى ماقۇل كۆرۈپ ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلدى.

داۋۇت خەلىپە ئالتۇن-كۈمۈش، ئېسىل چاي، چىنە-قاچا، تاۋار-دوردۇن قاتارلىق خاقانى چىندىن چىقىدىغان گۈزەل-نەپىس نەرسىلەر ۋە بارلىق خەزىنە-دەپنىلىرىنى تارتۇق قىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھى ئالىيلىرىغا چىقاردى. ئەمما ئۆزى بايان قىلىپ ئۆزى چىقىمىدى. ئىتائەت ۋە قۇللۇق كەمەرلىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. «ئەگەر سىياسەت تىغىدىن ئۆتكۈزۈمەن دېسە، جان ۋە مېلىم جانابى پادىشاھ ئۈچۈن پىدا بولسۇن ياكى كەمىنە كەمتەر، قېرى قۇللىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرسە. كەرەملىك پادىشاھ ئىختىيار ئۆز ئىلىكلىرىدە...»، دەپ ئەرز قىلدى. جانابى ئاتىلىق غازى ئۇنىڭ شۇنچىلىك قىلغىنىغا رازى بولۇپ ئامانلىق بەردى.

ئاتىلىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە يۈرۈش قىلغاندا، تۇرپاندىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭى شاۋيەنشەينى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. شاۋيەنشەي بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنىڭ بەدىلىگە ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا جانابى ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا ئۈرۈمچىنىڭ دايمىيەنلىكىنى مەرھەمەت قىلدى ھەم ئالتۇن كەمەر، مىلتىق، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. ئۈرۈمچىگە قۇتۇبى، سانجى، ماناس، داۋانچىڭ قاتارلىق ئالتە شەھەر قاراشلىق ئىكەن. شاۋيەنشەيگە ھەممىنى قوشۇپ بېرىپ رازى قىلدى. بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە دايمىيەنشەي كىمىنى لايىق كۆرسە شۇن يەنشەيلىككە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. يەنشەيلەر دايمىيەنشەينىڭ ئىتائىتىدە بولۇپ، بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ پەرمەنبەردارلىق قىلدى.

دايەنشەي: «مەن ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىنى بىلمەيمەن. جانابىلىرىنىڭ ھۇزۇرىدىكى مۇلازىم، ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن بىرىنى تىلەيمەن. ئۇ كىشى ماڭا قائىدە-قانۇنلارنى ئۆگىتىپ تەلىم بەرسە»، دەپ جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ، مىرزا بېشى زەينىلئابدۇددىن مەخدۇمنى سالام ئاغىسى قىلىپ تەيىنلەپ دا يەنشەينىڭ قېشىدا ئۈرۈمچىدە قالدۇردى. شۇ يىلى ئۈرۈمچىنىڭ سوغۇقى ئادەتتىن تاشقىرى ناھايىتى قاتتىق بولغانىدى. شۇ قىشتا نەنسەندىكى شى شىكۇڭ ھەر كۈنلۈكى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز ئادەملىرىدىن 100 تۆگە، 50 — 60 ھارۋىدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ ناھايىتى كۆپ خىزمەت قىلدى. ئىنىسىمۇ چېرىكلىرى بىلەن ئالاھىدە خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. مۇشۇ كۈنلەردە شى شىكۇڭ ئۆزىمۇ نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن كېلىپ ئاتىلىق غازىنى كۆپ خۇرسەن قىلدى. شۇڭا شى شىكۇڭغا كىمخاب تاشلىق نىمچا، جۇۋا قاتارلىق ئېسىل كىيىم-كېچەك، قىممەت باھا تۇماق، مىلتىق-ياراق، كەمەر، ئالتۇن جابدۇقلۇق ئارغىماق ئات قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى. ئىنىسىغىمۇ شۇ تەرىقىدە غايەت زور ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. قالغان چېرىكلەرگىمۇ سۈلەيسۈن، تۈلكە، كۆرپە قاتارلىق ئېسىل تېرىلەردىن قىلىنغان كىيىم-كېچەكلەرنى ئېھسان قىلىپ خۇشال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شى شىكۇڭنىڭ نەنسەنگە قايتىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. دايەنشەي ئۈرۈمچىدىن 12 مىڭ تاغار ئاشلىق ئەۋەتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋاللار بىلەن جانابىي ئاتىلىق غازى ئۈچ ئايدەك ۋاقىت ئىچىدە ئۈرۈمچى ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يۇرتلارنى ئۆزىگە قارىتىپ، ئىشلارنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن غالىب قوشۇنىنى باشلاپ قايتماقچى بولدى. ئۇلار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ باش باھاردا قاراشەھەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر نەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ، قاراشەھەر دەرياسىنىڭ لېۋىدە بىر شەھەر بىنا قىلدۇردى. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆزى باش بولۇپ خىش كۆتۈرۈپ، خاڭ سوقۇپ ئەمگەك قىلدى. بۇنى كۆرگەن ئەمىرلەشكەر، ئۆلىما، ياش-قېرى

ھەممە كىشى جىم تۇرالماي سېپىل سوقۇش قاتارلىق شەھەر قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ كەتتى. پات پۇرسەتتە شەھەر قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈپ تاماملىدى.

بۇ كۈنلەردە قالماقلارنىڭ خاقانى خوتۇنخان قاراشەھەرگە يېقىن قارا مودۇن دېگەن بىر جايدا ئولتۇرۇشلۇق ئىكەن. ئاتىلىق غازى بۇلارنىمۇ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ بويسۇندۇرۇش نىيىتى بىلەن خوتۇنخاننى تەكلىپ قىلىپ ئادەم چىقاردى. ئەلچىلەرنى كۆرۈپ خوتۇنخان ئۆزى قاراشەھەرگە كېلىشكە ئېھتىيات قىلىپ لاما، كەيگەن دېگەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا بىر نەچچە مەنەسپدارى بىلەن 500 قالماقنى ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى كەلگەن قالماقلارنى بىر نەچچە كۈن توختىتىپ چوڭ زىياپەت قىلدى. ھەر كۈنلۈكى رىشالە، ھالۋا، قەنت-شېكەر بىلەن تەييارلانغان نازۇنمەتلەر، قوي يېغىدا ئەتكەن پۈلۈ، شويلا-شورپا قاتارلىق ئالىي يېمەك-ئىچمەكلەر بىلەن مېھمان قىلدى. قالماقلار ئۈچۈن سېرىق لانكا، سېرىق دابالاردىن قالماقچە تون، كىيىم-كېچەك تىكتۈرۈپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ھەممىسىگە تون-سەرۋىپايلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت بەردى.

شۇ ئارىدا بىر مۇنچە يىگىتلەر بىلەن مۇھەممەت توقسابەنى ئەۋەتىپ خوتۇن خاقانىنى ئەكەلدۈرۈپ باشقا يول بىلەن كورلىغا ئاپىرىپ ئاخۇن چىغاننىڭ ھويلىسىغا چۈشۈرۈپ شۇ يەردە تۇتۇپ قالدى. خوتۇنخانغا تەمىناتلارنى بەلگىلەپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاشنى ھاجى مىرزىغا تاپشۇردى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن قالماقلار خوتۇنخاننى كورلىغا ئېلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئۆز يۇرتلىرىغا كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۈرۈمچىدىن خەت كېلىپ: «نەنەسەندىكى شى شىكۇڭ نۇرغۇن چىرىك بىلەن ئۈرۈمچىگە بېسىپ كېلىپ دايەنشەي بىلەن ئۇرۇشۇپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنى بۇلاپ-تالاپ يەنە ئۆز جايىغا قايتىپ كەتتى»، دېگەن يامان خەۋەر ئاتىلىق غازىنىڭ قۇلقىغا يەتتى. بۇ خەۋەردىن سەل كېيىن جانابىي زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم مىرزا بېشى 50 تەك تۇڭگان

بىلەن 30 تۆگە چاي، چىنە قاتارلىق تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلىپ پاتىھە ئوقۇدى.

مەزكۇر مىرزا بېشى زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم، دايەنشەي تەرىپىدىن شى شىكۇڭغا ئەلچى بولغان ۋە شى شىكۇڭ ئانچە ماقۇل تۇتمىغانىكەن. مىرزا بېشى زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم شى شىكۇڭنىڭ ئالدىدىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن: «ماڭا ئۈرۈمچىنىڭ ئابى-ھاۋاسى ياقمىدى، ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمەتلىرىگە تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغۇچى دۇئا-پاتىھە ئوقۇپ يانسام»، دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ سوۋغا-سالاملار بىلەن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ھېلىقى ۋەقەلەر يۈز بېرىپتۇ. ۋەقەدىن مىرزا بېشىنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابى ئاتىلىق غازى ئۈرۈمچىدە دايەنشەي بىلەن شى شىكۇڭنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى مىرزا بېشىغا مەلۇم قىلدى. تەڭرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن زەينىلئابدۇددىننى مۇھاپىزەت قىلىپ، بىر باھانە-سەۋەب بىلەن خەتەردىن ساقلاپ سالامەت قايتىپ كېلىشكە نېسىپ قىلغانلىقىغا شۈكۈرلەر بەجە كەلتۈردى. مىرزا بېشى زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم موللا، ئەخلاق-پەزىلەتلىك، شائىر، ئىش بىلەرمەن، بىر نەچچە خان-پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدا مىرزا بېشى بولۇپ كۆپ ئىززەت-ئابروي تاپقان، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىدىمۇ قەدىر-قىممىتى ئۈستۈن، كاتىبات ئىشلىرىدا لايىقەتلىك كىشى ئىدى. ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەقىل-پاراسىتى ۋە زېھنى-ئىدراكىنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن «دىۋان فۇزۇلى» نىڭ ئۇسلۇبىدا مەھجۇرى تەخەللۇسى بىلەن بىر توم شېئىرىي دىۋان يېزىپ چىققانىدى. دىۋاننىڭ مەزمۇنىغا نۇرغۇن پەندە-نەسەھەت، ھەقىقەت، مائارىپ ۋە مەرىپەتلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئەسەر ھەممە پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ يىغىلىش سورۇنلىرى ۋە مەرىكە-ئولتۇرۇشلىرىدا ئوقۇلاتتى. ئىشتىكۈچى ۋە كۆرگۈچىلەر ھەيرانلىق چىشلىرىدا تەئەججۇپ بارماقلىرىنى چىشلىشەتتى. مىرزا بېشى زەينىلئابدۇددىن مەخدۇمنىڭ پەزىلىتى ئۇنىڭ شېئىر، ۋەزىن، قاپىيىلىرىگە ئىنساپ كۆزى بىلەن نەزەر سالسا ئاندىن مەلۇم بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرا مەزكۇر دىۋاندىن بىر پارچىدۇر:

گەر نەسىپ ئولسا بۇ مەھجۇرە تەۋافى كەئبە،

باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشنى تەۋبە تەزەررۇئەيدەلىم .

جانابىي ئاتلىق غازى: «ئۈرۈمچى يۈز ئۇرۇپ ئىتائىتىمىزدىن چىقس، لەشكەر ئەۋەتىپ ئىككىنچى قېتىم ئىتائەت قىلدۇرۇپ بۇيرۇقىمىزغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ. داينىشەي ئۆلۈپ كەتسە يەنە بىر تۇڭگانى داينىشەي قىلىپ تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرسەك داينىشەي بولۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئەمما سىز مىرزا بېشىغا خەتەر يەتسە سىزدەك كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى» دەپ، مىرزا بېشىغا كۆپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئېھسانلارنى مەرھەمەت قىلدى.

جانابىي ئاتلىق غازى قاراشەھەر ۋە كورلىلاردا ئۈچ ئايدەك تۇرۇپ قالدى. ئاندىن چوڭ ھەشىمەتلەر بىلەن قوزغىلىپ ئەركان دۆلەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ يېڭىدىن بىنا قىلغان ئالىي ئوردىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئوردا پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا ئوخشىتىپ ياسالغانىدى. ئاتلىق غازى يېڭى ئوردىدىن رازى بولۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە قالغان ئۇستىلارغا نۇرغۇن ئىنئام ۋە مۇكاپاتلارنى بەردى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288- يىلى ياز پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى.

جانابى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكىمخان تۆرەم ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلبەگنى ياردەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى

جانابى ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سەلتەنەتلىك ئوردىدىكى پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ئاقسۇغا ئىككى مەزىل قالغاندا كورلىدىكى ھاجى مىرزىدىن: «بىر كېچىدە ياراق-ئەسلىھەلەر بىلەن قوراللانغان 2000دەك قالماق كورلىغا بېسىپ كىرىپ سوقۇشۇپ 200چە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنخاننى ئەپىچىپ كەتتى»، دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات كەلدى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى: ھاجى مىرزا قالماقلارنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ قېلىپ قالماقلار كېلىدىغان يول ۋە تاغ جىلغىلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئادەم ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ، 30 يول يىراقلىقتىكى «قالقىمان» دېگەن مەزىلگە چىقىپ ياتقانكەن. قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كېلىپ خوتۇنخاننى ئېلىپ كېتىپتۇ.

يەنە بىر ۋەقە، نەنسەندىكى شى شىكۇڭ لەشكەر تارتىپ ئۈرۈمچىگە بېرىپ دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا يەتكەنىدى. بۇ ۋەقەنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شىكۇڭنىڭ ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋەت بار ئىدى. شى شىكۇڭنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئاپىرىپ ئاتىلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىشىدىكى غەرىزى، سۇ يەنشەينى يوقىتىش ئىكەن. ئىش ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي ئاتىلىق غازى شاۋيەنشەينى ئۈرۈمچىگە دايەنشەي قىلغانلىقى ئۈچۈن شى شىكۇڭنىڭ ھەسەت ۋە دۈشمەنلىكى تېخىمۇ ئاشقانكەن. يەنە بىرى، جانابى ئاتىلىق غازى شى شىكۇڭدىن 10 مىڭ تاغار ئاشلىق ئېلىپ دايەنشەيگە مەرھەمەت قىلغانىدى. شى شىكۇڭ دايەنشەينى «ئاشلىقنى ھازىر بېرىسەن»، دەپ قىستىدى. دايەنشەي: «ھازىر پۇقرالارنىڭ

قولدا ئاشلىق يوق. خامان ئالغان بېرەي»، دېسەن ئۇنىماي ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جېدەل يۈز بەرگەنكەن.

بۇ چاغدا ئاتىلىق غازى كۇچادىكى نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە 1500 يىگىتى بىلەن، كورلىدىكى ھاجى مىرزىنى 500 يىگىتى بىلەن ئۈرۈمچىگە بېرىشقا پەرمان چۈشۈردى. كورلىغا شۇ يەرلىك تاشلان قازىبەگىنى ھاكىملىققا تەيىنلىدى. تۇرپاندىكى ھېكمىخان تۆرەمگىمۇ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن پەرمان قىلدى.

ھېكمىخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانچى، ھاجى مىرزا، مەھمۇدبەگ ئۆرگەنجى، ھەيدەر قۇل دادخاھ قاتارلىقلار 8000 ئادەم بىلەن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى.

ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلار دايەنشەي ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى تالىپ ئاخۇننى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىپ ئۇنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ تۇرغانىكەن، جانابىي ئاتىلىق غازىدىن تالىپ ئاخۇننىڭ نامىغا دايەنشەيلىك مەنسەپ ئۈچۈن يارلىق كەلگەنىدى. ھېكمىخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر بىلەن تۇڭگانلار كېڭەش - مەسلىھەت قىلىشىپ ئىتتىپاق بولۇپ شى شىكۇڭدىن ئىنتىقام ئېلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇنلارنى باشلاپ نەنسەندىكى خىتايلار ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. خىتايلار تەڭ كېلەلمەي، كىچىك نەنسەننى تاشلاپ چوڭ نەنسەنگە قېچىپ كەتتى. ھېكمىخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر نەنسەندە تۇرۇپ، بولغان ۋەقەنى جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازىدىن: «نەنسەندىكى خىتايلار قاچقان بولسا كارىڭلار بولمىسۇن. ئەمدى ئۈرۈمچىگە كېلىپ قىشنى شۇ يەردە چىقىرىڭلار»، دېگەن جاۋاب كەلدى.

بۇ كەچكۈز پەسلى ئىدى. پەرمانغا بىنائەن غالىب قوشۇن ئۈرۈمچىگە كەلسە، تۇڭگانلار تالىپ ئاخۇن دايەنشەينى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانى ئۆزلىرىگە باش قىلىۋاپتۇ. شۇڭا ھېكمىخان تۆرەم باشلىق غالىب قوشۇننى ئۈرۈمچىگە كىرگۈزمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ ئاخىر

تۇڭگانلار غالىب كەلدى. ئەھۋالنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىپ دەرھال مەلۇمات ماڭدۇردى. ئەمما قوشۇن ئىچىدىكى پەيزى يۈز بېشى، ئاسرانقۇل قىچاق ۋە تاغايى قەرشىقلار باتۇرلۇقتا رۇستەمى داستان ۋە سامى نەرىماندىن زىيادە قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئەگەر بۇ باتۇر پەلۋانلار بولمىغان بولسا، قوشۇن ئىچىدىكى چوڭ-كىچىك ھەممىسىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى.

مەلۇمات جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ئاقسۇدىكى ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمىرلەشكەر ۋە ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدىكى 7000 لەشكەرنى ھېكمىخان تۆرەم ۋە نار مۇھەممەد پەرۋانچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن دەرھال ئاتلىنىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ داۋۇت خەلىپە لاۋرىنجاننىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىنى قولغا كىرگۈزدى. داۋۇت خەلىپە بىر مۇنچە تۇڭگانلار بىلەن قېچىپ چىقىپ ماناسقا جېنىنى جايلىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئايدەك تۇرۇپ ئاندىن پايتەختى قەشقەرگە قايتتى.

شۇ ئەسنادا لاۋرىنجان خەلىپە ماناستىن نۇرغۇن چېرىكىنى باشلاپ كېلىپ ھېكمىخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانچى، يېڭىدىن كەلگەن ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە قوشۇننى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئىچىگە قامىۋالدى. ئۈرۈمچى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى تۇڭگانلارنىڭ لاۋرىنجان داۋۇت خەلىپىگە ئەقىدە-ئىخلاسلارنى ناھايىتى زىيادە ئىكەن. 16 مىڭ تۇڭگان جەم بولۇپ كېلىپ ئۈرۈمچى شەھىرىنى قورشاپ تۆت ئاي قامال قىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرىنى شەھەردىن تاشقىرى چىقارمىدى. ئەمما قامالدا قالغانلار تۈرلۈك ئىلاج ۋە تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بولۇۋاتقان ئەھۋاللاردىن ئاتىلىق غازىنى خەۋەردار قىلدى. ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ مېھرىبان پەرزەنتى، دىل رىشتىسى بېكقۇلبەگنى باش قىلىپ مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، ئېلىبەگ

پانسات، مۇھەممەد سىيىت پانسات، نورۇز پانسات، خالمان پانساتلارنى قوشۇپ 5000 يىگىتنى، تۆرە قۇل ۋە مۇھەممەد رېھىم پالۋانلارنى بېاش قىلىپ 2000 سەرۋازنى، ئۆمەرخان ئىشانغا تۆت چوڭ توپنى بېرىپ ھەممىسىنى قوشۇپ ئۈرۈمچىگە ماڭدۇردى.

بېكقۇلىبەگ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە لەشكەركەشلىك تەرتىپىنى جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ قانۇن-قائىدىلىرى بويىچە تەييارلاپ سەپ-سەپ بولۇپ داغدۇغا بىلەن توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇننىڭ ھاكىمى جاھان داداھاھ سوۋغا-سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قونالغۇلارنى تەييارلاپ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خىزمىتىنى قىلدى. جانابىي بېكقۇلىبەگ بەش كۈن ئارام ئېلىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ، ئاندىن ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلاندى.

داۋانچىڭلىقلارمۇ ئاتىلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ داۋۇت خەلىپە لاۋرىنجاغا ئىتائەت قىلغانىكەن. داۋانچىڭنى ئالماي تۇرۇپ ئۈرۈمچىگە بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نائىلاج داۋانچىڭنى قولغا ئېلىش جېڭىنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قىرىق كۈن ئۆتكەندە غەلىبە شامىلى نامايان بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېكقۇلىبەگنىڭ قولىغا كەلدى. تۇڭگانلاردىن 1500دىن كۆپرەك ئادەم يوقىتىلدى. يىگىتلەردىن 200چىسى ئۆلدى، بىر نەچچىسى يارىدار بولدى.

داۋانچىڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇلار ھېكىمخان تۆرەم ۋە نارمۇھەممەد پەرۋانچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ ئۈرۈمچىگە يېتىپ باردى. بېكقۇلىبەگ شەھەرنىڭ تېشىدىن ھېكىمخان تۆرەم ۋە پەرۋانچىلار شەھەرنىڭ ئىچىدىن ھەرىكەت قىلدى. قاتتىق جەڭ ۋە سوقۇشلار بولدى. ئاخىر ياقۇببەگ قوشۇنى غالىب كېلىپ تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1289- يىلى ئىدى. 15 مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان ھالاك بولدى. 1000دەك يىگىت چىقىم بولدى. 400چىسى يارىدار بولدى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبە خەۋىرىنى «پەتھنامە» قىلىپ ياقۇببەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتتى. جانابىي ئاتىلىق غازى

ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ھەممىسىگە تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا، ئات-ياراق ئىنئام قىلدى.

قوشۇن ئۈرۈمچىدە قامىلىپ تۇرغان كۈنلەردە يىگىتلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ناچار بولۇپ كۆپ قىيىنچىلىقلارنى تارتتى. قىممەتچىلىكىمۇ چىكىگە يەتتى. بىر جىڭ ناننى بىر سەر كۈمۈشكە ئالدى. ھەتتا ئۇنىڭغىمۇ تېپىلمىدى. ئاتلارغا تامنىڭ سۇۋاقلارنى سويۇپ، سۇدا يۇيۇپ سامىنىنى ئايرىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىلاج بولماي ئاتلار ئۆلدى.

ئۈرۈمچى قولغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، بېكقۇلبەگ ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆز ۋەتىنى تۇرپانغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى.

بېكقۇلبەگ قالغان ئەمىر لەشكەر، پانساتلار بىلەن ئىككى ئاي ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كوماتىغا ئاتلاندى. كوماتىدا جەڭ ۋە ئۇرۇشلار بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خالىباي پانساتقا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. تۇڭگانلار ئاقىۋەت تەڭ كېلەلمەي تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن چىقىپ ئەمىر-پەرمانلارغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. بېكقۇلبەگ قوبۇل كۆرۈپ يۇرتلىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قايتتى.

بۇ كۈنلەردە جانابىي ئاتىلىق غازى قەشقەردىن مەرغىلانلىق يەھيا يۈز بېشىنى مۇلايىم، شېرىن سۇخەن، قەنت-ناۋاتتەك تاتلىق گەپلەر بىلەن يېزىلغان خەت ۋە سوۋغاتلار بىلەن ئەلچى قىلىپ ماناستىكى داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. يەھيا يۈز بېشى داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەلچىلىك رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما لاۋ رىنجا ئەنجانلىقلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن، ئەلچىسىنىمۇ كۆرمەيمەن، دەپ غەزەپ ئاچچىقى ۋە جاھىللىقىدىن يەھيا يۈز بېشىنى دارغا ئاستى. بىللە بارغان ئادىمىنى يوقاتتى. ئاتىلىق غازى داۋۇت خەلىپىنىڭ بۇ خىل قىلمىشلىرىنى ئاڭلاپ، غەزىپى ئۆرلەپ ئالابەگ پانسات، ھىسامىددىن پانسات، ئاخۇن پانسات، باقى پانساتلارنى باش قىلىپ 2000 لەشكەرنى ماناسقا

ماڭدۇردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ بېكقۇلبەگكە ئۇچرىشىپ ئۇلار بىرلىكتە ئاتلىنىپ ماناسقا يېتىپ بېرىپ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى ۋە جەڭلەر بولدى. ئۇلار بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ، نەچچە قېتىم غالىب بولۇپ ئۇرۇشتى. ئاقسۆڭەكتە ماناسمۇ ئېلىندى. شۇ كۈنى داۋۇت خەلىپە زەھەر يەپ ئۆز جېنىنى ئۆزى ئەزرائىلغا تاپشۇردى. پۈتۈن مال-مۈلكىنى غالىب قوشۇن تاپشۇرۇۋالدى. بۇ ئۇرۇشتا 300دىن كۆپرەك يىگىت ئۆلدى. 2000دىن ئارتۇق تۇڭگان يوقىتىلدى.

تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرى ئىككىنچى قېتىم ياقۇببەگ ئاتلىق غازغا تەۋە بولدى. ئۈرۈمچىگە تەۋە ئالتە شەھەردىكى پۈتۈن تۇڭگانلارنى چوڭ-كىچىك، باي-كەمبەغەل دەپ ئايرىماي ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، بايلىرىغا 1000 سەردىن كۈمۈش، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكلىرىگە 800 سەر، ئەڭ كەمبەغەللىگە 10 سەردىن كۈمۈش سېلىق سېلىپ زورلۇق بىلەن يىغىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە تۇڭگانلار ئاجىز ۋە خارابلىققا يۈز تۇتتى.

بېكقۇلبەگ كەنجى ئاخۇن دېگەن بىر سالا تۇڭگاننى ھەممە تۇڭگانلارغا دايەنشەي قىلىپ، ئۈرۈمچى ئالتە شەھەر تۇڭگانلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ ھەممە غالىب قوشۇنلار بىلەن تۇرپانغا قايتتى. تۇرپاندىكى مازار-ماشايخ، شېھىتلەرگە قۇرئان شېرىپىنى خەتمە قىلدۇرۇپ، ئاجىز-بىچارە، كەمبەغەللىرىگە نەزىر-چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ دۇئاسىنى ئالدى.

كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بىپەرۋالىق قىلىپ قالماقلارنىڭ خانى خوتۇنخاننى قولدىن چىقىرىپ قويدى ۋە بىر نەچچە ئادەملەر زايە بولدى. بۇ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ كورلىنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ئۈچ يىل توختىتىپ قويدى. كورلىغا نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. ياقۇببەگ نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى كونا سپاھ دەپ قاراپ ئىلگىرى ھېكىمخان تۆرەم ئىككىسىنى ئۈرۈمچىگە بۇيرۇغان

نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى ئەمىر-لەشكەر دەرىجىسىدە قىلىپ، مۇھىم ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ھېكمەت تۆرەنى نارمۇھەممەد پەرۋانچىنىڭ ئەمىرىگە بويسۇنۇشنى بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۈرۈمچىگە بارغاندىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانچى دايمەننىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن بىر مۇنچە نەقدىنە ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى مەخپىي ئېلىپ جاناىي ئاتىلىق غازىغا، «تالىپ ئاخۇنى ئۈرۈمچىگە دايمەننى قىلىپ بېرىلسە، تۇڭگانلار تالىپ ئاخۇنىنى خالايدىكەن»، دەپ ئەرز بەرگەنلىكتىن تالىپ ئاخۇنى دايمەننى قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ئەمما تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرى تالىپ ئاخۇنغا ئىتائەت قىلىشنى نومۇس بىلىپ ئىككىنچى قېتىم داۋۇت خەلىپىنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ ئاتىلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقاندىن. شۇ شىكۈڭنىڭمۇ سۇيەنشىگە قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋىتى بولغانلىقتىن ئاتىلىق غازى تۇرپاندا سۇيەنشى بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چاغدا تۇرپانغا بېرىپ ئاتىلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

چوڭ-كىچىك پۈتۈن تۇڭگانلارنىڭ داۋۇت خەلىپە لاۋرىنجاغا بولغان ئەقىدە-ئىخلاسلارنى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. نارمۇھەممەد پەرۋانچى داۋۇت خەلىپىنى تۇڭگانلارغا چوڭ قىلىپ بېرىلسە، دەپ ئەرز قىلغان بولسا، ئاتىلىق غازى يارلىق چۈشۈرۈپ داۋۇت خەلىپە تۇڭگانلارغا باشلىق بولغان بولسا، بۇ جېدەل-ماجرالارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى. يىگىت ۋە تۇڭگانلارنىڭ خۇنلىرىمۇ تۆكۈلمەس ئىدى. جاناىي ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى بىلىپ، نارمۇھەممەد پەرۋانچىغا كايىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ سوغۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ مۇزلىتىپ ئۆلتۈردى. كۇچاغا ئامىلخان تۆرەنى ھاكىم قىلدى. ئۈرۈمچى ۋە ماناسلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئاسرانقۇلنى پانسات قىلدى. تاغايى قەرشىقنى ياساۋۇللارغا يۈز بېشى قىلدى. پەيزى يۈز بېشى ئۆزىنىڭ پانساتى مەھمۇد ئۆرگەنچىگە گەدەنكەشلىك قىلغاندىن، شۇنىڭ ئۈچۈن كايىپ مۇز داۋانغا كەلگەندە ئەمىلىدىن بوشاتتى، پەيزى يۈز بېشى مۇز داۋاندىن قاچقاندىن، تۆتتۈرۈپ كېلىپ گۇناھلىرىنى گەدىنىدە قويۇپ شۇ يەردىلا يوقاتتى.

ئۈرۈمچىنى كەنجى ئاخۇنغا تاپشۇردى. يۈسۈپ ئاخۇن تۇڭگاننى يىگىتلەرگە ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۈرۈمچى كونا شەھەرگە تۇردى قۇلى داداخانى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تۆت پانسات بىلەن 1000 يىگىتنى قويدى. تۆت پانسات ھەر يىلى نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇردى. تۇڭگانلار تىنچ ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆز ھۈنەر-كەسىپلىرىگە مەشغۇل بولدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيەنىڭ 1290-يىلى ئىدى.

جانابىي بېكقۇلبەگ غەلبە بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. تۇڭگانلاردىن ئولجا ۋە ئالۋانغا ئالغان يامبۇ، كۈمۈش، چىنە، چاي قاتارلىق ئېسىل ماللارنى بىر تىزىملاپ دۆلەتلىك خەزىنىگە تاپشۇرۇپ بەردى. تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرىدە بولغان ۋەقەلەرنى ياقۇببەگكە تەپسىلىي مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى خۇرسەن بولۇپ ماختاپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى. بېكقۇلبەگنى پۈتۈن غالىب قوشۇننىڭ ئۈستىگە ئەمىرلەشكەر، ئەمىرلىۋەمرا قىلدى. قالغان ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋازلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملار قىلىپ ھەممىنى خۇرسەن ۋە رازى قىلدى. بۇنىڭ شۈكرانىسىگە چوڭ توي قىلىپ ئۆلما، سەيد ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋاز، پۈتۈن ئاھالە، پۇقرا، بارلىق غېرىب-غۇرۋالارغا تون-سەرۋاپاي، تىللارنى بېرىپ، تۇل خوتۇن-يېتىم ئوغۇللارغا نەزىر-چىراق، سەدىقلىرىنى بېرىپ بىر نەچچە قارىيلار خەتمە-قۇرئان قىلىپ، بۇلارنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلىدى.

ئاتىلىق غازى دەسلەپ تۇرپان، ئۈرۈمچىلەرنى ئېلىپ ياندى. ئىككىنچى قېتىم بېكقۇلبەگ بېرىپ يېڭىباشتىن بويسۇندۇردى. بۇ ئارىدا تولۇق ئۈچ يىل ۋاقىت ئۆتتى. نۇرغۇن خەزىنە-دەپنە بايلىقلارغا زىيان بولدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ باج-خىراجىلىرى يەتمىدى. بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق كاتتا ئارغىماق ئاتلار ھالاك بولدى. قىممەتچىلىك بولۇپ كېتىپ يىگىت-سەرۋازلار ئات گۆشىنى يېگەنلىكتىن، قورساق ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ، ئىچى سۈرۈش سەۋەبى بىلەن بىر مۇنچىسى ئۆلدى. تۇڭگانلاردىن قەھرىمانلارنىڭ تىغى،

پادىشاھنىڭ سىياسىتى، بەلكى قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىرادە-تەقدىرى بىلەن 200 مىڭدىن كۆپرەكى پالاكەت دەرياسىغا غەرق بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاۋات قىلدى.

ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ-كىچىك، ئوغۇل-قىز نارەسىدە بالىلارنىڭمۇ ھېسابى يوق. خىتاي، قالماق ۋە تۇڭگانلارنىڭ بالىلىرىنى سودىگەرلەر ئولجا تەرىقىسىدە ئەسىر ئالدى. بەزىلىرىنى ئاتا-ئانىلىرى ئازغىنا ئاش-ئوزۇق، نان-توقاچقا ساتتى. بەزىلىرىنى قورسىقىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن كىشىلەرگە بىكارغا بەردى. مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ قىزلىرىنىڭ چوڭ قىلىپ ئۆز ئەمرىگە ئالدى ياكى بىرگە نىكاھ قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆي-ئوچاقلىق، بالا-پەرزەنتلىك بولدى. بۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ مۇسۇلمانلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. بۇ بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ خەت-ساۋادىنى چىقىرىپ موللا قىلدى. بەزىلىرىنى ھۈنەرگە بېرىپ كەسىپدار قىلدى. بەزىلىرى مۇرەتتەپ قارى بولۇپ كامالەتكە يەتتى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئالتە شەھەردىكى ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە يېڭى مۇسۇلمان بولغان خىتاي، قالماق، تۇڭگانلارنىڭ بالىلىرىدىن تۆت-بەشى، ئاز دېگەندە بىر-ئىككىسى بار ئىدى. بۇ ئالتە شەھەردىن ئېشىپ-تېشىپ پەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا، تۈركىستان، بەدەخشان، ھەتتا رۇم، ھىندىستانلارغىچە ئەپكەتكەندى. ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە-يوسۇنلىرىدا چىڭ ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، بارغان جايلىرىدا يەر-سۇ، جاي-مۈلۈك ئېلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدى.

ئۇلۇغ مېھرىبان تەڭرىم: ئۆز قۇدرىتىڭ ۋە رەھمىتىڭ بىلەن شۇ يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ۋە «لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ» دېگەن كەلىمە شېرىپىنى تىلىغا جارى قىلغان ھەممە بەندىلىرىڭنىڭ چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلغىن. «چىن ئىخلاسى بىلەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ دېگەن كىشى جەننەتكە كىرىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ

مەزمۇنى بويىچە قىيامەت كۈنى سوئال-سوراقسىز جامالىغا مۇشەررەپ قىلىپ، يۈزىمىزگە جەننەتنىڭ ئىشكىنى ئېچىۋەتسەڭ، سېنىڭ دەرگاھىڭدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن كەرەملىك سېخىسەن. بەندىلىرىڭگە مېھرىبان ۋە شەپقەتلىكسەن.

11

بەدۈلەت ياقۇببەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288- يىلى (چاشقان يىلى) ياز پەسلىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇببەگ ئۈرۈمچى ۋە تۇرپاننىڭ جەڭلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ھەيۋەت سۆلەت بىلەن قايتىپ ئاقسۇ شەھىرىگە كەلدى ۋە موللا جىيان مىرزا بېشىنى گۇناھكار قىلىپ ئاقسۇدىن يۆتكىۋېتىپ، ئورنىغا كۇچالىق ئابدۇراھمان دادخاننى قويۇپ، مۇھەممەد مۇسا توقسابەنى سالام ئاغىسى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1289- يىلى (كالا يىلى) باش باھار پەسلى پەرزەنتى بېكقۇلبەگنى ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىپ ئىككىنچى قېتىم ئۈرۈمچىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. بېكقۇلبەگ ئۈرۈمچى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزۈپ 14 ئاي بولغاندا، يەنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290- يىلى ياز پەسلىدە يېنىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشكەندى. 1291- يىلى بىر يىل يۇرت ئىچى تىنچ، خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتتى، ئەمما تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292- يىلى قۇمۇل، لەنجۇ تەرەپلەردىن داخۇ، شياۋخۇ ئىسىملىك ئىككى تۇڭگان (بۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىندى) 30 مىڭدىن كۆپرەك ئاتارمەن-چاپارمەن تۇڭگانلارنى باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ مەقسىتى ياقۇببەگ

ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلساق ۋە ھەممىمىز ئىتتىپاقلىشىپ بېيجىڭ خىتايلىرىغا تاقابىل تۇرساق، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئەسلىدە بۇ داخۇ، شياۋخۇ دېگەن تۇڭگانلار بېيجىڭ تەرەپتىن چىققان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بۇ تەرەپكە كەلگەنىدى. ھېكمىخان تۆرەم نۇرغۇن تۇڭگانلارنىڭ تۇرپان تەۋەسىگە كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئالدىغا نۇرغۇن قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنى تۇرپانغا كىرگۈزۈمىدى ۋە تۇرپاننىڭ سىرتىدىنلا ماناس، ئۈرۈمچى تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۇلارغا شۇ ئەتراپتا تېرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئالغۇدەك كەڭرى زېمىن-يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارمۇ دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈشنىڭ تەرەدۇتىغا كىرىشتى. بۇ تۇڭگانلار قۇمۇلنىڭ شەھەر-سەھراىرىدىكى ئاھالىنى بۇلاپ-تالاپ، ئۇلارنى ئەر-ئايال، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ھېكمىخان تۆرەم بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۇلارغا رەھىم-شەپقەتلىرى تۇتۇپ، بۇلار جايلاشقان سەھرالارغا ئاش-ئوزۇق چىقىرىپ بەردى. بۇنىڭدىن بۇرۇن يەنى تۇرپاننى ئاتىلىق غازى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئۈرۈمچىدىكى دايەنشەي، سۈيەنشەي دېگەن تۇڭگانلارمۇ قۇمۇلغا 30 مىڭ تۇڭگان بىلەن بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتىنى تالان-تاراج قىلىپ بىر مۇنچە قۇمۇل خەلقىنى ۋاڭىنىڭ ئاغىچىسى بىلەن قوشۇپ ئېلىپ كەلگەنىدى.

جانابى ئاتىلىق غازى بۇرۇن لوندونغا — پەرەڭ مەلىكىسىگە دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىش مەقسىتىدە نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئابدۇسەمەت ئىشكىئاغىنى ئەۋەتكەنىكەن. بۇ سوۋغا-سالاملار پەرەڭ مەلىكىسىگە بەكمۇ يارىغانلىقتىن، ياقۇپبەگكە 20 مىڭ پىستانلىق مىلتىق سوۋغات قىلغانىكەن. بۇ مىلتىقلارنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ يىگىت-سەرۋازلىرىغا تارقىتىپ بەرگەنىدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئەھرارخان تۆرەم ۋە مۇھەممەدجان بايلارنى نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر ۋە كۆپلىگەن تىللا-تەڭگىلەر بىلەن مىلتىق ئېلىپ

كېلىش ئۈچۈن يەنە ئەۋەتكەندى. 40 مىڭ دوملە ۋە كالتوس مىلتىق، 100 ئاتتا ھەر شىرەسى 100 جىڭدىن كېلىدىغان 200 شىرە ئېسىل چاي ئەكىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزگەندى. ئاتلىق غازى بۇ 200 شىرە چاينىڭ شىرەلىرىنى ياردۇرۇپ ئوردىنىڭ سەھنىسىگە خامان قىلىپ تۆكتۈرۈۋىدى، يوغان بىر دۆۋە بولدى. بۇ چايلارنى ئەمىرلەشكەر، پانىسات، يىگىت-سەرۋازلار، چوڭ-كىچىك ئەمىر-ئەمەلدار، ھەتتا بالىلارغىچە دەرىجىسىگە قاراپ ئون لېگەن، بەش لېگەندىن، ئەقەللىي ئەڭ تۆۋەنلىرىگە بىر لېگەندىن ئىنئام قىلدى. مۇلازىملار ھېچقايسىسى بۇ ئىنئامدىن قۇرۇق قالمىدى. بۇ چاي شۇنداق پۇراقلىق چاي ئىكەنكى، ئوردا ئىچى، بەلكى شەھەر ئىچىنى مۇشكى-ئەنبەدەك خۇشبوۋى قىلىۋەتتى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتلىق غازىنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىش ئارزۇسى پەيدا بولغانىدى. ئۇشتۇمتۇت پەرغانە ۋىلايىتىدىكى قىپچاق ئاپتەبەچىدىن «قورال-ياراق، توپ-زەمبىرەك بىلەن 2000 تۇڭگان ئەۋەتسىڭىز، ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلاردىن تارتىۋالسام» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ ئەلچى كەلدى. ئەسلىدە بۇ ئاپتەبەچى ئۆز ئەتراپىغا بىر مۇنچە قىپچاقلارنى يىغىپ روسىيىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، چەت-ياقىلاردا كۈن ئۆتكۈزۈپ يۈرگەندى. ئاتلىق غازىغا تەڭرىدىن تۇيۇقسىز بىشارەت بولغاندەك ئاپتەبەچىگە: «ماڭا ئۈرۈمچى تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولدى. شۇڭا ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ تەييارلانغانىدىم. خۇدا خالىسا پات-يېقىندا قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ سىزگە ئۆزۈم ياردەم بېرىي. 2000 ئادەم بىلەن روسىيىدەك بۇ چوڭ يۈكنى كۆتۈرگىلى بولمايدۇ»، دېگەن تاتلىق گەپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ ئەلچىلىرىنى يولغا سالدى.

جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتەبەچىنىڭ نۇرى زاۋالغا، بەخت-دۆلەتلىرى راۋاجلىقتىن چۈشكۈنلۈككە يۈز كەلتۈرگەندى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292- يىلى كۈز پەسلىدە يېڭىسارغا كەلدى. يولغا چىقىدىغان چاغدا: «خاقانى چىن تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىك قۇمۇلغا كەپتۇ»، دېگەن خەۋەرمۇ

كەلگەندى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھلار باشلىق بىر نەچچە سادىق، ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر: «جانابى ئالىي پايتەختىدىن قوزغالمىسا، ھەر قانداق خىزمەت بولسا بىز كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان بەرسە، بېرىپ بىجاندىل ئادا قىلىپ كەلسەك»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاتلىق غازى: «سىلەر قەشقەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي»، دەپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۆمەر قۇل دادخاھ ۋە جامەدار دادخاھلار «بىز بارماي ھېچقانداق شەھەر ئېلىنغىنى يوق»، دېگەنلىكى. مۇشۇ ۋەجىدىن بۇلارنى قەشقەردە بېكقۇلبەگنىڭ قېشىدا قويۇپ، ئۆزى ئاتلىنىپ ماڭغانىدى. ئۇ يېڭىساردىن يولغا چىقىپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. يەكەننىڭ قازى رەئىسى موللا نىئمان ئاخۇن ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ئارتۇق ئوشۇقچە ئىشلارنى قىلغانلىقى. خۇسۇسەن ئالىي ئوردا تەقلىدىدە قىلىپ بىر كاتتا ھويلا-ئىمارەت ياساتقانلىقى. بۇ ئىش ئاتلىق غازىنىڭ سەمى-قۇلىقىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن بىر كېچىدە ئۆزى مەخپىي بېرىپ ئەينى ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن قازى رەئىسنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ نەزەرىدە قىلدى ۋە مال-مۈلكىنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇۋالدى. 200 سەرۋازغا مەزكۇر ئىمارەتنى چىقىپ-بۇزۇپ، ئورنىغا تەرەتخانا سېلىشقا پەرمان بەردى. سەرۋازلار بۇ ئىمارەتنى 15 كۈندە ئاران-ئاران بۇزۇپ بولدى.

جانابى ئاتلىق غازى يەكەندە 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقىپ ناھايىتى داغدۇغا ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ باردى. بۇ دەل كۈز پەسلى ئىدى. ئۇ بۇ يىلقى قىشنى ئاقسۇدا چىقاردى. ئەمما ئۈرۈمچى تەرەپكە ئارقا-ئارقىدىن لەشكەر ماڭدۇردى.

خوتەندىن نىياز ھېكەمبەگ 90 تارتۇق ئېلىپ سالامغا كەلگەندى. ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي توختىتىپ قويدى. قىش ئۇزۇپ باھار كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيەنىڭ 1293-يىلى باھار پەسلى ئىدى.

ياقۇپبېگ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسەت ۋە نىشان تەرىپىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. نىياز ھېكمىبەگنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ھەيدە قۇل داداخاھ، كېرىمباي مىرزا پانسات، شاغاۋۇل داداخانىنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، ئابدۇراھمان داداخانىنىڭ ئوغلى ھاپىزبېگ پانسات باشلىق 10 مىڭ يىگىت، 3000 سەرۋاز ۋە توپ-زەمبىرەك قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى ئېلىپ ھەيۋەت ۋە داغدۇغىلار بىلەن ئارغىماقلىرىغا مىنىشىپ ئاستا-ئاستا كۇچاغا يېتىپ باردى. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن ئۇ يەردىن كورلىغا باردى. شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭى كەنجى ئاخۇندىن: «خاقانى چىن تەرىپىدىن بىر مۇنچە خىتايلار چىقىپ گۇچۇڭغا كەلدى»، دېگەن مەلۇمات يېتىپ كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇ مەلۇماتنى كۆرگەندىن كېيىن راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تاغاي ياساۋۇلنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. تاغاي ياساۋۇل ئۈرۈمچىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «بىر مۇنچە پاراكەندە، تېرىندى خىتايلارنىڭ گۇچۇڭغا كەلگەنلىكى راست ئىكەن»، دەپ خەۋەر ئەكەلدى. ئۇنىڭغىچە ئاتىلىق غازى كورلىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، قاراشەھەردىن ئۆتۈپ ئۇششاقتالنى چۈشكۈن قىلىپ ئورۇنلاشقاندى. تاغاي ياساۋۇل: «پاراكەندە تېرىندى خىتايلار ئىكەن»، دەپ مەلۇمات بەرگەنلىكتىن ئۇششاقتالدىن چىقىپ ئۇدۇل توقسۇنغا بېرىپ چىدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

ئاتىلىق غازى كورلىدىكى چېغدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەققۇلبېگكە: «پالانى-پالانى پانساتلارنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىڭ»، دەپ يارلىق ئەۋەتكەندى. ھەققۇلبېگ يارلىق بويىچە مۇھەممەدكېرىم داداخاھ، ۋاللابېگ، بانۇر پانسات، ئالىمباي پانسات باشلىق 7000 يىگىت، 3000 سەرۋاز، جەمئىي 10 مىڭ لەشكەر بىلەن توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. ئاڭغىچە ئاتىلىق غازى توقسۇندا بىر شەھەر بىنا قىلدۇرغاندى. ھەققۇلبېگنى يىگىت-سەرۋازلىرى بىلەن شۇ شەھەرگە چۈشۈردى. بۇ يازنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ئىدى.

ياقۇپبېگ تۇڭگان ما دالويغا ئەزىمقۇل پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى قوشۇپ، 1500 تۇڭگان لەشكىرى بىلەن ئۈرۈمچى كوماتىدا ئەۋەتتى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە بارغاندىن كېيىن ئەزىمقۇل پانسات يىگىتلىرى بىلەن كوماتىدا باردى. قالغان پانساتلار ئۈرۈمچىدە تۇردىقۇل داداخانىنىڭ قېشىدا قالدى. مۇشۇ ئەھۋالدا گۇچۇڭ تەرەپتىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكىلىرى كېلىپ، ئەزىمقۇل پانسات بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى شەھەرگە قامىۋالدى. ئەزىمقۇل پانسات بىر نەچچە كۈن قورشىۋادا قالدى. ئاخىر خىتاي چېرىكىلىرى غەلبە قىلىپ كوماتىنى ئالدى. ئەزىمقۇل پانسات بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. يىگىتلىرىنىڭ تولىسى زايە بولدى. يارىدار بولغان يىگىتلەر ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلسا، ياقۇپبېگ بۇلارغا قىلچە ئەھمىيەت بەرمىدى. ما دالويە تۇڭگان لەشكىرىلىرىنى ئېلىپ ئەزىمقۇل پانساتقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغانىدى. چىداۋانغا بارغاندا خىتاي چېرىكىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىر خىتايلارنى ئارقىسىغا چېكىندۈردى. مۇشۇ چاغدا ياقۇپبېگدىن: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار، مادالويە يېنىپ كەلسۇن»، دېگەن پەرمان يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبېگ مادالويەنى ئەكەلدۈرۈپ: «تۇڭگانلاردىن 5000 يىگىت تەييارلاپ تۇرۇڭ. ۋاقتى كەلگەندە پەرمان ئەۋەتمەن. شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلغىسىز»، دەپ 100 چە تۇڭگان يىگىتى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىۋەتتى. نىياز مۇھەممەد توقسابە ۋە ھەيدەر قۇل داداخانى ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىڭغا بېرىپ شەھەر بىنا قىلدۇرۇشقا ئەۋەتىۋەتتى. تېز پۇرسەتتە شەھەر بىناسى پۈتۈپ ھەممە قوشۇنلار كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ۋاقىتتا داخۇ، شىياۋخۇ دېگەن تۇڭگانلار ئۈرۈمچى ۋە ماناس تەرەپتىن كېلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلدى. ئاتىلىق غازى بۇ تۇڭگانلارغا بىر نەچچە كۈن زىياپەتلەر قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۋپاي، تەڭگە-تىللا ئىنئام قىلىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ، كۆڭۈللىرىنى ئۆزىگە رام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئۈرۈمچى تەرەپكە ياندۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلارغا: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار!» دەپ پەرمان قىلىپ قايتا-قايتا تەكىتلىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ

لەشكەرلىرى ئۇرۇشماي جىم تۇرسىمۇ خىتاي چېرىكلىرى ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەر ئۆز جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئائىلاچ ئۇرۇشۇپ ئۆزىنى قوغدىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاتىلىق غازى: «نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشسەن؟» دەپ كايىپ خاپا بولدى. مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئاتىلىق غازىنىڭ خاقانى چىن بىلەن يارىشىپ، سۈلھ قىلىپ ئەھدە-توختام تۈزسەم، دېگەن مەقسىتى بار ئىدى. بۇ قېتىم خىتايلارنىڭ بىر مۇنچە چوڭ مەنەسپدارلىرى قولغا چۈشكەنىدى. ئۇلارغا دەخلى-تەرۇز قىلماي ھەممىسىنى ئاقسۇ، كۇچا، باينىڭ ھاكىملىرىغا ئەۋەتىپ بىر نەچچە زامان ئوبدان ئاسراپ باقتى. كېيىن «بۇيرۇق كەلدى»، دەپ ئۇلارنى يوقاتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىنئام خوجا ئىشاننى ئەۋەتتى. ئىنئام خوجا ئىشان: «خىتايلار ھەددى-ھېسابسىز كۆپ ئىكەن. ئەلەم-بايراقلىرىنىڭ نۇرغۇنلىقىدىن بېشى بىلەن ئايىغى زادى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار خاقانى چىننىڭ پەرمانى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن»، دەپ مەلۇمات ئەكەلدى.

ھېكىمخان تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىش بەگ ۋە سىدىق بەگ، يۈسۈپ بەگلەر باشلىق ئالتە شەھەرلىك يىگىتلەرنىڭ بىر نەچچىسى خىتايلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپانلىق بەگلەردىن ئابدۇقارەبەگ، مۇقبۇلبەگ، شەھباز بەگ قاتارلىق يۈز بېشىلار خىتايلارغا مەخپىي خەت ئەۋەتكەنىكەن، قولغا چۈشۈپ قالدى. گۇمانلىق بولۇپ قالغان بۇ بەگلەرنى ۋە يەنە خىتايلار تەرىپىگە مايىل بىر مۇنچە ئادەملەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى: «مۇبادا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلبە قىلسام ناھايىتى ياخشى ئىش بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولماي ئىش ئەكسىچە بولۇپ مەغلۇپ بولسام، ئۇنداق كۈنلەردىن تەڭرىم ئۆزى ساقلىسۇن، نەگىمۇ يېتىپ بارغىلى بولار؟ بۇ يوللار ساپ چۆل تۇرسا، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا

زامان بولۇشۇم مۇمكىن...»، دەپ توقسۇندىن كورلىغا يېنىپ كەتتى. بۇ كەچكۈز پەسلى بولۇپ، بۇ قېتىم توقسۇندا تۆت ئايدەك تۇرغانىدى.

ئەسلىدە كورلىدىن قوزغالماي تۇرمىدى. ئۇنىڭ قىلغان تەدبىرلىرى تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ئۆز ئايىغى بىلەن خەتەرلىك جايغا باردى. ئۇ ئەقىل-ئىدراك، پەم-پاراسەتتە شۇ قەدەر دانا ئىدىكى، بۇنداق خۇسۇسىيەت ھېچقانداق پادىشاھلارغا نېسىپ بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ بۇ يەتتە شەھەر، موغۇلىستان يۇرتلىرىغا 14 يىل پادىشاھلىق قىلدى. ھەممە ئىشنى ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن قىلدى. ياكى بىر دىيانەتلىك ۋەزىر ساقلىمىدى، ياقۇببەگ بىرەر كىشى ساداقەت بىلەن بىرەر مەسلىھەتنى ئۇنىڭ سەمىگە سالالمىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھاكىمىيىتىدە بۇنداق ئىشلار ئەسلا بولمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، دۆلەت-بەخت يۈز كەلتۈرگەندە ھەممە ئىش ئۆز-ئۆزىدىن تەييار بولىدىكەن. دۆلەت يانغاندا ئەبۇزەر جەمھۇر دەك دانا ۋەزىر ۋە تەدبىرلىك كىشى بولغان بىلەنمۇ بالا-قازا ئۆز ئىشنى ئۆز خاھىشى بويىچە قىلىۋېرىدىكەن.

جانابىي ئاتىلىق غازى پەرزەنتى ھەققۇلبەگنى يىگىت-سەرۋاز، ئەمىر لەشكەر، پانىسات بولۇپ 10 مىڭ كىشى بىلەن توقسۇندا قويۇپ ئۆزى كورلىغا قايتتى. ھېكمىخان تۆرەم ۋە ھەققۇلبەگلىرىگىمۇ: «ختايىلارغا ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشمەن، دېمەڭلار»، دەپ تاپىلاپ تەكىتلىدى.

ئاتىلىق غازى توقسۇندىن يولغا چىققاندىن بىر كۈن كېيىن يېڭىسارلىق ئۇشۇربەگ خەزىنىچى خەزىنىلەرنى قوزغاپ ئېلىپ مېڭىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەزىنىدىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ خىتايلار تەرىپىگە قاراپ قاچتى. بىر مۇنچە يىگىتلەر ئارقىسىدىن قوغلىدى. يېقىن بارغاندا ئۇشۇربەگ خەزىنىچى تىللا-تەڭگىلەرنى يولغا چېچىۋەتتى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر تىللا-تەڭگىگە ئولشىپ يىغىۋېلىشنىڭ كويىدا بولدى. بۇ پۇرسەتتە ئۇشۇربەگ ئۇزاپ بېرىپ

خىتايلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئاتىلىق غازى باشلىق ھەممە ئەرلەر لىق لەۋلىرىنى چىشلىشىپ قالدى. ئىلاجىنى تاپالمىدى. ئاخىر سەۋر قىلىپ پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. ئۇشۇر بەگ خەزىنىچى خىتاي تۇغقانلىرىغا ئاتىلىق غازىنىڭ ھەممە سىر-ئەسرارلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېيتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن خىتاي چېرىكلىرىنىڭ يۈرىكى يوغىناپ كۈچلەندى.

شۇ كۈنلەردە خىتايلىر داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەد نىياز توقسابە نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ئوق چىقارمىدى. ئاخىر بولمىدى. داۋانچىڭدا 2000 چە يىگىت بار ئىدى. بۇلارنىڭ 400 ى دەرۋازىدىن چىقىپ مەشىق قىلىۋاتقان كاپىرلارنى ئاتتى. ئازغىنا ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن خىتايىنى يوقاتتى. ئاتىلىق غازىدىن: «ئوق چىقارماڭلار»، دەپ ئارقا-ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭۈللىرى بۆلۈنۈپ، ئىشەنچلىرى سوۋۇدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەنلەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال-ياراقلارنى ئېلىۋېلىپ ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەد توقسابە باشلىق يەتتە پانساتنى ۋە بىر نەچچە مۇساپىر يىگىت ۋە يۈز بېشىلارنى تۈرمىگە سالدى. بۇ چاغدا ھەققۇلىبەگ توقسۇندا ئىدى. ئۇ ئامباردىكى غەللە-ئاشلىق ۋە ئەكەتكىلى بولمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇۋېتىپ كورلىغا قاراپ قاچتى.

خىتاي چېرىكلىرى تۇرپانغا 70 يول كېلىدىغان يەمىشى دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇرپاندا تۇرالماي توقسۇنغا يېنىپ چىقتى. شۇ كۈنى خىتايلىر تۇرپاننى بېسىۋالدى. ئەگەر ئاتىلىق غازى ئۇرۇشمەن دېسە يېنىدا 30 مىڭ يىگىت بار ئىدى. تۇرپان، توقسۇندا 30 مىڭ يىگىتكە 30 يىل يەتكۈدەك غەللە-ئاشلىق يىغىلغانىدى. توقسۇندىكى ئاشلىقلار كۆيۈپ نابۇت بولدى. تۇرپاندىكىسى خىتاي چېرىكلىرىگە نېسىپ بولدى.

خىتاي چېرىكلىرى توقسۇنىنىڭ بىكار بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ بەش كۈندىن كېيىن توقسۇنغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگ باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋازلار قارا شەھەرگە كەلدى. ئاتلىق غازىدىن ئۇلارغا: «كۈرلىغا كەلسۇن»، دەپ پەرمان كەلدى. ئۇلار قورقۇپ بارالماي، «پەرمان بېرىلسە غازات قىلساق»، دەپ ئەرز ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى نائىلاج: «ئىلگىرى بىنا قىلىنغان شەھەر دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە بولۇپ قالغانىكەن. مەزكۇر شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە باشقىدىن شەھەر بىنا قىلىڭلار!»، دەپ پەرمان قىلدى. پەرمانغا بىنائەن دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە يېڭىدىن شەھەر بىنا قىلدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگكە 30 مىڭ يىگىت ھەمراھ ئىدى. ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىدا 3000 يىگىت بار ئىدى. بۇ دەل باھار كۈنلىرى بولۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەر قارا شەھەردە ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالدى.

ئاتلىق غازى بارغانسېرى قاتتىق غەزەپلىنىشكە باشلىدى. بىر كۈنى موللا كامالدىدىن مىرزىغا كايىپ ئۇنى تاياققا باستى. ياساۋۇللار ناھايىتى كۆپ ئۇردى. ياقۇپبەگ غەزىپىنى باسالماي ئۆزى بېرىپ ئۇردى-تەپتى. چارچاپ كېتىپ ھالسىراپ، سوغۇق چاي ئىچمەن، دېدى. بىر مەھرەم سوغۇق چاي كەلتۈرۈپ بەردى. چايىنى ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىچتى. سوغۇق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەجەلنىڭ شەرىپىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن ئاتلىق غازى يېقىلدى، قاتتى ۋە رەڭگى كۆكەردى. بەدەنلىرى چاك-چاك يېرىلدى. «ئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەھى راجىئۇن». بۇ زور ھادىسە تارىخى ھىجرىيىنىڭ 1294-يىلى ياز پەسلى، رەبىئۇلئاخىر ئېيىنىڭ 14-كۈنى يەكشەنبە كۈنى يۈز بەرگەندى.

بەزىلەر مۇنداق دېگەندى: ئاتلىق غازى نىياز ھېكىمبەگدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. نىياز ھېكىمبەگمۇ ئاتلىق غازىدىن ئارتۇقراق تەشۋىشتە

ئىدى. ئۇلار بىر-بىرىنى قەستلەپ پەيتنى تاپالماي يۈرۈشكەندى. نىياز ھېكمىبەگ چارە-تەدبىرلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن جېنىنى ساقلاپ كېلىۋاتقاندى. ۋاقتىنى غەنىمەت تاپتى.

نىياز ھېكمىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بىر نەچچىسىگە: «ئىنسان ياخشىلىقنىڭ قولى»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئالتۇن، تىللارنى بېرىپ ئۆزىگە يېقىن سىرداش قىلىۋالغاندى.

ئاتىلىق غازىنىڭ مەھرەملىرىدىن تېگى پەس بىرى ئۇزۇندىن بېرى نىياز ھېكمىبەگدىن تەمىنات ۋە ئىنئام ئېلىپ كەلگەندى. ئۇ نىياز ھېكمىبەگدىن ئاتىلىق غازىنى يوقىتىدىغان تەدبىرلەرنى تەلىپ ئېلىپ ئۆگەنگەن. نىياز ھېكمىبەگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن تىللارنى بەرگەن ۋە: «بىر چىنە چايغا ئۆزۈڭ بىلىدىغان، ئاتىلىق غازى كىشىلەرگە بېرىپ تەجرىبىدىن ئۆتكەن زەھەردىن سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلاپ قوي. ئاتىلىق غازىنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلگەندە ئاچىقىپ بەرسەڭ ئاچىقىدا بىلەلمەي ئىچىۋېتىدۇ. ئۇ مۇشۇ چارە بىلەن بىر تەرەپ بولسا ئەجەب ئەمەس...»، دەپ ئۆگەتكەندى. ئۇ پۈتۈن ھىيلە-مىكىرنىڭ پىشىۋاسى، يامانلىقنىڭ ئۈستازى نىياز ھېكمىبەگدىن پىتنە-ئىغۋانى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، ئاچىقى كەلگەندە زەھەر ئارىلاشتۇرۇلغان چايىنى ئاچىقىپ بەردى. ياقۇببەگ پەرق ئېتەلمەي ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن تۈگەشتى. يەنە بەزىلەر: شۇ چاغدا ياقۇببەگ چايىنى قولغا ئالدى. ئەقىل-پاراستىنىڭ نۇرى بىلەن زەھەر ئىكەنلىكىنى بىلدى. لېكىن قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۈچ قېتىم «يا رەسۇلۇللاھ» دەپ كۆتۈرۈپ بىر يولى ئىچىپ تۈگەتتى. ئادەتتە چاي ئىچكەندە رەسۇلۇللاھنىڭ سۈننەتلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۈچكە بۆلۈپ ئىچەتتى، دەيدۇ. مەيلى قايسى يول بىلەن بولسا بولسۇن، خاھى دۇنيانى تىترەتكەن شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ، خاھى غېرىپ-بىچارە، خار-زار كىشى بولسۇن، ئەجەلنىڭ شەرىپىتىن ئىچمەي، خان ئاچىقىنى تېتىماي ئىلاجى يوق. ئەجەلنىڭ ۋاقتى يەتكەندە ھەممە ئوخشاش يەكسان بولىدۇ ۋە يوقىلىدۇ. «ئەجەل كەلسە، ئۇنىڭ ۋاقتى

ھەرگىز ئىلگىرى ياكى كېيىن بولمايدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولىدۇ. بىرەر باھانە-سەۋەب بىلەن بۇ ۋاپاسىز ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە كەتمەي قۇتۇلالمايدۇ. «پۈتۈن شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ، بۇنىڭ ھەقىقىي سىرىنى قۇدرەتلىك تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ، چۈنكى ئۇ «نېمىنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ ۋە نېمىنى خالىسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىدۇ» (ئايەت).

رۇبائى

پادىشاھ ساپەئى لۇتقى ئىلاھ،

يۈزى شەمئىدىن پەلەك تېپىپ زىيا،

تالىنى نۇرى تېپىپ ئەفسۇس زەۋال،

كەتتى بۇ پانى جەھاندىن ئاھ-ئاھ.

ئەزەلدىن بار بولغان، ھۆرمەت ۋە ئىبادەتكە لايىق بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم — «خالغان كىشىنى پادىشاھ قىلىدۇ»، دېگەن ئايەت بويىچە ھەرقاچان، ھەر ماكاندا ئىنسانلاردىن بىر كىشىنى خالاپ ئۇنىڭ بېشىغا تاج كىيدۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدىن ئورۇن بېرىپ: «بىز سىلەرنى زېمىنغا خەلىپە قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنى ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنى ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلىدۇ. ئاقىۋەت ئۇ پادىشاھنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشقا قولى يەتمەيدىغان قىلىپ، «مەخسۇس چېدىرلار ئىچىدە ھۈرلەر بولغان» ۋە «ئاستىدا ئېرىق-ئېرىقلاردا سۇلار ئاقىدىغان» ئالىي جايغا يەنى جەننەتكە ئاپىرىپ راھەت-پاراغەتكە سازاۋەر قىلىدۇ.

مەسنەۋى

ئۆمۈر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى مەھالدۇر،

بۇ دۇنيانىڭ بەقاسى پات زەۋالدۇر.
ھەمىشە بولمىغايلار پادىشاھلىق،
ئۈمىد يوق مۈلكى دۇنيادىن ۋەفالىق،
ھەمىشە يوق تىرىكلىك ھېچ كىشىگە،
ۋەفا يوق دۇنيانىڭ نېئىمەتلىرىگە.
جاھان فانى دۇرۇر ئەي خوجە زىنھار،
كى سەن باقى تەسەۋۋۇر ئەتمە ئەي يار.
كى ھەق باقى دۇنيا ئەرۇسى،
ئېرۇر فانى نەچە كۆرگۈزسە ئانى.

× × ×

مەسنەۋى

بىۋەفادۇر فەلەك بۇ قەلەمۇن،
ساز ئاھەنگىگە يوق قانۇن،
يوق بەقا جاھ ئىلە شەۋكەتتە داغى،
يوق ۋەفا ئۈمىر ئىلە دەۋەلەتتە داغى،
كۆركى ھەر شەھكى يۈرۈپ ئالدى جەھان،

بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان.
ھەم كىيۇمۇرس ئىلە ھۇشنىك قانى،
ئىككىگە تاج ئەۋرەڭگى قانى،
قانى جەمشىد، فەرىدۇن ئاخىر،
بىرنى قويمادى گەردۇن ئاخىر،
نى كىيىنى، بارۇنى، ساسانى
نى ئىسكەندەر داغى نى ئىشكانى.
قالمادى رۇستەم ئىلە سام داغى،
يەزدۇ جەرد ئۆتتى بەھرام داغى
قانى خانلار خانى ئول چىڭگىزخان،
ئوڭتاي قانى كىم ئېردى قانان.
قانى تېمۇر شەھ ئىسلام پەناھ،
كى جاھان ئالدى چېكىپ خەيلى سپاھ،
تا فەلەك بىلدى تەئەددى فەننى،
قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەننى.
كىمگە بەردى قۇياش ئەۋجىگە نەشەسەت،
كىم يەنە قىلمادى تۇفساقغە پەست.
كىمگە بىر نۇش ئىلە يەتكۈزدى بەھەر،
كىم يانا تۇتمادى بىر ساغەر زەھەر.
چۈن بۇ مەننا بۇ سۇفەت تاپتى ئەدا،

كىم نە شەھ قالدۇغۇسى باقى نە گەدا.
لۇتقى قىلغاي ئاگا كىم ھەيى غەفۇر،
دۇنياۋى ۋە ئاخىرەتنى مەئمۇر.

12

يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىننىڭ ھىمايىچىسى ياقۇپبەگ
ئاتلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە،
يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب
بولغانلىقى

شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرغۇچى، ئۆلىما ۋە دانالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرالارنىڭ تەربىيەتچىسى، يامان ئىش ۋە زۇلۇمنى يوق قىلغۇچى، ئاھالىنىڭ شەپقەتلىك مېھرىبان ئاتىسى مۇھەممەت ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ياتقان جايى ۋە قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن.

تەڭرىم ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتى بىلەن ئاتلىق غازىنى ياراتقاندا ئەقىل-پاراسىتىنى يۇقىرى قىلغانىكەن. شۇڭا پەم-پاراسەتتە، ئەقىل-ئىدراكتا تەڭدىشى يوق، ئېسىدە ساقلاش قابىلىيىتىدە يەككە-يېگانە ئىدى. ھېچقانداق پادىشاھلارنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلمىگەنىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئاتلىق غازىنىڭ پەم-پاراسەتلىرىنى ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىگە ئوخشاتتى.

جانابىي ئاتلىق غازى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن يۇرتلارنىڭ شەرق تەرىپى كومايدىن غەرب تەرىپى سېرىققۇلغىچە بولۇپ 100 كۈنلۈك يول، شىمالىي چېگرىسى مۇز داۋاندىن تارتىپ، جەنۇب تەرىپى قاراڭغۇ تاغقىچە بولۇپ 80 كۈنلۈك يول ئىدى. ئۇ بۇ چېگرا ئىچىدىكى يەتتە شەھەرگە تەۋە چوڭ-كىچىك

34 شەھەرگە 14 يىل مۇستەقىل ھاكىم بولدى. بۇ جەرياندا ئەسلىدىكى ئادەت ۋە مەجەزلىرىنى ئۆزگەرتىدى. ناھايىتى ئېغىر-بېسىقلىقى ۋە كەمتەرلىكىدىن، ئىلگىرىكى مەنسىپىگە «بەدۆلەت غازى» سۆزىنى قوشۇپ ئاتىغاندىن باشقا ئۆزىنى يا پادىشاھ، يا سۇلتان، يا خان دەپ ئاتىدى. غەيرىي يول تۇتۇپ دۇمباقنى باشقا پەدىگە چالغان، ئۆزىدىن باشقا پادىشاھلارنى كۆزگە ئىلمىغان تۆت پادىشاھ ۋە خانى ئۆز بۇيرۇقىغا كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ خەزىنە، سىپاھ، ئەمەلدار پۇقرالىرىغا ئىگە بولدى. ئالدى بىلەن ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ، ھەمىشە ئۆزىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ، شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمى ۋە مىزانى ئىچىدە تۇتتى. ئۇنىڭ خۇلق-پېئىلى تەقۋادار ئىشان ياكى ئۆلىماغا ئوخشاشاتتى. تون-سەرۋاپاي، كىيىم-كېچەكلىرى بىر سودىگەردىن پەرقى يوق ئىدى. ئات-ياراق، ئەسلىھەلىرى ئەللىك بېشىچىلىك بار ئىدى. ھەمىشە ئاق كىگىز جايىناماز ياكى بورا ئۈستىدە سەللە چاپان بىلەن نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. بېلىدىن كەمەرنى يېشىپ ئېلىۋەتكەنلىكىنى، يا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغانلىقىنى ھېچ كىشى كۆرمىگەنىدى. ئېگىز يەردە ياكى كارىۋات ئۈستىدە ئولتۇرمايتتى. تولا چاغلاردا چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئالدىدا پەس يەردە ئولتۇراتتى. تەرەتسىز يەرگە دەسسەمەيتتى. «پادىشاھ قايسى دىندا بولسا، خالايمۇ شۇ دىندا بولىدۇ»، دېگەن ھەدىسكە مۇۋاپىق، ھەممە چوڭ-كىچىك ئەمىرلەر ۋە يىگىت-سەرۋازلارمۇ دائىم تەرەت بىلەن يۈرەتتى. نامازنىڭ ۋاقتى كېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ مەسجىتىنىڭ مۇئەزرىنى ئەزان ئېيتىشى بىلەن تەڭ ھەممە يەردە باراۋەر ئەزان ئېيتىلاتتى. ئاتىلىق غازى ھەر ۋاقىت سەپەر قىلسا ئاز دېگەندە 7000 چېدىر قوشۇن بىلەن يۈرەتتى. ھەر چېدىردا بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. ھەتتا بازارچىلار ئىچىدە ھەر بىر دۇكاندىن بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. شەھەر سەھرالاردىكى مەسجىدلەرنىڭ مۇئەزرىلىرى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ-باراۋەر ئەزان ئېيتاتتى. ھەرگىز ئىلگىرى-كېيىن قىلمايتتى. مۇئەزرىلەر پەشتاقلارغا چىقىپ ئاتىلىق غازىنىڭ مەسجىدىنىڭ مۇئەزرىنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ئىنتىزار بولۇپ مەسجىدلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە چىقىپ سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ۋە توۋا ئىستىغپار بىلەن قاراپ تۇراتتى.

چوڭ-كىچىك ھەر قانداق كىشى سەللە يۆگمەي كۆچىلاردا يۈرەلمەيتتى. رەئىسلەر كوچا-بازارلاردا ھەمىشە شەرىئەتكە خىلاپ ئىش-ھەرىكەتلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تەكشۈرەتتى. تۇماق ياكى دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، تۇماق-دوپپىلىرىنى يىرتىپ ياكى قاچا بىلەن كېسىپ پارچە-پارچە قىلىپ تاشلايتتى. شاراب، بوزا، تاماكا ۋە نەغمە-ناۋا، ئۇسسۇل-ساما قاتارلىق ئىشلار مەنئى قىلىنغانلىقتىن مەخپىي ياكى ئاشكارا كۆرگىلى بولمايتتى. بەلكىم خالايق ئارىسىدا مۇنداق ئىشلار تۈگىگەن ۋە ئۇنتۇلغان بولۇشى مۇمكىن، بويىسۇنمايدىغان، گەدەنكەشلىك قىلىدىغان ئادەملەر پىتنە-پاسات پەيدا قىلىپ، ئۇرۇش-تالاش قىلىدىغان باشباشتاقلار، ئوغرى، قىمارۋاز، لۈكچەك، كەپتەرۋازلارمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قەھرى-غەزەپ ۋە قىلچىلىرىدىن قورقۇپ توۋا-ئىستىغپار ئېيتىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى، مۇبادا ئۇرۇش-تالاش قىلغان، يالغان تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ياقۇببەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، دەرھال يۈز بېشى، پانساتلارغا ياكى جاللاتلارغا تاپشۇرۇپ قاتتىق جازالاييتتى. ھەر كۈنى ئىككى قېتىم پۇقرالارنىڭ ئەرز-دادلىرىنى سورايتتى. تېگىشلىكلىرىنى ياساۋۇل يىگىتلەرنى قوشۇپ قازى مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بېرەتتى، ھەرقانچە چوڭ جېدەل، چىرماش دەۋا ۋە خۇسۇمەت بولسىمۇ شەرىئەتنىڭ ھۆكۈمى بويىچە بىر كۈندە تۈگەيتتى، تەكەببۇر ئەمەلدارلار، بەگ ۋە بەگزادىلەر، يانچى، كانچى، پۇقرا ۋە خالايقلارنىڭ ھەممىسى تەڭ-باراۋەر ئىدى. شۇ زامانلاردا بۆرە بىلەن قوي بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى، كەپتەر بىلەن لاچىن بىر دەرەختە چۈجە چىقاردى، دېيىشكە بولاتتى.

ئېتىبارلىق تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ — جۈملىدىن ئەمىر كەبىر تېمۇر ساھىبىقىران كوراگان ۋە مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بىننى بايقارا كوراگان (قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن)لارنىڭ تەرىپى ۋە تەۋسىيىلىرىنى بايان قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتى ۋە لەشكەرلىرى كۆپ بولسا بولغاندۇ، ئەمما دۆلەت ۋە ھەشمەتتە جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرگىز ئۇلاردىن كەم ئەمەس ئىدى. مەزكۇر ئۆتكەن پادىشاھلار شارابتىن خالىي ئەمەس ئىكەن. ھەتتا ھەقىقىي خەلىپە بولغان ئابباسىيە خەلىپىلىرىمۇ شارابقا ئوخشاش

شەرىئەت مەنىسى قىلغان ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئۇنى دوست تۇتقانكەن. لېكىن خانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزى ياكى پۇقرا-رەئىيەلىرىدە بۇنداق مەنىسى قىلىنغان ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىشى ئىشلىتىپ ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئاتىلىق غازىنى ئۆتكەن پادىشاھلاردىن يۇقىرى ۋە ئۈستۈن تۇرىدۇ، دېيىلسە ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئاتىلىق غازى ئىسلامنىڭ راۋاجىغا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئەمىرلەر ۋە يىگىت-سەرۋازلار پەيغەمبەرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە ئازراقمۇ خىلاپلىق قىلمايتتى. ئەگەر ئۆلىمالار تەرىپىدىن سەل-پەل خاتالىق سادىر بولسا، قاتتىق ئازاب ۋە جازاغا مۇپتىلا بولاتتى، شەھەرلەردە كىمكى موللا-ئۆلىما، شەرىئەت قائىدىلىرىنى چوڭقۇر بىلىدىغان، ئېتىقادى مۇستەھكەم كىشى بولسا، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋا، ئەجداد-نەسەبلىرىگە قارىماي، «ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرى»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق شۇ كىشىنى قازى ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ۋە مۇدەررىس قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلاتتى. قوشۇنلىرى ئىچىدىمۇ ئالاھىدە قازى ئەسكەر، مۇپتى ئەسكەر، رەئىس، مۇھتەسەپ لەر تەييار ئىدى. جېدەل-ماجرالار كۆرۈلسە شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىناتتى.

«ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇزۇن زامان كاپىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆتكەن چاغلاردا نۇرغۇن بىدئەت يامان ئىش، ناچار ئادەتلەر خالايمىقىنىڭ كۆزىگە ئويدان كۆرۈنۈپ، ئادەتلىنىپ خۇددى قىلمىسا گۇناھ بولىدىغان سۈننەتتەك قائىدە بولۇپ كەتكەنىدى. «كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ شۇنىڭ تەسىرىدە بولىسەن»، دېگەندەك، ئادەتكە ئايلىنىپ، خەلق ئارىسىدا جارى بولۇپ كېلىۋاتقان يامان ئىش، ناچار ئەخلاقلىرىنى، شەرىئەت ۋە ئۇلۇغ ئۆلىمالارنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىگە تەتبىقلاپ تامامەن يوقاتتى.

بۇ يەتتە شەھەردە ھاممام يوق ئىدى. ئاتلىق غازى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇدا ھاممام بىنا قىلدۇردى. زاكىر جان قارىنى مەككە مۇكەررەمگە ئەۋەتىپ يەتتە شەھەر نامىدا «تەكپەرخانا» (مېھمانخانا) بىنا قىلىشقا تۇتۇش قىلغانىدى، پۈتكۈچە ئۆمرى يار بەرمىدى، شەھەر-شەھەرلەردىكى ئەمەلدارلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، بۇ يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى ئۇلۇغ مازارلارنىڭ سەھنىلىرىنى كېڭەيتىپ، بىنالىرىنى يېڭىلاشتىن ياستىپ چىقتى. مەسجىد-خانىقالارنىڭ پەشتاقلارنى ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ كاھىش-رەڭلىك خىشلار بىلەن زىننەتلەپ، گۈل نەقىشلەرنى چىقىرىپ جۇلالىق قىلىپ ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى مەسجىد ۋە خانىقالارنىڭ كۆپچىلىكىنى پۇختا، مۇستەھكەم خىشلار بىلەن قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. يوللاردىكى مەنزىل-ئۆتەڭلەرگە پۇختا خىشلار بىلەن ئالىي، گۈزەل ئىمارەتلەرنى ياسىتىپ، قورغان ۋە چۈشكۈنخانلارنى بىنا قىلدى. شۇ جۈملىدىن قەشقەردىكى ھەزرىتى ئاپاق خوجا يەنى ھىدايتۇللا ئىشاننىڭ مازار، خانىقا-مەسجىدلىرىنى ياساتتى. خۇسۇسەن گۈمبەزلىرىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پۇختا خىش، گۈزەل كاھىشلار بىلەن قايتىدىن گۈمبەز بىنا قىلدى. بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلىستان ئۆلكىسىدە بۇنداق ئالىي گۈمبەز ھېچ زاماندا ياسالمىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەممە شەھەرلەردىكى مەسجىد، خانىقا، پەشتاقلارنى ياساپ پۇختا، مۇستەھكەم قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن قەرنە-قەرنە زامان-زامانلارغىچە شۇنداق مۇستەھكەم تۇرۇشى ۋە بۇزۇلماسلىقى مۇمكىن.

جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ دەيدىغىنى، سۆلەت ۋە ھەشەمەتلىرى كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن غايىپ بولدى، ئەمما بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى خالايقىنىڭ كۆز ئالدىلىرىدا ھازىر ۋە ئاشكارا تۇرۇپتۇ. ئاتلىق غازىنىڭ ئۇلۇغلىقىغا بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى گۇۋاھ ۋە شاھىتتۇر.

جانابىي ئاتلىق غازى ھەر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، شۇ شەھەرگە بىر مەنزىل يېقىن قالغاندا ئىشەنچلىك بىر مەھرىمىدىن شۇ شەھەردىكى مەكتەپ

ئوقۇتىدىغان موللىلارغا تون-سەرۇپاي، بىردىن قىزىل تىللا ھەدىيە كىرگۈزۈپ مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلىشنى ۋە دۇئا قىلىشنى ئىلتىماس قىلاتتى. مەھرەم يېتىپ بېرىپ مەكتەپ موللىسىغا، ئاتىلىق غازىنىڭ سوۋغا-ھەدىيەلىرىنى تاپشۇرۇپ، مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلدۇرۇپ، ئاتىلىق غازى ھەققىدە دۇئا ئېلىپ ياناتتى. بۇ مەكتەپ موللىلىرى شەھەرنىڭ تېشىغا مەكتەپ بالىلىرىنى ئاچقىپ ئاتىلىق غازىنى قارشى ئالاتتى ۋە دۇئا قىلاتتى. ئاتىلىق غازى ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم خۇلق، ئوچۇق چىراي بىلەن مەكتەپ بالىلىرىنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بالىلارغا ئىككى تەڭگە، بەش تەڭگە، ئون تەڭگىدىن ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. قۇرئان ئوقۇيدىغان بالىلارغا قۇرئان، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان بالىلارغا ھەپتىيەك ھەدىيە قىلاتتى. ئاندىن ئاتلىنىپ شەھەرگە ياكى بارگاھ ئالىيلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابى ئاتىلىق غازى ھەرقاچان غەلبە ئۈزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويۇپ سەپەرگە چىققانلىرىدا ئەمىر، مەھرەم، يىگىت، سەرۋازلار بولۇپ ئازدېگەندە 10 مىڭ كىشى بىلەن ئاتلىناتتى. ھەر قېتىم ئاتلانغاندا مەيلى كۈندۈز، مەيلى كېچە بولسۇن كاناي چېلىپ قوزغىلاتتى. مۇشۇنچە نۇرغۇن قوشۇندىن جاراڭ-جۇرۇڭ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋاز چىقمايتتى. قوشۇننى شۇ قەدەر قاتتىق ئىدارە قىلاتتىكى، يىگىت-مەھرەملەر مەيلى پەس، مەيلى چىڭ ئاۋازدا سادا چىقىرالماتتى. ھەتتا ئاتلارمۇ كىشىنىمەيتتى. ئاتىلىق غازى قوشۇننىڭ ھال-ئەھۋالىدىن بىر دەقىقە خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە ئاسايىشنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمىگەنىدى.

نەزىم

گەر خاھىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ،

دىيارىڭدا ئارام ئالماست ھېچ كىشىڭ.

بۇ نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا تولۇمۇ مۇۋاپىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە تەتبىق قىلىنغانىدى. خۇسۇسەن چۈشۈرگەن يارلىق، پەرمان، بۇيرۇقلىرى گويا خانىقادا ئولتۇرغان ماشايخ، پېشىۋالارنىڭ تەلىمى ۋە بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ ئەمىر-مەرۇپلىرىدەك باشتىن-ئاياغا نەسىھەت، ۋەز، شەرىئەتنىڭ راۋاج-روناقلىقىنى تەرغىپ ۋە تەشۋىق قىلىدىغان ئىبارىلەر بىلەن تولۇپ تاشاتتى.

ئاتىلىق غازىنىڭ يارلىقلىرى جۈملىسىدىن ئىككى پارە پارسچە، بىر پارچە تۈركىي يارلىقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا نەمۇنە ئۈچۈن كەم-زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بىلەن، كېيىنكى زاماندىكى ئادىل، ھەققانىيەتچى، دىيانەتلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەب بولارمىكەن دېگەن ئارزۇدا بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق چاچىدىغان ئىنايەتنامە

دۇئاگويمىز سەممىي سادىق قازى ئەسكەرگە: سالامدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ داداخاھلىرىدا بولۇۋاتقان گەپ-سۆزلەردىن شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، بەزى جايلاردا زۇلۇمنىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى، غەيرىي ئىشلاردا قەلەم تەۋرىتىلىۋاتقانلىقى، بەزى ئىشلاردا تەڭرىنىڭ ئەمرى ۋە شەرىئىتىنى تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنايەتنامىنى گۈمبىدىكى مۇھەممەد ئەزىمبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىش لايىق كۆرۈلدى. ئالىي پەزىلەتلىك مۇھەممەد ئەزىمبەگ ئىنايەتنامىنى خۇرسەنلىك بىلەن قوبۇل قىلغاچقا.

بۇ دۇنيانىڭ پانىيلىقى ھەممىگە ئاشكارىدۇر. زۇلۇم ۋە زۇلۇم قىلغۇچىلارغا تەڭرىم دائىم قاتتىق قەھرى-غەزەپ قىلىدۇ. تەڭرىم بەندىلىرىنىڭ ھەر زامان، ھەر ماكاندا قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئاشكارا كۆرۈپ تۇرىدۇ. ھېچقانداق ئىش تەڭرىنىڭ نەزىرىدىن يىراق ئەمەس. بۇنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. ھەقىقەت ۋە راستچىللىق نىجاتلىقنىڭ سەۋەبچىسىدۇر. ئۆلمەكلىك ھەق.

ئۆلگەندە بىزنى پادىشاھ ھەزرەتلىرى بىلەن بىر گۆردە قويمايدۇ. زۇلۇمغا مادارا قىلىش خەلققە ۋاپا قىلغانلىق بولمايدۇ. ھەقىقىي سۆزلەش، ھەقىقىي ئىزدەش، ھەقىقىي تەكشۈش تەڭرىنى رازى قىلىدۇ. ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ھەر قانداق ئىش، ھەر قانداق ھەرىكەتتە زۇلۇمنى رەت قىلىپ، ھەمىشە زۇلۇمدىن يىراق بولۇشقا ئەستايىدىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى، ساداقەت بىلەن ئىش كۆرۈشلىرىنى تەكىتلەيمىز، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 1289 - يىلى (مىلادىيە 1872 -، 1873 - يىللار).

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە

شەرىئەتنى قوغدىغۇچى موللا ئىبراھىم قازى ئەسكەرگە: سانسىز سالاملىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، ياخشى زامان، گۈزەل ئىتىزام روناق تاپقان چاغدا مۇھەممەد روسۇل مەرگەننىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سىيىت موللا تۆپە ئوغلى ۋە لۇتپۇللا ياساۋۇللارنىڭ پۇقرا-رەئىيەلىرىنى قائىدە-يوسۇن بويىچە ياخشى ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. گۇما، زاڭگۇي، دۇۋا، پىيالما قاتارلىق جايلارنىڭ پۇقرالىرى مەرھەمەتلىك ئۇقتۇرۇش، مۇبارەك يارلىقلارنى ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىپ دۇئا ۋە تەلەپتە تۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم. لايىقەتلىك قازى ئىبراھىم ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى جارى قىلىشنى مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئىجرا قىلدى. ھەقىقىي ھەق ئىگىسىگە يەتكۈزۈپ، ئىككى تەرەپنى باراۋەر رازى قىلدى. پۇقرالار ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ، خۇسۇمەت، ئاداۋەت، جېدەل-ماجرالار ۋە كونا دەۋالار تامامەن تۈگىتىلدى. مۇھەممەد كېرىم مىرزا، لۇتپۇللا ياساۋۇللار يەكەن شەھىرىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدى. ئىككىسۇ تەۋەسىدىكى مۇھەممەد ئەزىم ئاتلىق بىر كىشى مۇنداق بىر ئەھۋالنى يەتكۈزدى: ئەھمەدىيار ئىشىپشى پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم قىلغانلىقتىن، بۇ جايدىكى پۇقرالار پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە ئىتائەت قىلىپ شەرىئەت ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق تەكشۈرۈپ

كۆرۈشلەرنى ئىلتىماس قىلىپ ئەزىزلىرىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ ياخشى سائەتتە يېتىپ كېلىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇپەسسەر بولۇشنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ ئەرزنىڭ مەزمۇنىدىن ئالدىنقىلا خەۋەردار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن چەكسىز خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولدۇق. چۈنكى جەبىر-زۇلۇمنى توڭتىش، پۇقرالارنى زۇلۇم ۋە ئازابتىن خالاس قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مۇھىم ئىشتۇر.

ئىككىنچى سۆزىمىز، شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكلىرى لازىم. ئەگەر بىر ئادەم شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن ۋاپات بولسا، ئۇنداق كىشىنى چوقۇم شېھىتلىك دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدى، دەپ تونۇماق كېرەك. غەيرەت ۋە ھىممەتنى سەرپ قىلغاندا ئاساسىي مەقسەتتىن چەتنىمەسلىك لازىم. باشتىن-ئاياغ شەرىئەت ھۆكۈمىدىن چىقماسلىق كېرەك. كىشىلەر شەرىئەتكە رىئايە قىلىشنى ئادەت ۋە كەسىپ قىلىشى لازىم.

ئەرزنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزگەن مۇھەممەد ئەزىمگە كىيىم-كېچەك، يول خىراجەت مەرھەمەت قىلدۇق، ۋەسسالام.

تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە

شەرىئەتنىڭ پاناھى بولغان ئابدۇللاھ قازى كالانغا: مەرھەمەتلىك ۋە سائادەتلىك سالاملىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، مۇشۇ كۈنلەردە بۇ ئىسلام دۆلىتىدە تەڭرىنىڭ پەزىلى بىلەن پۈتۈن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىزنىڭ خاتىرجەملىكىنى، دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ۋە مۇستەھكەم، خەلقنىڭ ئىتائەتمەن بولۇشىنى، مىللەتنى ھەر تۈرلۈك ئاپەت ۋە مەنىۋى بالالاردىن پاك ساقلاپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا غەلبە ئاتا قىلىشنى تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، داۋاملىق بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا ۋە تەلەپتە بولغانلىقىڭىزنى ئىزھار قىلىش، غېرىب، ئاجىز، كۆڭلى سۇنۇق پۇقرالارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ، ئۇلارنىڭ

كۆڭلىنى شەرىئەت ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىش بىلەن خۇرسەن قىلىپ، ياخشى دۇئاسىنى ئېلىۋاتقانلىقىڭىزنى، ئۆزىڭىزنىڭمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بۇ دۆلەتنىڭ نۇرىنىڭ ئۆچمەسلىكىگە دۇئا ۋە تەلەپ بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى خەۋەر قىلىپ، خەت يېزىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇللۇق نەزەرىگە مۇشەرىپ بولۇشنى ئۈمىد ۋە ئارزۇ قىلىپ، ئىنىڭىز موللا ئابدۇكېرىمنى بىر بوغچا ۋە بىر ئات بىلەن سالامغا ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن سائادەت ۋە شاراپەت بىلەن قوبۇللۇق نەزەرىگە مۇشەرىپ بولدى. ئەزىزىڭىزگە يېزىلغانلارنىڭ ھەممىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ قانائەت ھاسىل قىلدۇق، كۆپ خۇرسەن بولدۇق.

تەڭرىم دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەمىشە بىلىپ تۇرىدۇ. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىگە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئېتىقادلىق ۋە دىيانەتلىك كىشىلەر، خۇسۇسەن شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئۆلىمالىرى بۇ دۆلەت ۋە شەرىئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن دائىم دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ زۆرۈر مەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيدۇ. ئۇلاردا پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ راۋاجى، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم-پاراۋانلىقىدىن باشقا نىيەت ۋە مەقسەت يوق. ئۈمىدلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى مەقسەت قىلىپ شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مەشغۇل بولۇشىڭىز لازىم. بۇ نۇرنىڭ روناق تېپىشىنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلىشىڭىز لازىم. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتىدۇ. قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇۋالغان مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ ئاخىرەتلىكىڭىز ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىڭ.

دۆلىتىڭىزنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ھەقىقىي سادىقلىق بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجانى زىيادە قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز.

موللا ئابدۇكېرىمغا سەرۇپايى ۋە خىراجەت ئىلتىپات قىلدۇق. ئۆزلىرىگە كىيىم-كېچەك، سەللە-كۇلا، رومال مەرھەمەت قىلىپ ئەۋەتتۇق، ۋە سىسسالام.

ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى (مىلادىيە 1877 - يىلى).

يۇقىرىدا ھەر بىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندا جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ئاز-تولا زىكرى قىلىنغانىدى. بۇ يەردىمۇ ئازراق يازدۇق. تەپسىلىي يازساق ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۈچىلەرگە مالال بولۇپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ شۇنچىلىك زىكرى قىلىش بىلەن قانائەتلەندۇق.

ئەخلاقىي ھەممىدە بار يەردە ئەلۋەتتە ئەخلاقىي زەممە مۇبولىدۇ، پايدا بار جايدا زىيانمۇ بولىدۇ. گۈل تىكەنسىز، ھەسەل ھەرىسىز بولمايدۇ. ھەر بىر مەخلۇقاتتا ياخشى خىسلەت بولغىنىدەك، يامان ھەرىكەتمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق قوشكېزەك بىر تۇغقان بولۇپ بىر-بىرىدىن ئايرىلماسلىق ئادىتى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كەلمەكتە.

ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىشى بىلەن رەھمەت يامغۇرىمۇ ئەلۋەتتە بىللە كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئاتىلىق غازىنىڭ ئەخلاق زەممەلىرىنىمۇ ئازراق بايان قىلىپ ئۆتسەك، ئىسكەنجىبىنىڭ ئوخشاش سۆزىمىزگە ئاچچىق-چۈچۈكلۈك تەمىنى بېرىپ ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۈچىلەرگە زوق ۋە لەززەت بېغىشلىشى مۇمكىن.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىلگىرى ئۆتكەن مۇئەللىپ-ئاپتورلارنىڭ بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ ياخشى خىسلەت، يامان سۈپەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشتىكى مەقسەتلىرى «كېيىنكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھلار ۋە ھاكىم ئەمەلدارلار، ياخشى ئىش قىلغان پادىشاھلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن، دۆلىتى زىيادە بولۇپ، پەرزەنت ۋە نەۋرىگىچە دۆلىتى قولىدىن كەتمەي ئەل ئارىسىدا نامى

ساقلىنىپ، خالايق ئۇلارنىڭ روھلىرىغا دۇئا قىلىدىكەن. يامان ئىشلارنى قىلىپ، كىشىلەرگە زۇلۇم-ئازاب قىلسا، ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كۈتۈپ بولۇپ يەر يۈزىدە يامان سۈپەت بىلەن مەشھۇر بولىدىكەن. بۇنداق پادىشاھلارغا خالايق زامان-زامانلارغىچە لەنەت ئوقۇيدىكەن»، دەپ بىلىپ ئۆزلىرىنى ياخشىلىق يولىغا مايىل قىلىپ ياخشىلار قاتارىغا قوشۇلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەندىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋەجىدىن مەنمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ يامان سۈپەت ۋە نالايق ھەرىكەتلىرىنى ئازغىنا يېزىپ كۆرسىتىشنى زۆرۈر دەپ بىلدىم.

ئاتىلىق غازى شۇ قەدەر ئۇلۇغ پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، بىرەر دىيانەتلىك، سادىق، دانا، پەزىلەتلىك كىشىنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى يالغۇز قىلدى. ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمىدى. شۇنداق دۆلەتپەرۋەر، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا تەدبىرلىك كاتتاخان تۆرەم ۋە كىچىكخان تۆرەملەرگە ئاخىرقى ئۆمرىدە ئۆزى ئىچكەن شەرىپەتتىن ئىلتىپات قىلدى. ئۇلار ئىچكەن ھامان تەسىر قىلىپ بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭىساردا تامنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇزۇكخان تۆرەمنى بولسا دەسلەپ «مەن تۆرەمنىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەن»، دەپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ يۈرۈپ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھەجگە بېرىپ كەلسە، دەپ يۇرتتىن چىقىرىۋەتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتىلىق غازى باشقىلار چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزسە، نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدى. ئاز خىزمەت قىلسا، كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىچىك گۇناھ سادىر قىلسىمۇ چوڭ غەزەپ قىلىپ ئېغىر جازا بەردى، بەلكى يوقاتتى. چوڭ خىزمەت كۆرسەتسە ئاز ئىلتىپات قىلدى، بەلكى بىرەر باھانىنى قويۇپ قاتتىق غەزەپ ۋە ئازاب قىلدى. ئىلگىرى بىر باغ بېدە، بىر تاۋاق قېتىق ئۈچۈن ئادەم ئۆلتۈردى. كېيىن نەچچە-نەچچە ئادەملەر خانىۋەيران بولۇپ تۈگىشىپ كەتسە

ھېچكىمنىڭ دادىغا يەتمىدى. ئىش بېشى، ھاكىم، ۋىلايەت ئەمەلدارلىرىنى قوللاپ، ئۆستۈرۈپ زۇلۇمنى راۋاجلاندۇردى. بىر تەرەپتىن مۇساپىر ۋە مۇجاۋۇز سودىگەرلەر كەلسە، ماللىرىنى دۆلەت ئوردىسىغا ئېلىۋالدى. مال ئىگىسى ئارغامچا-توقۇناق، ئورۇما، كىگىز، پالاسلىرىنى قولتۇقلاپ قالدى. ئارقىسىدىن «زاكىتنى بەر» دەپ زاكاتچى، مۇلازىم قوشۇپ قويدى. مال ئىگىسى، پۈتۈن مېلىمىنى ئوردا ئالدى، دېسە، مېلىڭنى ئوردىدىن ئال، ھازىر زاكىتنى بەر، دەپ قىستىدى. نائىلاج جازانىگە پۇل ئېلىپ زاكاتنى بېرىپ، ئۆزى قەرز ئېلىپ چېنىنى ساقلىدى. ئوردىدىن پۇلنى بەرسە ئالدى، بەرمىسە شۇ سەۋەب بىلەن سەرگەردانلىق كوچىسىغا كىرىپ ۋەيران بولدى.

يېزا-سەھرا، كەنت-قىشلاقلارغا غەللە-تاناپ نىڭ پۇلنى يىغىش ئۈچۈن بارغان مۇلازىملار 10 مىڭ، 20 مىڭ پۇل بولسىمۇ، كېچە بارسا كېچە، كۈندۈز بارسا كۈندۈز تەخىر قىلماي يىغىۋالاتتى. ھەرگىز مۆھلەت ۋە پۇرسەت بەرمەيتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمىنىڭ ئىتتىكىلىكى مۇشۇ دەرىجىدە ئىدى. خۇسۇسەن خوتەن خەلقىنى نىياز ھېكىمبەگ، ئاقسۇنى ئابدۇراھمان داداخاھ، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەد ئىمىن توقسابە ناھايىتى خاراب قىلدى. «ھەر ياغاچنىڭ پانىسى ئۆزىدىن» دېگەن تەمسىل ھەممىگە مەشھۇر بولغىنىدەك، بۇ ھاكىملار پۇقرادىن پۇلنى ئېلىپ ئوردىغىمۇ بەردى. ئۆزىنىڭ يانچۇقلىرىغىمۇ سالىدى. لېكىن ئەيىبىنى ئاتىلىق غازىنىڭ گەدىنىگە ئارتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ئەيىبى شۇ ئىدىكى، كىرىم-چىقىمىنى ئەسلا سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىدى.

ھەر بىر ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ 500دىن، ئەڭ ئازلىرىدا 60 — 70، بىرەر 100دىن دىۋانبەگلىرى بار ئىدى. ھەر يىلى ھەر بىر كەنتكە شۇ كەنت ئىچىدىن بىر باينى تۇتۇپ خالىسۇن-خالىمسۇن دىۋانبېگى قىلىپ بەلگىلەپ نىشان-دەستەك بېرەتتى ۋە دەرھال دىۋانغا مۇلازىملارنى قوشۇپ پۇل، ئۆشەر-زاكات يىغىشقا باشلايتتى. دىۋانبېگى بىر يىل تامام بولغۇچە ئۆشەر-زاكات، دېھقانچىلىق بېجى قاتارلىقلارنى پۇقرالاردىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق يىغىۋېلىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ بولغاندىن كېيىن،

بۇ پالاكت باسقان دىۋانبەگلىرىنى تەھقىقلەپ تەكشۈرۈش ئۈچۈن جالات سۈپەت مۇلازىم، زالىم مىرزىلارنى چىقىراتتى. بۇ مۇلازىم، مىرزىلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەتلەپ «ھەقىقەتلەپ» تەكشۈرگەنلىكتىن، دىۋانبەگلىرىنىڭ زىممىسىگە 20 مىڭ، 30 مىڭ تەڭگە پۇل چۈشەتتى. ئات-ئۇلاغ، كىگىز-كېچەك، يەر-سۇ ھەتتا قازان-قوشۇققىچە سېتىپ مۇلازىم ۋە مىرزىلارغا تاپشۇراتتى. مۇبادا مال-مۈلكى چىقىشماي قالسا، دىۋانبەگلىرى: «ئوردا خەزىنىسىگە مۇنچە مىڭ تەڭگە قەرزدارمەن» دەپ ھۈججەت بېرەتتى. دىۋانبەگلىرى پۇقرالاردىن يىغىۋېلىپ ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرغان پۇللارنى «شەرىئەت توغرىسىدىن»، دەپ ئاتايتتى. دىۋانبەگلىرىنىڭ ئۆزىدىن لاغان پۇلنى «ھەقىقەت توغرىسىدىن» دەپ ئاتايتتى. ئەر-داد قىلسا يەنە شۇ ھاكىم، مۇلازىم، مىرزىلارغا چىقىرىپ بېرەتتى. بۇلار ئۆزىنىڭ خاھىشى، قولىدىن كېلىشىچە قىلمىغان زۇلۇملىرىنى قىلىپ يەنە ئالاتتى، قازىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق ئىدى.

ئىككىنچى قېتىم خىتايلارنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىپ ئوتۇغات ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن، كوڭۇللىرى دۈشمەنلىك ۋە ئىنتىقام ئوتى بىلەن تولغان قەدىمىي بەگ ۋە بەگزادىلەرگە ئەجەلنىڭ ۋاقتى يېتىپ ئۆلۈپ كەتسە ئۇنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ پاراسەت نۇرى بىلەن دەرھال بىلەتتى. ئۇلارنىڭ مىراس باجلىرىنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن زالىم، پەس تەبىئەت مىرزىلارنى چىقىراتتى. مىسال ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىرزا قاسىم مېھتەر، مىرزا ئابدۇللاھ بۇخارىلارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللاھ دىۋانبېگىنىڭ ئوتۇغات چەشمەدارىنى 5000 تەڭگە، دىك قالپاق خىتاي نى 10 مىڭ تەڭگە، دەپ باھا قويدىيەنى بىر ئوتۇغات ۋە بىر قالپاقنىڭ باھاسى 15 مىڭ تەڭگە بولدى. قالغان مال-مۈلۈكلىرىنىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە باھالىدى. 40 تەڭگىدىن بىر تەڭگىنى مىراس بېجى دەپ ھېسابلىغان 46 مىڭ تەڭگە بولدى. ئابدۇللاھ دىۋانبېگىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلۈكلىرىنى پۇلغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 28 مىڭ تەڭگە بولدى. مىراس بېجىنىڭ قالغىنىنى ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەر، مۇلازىم، خىزمەتكارلىرىدىن قەرز ئېلىپ بەردى.

ئابدۇللاھ دىۋانېگىنىڭ قىزى ئالىي ئوردىدا خانىشلار قاتارىدا ئاتىلىق غازىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بەخت-دۆلەت يۈز ئۆرۈپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەندە، پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىمۇ يۆتكىلىپ قالىدىكەن. پۇقرا-رەئىيە، ئەمەلدار-سىپاھ، خىزمەتچى چاكارلارنىڭمۇ ھال-ئەھۋالى ئۆزگىرىدىكەن. يىگىت-سەرۋاز، ئەمىر، سىپاھلار تون-سەرۋىپاي، كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىنى مىنىپ، پۇللىرىنى خەجلەپ، ئاغىچە-خوتۇنلارنى ئېلىپ كۆڭۈللىرى خالىغان غىزا-تاماقلارنى ئېتىپ يەپ، ئېغىزلىرىدا چىشلەپ، چىشلىرىدا چاپناپ تۇرۇقلۇق، ئاتىلىق غازىنىڭ شىكايىتىدىن تىللىرىنى ئەسلا يىغمىدى. تۈز ھەققىگىمۇ يۈز خاتىرە قىلمىدى. ئاخىر جازاسىنى تارتتى. تۈزكۈرلۈك قىلغاننىڭ نەتىجىسىنى كۆردى.

شۇنداق نەقىل قىلىدۇ، قەشقەرنىڭ پەيزىۋات يېزىسىدا بىر ئادەم ئېتىزغا ئۇرۇق چېچىپ قوش ھەيدەۋاتقانكەن. يەنە بىر كىشى كېلىپ، «ئەي بۇرادەر، نېمە تېرىدىڭىز»، دەپ سوراپتۇ. «نېمە تېرىماقچىدىم، خىتاي تېرىدىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ سورىغۇچى كىشى ھەيران بولۇپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئالتە-يەتتە ئايغا قالماي، دېگەندەك خىتايلار كېلىپ ھېلىقى ئېتىزلىققا چۈشۈپ گازارما قىلىپ يېتىپتۇ. ئىككى پۇقرا بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغان خەۋەرلىرىنى ئېيتىشىپ، راست-يالغان سۆزلەرنى توقۇشۇپ ئۆزلىرىنى خۇش قىلاتتى. بۇ سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا ئىسپات بولسۇن ئۈچۈن ئېسىمگە كەلگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلىپ ئۆتەي: بۇرۇنقى چاغلاردا زامانىنىڭ زاھىت، دەۋراننىڭ ئابىتلىرىدىن، قىلغان دۇئالىرى ئىجابەت بولىدىغان ئۈچ زاھىت بىر تەرەپكە سەپەر قىلغانكەن. بىر يەرگە بارغاندا يول ئۈستىدە ياتقان بىر مۇنچە چېرىگەن ئۈستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. ئۇلار: بۇ كونا سۆڭەكلەر قانداق مەخلۇقنىڭ سۆڭىكىدۇ؟ ئەھۋالدىن ۋاقىپ بولساق، دېيىشىپتۇ. بىرى دۇئا قىلسا، شامال چىقىپ سۆڭەكلەرنى يىغىپ بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. يەنە بىرى دۇئا قىلسا سۆڭەككە گۆش، پەي، تومۇر پەيدا بوپتۇ. ئۈچىنچىسى دۇئا قىلسا، سۆڭەككە جان كىرىپتۇ ۋە

ئېچىرقاپ كەتكەن زور بىر شىر سەكرەپ قوپۇپتۇ. ئەسلىدە بۇ شىر ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغانىكەن. تىرىلگەندىن كېيىن ئۈچ زاھىتىنى پارە-پارە قىلىپ يەپ كېتىپتۇ. تىلەپ تاپقان خىتايلار ھېلىقى قايتا جان كىرگەن، ئاچ قالغان شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەزىز بۇرادەرلەر، تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇنقى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ مېھىر-شەپقەت بىلەن قەھرى-غەزەپ، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، ياخشى ئەخلاق بىلەن يامان ئەخلاقلىرىنى بىرلىكتە تەسۋىرلىنىپ بايان قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىدىمۇ يۇقىرىقى سۈپەتلەر بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ مېھىر-شەپقەت، ئېھسان ۋە ئىنئام ئاتا قىلماي چارىسى يوق. غەزەپ ۋە سىياسەت ئىشلەتمەي يەنە ئىلاجى يوق. پادىشاھ بولغان كىشى ياۋاش، رەھىمدىل بولۇپ، سىياسەت ئىشلىتىشنى ئۆزىگە لازىم ۋە راۋا كۆرمىسە، پۇقرالاردا بەخت ۋە خۇشاللىق، ھۇزۇر ۋە پاراۋانلىق ھاسىل بولمايدۇ. يۇرتتا بۆلۈنۈش، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا بولۇپ ھالاكەتكە يۈز تۇتىدۇ. ئەگەر پادىشاھ زالىم، قەزىرى-غەزەپلىك بولۇپ، ئادالەت ۋە ھەقىقەتنى لازىم تۇتمىسا، پۇقرالاردا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق بولماي زۇلۇم قىلىنىغۇچىلاردىن بىرەر سەگەك، سەھەر قوپىدىغان كىشىنىڭ قىلغان دۇئاسى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ قالسا، ئۇنداق كىشىنىڭ ئاھ دەپ يىغلىغان كۆز ياشلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان قانلىق دەرياغا ئايلىنىپ، ھېلىقىدەك زالىم پادىشاھلارنى، ئۇنىڭغا تەۋە خىزمەتچى-خادىم، چاكار-مۇلازىم، تۇغ-بايراق، كاناي ۋە ئەلەملىرى بىلەن قوشۇپ غەرق قىلىپ نابۇت قىلىشى مۇمكىن. بۇ ئالەمنىڭ ھادىسىلىرىدىن ۋە ئۆتمۈش ۋەقەلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ ئىبىرەت ئېلىش لازىم. چۈنكى «ئەقىل پاراسەتنىڭ ئىگىلىرى، ئىبىرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار!» دېگەن ئايەت بار.

پارچە

تەكشۈرۈپ قىلماي ئەزىزلەر دەۋلەتنى ئىلدامىغە،

باش يانغىدىن پات ئالۇرلەر دەۋلەتنى ئىقبالىنى.

ياتقۇزۇپ جىسمى لەتفىڭنى بۇ تىرە خاك ئۈزە،

يوق ئېتىپ سەۋلەت ھەشەمنى پەس قىلۇرلەر ناينى .

كەرەملىك تەڭرىم، ئۆزىگە خاس قۇدرىتى ۋە ھېكمىتى بىلەن دۆلەت ۋە نېمەت ئىگىلىرىدىن، ئۆزى بەرگەن دۆلەت ۋە نېمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە قىلسا، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خۇي-پېئىلىدىكى ياخشىلىقنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق ئىش، يامان ئەخلاقلىرىنى كىرگۈزۈپ، دۆلەت ۋە نېمەتلىرىگە شۈكۈرى قىلىشتىن ياندۇرۇپ، كۇپرانى نېمەت قىلىدىغان قىلىپ، ئاندىن دۆلىتىنىڭ ئاپتېپىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ، بەخت-تەلەپنىڭ نۇرىنى خىرە قىلىپ بەلكى ئۇچۇرۇپ يوق قىلىدىكەن. يەنە بىر دۆلەتكە لايىق كىشىنى بەلەن پەرۋاز قىلدۇرۇپ، بېشىغا پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى كىيدۈرۈپ، نۆۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ كاناي-سۇنايلىرىنى ساداغا كەلتۈرىدىكەن. ئۇلۇغ تەڭرىم، خاھى پادىشاھ، خاھى گاداي بولسۇن بەش كۈنلۈك بۇ دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام بىلەن كېتىشنى نېسىپ قىلغايىسەن، ئامىن.

پارچە

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،

كى قالغاي نىك نام ھەم باقالىق.

ۋەرەق ئىچرە قېلىپتۇر ياخشى ئاتلار،

ئەگە كىسراغە ئوخشە قىلسە شەھلىق .

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سىيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسىنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى پانىي دۆلەتنى تاشلاپ، باقىي دۇنيانى خالاپ، جېنىنى ئەزرائىلغا، مال-مۈلكىنى ئوغۇللىرى بىلەن قىپچاقلىرىغا، بەلكى خىتاي قالماقلىرىغا تاپشۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئەھراخان تۆرەم ئاتىلىق غازىنىڭ جەستىنى ئىچكىرى ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇپ قاراشەھەردىكى ھەققۇلبەگكە بولغان ۋەقەنى بايان قىلىپ تېزلىكتە خەت ماڭدۇردى. ھەققۇلبەگ ئۈچىنچى كۈنى قارا شەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئاڭغىچە نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئەرز-داد بولسا ئاتىلىق غازىي ھايات ۋاقتىدىكىدە ئەكىرگەن بولۇپ كىرىپ-چىقىپ، يارلىق-پەرمانلارنى بېرىپ تۇردى. «جانابىي ئالىينىڭ مەجەزلىرى سەل خاپا ئىكەن. ئاز ۋاقتتىن كېيىن چىقىدۇ»، دەپ كىشىلەرنى يېقىن بارغۇزماي ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى. ھەققۇلبەگنىڭ ئارقىسىدىن ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانىساتلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن يېتىپ كەلدى، ئەھۋالمۇ ئاشكارا بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ، مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، تاشباي دادخاھ ۋە ئاتاىي پانىساتلار باشلىق ئەمىرلەشكەرلەر مەسلىھەتلىشىپ، بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ھېكىمخان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ «خان» قىلىپ كۆتۈردى. خەزىنىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىپ، ئەمىر، دادخاھ باشلىق چوڭ-كىچىكلەرگە، يىگىت-سەرۋازلارغا تون-سەرۋىي، پۇل ۋە تىللا، ئات ۋە جابدۇقلارنى بەرگىلى تۇردى. مۇشۇ ئەھۋالدا يەتتە كۈن

ئۆتتى. بىر كېچىدە ھەققۇلبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسەت-تاۋۇتىنى ئېلىپ ئاقسۇ تەرەپكە ناھايىتى تېز يۈرۈپ كەتتى.

دادخاھلار باشلىق چوڭلار «ھەققۇلبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسەتتىنى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئاقسۇغا بېرىپ خەزىنىلەرنى قولغا ئېلىپ سەرەمجان قىلىپ، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنە-دەپنىلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن كېيىن بىزىلەرگە قارىماي ئەنجان، تاشكەنتلەرگە چىقىپ كېتىدۇ، خەزىنە بولمىسا بىز خىتايلار بىلەن قاندىق ئۇرۇشمىز؟ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ خەزىنىلەرنى بەرمەسلىكىمىز كېرەك»، دەپ ھېكمىخان تۆرەمنى ماقۇل قىلدى. كورلىنى داخۇ تۇڭگانغا تاپشۇردى. ئۇنىڭغا ئاقسۇلۇق كوچىر ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاقنىياز بەگنى تۇڭچى ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ، باي مۇھەممەد چارچى بېشىنى 500 سەرۋازغا باشلىق قىلىپ كورلىدا قويۇپ، ھېكمىخان تۆرەم باشلىق قوشۇنلار ئاقسۇغا راۋان بولدى ۋە ئالدىراپ-ھولۇقۇپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

ھەققۇلبەگ ئالدىدا يېتىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئىككى كۈن تۇرۇپ، بىر مۇنچە خەزىنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، يىگىت ۋە قىچاقلار بىلەن ئاتىلىق غازىنىڭ جەسەتتىنى ئېلىپ قەشقەرگە يۈرۈپ كەتكەندى. ھەققۇلبەگ «دادامنىڭ جەسەت-تاۋۇتىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجام مازىرىغا دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ يا مەن كېلەرمەن، ياقۇب بەگ ئاكام كېلەر. ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلارمىز»، دېگەن مۇستەھكەم نىيەت بىلەن يولغا چىققاندى. ئەمما نىياز ھېكمى بەگ: «كىچىك بېگم (ھەققۇلبەگ) قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى. غەربى باشقىچىدەك قىلىدۇ. ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغىسىلەر ۋە خەۋەردار بولغىيلار. ۋەسسالىم»، دەپ بىر نەچچە پىتنە-پاسات گەپلەرنى يېزىپ مەخپىي ھالدا چوڭ بەگ (بېكقۇلبەگ)كە خەت ماڭدۇرغاندى. چوڭ بەگ خەتنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن: «ھەققۇلبەگنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋېتىپ نەرسە-كېرەكلىرىنى ئەكىلىڭلار»، دەپ پەرمان بېرىپ مۇھەممەد

زىيا پانساننى باش قىلىپ بىر نەچچە مەھرەم، يىگىت-سەرۋازلارنى ھەققۇلىبەگنىڭ ئالدىغا چىقارغانىدى. بۇلار لونكۇ دېگەن يەردە ئۇچراشتى. ئاتتىن چۈشۈپ بىر پىيالە چاي ئىچىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چۈشتى. ھەققۇلىبەگ بولغان ۋەقەلەرنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ سۆزلەپ بېرىپ، بۇلارنىڭ يامان غەرەزلىرىدىن بىخەۋەر، خالىس، توغرا نىيەت بىلەن كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دېگەن ھەققۇلىبەگكە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ. ئوق بۇ تەرەپتىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەققۇلىبەگ «بۇ نېمە پوق يېگىننىڭ»، دەپ قىلىچلىرىنى تارتىپ چىقىرىپ چاپماقچى بولغاندا يەنە بىر يىگىت ئوق چىقىرىدۇ. ھەققۇلىبەگ ئاتتىن يىقىلىپ جان بېرىدۇ. ئۇنى شۇ جايدىكى بىر جىلغىغا دەپنە قىلىدۇ. ئۇ جاي «ھەققۇلىبەگ جىلغىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 2- كۈنى ھېكىمخان تۆرەم ئاقسۇغا كېلىپ خانلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ھەممە يىگىت-سەرۋاز، قىرغىز-قىپچاقلار ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇدىكى خەزىنە-دەپنىلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ بۇلاپ كەتتى. بۇنداق بۇلاڭ-تالاڭ «خان تالىڭى» دېيىلىدىكەن. مۇشۇنداق پاراكەندە كۈنلەردە نىياز ھېكىمبەگ بىر نەچچە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاراپ قېچىپ كەتتى.

ھېكىمخان تۆرەم ئالاھىدە يارلىق-پەرمان بىلەن ئابدۇراھمان داداخانى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. ئامىلخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، كۇچانى مۇھەممەد رېھىمخان تۆرەمگە سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئۇچتۇرپاننى ھېكىم پانسانقا، باي ۋە سايرامنى مۇسامىس بېگىگە تاپشۇردى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، ئاتاباي پانسانلارنى ھۇدەيچى قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بەچە باتۇر پانساننى ھەممە لەشكەر ئۈستىدە ئەمىر لەشكەر قىلدى. كېرىم قۇل داداخا، موللا ئالىم قۇلىنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزىنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. كېپەك لاۋۇر ۋە مۇھەممەد ئەپەندىنى 2000 سەرۋازغا ئەمىرلەشكەر قىلدى.

دېمەك، سەككىز ئەمىرلەشكەرگە يارلىق ۋە نىشان بېرىپ، تۇغ-بايراق، داپ-دۇمباق، قورال-ياراق، ئاتو-توپچاقلارنى بېرىپ، پادىشاھلارچە مەرھەمەت، سېخىلارچە ئىلتىپات كۆرسەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىن «بېكقۇلبېگ، جامەدار دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر ۋە ئالاش دادخاھلار باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى»، دېگەن يامان خەۋەر يېتىپ كەلدى. ھېكمىخان تۆرەم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بەچە باتۇر ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە لەشكەر بېشى، پانىسات، يىگىت-سەرۋاز بولۇپ جەمئىي 25 مىڭ قوشۇن بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇدىن تۆت مەنزىل يىراقلىقتىكى يايىدى دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

بېكقۇلبېگ قوشۇنىنىڭ چىغاۋۇلى ئالاش دادخاھ چۆلقۇدۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندى. ھېكمىخان تۆرەم مۇھەممەد سىيىت پانىسات، ھاپىز پانىساتلارنى پەرمان بىلەن چىغاۋۇل قىلىپ ماڭدۇرغاندى. ئىككى چىغاۋۇل ئۇچرىشىپ ئالاش دادخاھ ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ۋە بىر نەچچە ئادەملىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئەكەتتى. قەشقەرلىك ئاخۇن پانىسات ھېكمىخان تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتتى. ھېكمىخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ئاخۇن پانىساتنى مۇبارەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن زور خۇشاللىق يۈز كەلتۈردى. ئۇلار شۇ كۈنى ئارام ئالدى. سىرتتا قاراۋۇل ۋە پايلاقچىلارنى قويدى. ئەتىسى بۇ ئىككى خۇنخور چوڭ قوشۇن يۈزمۇيۈز بولۇپ سەپلىرىنى راسلاپ جەڭگە كىرىشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەرلەر ئۆلۈشكە باشلىدى. ئەجەلنىڭ بازىرى جۇش ئۇرۇپ راسا قىزدى. ھېكمىخان تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بېكقۇلبېگنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈرۈپ مەغلۇپ قىلىۋاتقان چاغدا، ئاتاباي پانىسات ھۈدەيچى ھېكمىخان تۆرەمدىن يۈز ئۆرۈپ يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېكقۇلبېگ تەرەپكە قېچىپ تۈپنى بۇزۇپ كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن بېكقۇلبېگ تەرەپكە كۈچ قوشۇلۇپ، ھېكمىخان تۆرەم ئاجىزلاشتى. مۇشۇ ئەھۋالدا ھۈسەيىن مەرھەمنىڭ بېشىغا ئوق تەگدى. ھېكمىخان تۆرەم ئارقىغا چېكىندى. كېرىم قۇل ئەمىرلەشكەر، كېرىم باي مىرزا ۋە ئېلىبېگ پانىساتلارمۇ ئارقىسىغا ياندى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، كېپەك لاۋۇر، مۇھەممەد رېھىم

پالۋانلار كەلپىن قاشقال، قارابۇلاق بىلەن ئۆتۈپ ئەنجانغا قاراپ راۋان بولدى. بۇلارغا يىگىت-سەرۋازلار قوشۇلۇپ 1500 گە يېقىن ئادەم بولۇپ بىللە كەتتى. ئىككى قوشۇن ئالتە سائەت ئۇرۇشتى. 1500 چە لەشكەر چىقىم بولدى.

ئاتاباي پانسات بېكقۇلبەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن «يايدىدا نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى. زايە بولۇپ كېتەرمىكىن»، دەپ مەلۇم قىلدى. بېكقۇلبەگ ئاتاباي پانساتقا تون-سەرۋاي مەرھەمەت قىلىپ، «سىز ئىلگىرىلەپ بېرىپ خەزىنىنى مۇھاپىزەت قىلىڭ!» دەپ پەرمان قىلدى. ئاتاباي پانسات تېز بېرىپ خەزىنىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋاتقاندا، ھېكمىخان تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي پانسات قاچتى. ھېكمىخان تۆرەم تۇتۇرۇپ كېلىپ: «مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ؟» سېنى ھۈدەيچى قىلسام سەن ماڭا تۈزكۈرلۈك قىلىدىڭ. ئاتا-بوۋا ئەجدادىمنىڭ ئۇلۇغلىقىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېنى ماڭا تۇتۇپ بەردى. ئۆزۈڭنىڭ تارتىشقا تېگىشلىك جازاسى»، دەپ يالڭاچلاپ، شاش، توسۇن ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ قويۇپ بەردى. ئۇ ئاتنىڭ كەينىدە دەشت-باياۋانلاردا سۆرۈلۈپ پارچە-پارچە بولۇپ يوقالدى. ھېكمىخان تۆرەم خەزىنىلەرنى تالان-تاراج قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى. ئاخىر باشقىلار بۇلاپ تۈگەتتى.

نەزم

نالە قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مولۇل،

كىم زەرەرنى تېرىپ ئەردىڭ ھەم زەرە تاپتىڭ ھوسۇل .

شەمئى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،

كۆيگۈسى داغى ئۆز ئاياغى بىلەن .

ھېكىمخان تۆرەم ئايكۆلگە كەلدى. ئايكۆلدىن ئارالنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئۈچتۈرپانغا باردى. ئۇ يەردىمۇ تۇرماي بەدەل داۋىنىدىن ئېشىپ ئىسسىق كۆلگە بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ توختىماي پەرغانە ۋىلايىتى، مەرغىلان شەھىرىگە تەۋە ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى مەھەللىسى «ئەسكە» دېگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەد توقسابە باشلىق 5000دىن ئارتۇق ئاتارمەن-چاپارمەن يىگىتلەرمۇ بىللە چىقىپ كەتتى. بەچە باتۇر باشلىق بىر نەچچە پانسات ۋە 10 مىڭدىن ئوشۇقراق يىگىتلەر ھېچ تەرەپكە يۆتكەلمەي تۇرۇپ بېكقۇلبەگكە ئىتائەت قىلدى. بېكقۇلبەگمۇ بۇلارغا ئىلتىپاتلار كۆرسەتتى. بېكقۇلبەگكە ئىشەنچ ۋە ئىخلاسى يوق يىگىتلەر ھەر تەرەپكە قېچىپ، سەرگەردان بولۇپ تاراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامدىن روناق كەتتى.

جانابى ياقۇببەگ ئاتىلىق غازىنىڭ لەقىمى «بەدۆلەت» ئىدى. بۇ لەقىم ئاسماندىن چۈشكەن، تەڭرى ئاتا قىلغان لەقىم ئىدى. بەدۆلەت كەتتى، ئىسلامنىڭمۇ دۆلىتى كەتتى. ئۇلۇغ تەڭرىم، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىن ئىسلامنىڭ مۇھەببىتىنى يوق قىلمىغايسەن. قىيامەت كۈنى مۇسۇلمانلار قاتارىدا باش كۆتۈرگىلى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن! ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەقىقىي-ھۈرمىتىدىن دۇئايمىزنى ئىجابەت قىلغايسەن.

جانابى بېكقۇلبېگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇببېگ ئاتىلىق

غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى بېسىۋالغانلىقى

ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى

ھەققۇلبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەستىنى كورلىدىن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭغاندا، بېكقۇلبېگ پىتنە-پاسات گەپلەر ۋە يالغان ھىيلە-مىكرلەرگە ئىشىنىپ ئۆزىنىڭ بىر قورساق بىگۇناھ ئىنسىنى ئۆلتۈرۈپ قولىنى قانغا بوياپ، بۇ دۇنيا-ئاخىرەتتە مالاھەت ۋە تاپا-تەنىگە قالدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ئاقسۇغا بېرىپ ھېكىمخان تۆرەم بىلەن جەڭ قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئەمىر لەشكەر ئۆمەرقۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھ ۋە ئالاش بى دادخاھلار باشلىق 15 مىڭدىن كۆپرەك لەشكەرنى ئېلىپ تارىخى ھىجرىيىنىڭ 1294-يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 18-كۈنى سۆلەت ۋە ھەشىمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، چۆلقۇدۇق ۋە يايىدى دېگەن جايلاردا ھېكىمخان تۆرەم بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى ئارىدا ئۇرۇش-جەڭلەر بولدى. بېكقۇلبېگنىڭ ئادەملىرىدىن مۇھەممەد قابىل ياساۋۇل بېشى ۋە پوسەر پانسات باشلىق مىڭغا يېقىن يىگىت نابۇت بولدى. جامەدار دادخاھنىڭ باشمالتاق قولىنى ئوق ئۈزۈۋېتىپ قولى كېرەكتىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بېكقۇلبېگكە مەغلۇبىيەت يۈز كەلتۈرۈۋاتقان چاغدا، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق يىگىت-سەرۋازلار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئارقىسىغا چېكىندى. بېكقۇلبېگ غەلبە قىلىپ ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپانلارنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر بولدى ۋە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن يايىدىن چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ ئاتا مىراسى تەخت بارگاھلىرىغا چىقىپ ئولتۇردى. ئۇ ھېكىمخان تۆرەمگە تەۋە چوڭ-كىچىك يىگىت سەرۋازلارغا كايىپ، ئەيىبلەپ بەزىلىرىنى نەزەربەند قىلدى. بەزىلىرىنى يەكەنگە ۋە قەشقەرگە ھەيدىۋەتتى. ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندىن

كېيىن ئابدۇراھمان دادىخانىنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ يارىلىق چۈشۈردى. مۇھەممەد رېھىمخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ ئورنىغا قايتىدىن ئامىلخان تۆرەمنى بەلگىلىدى. ئۇچتۇرپاننى مۇھەممەد بابا توقسابەگكە، باي ۋە سايرامنى مۇسا مىس بەگكە تاپشۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن ئاقسۇدا بىر ئايدەك تۇرۇپ پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

ئامىلخان تۆرەم كۇچاغا بېرىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن كۇچالىق قادىر پانسات، شاپارىلىق مەئمۇر پانسات، ئالاش دادىخانىنىڭ ئىنىسى يولداش بەگ پانسات قاتارلىق بەش پانساتنى بۈگۈرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. بۇلار بۈگۈرگە بېرىپ جاھاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەممىسى بىرلىشىپ مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: «دەسلەپتە كۇچادىكى خىتايلارنى بىز ئۆلتۈرگەندۇق. ھازىر يەنە خىتايلار تۇرپانغا يېتىپ كېلىشتى. بۈگۈن-ئەتە كۇچاغا يېتىپ كېلىش ئېھتىمالى بار. تۇڭگان داخۇ، شاۋخۇلار خاقانى چىننىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىكەن. كۇچانى ئەنجانلىقلاردىن ئاجرىتىۋېلىپ ئۆزىمىز سوراپ تۇرساق ۋە داخۇ، شاۋخۇلارنى قوللىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۇلارنى خىتاي مەنەسپدارلىرىغا سوۋغات قىلساق، مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىمىزنى ئەپۇ قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس»، دېيىشىپ بىر كېچىدە بۇزۇلۇپ، كۇچاغا قاراپ يولغا چىقتى. كۇچاغا بىر مەنزىل يىراقلىقتىكى ياقاتوقاي دېگەن ئۆتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىق يېزىسىدىن 2000 ئالاماننى يىغىپ تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئامىلخان تۆرەمگە خەۋەر قىلسا بۇ: «قادىر پانساتنىڭ ھەددى ئەمەس، بەھۇدە، ئوشۇق گەپنى قىلماڭلار»، دەپ بىپەرۋالىق قىلىپ ئۇيقۇغا كىرىشىپ كەتتى. شۇ چاغدا كۇچادا توپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن 1000 تۇڭگان سەرۋاز بار ئىدى. قادىر پانسات تۇڭگانلارغا مەخپىي كىشى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالغانىدى. ئاڭغىچە تاڭ ئاتتى. ئامىلخان تۆرەم ئويغىنىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا ئىش باشقىچە، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىشىپ جەڭ قىلىشتى. ئامىلخان تۆرەم تەرىپىدىن ئابدۇللاھ بەگ باشلىق 180 كىشى ھالاك بولدى. ئاخىر تەڭ كېلەلمەي

ئامىلخان تۆرەم ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. كۇچانى قادىر پانسات ئۆزىگە قاراتتى. تېخى بىر ئاي ئۆتمىگەندى، كورلىدىكى داخۇ، شاۋخۇلار قوزغىلىپ كۇچاغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ خەۋىرى كەلدى. قادىر پانسات 5000 ئادەم راسلاپ قاراياغاچ دېگەن يەرگە ئالدىغا چىقىپ، توسۇپ جەڭ قىلدى. 300 ئادەم نابۇت بولدى. ئاخىر تۇڭگانلار غالىب كەلدى. قادىر پانسات باشلىق كۇچا لەشكەرلىرى ھەر تەرەپكە قاچتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ھېكمەت ۋە قۇدرىتىنى شۇنىڭدىن كۆرۈڭلاركى، بىر ئاي ئىچىدە كۇچانى ئامىلخان تۆرەمدىن قادىر پانسات ئالدى. قادىر پانساتتىن تۇڭگانلار ئالدى. تۇڭگانلاردىن خىتايلار ئالدى.

نىياز ھېكمىبەگ ئاقسۇدىن قاچقان پېتى خوتەنگە بېرىپ دۈشمەنلىك ۋە خۇسۇمەت دۇمبىقىنى چېلىپ باشقىچە يول تۇتتى. بۇ خەۋەرنى بېكقۇلىبەگ ئاڭلاپ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھ، ئالمىباي پانسات، شىر مۇھەممەت مىرزا پانسات، ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئەھمەت قوشبېگى ئەمىرلەشكەر، ئۇنىڭدىن باشقا مادالويە باشلىق 2000 تۇڭگان قوشۇلۇپ توپ-زەمبىرەك، دۇمباق-كانايلىرىنى ئېلىپ 25 مىڭ يىگىت بىلەن يولغا چىقتى. ئاتلىق غازىنىڭ قائىدە-ئۇسۇللىرىنى جارى قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. بېكقۇلىبەگ شاغاۋۇل دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەندىن يۈرۈش قىلىپ خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە زابا دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى نىياز ھېكمىبەگ ئاڭلاپ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ توپ-زەمبىرەكلىرى بىلەن 10 مىڭ لەشكەر، 30 مىڭ پاراكەندە-باشباشتاق چوماقچىلارنى ئەۋەتكەندى. ئىككى تەرەپتىن سەرپ تارتىپ ئۇرۇش باشلىدى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ئاخىر بېكقۇلىبەگ غالىب كەلدى. مۇھەممەد ئىمىنبەگ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ھېكمىبەگمۇ تەييارلا تۇرغانىكەن.

مۇھەممەد ئىمىنبەگنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ كېرىپ ۋە نىيە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئوردا ئىچى ۋە خەزىنىلىرىنى يىگىت-سەرۋاز، ئالامانلارغا بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئەمىر قىلدى.

بېكقۇلبېگ چوڭ غەلبە قازاندى. ئۇ نىياز ھېكمىبەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئېلى پانساتلارنى 800 يىگىت بىلەن نىياز ھېكمىبەگنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. زابا (زاۋا)دىكى ئۇرۇشتا غەلبە قازانغاندىن كېيىن، بېكقۇلبېگ مۇھەممەد يۈنۈس شاغاۋۇل دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھلارنى چاقىرىپ «ھازىر خوتەننى ئالدۇق، ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشساق، خوتەندىن كېرىپ يولى بىلەن ئاقسۇغا چىقىپ بارىمىزمۇ ياكى يەكەندىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارىمىزمۇ؟ قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟» دېدى. ھەممىسى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىۋالدى، ھېچقايسىسىدىن بىرەر ئېغىز سۆز چىقمىدى. ئاخىر مۇھەممەد يۈنۈس شاغاۋۇل دادخاھ: «خاقانى چىننىڭ ئىقلىمى بولسا ھەممە ئىقلىملاردىن چوڭ، دادلىرىمۇ بۇنى بىلىپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمىغان. نۇرغۇن ياخشى يىگىتلەر يايىدى جېڭىدىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا كېتىپ قالدى. مەسلىھەتنىڭ ئوبدانراقى شۇكى، خاقانى چىن بىلەن ئۇرۇشمىز دېمەيلى، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنىغىمۇ زامىن بولمايلى، قەشقەردىن ئايمىلارنى ئەكەلدۈرسە، ياركەنت بىلەن ئۆتۈپ خەلىپەنى رۇمنىڭ خىزمىتىگە بارساق ياكى ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك»، دېدى.

بېكقۇلبېگ باشقىلارغا قاراپ: «سىلەر نېمە دەيسىلەر؟» دەپ سورىدى. ئۇلار: «دادخاھ ئاكىمىزنىڭ مەسلىھىتى ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى. بىزلەرگىمۇ ماقۇل كېلىدۇ»، دېدى. بېكقۇلبېگ، «ئۇنداق بولسا بىز خوتەندىن يانغۇچە ئايمىلارنى يەكەنگە ئەكەلسۇن»، دەپ مۇھەممەد سەركانى قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئۆزلىرى خوتەن شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ۋە خوتەننىڭ ھاكىملىقىنى كۇچالىق سەئىد ھاكىم بەگكە بەردى. خوتەننىڭ ئىشلىرىنى

بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن بارات ئېيىنىڭ 16- كۈنى يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. قەشقەردىن ئايىملارنىمۇ ئەكەلدى.

قەشقەردىن بېكقۇلبەگنىڭ بالا-چاقىلىرىنى ئاچقىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغان خۇ دالويە بېكقۇلبەگكە ئىتائەت قىلىشتىن ياندى ۋە قاراۋۇللاردىكى يېڭى مۇسۇلمانلارنى شەھەرگە ئەكىرىپ، خەزىنە-دەپنە، ياراق-ئەسلىھە، ئايىم-ئاغىچىلارغا ئىگە بولۇپ، دۈشمەنلىشىشكە تەييار بولدى.

نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن بېكقۇلبەگ زابادىن ئوبۇلقاسىم، مىرزا ئېلى قاتارلىق پانسانلارنى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتكەندى. بۇلارنى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ 16 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى نىياز دېگەن شەھەردە ئۇلارغا يېتىشتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ لەشكەرلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ قوغلاپ كەلگەنلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن 200 دەك يىگىت چىقىم بولدى. مىرزا ئېلى پانسانمۇ ئەجەل شەرىپىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن قوغلاپ كەلگەنلەر يېنىپ كەتتى. نىياز ھېكىمبەگ خىتايلار كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسان خوتەنگە يېنىپ كېلىپ سەئىد ھېكىمبەگنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىمۇ تۇرماي يىگىتلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە كېلىپ بېكقۇلبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا قىلدى ۋە سەئىد ھېكىمبەگنىڭ ئەھۋالاتىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ بېكقۇلبەگ سەئىد ھېكىمبەگنى خوتەندىن ئەكىلىپ نەزەرىدە قىلدى. باينىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى مۇھەممەد ئىمىن توقسابەنى قارىقاشقا ھاكىم قىلغانىدى، ئەمدى ئۇنى خوتەنگە ھاكىم قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن جانابىي بېكقۇلبەگ ئاقسۇدىكى ھەممە يىگىتلەرگە بەچە باتۇر پانساننى ئەمىرلەشكەر، پۈتۈن سەرۋازلارغا ھاجى مىرزانى ئەمىرلەشكەر

قىلىپ توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن جەمئىي 5000 لەشكەرنى بېرىپ، ئۆزى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندى. كۇچادا قادىر پانسات يۈز ئۆرۈدى. كامىلخان تۆرەم ئاقسۇغا يېنىپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ ئۈچتۈرپاندىكى مۇھەممەد توقسابەنى ئاقسۇغا چاقىرىتىپ كېلىپ «قادىر پانساتنى تۇتۇپ، كۇچانى بويسۇندۇرۇش» نىڭ مەسلىھەتتىنى قىلىشتى. ھىسامىددىن پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى كىچىك يول بىلەن، يەنە تۆت پانساتنى چوڭ يول بىلەن كۇچاغا يولغا سالدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، كۇچاغا بېسىپ كىرىپ، بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قادىر پانساتنى تۇتۇپ ئەدىبىنى بېرىش ئىدى. مۇشۇ مەسلىھەت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان چاغدا خىتايلار كېلىپ كۇچانى بېسىۋالدى. تۇڭگانلار سايرامغا قېچىپ چىقتى. كۇچادىكى مۇساپىر پانساتلار تۇڭگانلارنىڭ ئالدىدىراق قېچىپ چىقىپ ياقا ئېرىقتىكى پانساتلار بىلەن ئۇچراشتى. ھەممىسى ئىتتىپاقلىشىپ خىتايلار بىلەن جەڭ قىلدى. خىتايلار غالىب كېلىپ چوڭ بىلەن ئاقسۇغا راۋان بولدى. پانساتلار قىزىلبۇلاق يولى بىلەن ئاقسۇغا بالدۇرراق كېلىپ، مۇھەممەد بابا توقسابە، بەچە باتۇر ئەمىر لەشكەرلەرگە خەۋەر يەتكۈزدى. مۇھەممەد بابا توقسابە ۋە بەچە باتۇر ئەمىر لەشكەر ئابدۇراھمان داداھەتتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئابدۇراھمان داداھەتتى ياساۋۇل بېشى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ، مەھكەم باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا بۇلار تۈرلۈك مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ باقتى، ئەمما ھېچ ئىشنىڭ باش-ئايىغىنى تاپالماي ھەيران قالدى.

بېكقۇلبەگ ئاقسۇغا ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىمجان ئىش بېشىنى ھاكىم قىلدى. كېچىسى خەزىنىلەرنى خەتلەپ رويخەتكە ئالدى. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يىگىتلەر پاراكەندە بولغىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار تۇڭگان ۋە خىتايلار بىلەن ئۇرۇشىمىز دەپ يولغا چىقتى. «تۇڭگانلار خىتايلاردىن قېچىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتايلار تۇڭگانلارنىڭ ئارقىسىدىن قەدەممۇ قەدەم ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ»، دېگەندەك خەۋەرلەر ئۈزلۈكسىز كەلگىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار يولغا چىققان بولسىمۇ، يۇقىرىقىدەك خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ پەيتىنى تاپالماي، ئائىلاج قەشقەرگە قاراپ

يۈرۈپ كەتتى. چۈشكە يېقىن بولغاندا، تۇڭگانلار ئاقسۇغا گويا چۈمۈلىدەك بېسىپ كەلدى. بېكقۇلبەگنىڭ ئادەملىرى شەھەردە تۇرالماي ئۈچتۇرپان تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاقسۇ شەھىرىدىن ئوتتۇز يول يىراقلىقتىكى بىر مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. شۇ كۈنى كېچىسى ئاقسۇنى تۇڭگانلار ئالدى. سۈبھى يورۇپ تاڭ ئاتقاندى. شەرق تەرەپتىن خىتاي چېرىكلىرى كۆرۈندى. تارىخى ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 17- كۈنى (چارشەنبە) خىتاي قارا چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇۋىقى ئاقسۇ شەھىرىگە دەسسىدى.

ئەمىرلەشكەر ۋە يىگىتلەر ئاقسۇدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، تەڭرىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇپ، بەزىلىرى ئۈچتۇرپان بىلەن ئىسسىق كۆل تەرىپىگە ئۆتۈپ چېنىنى قۇتۇلدۇردى، بەزىلىرى قەشقەرگە ۋە بەزىلىرى يەكەن تەرەپكە كەتتى.

جانابى بېكقۇلبەگ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان چاغلىرىدا يەكەندىكى يىگىتلەر ئارىسىدا باشباشتاقلق، پارچىلىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى يېڭىسارغا، بەزىلىرى قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ بېكقۇلبەگنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ ئۆزى ئاتلىنىپ يېڭىسارغا كەلدى. قاچقانلاردىن ئاخۇن پانساننى ئۆلتۈردى. ئىككى مەھرەمنى دارغا ئاستى ۋە بىر نەچچە يىگىتلەرنى يوقاتتى. مۇشۇنداق قاتتىق تۇتقانلىقتىن يىگىتلەر ئىككىنچى قېتىم يىغىلىپ جەم بولدى. بېكقۇلبەگنىڭ مەسلىھىتى، «ئالدى بىلەن قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇدالويە تۈزكۈرلۈق قىلغانلىقتىن شۇنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن جەڭ قىلىش»قا قارار تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قەشقەرگە ئاتلاندى. قەشقەردە ئالاش دادخاھ خۇدالويەنى مۇھاسىرە قىلىپ ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. بېكقۇلبەگ باشلىق ھەممەيلەن ئەمىرلەشكەر، يىگىت ۋە سەرۋازلار قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ بىجانبىل جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. چۈنكى خەزىنە، توپخانا، لوندوندىن ئەكەلگەن نەچچە مىڭ قوش ئاتار، يەككە ئاتار مىللىتى، چوڭ-كىچىك ئەمىر ۋە يىگىتلەرنىڭ خوتۇن-بالا-چاقىلىرى، ئۆي-تەئەللۇقاتلىرى ھەممىسى يېڭىشەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خۇدالويە ئىگە بولۇۋالغانىدى. شەھەرنى قولغا

كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممەيلەن بارلىق چارىلەرنى قىلدى. شۇ تەرىقىدە 28 كۈن ئۆتتى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزى ھارپا كۈنى ئىدى. «سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ تەييار قىلىپ ئەتىسى دورىغا ئوت يېقىپ سېپىلنى بۇزۇپ شەھەرنى ئالسىز» دەپ مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، ئەتىسى خىتاي چېرىكلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. سېپىل ياكى شەھەرگە قارىغىلى پۇرسەت بولمىدى. بېكقۇلبەگ باشلىق ئەمىر، يىگىت، سەرۋازلار ھېچنېمىگە قارىماي ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى.

مىرزا ئەھمەد قوشبېگى مىڭدىن ئارتۇق يىگىت بىلەن كونا شەھەرنىڭ قۇم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ چېكىنىشىنى، بايلار ۋە مۇساپىر سودىگەرلەرنىڭ ئالامانلارنىڭ زىيان-زەخمەتلىرىگە يولۇقماي تىنچ-ئامان شەھەردىن چىقىۋېلىشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشبېگى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ شەھەردىن ئايرىلىپ پەرغانە تەرىپىگە راۋان بولدى. خىتايلار ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ مۈلكى-مىراسلىرىغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى. شۇنداق سەلتەنەت ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھتىن ئېغىزدىكى ھېكايەتتىن باشقا بىرەر نەمۇنە-نىشان يادىكار قالمىدى. «ئەقىل-ئىدراكنىڭ ئىگىسى بولغۇچىلار ئىبىرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئەلۋەتتە ئىبىرەت ئالماق لازىمدۇر.

بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى زۇلھەججە (قۇربان ھېيت) ئېيىنىڭ 10- كۈنى قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى.

پارچە

خۇدايىكىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،

كى ھەكرىمگە بەرسە تۇتىيەلمۇلك.

نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،

شەھىنشاهىكى ئۆلدۈر تەنزىمۇلمۇلك.

مەسنەۋى

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،

ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانى ئول بولۇر،

ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

دېمەك، ئىككىلا ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ غەزىپى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىدىن ئىسلام چىرىغىنىڭ نۇرىنى ئۆچۈردى. مەشرىق تەرىپىدىن قارا چىرىكلەرنىڭ كۆپۈر-زۇلمىتىنىڭ ئىس-تۈتەكلىرى ئۆرلەپ، گويا قارا پالاستەك يەتتە شەھەر ئەھلىنىڭ باشلىرىغا يېپىلدى. ھەقىقىي مۇسۇلمان-دىيانەتكارلارغا بىر مۇسبەت، ئەلەم، غەم ۋە كۆڭۈلسىزلىك يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك مۇناپىقلارغا خۇددى بىر توي-مەرىكە، شاد-خوراملىق ھاسىل بولدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم تەقدىرىنىڭ ئەمىر-پەرمانى شۇ تەرىقىدە جارى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بويسۇنماي ئىلاجىنىڭ يوقلۇقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشنىڭ نۇرىدەك روشەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلۇغ ئۆلىمالار، دىيانەتلىك مۆتىۋەرلەر بېلىنى مەھكەم باغلاپ ئۆز خىزمەتلىرىگە مۇستەھكەم بولدى.

مەسنەۋى

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،

ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەند.

15

قارايۇز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش-ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى

نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدە يەكەنلىك ئاددىي بىر دېھقاننىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئاتىلارنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا بىر كۆزۈڭنى قىس» دېگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، خىتايلارنىڭ خۇي-پەيلىنى ئادەت قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەئەت ئېلىپ، مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ دەرىجە ئۆسۈپ يەكەنگە ئىشىكىغا بولغان. بۇ چاغدا يەتتە شەھەردە پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەندى. بۇ ۋاقىتلاردا نىياز ھېكىمبەگ يەكەندە ئابدۇراھمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭگانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كۇچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى. قەشقەردە ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتىلىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسىگە ئوخشاش مادارا قىلىپ ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەت ۋە خۇشامەت قىلىپ كەلگەندى. كۇچالىق ياقۇپ دىۋانبېگى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن، «سىلى ھەممە دەۋردىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولمايدىكەنلا. بۇ ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ»، دەپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ «بۇ يۇرت كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبتىن ھەممىسىگە خىزمەت قىلمەن. ئەگەر سىلى بىلمەن دېسە، جەزم قىلىپ ئېيتىپ بەرسە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن بۆلەك ئىشىككە بارمايمەن»، دەپ تىلىنى چاپناپ زەپپانە جاۋاب بەردى. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولدىكى، نىياز ھېكىمبەگنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ئۇلۇغ تەڭرىم ياراتقان چاغدا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا

تۈزكۈرلۈقنى قوشۇپ ياراتقانكەن. تۈزكۈرلۈقنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ دۇنيادا كۆردى. تەپسىلىي ئەھۋالى تۆۋەندە بايان قىلىنىدۇ.

ئاتىلىق غازى يەكەننى قولغا ئالغاندىن كېيىن، يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى يۈنۈسجان شاغاۋۇلغا تۇتقۇزۇپ نىياز ھېكىمبەگنى يۈنۈسجان شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ بەردى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى ئىسلامنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىپ ئادەتلەنسۇن، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئاتىلىق غازى خوتەننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگ خوتەنگە مۇستەقىل ھاكىم، ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسائىنى قوشۇپ بەردى. نىياز ھېكىمبەگ 12 يىل خوتەنگە ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغاندىن تارتىپ 12 يىلغىچە ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگنىڭ بىر دوكلاتچىسى سەككىز يامبۇلۇق ئالتۇن ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇراتتى. ھەر يىلدا ئىككى نۆۋەت چوڭ تارتۇق قىلاتتى. قىلغان تارتۇقلىرىنىڭ خىلى ۋە سانىنى يۇقىرىدا ئازراق بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا خوتەندە ئىشخانا قۇرۇشقا ئەمىر بولغانىدى. نىياز ھېكىمبەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئەقىل-پاراسەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ نۇرغۇن ھۈنەر ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلگە ئاشۇردى. خۇسۇسەن گىلەمچى ئۈستىلارغا ھېچ زامانلاردا بولمىغان يىپەك گىلەملەرنى توقۇتتى. ئاتىلىق غازىغا قىلىدىغان تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئاشۇرۇپ، ھەر بىرى توققۇز مېھراپلىقتىن تۆت پارچە يىپەك گىلەپ جايىناماز تەييارلاپ، ئۇلۇغ مەككە مۇكەررەمگە، ھەر بىرى توققۇز مېھراپلىقتىن تۆت پارچە يىپەك گىلەم جايىناماز تەييارلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرگە ھەدىيە قىلدى. ھەر بىر پارچە گىلەمنىڭ ئېغىرلىقى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى ۋە يەنە بىر پارچە توققۇز مېھراپلىق يىپەك گىلەم، بىر پارچە توققۇز مېھراپلىق يۇڭ جايىناماز گىلەپ تەييار قىلىپ ئەسھابۇلكەھفكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى پۈتۈن ئۇلۇغ مازار، مەسجىد، خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى بۇزۇپ قايتىدىن ياساتتى. شەھەر

ئىچىدىكى جامە، ھېيتگاھ، مەھەللە مەسجىدلىرىنى پۇختا خىش ۋە گەج بىلەن زىننەتلەپ ياسىتىپ چىقتى. خوتەنگە تەۋە ئۆتەڭ، مەنزىلەرگە كۆل كولاپ، قۇدۇق قېزىپ، توققۇز گۈمبەزلىك مەسجىد، مېھمانخانا، ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارنى بىنا قىلىپ، ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلدى. ئاتلىق غازمۇ نىياز ھېكىمبەگنى ئۆزىگە قاراشلىق ھەممە مەنەسپدار ۋە سەركارلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ، ناھايىتى كۆپ ئىززەت-ئىكرامنى قىلاتتى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدە ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى، موغۇلىستان زېمىنىدا نىياز ھېكىم ئىشكۇئاغابەگ تۇغۇلغاندەك، چارە-تەدبىردە، مەسلىھەت ۋە پاراسەتتە بىر-بىرىدىن كەم ياكى زىيادە ئەمەس ئىدى. «ئادەم خىلى بىلەن، ھايۋان تۈرى بىلەن»، دېگەن كونا ئىشنىڭ سۆزى بۇلارنىڭ شەننىگە تەتبىق قىلىنسا دەل مۇۋاپىق ئىدى.

ئاتلىق غازى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ بىر-بىرلىرىنى كۆرگەندە ھەسەل بىلەن سېرىق ياغدەك كەمتەر ۋە مۇلايىم بولۇشۇپ كېتەتتى. ئەمما ھەمىشە بىر-بىرىنىڭ قەستىدە يۈرەتتى.

ئاتلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش، ئىدارە قىلىش ۋە قوغداشقا ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، مېھنەت-مۇشەققەتلەرنى تارتتى. بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا بۇ ئىككى تىللىق قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمما ھەممە دۆلەت ۋە راھەتنى، ئىش-ئىشەرت ۋە پاراغەتنى نىياز ھېكىمبەگ ۋە ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى كۆردى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئاتلىق غازى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھالاۋىتى ئۈچۈنلا كەلگەندەك ئىدى.

نىياز ھېكىمبەگ پۇختا خىشلار بىلەن 12 يەردە ئوردا-ئىمارەت، كەڭرى باغ، كاتتا كۆل بىنا قىلدى. ھەر كۈنلۈكى بالا-چاقىلىرى ۋە خاس مۇلازىم خىزمەتچىلىرى بىلەن بىر باغقا چىقىپ سەيلە-تاماشا قىلىپ، نەغمە-ناۋا بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يېنىپ كېلەتتى. ئالاھىدە بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ ئۇنىڭغا «جىكەتلىك ئوردا» دەپ ئات قويدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق چاققۇدەك يەرنى نەيزە بويى كولاپ توپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ پەسلىتىپ، ئەتراپىغا ئېگىز

قورۇ تام سالدۇردى. شۇ باغنىڭ چوڭلۇقىدا يىپەكتىن تور توقۇتتى. ئېگىز تۈۋرۈكلەرنى قاداڭ ئۇ تۈۋرۈكتىن بۇ تۈۋرۈككە يىپەك تاناپ-ئارغامچىلارنى تارتىپ ئۈستىنى يىپەك تور بىلەن ياپتۇردى. چەرەندە-پەرەندە، تۆت ئاياغ، ئۇچار قانات، ياۋايى ھايۋان، ئۆي ھايۋانلىرى دەپ ئايرىماي پۈتۈن جان-جانىۋارلاردىن بىر جۈپ ئېلىپ كېلىپ مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە سولدى. مېۋىلىك، مېۋىسىز، باغدىكى، جاڭگالدىكى، چۆلىدىكى يا يۇرتتىكى دەپ ئايرىماي، رەيھان، سېرىن، رەنا گۈلگىچە ھەتتا چىغ، تىكەن، يانتاققىچە پۈتۈن گىياھ-ئۆسۈملۈكلەرنى باغنىڭ ئىچىگە كۆچەت قىلىپ تىكتى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەرەخ ۋە گىياھلار بۇ باغ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى پەرەندە ئۇچار قاناتلارنىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن چېچىپ بېرەتتى. نەچچە ئىت-ئېشەكلەرنى يولۋاس، بۆرە، توڭگۇز، تۈلكە قاتارلىق چەرەندىلەرنىڭ يېمىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بېرەتتى. قاچان كۆڭلى خالىسا شۇ چاغدا چىقىپ تاماشا قىلىپ قايتىپ كېلەتتى. دېمەك، كۆڭلى خالىغانى ئۆز مۇددىئا-مەقسەتلىرىدىكىدەك قىلدى.

نىياز ھېكمىبەگ خوتەننى شۇنداق قاتتىق ئىدارە قىلدىكى، ھېچ كىشىنىڭ غىدىڭ-پىدىڭ قىلىشقا قۇدرىتى يوق ئىدى. ئەمما شۇنداق تەرىپلەشكە بولاتتىكى، ئەقىل-پاراسەتلىرى دانا ئاقىللاردىن، پىكىر-تەپەككۈرلىرى ھۆكۈمە پەيلاسوپلاردىن ئۈستۈن ئىدى. ھەر قانچە تەدبىرلىك، ئىش بىلەرمەن، يىراقنى كۆرەر، تەجرىبىلىك كىشى تەپەككۈر بېشىنى خىيال دەرياسىغا چۆمدۈرۈپ، جەۋلان قىلىپ ئۈزسىمۇ، ئۇنىڭ مۇراد قىرغىقى ۋە مەقسەت كانارىسىنى كۆرەلمەيتتى. بۇ قەلەم دۈۋەت دەرياسىغا چۆمگىنىچە بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرەلمەيتتى. نىياز ھېكمىبەگنىڭ بېشىدا بار بولغان ئەقىل-پاراسەت، دۆلەتنىڭ ھەممىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىپىنىڭ نۇرىدىن ھاسىل بولغان بىر نىشانە ياكى بىر زەررە ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ نىياز ھېكمىبەگكە بولغان ئېتىقاد ئىلتىپاتلىرى قانچە چوڭ بولسا، نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا بولغان خىيانەت ۋە يامان نىيەتلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ھەسسە زىيادە ئىدى. بۇنىڭ مىسالى شۇكى، نىياز ھېكمىبەگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ

تەرەپكە خىتاي مەنەسپدارلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارنىڭ ئەھۋال-ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى، تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكە ئەۋەتكەندى. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ خىتاي مەنەسپدارلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلاردىن خەت-خەۋەر ئېلىپ يېنىپ كەلگەنكەن. نىياز ھېكمىبەگ خەتنى كۆرۈپ ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر ئۆيىنىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولاپ، ئاغزىنى بىلىنىمگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويغانىكەن. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلاپتۇ. تاغىسى قەدىمىنى قويغان ھامان قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەرھال زەمبىلدە توپا-قۇم ئەكىلىپ قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قالغان بىر مەھرەم ئاتىلىق غازغا ئەر زى بېرىپ ۋەقەنى مەلۇم قىپتۇ. ئاتىلىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەر زى بەرگەنكەن، مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز»، دەپ نىياز ھېكمىبەگكە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن ھامان مەزكۇر مەھرەمنى يوق قىپتۇ. يەنە بىرى، ئاتىلىق غازى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكمىبەگ خوتەنگە قايتىپ كېلىپلا ئەسلى ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق مىجەزى باش كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىك، ئاداۋەت دۈمبىقىنى چېلىپ بىراقلا يۈز ئۆرۈدى. بېكقۇلبەگ خوتەنگە بارغاندا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن ئىنسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ ۋە ئوغلىنى چىقىرىپ بېكقۇلبەگ بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ لەشكەرلەر بېكقۇلبەگكە تەڭ كېلەلمەي قاچتى. نىياز ھېكمىبەگ قالغان لەشكەرلىرىنى توپلاپ، توپ-زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان چاغدا، چىقارغان لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. توپ-زەمبىرەكلىرىنىڭ پىلتىسىغا ئوت يېقىپ پۈتۈن خوتەن ئەھلىنى ۋە قېچىپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى قەتلىئام قىلىشنى قەستلىدى. بۇ ئەھۋالدىن ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياخشى نىيەتلىك ئەمىرلەر خەۋەر تېپىپ قېلىپ، ھەممىسى يىغلىشىپ بۇ يامان نىيەتتىن قايتىشنى ئىلتىماس قىلدى. نىياز ھېكمىبەگ بۇنداق نالايىق ھەرىكەتتىن قولىنى تارتىپ

«مەيلى لەشكەر ياكى پۇقرا بولسۇن خەزىنىلەرنى بۇلىۋالسۇن»، دەپ ئەمىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خالايق تالان-تاراجغا كىرىشىپ كەتتى.

مۇشۇ ئەھۋالدا نىياز ھېكمىبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇملارغا قاچىلانغان ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇللىرى بىلەن خىتايلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ كېرىيە يولى بىلەن كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ مەزىللەردە بۇرۇنلا مەخسۇس ئاتلارنى قويۇپ بېقىپ تۇرغانلىقتىن، 16 كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە-كۈندۈزدە بېسىپ يېتىپ باردى. مەزىلگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن مىنىپ بارغان ئاتلارنىڭ پېيىنى كېسىۋەتتى. قېچىپ كېتىپ بارغان يولدا مەيلى يىگىت-سەرۋاز، مەيلى سودىگەر بولسۇن پەرغانە تەرىپىدىن كەلگەنلا كىشى بولسا ئۇچرىغان يېرىدە يوقاتتى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچە باشلىق 30دەك مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسات ۋە مىرزا پانساتلار نۇرغۇن يىگىتلەر بىلەن كەينىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، يول قۇملۇق بولغانلىقتىن ئاتلارنىڭ تولىسى ماڭالماي توختاپ قالدى. 200چە يىگىت نىياز دېگەن يەردە يېتىشىۋالدى. خوتەن بىلەن نىيازنىڭ ئارىلىقى قاتتىق 16 كۈنلۈك يول ئىكەن. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ۋە جېدەل بولدى. ئىككى تەرەپتىن 150تەك ئادەم زايە بولدى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر ئاز بولغانلىقتىن نىياز ھېكمىبەگنى تۇتۇۋالالمىدى. نىياز ھېكمىبەگ قېچىپ كەتتى.

نىياز ھېكمىبەگ مۇشۇ تەرىقە بىلەن كورلىغا بېرىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ كۈنلەردە خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ چوڭى لوشەي دارىن بايدا، زۇڭدۇ دارىن ئاقسۇدا ئىكەن. نىياز ھېكمىبەگ كورلىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار لوشەي دارىن ۋە زۇڭدۇ دارىنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلاردىن «كەلسۇن» دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە زۇڭدۇ دارىن قەشقەرگە كەتكەنىدى. يەكەنگە دۇڭ دارىن كەلگەنىدى. نىياز ھېكمىبەگ قەشقەرگە بېرىپ زۇڭدۇغا «مەن خوتەنگە 12 يىل ھاكىم بولغانىدىم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خان چېرىكىگە بېرىدىغان 12 يىللىق

غەللە-پاراق مەھسۇلاتىنى يىغىۋېلىپ مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم. ئىلگىرىكى پادىشاھقا پۇقرالاردىن ئارتۇق ئالغان قىسمىنى بېرىپ ئالداپ كەلگەنىدىم. شۇ مەخپىي ساقلىغان خەزىنىلەرنى ئېچىپ ئۇلۇغ خان چېرىكىرىگە تاپشۇرسام»، دەپ مەلۇم قىلدى. زۇڭدۇ دارىن نىياز ھېكمىبەگنى چاقىرتىپ كېلىپ: «سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟» دەپ سورىدى. نىياز ھېكمىبەگ: «مەن يەكەندە تۆتىنچى ئىشكائاغا بولغانىدىم»، دەپ جاۋاب بەردى. زۇڭدۇ دارىن: «سەن نىيىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە 12 يىل ھاكىم قىلغان، تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىپسەن...» دەپ ئانچە ئېتىبار قىلمىدى. ئۇ ئاخىر خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە باشلاپ ئاپىرىپ مەخپىي جايلاپ قويغان خەزىنىلىرىنى ئېچىپ بىر-بىرلەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكمىبەگنىڭ شەھەردىكى ئوردا بېغىنىڭ بىر تەرىپىدە ئېگىز-پەس دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن، دەپ ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. تامنىڭ ئىچىگە مەسجىد، ھۇجرا، قارىيخانا، ئېتىكاپخانا، ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇرۇپ يەنە ئىككى قەبرە بەرپا قىلدۇردى. ھەر بىر قەبرىنىڭ ئىچىگە 1500دىن يامبۇ، بىر نەچچە چارەكتىن ئالتۇننى قاچىلاپ ئاغزىنى چاپلىدى. ئۈستىگە تۇغ-شەددە، ئەلەم-بايراقلىرىنى قاداپ كاتتا ئالىي مازار قىلدى. بىر مۇنچە يەر-زېمىن، دۇكانلارنى ۋەخپە قىلىپ ھوسۇلنى قارىي ۋە ئېتىكاپ قىلىپ ياتقان كىشىلەرگە بېرىشنى تەيىن قىلدى. ھەر دۈشمەنبە، يەكشەنبە كۈنلىرى قويلارنى سويۇپ گەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلار قىلىپ غېرىب-غۇرۇۋا، مىسكىنلەرگە بېرىپ تۇردى. مەيلى تۈركىستان ۋە ھىندىستان ياكى پەرغانە ۋىلايىتى ۋە بەدەخشان تەرىپىدىن كەلگەن ئەپەندى ھەزرەت، شەيخ ۋە ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللىي ئۈچ كۈن ئېتىكاپ قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلىشقا قويايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ «بۇ مازار شېرىپنىڭ پەيزى-كارامىتى قانداقراق ئىكەن؟»، دەپ سورايتتى. بۇ دۇئاگۇي تەمەخورلار: «ناھايتتى ئۇلۇغ مازار ئىكەن. ھېچقانداق مازاردا بۇ مازاردىكىدەك پەيزى بولمىغانىدى. بۇ مازار مەخپىي

بولۇپ كەلگەنكىن. جانابى ئالىيلەرنىڭ دۆلەتلەرنىڭ ئالىيلىقىدىن ئاشكارا بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ مۇرادى ھاسىل بولدى»، دەپ جاۋاب بېرەتتى.

بۇ جايغا ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى-مەدىكار، يىگىت-مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئالتۇن-كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ كۆمۈپ يوق قىلدى، بەلكى بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خەزىنىنىڭ ئىس-پۇرىقىنى ھېچكىم بىلمەي كەتتى. ئاقىۋەت نىياز ھېكمەتگە خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، مازارنىڭ تۇغ-شەددە، ئەلەم-بايراقلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، ئالتۇن-كۈمۈشنى كۆمۈپ قويۇپ «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايدىغان ئالداپ يۈرگەن قەبرىنى ئېچىپ ئىچىدىن ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى ئېلىپ «ئۇلۇغ خان چىرىكلەرنىڭ ھەقىقى» دەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچىسىلەر تەلىپىسىگە ئېغىز،

بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز

مانا بۇ شېئىر نىياز ھېكمەتگە قىلمىشلىرىغا دەل مۇۋاپىق كېلىدۇ.

نىياز ھېكمەتگە يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىنى تىكىپ باغ قىلىۋەتكەنىدى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ قومۇرۇپ ئېچىپ يامبۇنى ئېلىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاش تېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىدا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن 700 يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ «چىرىكلەرنىڭ ھەقىقى»، دەپ تاپشۇردى. مۇشۇ تەرىقىدە نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش ۋە خىتايلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى

يوشۇرۇپ قويغانىكەن. ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ-كىچىك خىتايىلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ ماختاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇدى.

نىياز ھېكمىبەگنىڭ بۇنداق ئەقىدە-ئىخلاسلرى ۋە خىزمەتكارچىلىقى تۈپەيلىدىن خىتايىلار ئۇنى يەكەنگە ھاكىم قىلدى. ئەمما نىياز ھېكمىبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ مەنسەپ بېرىشىنى كۆزلىگەندى. يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى نەزەرىگە ئىلمىدى. «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلغان خىتايىلار بۇ ئەمەسكەن»، دەپ نىيىتىنى بۇزۇپ كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. يەكەندە مەخپىي ئىشخانا قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال-ياراق تەييارلىدى. شەھەر، سەھرالاردىن تونۇش-بىلىشلىرىنى بىر-بىرلەپ قىچقىرىپ، مېھمان قىلىپ ۋەدە-قەسەملەر بىلەن خۇش قىلىپ ئۆزىگە تارتىپ ئۈمىدۋار قىلدى ۋە ۋاقىت-مۇددەتنى تەيىن قىلدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ئورنىنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىسلىرى ئىجرا بولدى. نىياز ھېكمىبەگدىن بىر قونداقچى ئۈستىنىڭ كۆڭلى ئاغرىغانىدى. ئۇ بېرىپ ۋەقەنى دۇڭ دارىنغا ئېيتىپ قويدى. دۇڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ مەخپىي تەكشۈردى. تەكشۈرگۈچى راستلىقىنى مەلۇم قىلدى. دۇڭ دارىن شۇ زامان بىر خان ئوقى بىلەن 20 چېرىكىنى ئەۋەتتى. خان ئوقىنى نىياز ھېكمىبەگ ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە قاداپ قويدى. ئۆز ئۆيى ئۆزىگە گويا بىر زىندانغا ئوخشاش تۈرمە بولدى.

يەكەننى كۇچالىق قادىر ئىشىكئاغابەگكە تاپشۇردى. شۇ ئارىدا 23 كۈن ئۆتتى. قەشقەردىن بىر مەنسەپدار كېلىپ نىياز ھېكمىبەگنى قۇرۇق ھارۋىغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىزلىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. نىياز ھېكمىبەگنىڭ مۇسۇلمانلارغا بولغان ئاداۋەت ۋە خۇسۇمەتلىرى ئەسلى زاتىدا بىللە يارىتىلغانىكەن.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاراڭغۇ ۋۇجۇدى بۇ يورۇق ئالەمگە كېلىشتىن ئىلگىرى، مەرھۇم شائىر كارامەت قىلغاندەك بۇ شېئىرنى مۇشۇ بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇناسىپ يازغانىكەن:

نەزم

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن،

ئابى زەمزمە بىرلە ئاقارماس ھەرقانچە يۇغان بىلەن .

دېمەك، ئاۋۋال كۇچالىق خوجىلارنىڭ دۆلەت چىرىغىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە نىياز ھېكىمبەگ سەۋەبچى بولدى. ئاندىن ئاتىلىق غازىنىڭ مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان پەرمانلىرى بويىچە خوتەندەك ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا يۈز دىۋان ، 40 كۈنلۈك سەھرا ۋە قىشلاقلار بىلەن قوشۇپ مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەردى. خالىغىنىچە بۇ يورۇق بېرىپ ئىش يۈرگۈزۈشكە ئىختىيارنىڭ تىزگىنىنى قولىغا تۇتقۇزدى. شۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت ۋە مەنەپكە قانائەت قىلماي، ئىسلام دائىرىسىدە ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە تۇرمۇشلىرىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمەي، شۇكرانە نېئىمەتنى كۇپرانە نېئىمەتكە ئۆزگەرتىپ، خىتايلاردىن مەنەپ تەمە قىلىپ ۋاپا ئۈمىد قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ناھايىتى ھاماقەت ۋە ئەقىلسىزلىكىنى ئاشكارا قىلدى.

نەزم

نېئىمەتنىڭ ئارتار ئەگەر شۇكرانە نېئىمەت ئەيلىسەڭ،

قوللىرىڭدىن پات كېتەر كۇفرانە نېئىمەت ئەيلىسەڭ.

بۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپراقى شۇكى، بەخت-دۆلىتىگە سەۋەب بولغان ئۆز ئۇلۇغىغا خىيانەت قىلىپ يوقاتتى. بۇ ۋەقەلەر يۇقىرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى، كىچىك بەگ بەچە (ھەققۇلىبەگ) نىڭ ئۆلۈشى ئۈچۈن ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، چوڭ بەگ بەچە (بېكقۇلىبەگ) كە خەت يېزىپ ئۆز قېرىندىشىنى

ئۆلتۈرۈپ، ناھەق قان تۆكۈپ خالايقنىڭ ملامەت ئوقىغا نىشان بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نىياز ھېكمىبەگ ئاتىلىق غازىغا بەرگەن زەھەردىن ئۈزۈكىنىڭ كۆزى ئاستىدا ئازغىنا مەخپىي ساقلىغانىكەن. خىتايلارنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۈزۈكىدىكى ئاشۇ زەھەرنى چىقىرىپ ئاغزىغا سالدى ۋە بۇ پانىي ئالەمدىن خوشلاشتى .

نەزم

يامان قىلماق يامان پەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش يامان،

كى ئارپادىن ئۈنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۈنەر بۇغداي.

دېمەك، نىياز ھېكمىبەگ ھوقۇق تۇتقان كۈنلىرىدە خالايقنىڭ خۇنلىرىنى ناھەق تۆكتى. ھوقۇقى قولىدىن كەتكەندىن كېيىن ئاقىۋەت ئۆزىنىڭ خۇنىنى ئۆز قولى بىلەن تۆكتى.

يەكەنگە مۇھەممەد يۈنۈس شاغاۋۇل داداخاھ 12 يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. دۆلەتلىرى نىياز ھېكمىبەگنىڭ دۆلىتىدىنمۇ زىيادە ئىدى. شاغاۋۇل داداخاھ ئالىم، ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى، غەللە-پاراق، باج-خىراج توغرىسىدا شەرىئەت ھۆكۈمىدىن قىلچە چىقمايتتى. ھەمىشە ھەر قانداق ئەھۋالدا مۇستاپا نىڭ شەرىئەتكە تولۇق رىئايە قىلىپ قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچقانداق بىر كىشىگە زۇلۇم-تەئەددى قىلمىغانىدى. ئەمما بېيجىڭ ئەھلى يېتىپ كەلگەندە قورقۇپ سېرىق قول تەرىپىگە نۇرغۇن ئەمىر ۋە سەركەردىلىرى بىلەن قاچتى. سوغۇقنىڭ يامانلىقىدىن داۋانغا قار يېغىپ يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ئۆتەلمەي يەكەنگە يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خىتايلار بىر نەچچە ئەمىر ۋە سەركەردىلەرنى شېھىت قىلدى. خىتاي مەنسەپدارلىرى يۈنۈسخان شاغاۋۇل داداخاھقا ئىززەت-ئىكرام كۆرسىتىپ، «سىز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، ئەمما ئەيبىڭىز <<昇人>>، يەنى يات

كىشى — باشقا يۇرتنىڭ ئادىمى ئىكەنسىز. مۇشۇ يەردە تۇرسىڭىز مائاش بەلگىلەپ بەرسەم، يۇرتۇمغا كېتىمەن دېسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سېلىپ قويسام»، دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، شاغاۋۇل دادىھاھ يۇرتۇمغا كەتسەم، دېگەن ئەرزىنى بايان قىلدى. دۈشمەنلىكى شۇنداق ئاشكارا تۇرسىمۇ، زۇڭدۇ 500 سەر كۈمۈش ۋە ئات-ئۇلاغ بېرىپ، ئادەم قوشۇپ، ئىززەت-ئابرويى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىگە يولغا سېلىپ قويدى. ياراتقان تەڭرىم ئۇنى قىلغان ياخشىلىقلىرىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئوچۇق كۆرسەتتى. بۇ ۋەقەلەرنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشتىن مەقسەت، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرگە بۇنىڭدىن كېيىن ھاكىم بولغانلار ۋە مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئەمەلدارلىرىغا، نىياز ھېكمىبەگ بىلەن مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادىھاھنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى بىلدۈرۈش زۆرۈر كۆرۈلدى.

مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادىھاھ بىلەن نىياز ھېكمىبەگنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، بىر دەۋردە ئوخشاش ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىرى ئىدى. ھەر ئىككىسىگە بۇيرۇق، پەرمان، يارلىق ئوخشاش چۈشەتتى. بۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالى ۋە ئاقىۋەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندە، بىرىگە قەدىمىي دۈشمەنلىرى سەمىمىي دوست بولۇپ، ئاسراپ، ئىززەت-ھۆرمىتىنى قىلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىغا يەتكۈزۈپ، جان ۋە ماللىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا ئالتۇن-كۈمۈش خىراجەتلىرىنى ئىنئام قىلىپ ئەل-يۇرتى، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە قوۋم-قېرىنداشلىرىغا ئۇلاشتۇردى. يەنە بىرىنىڭ جان-دوستلىرى ۋە ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلىرى دۈشمەن بولۇپ، ئىززەت ۋە ئېتىباردىن ئايرىپ، خار-زار قىلىپ، مال-مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ ئائۇمد قىلدى. ئۇنى ئەل-يۇرتى ھەتتا قوۋم-قېرىنداش، پەرزەنت-ئەقرباللىرىدىنمۇ جۇدا قىلىپمۇ جېنىغا ئامانلىق بەرمەي، زېمىننىڭ ئاستىغا تاپشۇردى.

دېمەك، پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ئەدىلى-ئادالەتنى ئۆزىگە لازىم تۇتقانلار ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ۋە ئەجرىنى مۇشۇ ئالەمدىلا ئاشكارا كۆردى.

پۇقرالارنىڭ پۇل-ماللىرىنى سەل چاغلان ئېلىۋېلىپ، جەبىر-زۇلۇم قىلغان، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ نەتىجىسىنى مۇشۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنى رەھىم-شەپقەت قىلىپ توغرا يولغا باشلىغايىسەن، ئامىن.

16

ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى
مۇشتىرى تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە
كۆرگەن كاتىب-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ
ئەھۋالاتى

بۇ يەتتە شەھەر ئىقلىمىدىكى ئالىي دەرىجىلىك مازارلارنىڭ ئۇلۇغ روھلارنىڭ مەدەنىي ۋە ياردىمى، پەزىلەتلىك دۇئاگوۋىلارنىڭ ئىجابەتلىك دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە 14 يىل ھۆكۈمران بولدى. ئۇلۇغ ئەرۋاھلارنىڭ مۇقەددەس روھلىرى، قۇتبۇلئەقتاپ ۋە چىلتەنلەرنىڭ مەدەنىي بولمىسا بۇنداق دۆلەتكە مۇيەسسەر بولمىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «نەفھاتۇلئۇنۇس» دېگەن كىتابتا مۇنداق دەيدۇ: «ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى، يەر-زېمىندا ئۆسۈملۈك-گىياھلارنىڭ ئۈنمەكلىكى، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ قەدەملىرىنىڭ بەرىكىتىدۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىشى ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ھىممەت ۋە مەدەت قىلىشىدىندۇر. بۇنداق زاتلار 4000 بولۇپ، ئالەمنىڭ ئىگىلىرى شۇلاردۇر. بۇلار بىر-بىرىنى تونۇمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغلىقىنى بىلمەيدۇ. پۈتۈن ئەھۋالى خالاقتىن مەخپىيىدۇر. پۈتۈن چىگىشلەرنى يەشكۈچى ۋە ھەل قىلغۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئۇلۇغ سانالغۇچىلار 300دۇر. بۇلارنى «ئەخيار»، دەيدۇ. بۇ زاتلاردىن 40 تەننى «ئابدال» ئاتايدۇ. يەنە يەتتە كىشىنى «ئەبرار»، تۆت كىشىنى «ئەۋتار»، ئۈچ كىشىنى «نەقبا»، بىر كىشىنى «قۇتب» ۋە يەنە بىرىنى «غەۋس» ئاتايدۇ. بۇلار بىر-بىرلىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا

بىر-بىرلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىشىغا ۋە ياردەم بېرىشىگە موھتاجدۇر، دەپ زىكرى قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى بايان قىلىشتىكى مەقسىتىمىز شۇكى، ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە سەئىد پەزىلەتلىك ئۇلۇغ ئۆلىمالار تولا ئىدى. ئۇنىڭ غالىب قوشۇنلىرى 80 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، لەشكەر باشلىقلىرى، تۆھپە ياراتقان كىشىلەر ئارىسىدا پازىل، ئالىم، ئېتىقادلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ قىلغان ئىبادەتلىرى ۋە تارتقان رىيازەتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنى شۇ زاماننىڭ ئۇلۇغ ماشايخلىرى ئادا قىلالمايتتى. ئەمما يامان ئادەملەرمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلۇغ سەئىدلەر، ئۆلىما ۋە ھەقىقەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قاتارىدا ياكى لەشكەر باشلىقلىرى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمىرلەر گۇرۇھىدە ۋە ياكى پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇلۇغ ئەۋلىيا، ئەخيارلار، ئۇلۇغ ئەبىرلار بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق زاتلار مەخپىي ۋە يوشۇرۇندۇر. ئۇلۇغ تەڭرىم بۇنداق ئالىي دەرىجىنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. بۇنداق كاتتا سائادەتنىڭ ئىشىكىنى خالىغان كىشىگە ئاچىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «ئاللاھ ئۆزى خالىغان كىشىگە پەزىلەت ئاتا قىلىدۇ»، دېيىلگەن. بۇنداق سەئىد، پېشىۋالار، پەزىلەتلىك، ئادالەتلىك ئۆلىمالار، شەرىئەت ئىلمى ۋە پەرمان-قائىدىلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زاتلارنىڭ بەزىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھاياتلىق بىلەن خوشلاشقان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھاياتلىق دائىرىسىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. شۇلاردىن بىرى جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزۇرۇكخان تۆرەم بولۇپ، ئۇ بىر نەچچە يىل بۇ دىياردا تۇرغاندىن كېيىن پەرغانىگە قايتىپ كەتتى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا ئازغىنا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا جانابىي كاتتاخان تۆرەم ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قىچقىرىشىغا بىنائەن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ جەننەتكە مۇشەررەپ بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى. ئىنىسى كىچىكخان تۆرەم ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. ئىسرائىلخان تۆرەم كونا تۇرپاندا ۋاپات تاپتى. مۇھەممەد رېھىمخان تۆرەممۇ قايتىپ كەتتى. كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئوغلى ھېكىمخان تۆرەم ئىدى، ئۇمۇ قايتىپ كەتتى. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندۇق. ھېكىمخان تۆرەمنى تارىخىي

ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى بۇ ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى دېگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا يەتتى. بۇ سەئىدلەرنىڭ پەزىلەتلىرى پۈتۈن ئىنسانلارغا ناھايىتى ئاشكارىدۇر.

يەنە ئىشان تەبىقىلىرىدىن جانابىي مەھمۇد خوجام ھەزرەت بولۇپ، ئۇ پەزىلى كامالەتتە ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرى بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدىلا باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەھمەد خوجا شەيخۇلئىسلام دېگەن ناھايىتى پەزىلەتلىك كىشى بار ئىدى. ئۇ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كەتتى. ئەكمەلخان تۆرەم بولسا پازىل، ئۆلىما، ئىنساپلىق بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى-جىسمىغا لايىق كامالەتكە يەتكەندى. سەئىد ئەردىلانى — چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى ۋە زور ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ھەزرىتى ئاپاقتا دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بەرگەندى. يەنە سەئىدلەردىن جانابىي ئەھراخان تۆرەم ناھايىتى پازىل، ئېتىقادى مۇستەھكەم، تەقۋادار كىشى ئىدى.

ھىندىستانلىق دىۋانە ئاتانا غەۋسۇلئەزەم تەرىقەتلىرىدىكى ئاددىي، كەمتەر ۋە ياشانغان ئادەم بولۇپ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرلىرىنىڭ قاتارىدىكى كىشى ئىدى. كىشىلەر ئۇنى: ئۇ ھازىر 114 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، قاتتىق ئىبادەت، مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن، دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئۇ ھېلىمۇ ھايات بولۇپ، ئۈچتۈرپاندا غەۋسۇلئەزەمنىڭ داشلىرىنى قاينىتىپ، غېرىب-غۇرۋالارغا ئاش بېرىپ، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل بىچارىلەرگە باشپاناھ بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا نۇرغۇن مۇرەتتەپ قارىيلار جەم بولغان بولۇپ، ھېچ زاماندا مۇنداق يىغىلمىغان بولغىدى. شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن قارىي موللا سالىھ پازىل، خۇش ئاۋاز، ئېتىقادى كۈچلۈك ۋە مۆمىن مۇرەتتەپ قارىي ئىدى. يەنە قەشقەرلىك ئۆلىمالارنىڭ ئۈستازى موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپىتىم 50 — 60 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، تالىپ ۋە ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بېرىش

بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭدىن زور مەنپەئەت ئالغانلىقتىن ئۇ «مەنپەئەتلىك ئۆلىما» دەپ نام ئالغانىدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن 300 گە يېقىن كىشى خەتمە كەردىلىككە ئېرىشىپ ئۆز ئالدىغا مۇدەررىس بولۇپ دەرس ئۆتۈشكە رۇخسەت ئېلىپ، قوللىرىغا شاھادەتنامە ئالدى. موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپىتىم 85 ياشقا كىرىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310- يىلى رامزان ئېيىنىڭ 17- كۈنى ۋاپات بولدى. يەنە بىرى موللامىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان، ئۇ ئېتىقادلىق، شەرىئەت ئىلىمىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە بىرى موللا ئابدۇرېشىت ئاخۇن ئەلەم ئۆلىما ۋە مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇن، ئالىم، خۇش خۇي، شېئىر ۋە مۇئەممادا داڭلىق كىشى ئىدى. يەنە ئابدۇخالق ئىشان دېگەن بىر زات بار ئىدى. ئۇ مىر مۇھەممەدى قازى كالاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، غەۋسۇلئەزەم تەرىقىتىنىڭ يېتەكچىسى، كەمتەر، ئاددىي-ساددا كىشى ئىدى. ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا بەك ئېتىقاد قىلاتتى. يەنە يەكەندىكى ئۆلىمالارنىڭ ئۇستازى ۋە كاتتىسى زىيائىدىن داموللا قازى كالان ئىسلامنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان، «ھۆكۈمى ھەممە ئىنسانلار ئارىسىدا ئىجرا بولىدۇ»، دېيىشكە بولىدىغان ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئۇ ئامان-ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇلاردىن باشقا يەنە موللا قاسىم ئاخۇن ئەلەم، موللا نېئمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ بار ئىدى. ئىشانلاردىن، خۇددى زاماننىڭ پادىشاھى، دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانىدەك ئابرويۇلۇق كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن شاھ ساھىب ھەزرىتىمىلەر بار ئىدى.

خوتەندىكى بالا ئىبراھىم قازى كالان ئاخۇنۇم، ئالىم، دىيانەتلىك، شەرىئەت ئىلمىدە ھەممە ئۆلىمالاردىن ئۈستۈن ۋە مۇكەممەل، شەرىئەت ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىشتا پۈتۈن قازىلارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان غەيرەتلىك كىشى ئىدى.

ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان ئىدى. ئۇ مۆمىن، ئېتىقادلىق، ئىنساپلىق، دىيانەتلىك، ئىلمىي شەرىئەت ۋە ئادالەتتە تەڭدىشى يوق، شەرىئەت ھۆكۈمىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەۋلىيا-مۇجتەھىدلارنىڭ

ئېيتقانلىرى بويىچە ئىجرا قىلىدىغان، دۈشمەنلەشكەن ئىككى دەۋاگەر ئارىسىدىكى دەۋانى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىكىنى يوقىتىدىغان قازىلىققا تولمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان كىشى ئىدى. مەزكۇر موللا ئابدۇللا قازى ئاخۇنۇم تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1307- يىلى پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى. يەنە موللا ھەسەن ئاخۇن ئەلەم ئۆز مەنسىپىگە مۇۋاپىق زور ئۆلىما ۋە پازىل ئادەم بولۇپ، ئۇ ئىلىمنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىن خەۋەردار، شەرىئەت ئىلىمىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، زېھن-پاراسىتى ئۆتكۈر، مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئىنچىكە كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310- يىلى رامزان ئېيىنىڭ 27- كۈنى (پەيشەنبە) ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئىسمائىل مۇپتى ئاخۇنۇم، ئىلمىي شەرىئەتتە كامىل، خۇش خوي، مۇلايىم، گەپدان، ھەممە ساھەدىن خەۋەردار ئاممىباب كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلتىپ ھاجى، بۇخارادا ئوقۇغان، ئىلىم-پەنگە ماھىر، ھاياتىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن، ئەس-يادى تەڭرى بىلەن ئاخىرەتنىڭ غېمىدە يۈرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا ئوسمان ئاخۇن ھاجى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆلىمالاردىن، پېشقەدەم، ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئىلمىي شەرىئەتنى پۇختا ئىگىلىگەن، پەرھىزكار كىشى بولۇپ، قىيىن مەسىلىلەرنى يېشىشكە كەلگەندە تەدبىرسىزىرەك ئىدى. ئۇ ئۆمرىنى دەرس ئۆتۈش، شاگىرتلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، مەن كەمىنەنىڭ ئۇستازلىرى جۈملىسىدىن ئىدى.

ئاقسۇدىكى قەدىمدىن تارتىپ ئاخۇن ئەۋلادى، شەرىئەتنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ كەلگەنلەردىن، شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم دېگەن كىشى بار ئىدى. ئۇ مۆمىن، ساددا، ساھىبى ئىستىخارە ، دۇئاسى ئىجابەتلىك، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى يۇقىرى، ناتىقلىقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1295- يىلى ۋاپات بولدى. يەنە، ھادى خەلىپەم ئىشانلىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئادەم بولۇپ، مىرغىياسىددىن ۋەلىيۇللاھنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشانخان ھەزرىتىمنىڭ مۇرتى ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە قەشقەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇپتى ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز،

دانا، شائىرلىقتا يېتىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغ پادىشاھلاردەك ئۆتكەن، دائىم نەغمە-ناۋا، بەزمە-مەشرەپ بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن، گاھىدا بىرەر پىيالىھ ئۈزۈم شارابى بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ روھىنى كۆتۈرىدىغان، خۇش خۇي، مۇلايىم، سېخىي مۇساپىرپەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1300- يىلى ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبىقىلىرىدىن ئىمام رەببىنى مۇجەددىدى ئەلپىساننىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان نىسار مەسۇم ھەزرىتىم، ئاقسۇدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، قارىي قۇرئان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292- يىلى ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى ۋە يەنە ئىشان تەبىقىلىرىدىن ھەزرىتى كالانىڭ ئوغلى سادىق ھەزرىتىم قارىي قۇرئان، كېچىلىرى ئۇخلىمايدىغان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان، غېرىبپەرۋەر، قەلەندەرگە ئوخشاش كىشى ئىدى. كېيىن ئۇ پەرغانە تەرەپكە چىقىپ كەتتى.

پەرغانە تەرەپتىن كەلگەنلەردىن، موللا ئىبراھىم ئاخۇن قازى لەشكەر، دىندار، پەرھىزكار، مۆمىن ۋە يېتىشكەن ئۆلىما كىشى ئىدى. قىپچاق موللا نارقۇل ئاخۇن مۇپتى لەشكەرمۇ شەرىئەت ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم، دىيانەتلىك، مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا سائادەت ئاخۇن، قازى رەئىس لەشكەر بار ئىدى ۋە يەنە موللا ئەكرەم شاقازى، باي ۋە سايرامدا قازىلىق ئەمىلىدە بولغان ئېتىقادلىق، تەقۋادار، ئىككى قولى بىلەن ئەمگەك قىلىپ، پېشانىسىنىڭ تەرى بىلەن يەر تېرىپ، ھوسۇل ئېلىپ ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا يۈسۈپ ئاخۇن كۇچادا قازى كالان بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇ نۇتۇق قابىلىيىتى ئۈستۈن، خۇش ئاۋاز كىشى ئىدى. ئەمما مەجەزى نازۇك، كۆرۈنۈشى سۈزۈك ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمىلىدىن بىكار بولدى. كېيىن يەنە ئاقسۇدا قازى بولدى. كۇچاغا موللايار ئاخۇن قازى كالان ئىدى، ئۇ ئالىم، مۆمىن، ساددا، شەرىئەت ئىلمىگە بويسۇنىدىغان، دىيانەتنى ئۆزىگە شوئار قىلغان، ئېغىر-بېسىق، تەمكىن كىشى بولۇپ، قازىلىقتا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتىگە مۇۋاپىق ھۆكۈم قىلاتتى. ئۇ مەن كەمىنە يازغۇچىنىڭ ئۈستازى ۋە پېشقەدەم

يېتەكچىسى ئىدى. موللايار ئاخۇن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ قايتىشىدا ۋاپات بولدى، ئۇ يىلى تارىخىي ھىجرىيەنىڭ 1305- يىلى ئىدى ۋە يەنە ئۇنىڭ بىر تۇغقان بۇرادىرى موللا ئېلى ھاجى كۇچاغا ئەلەم ئىدى. ئۇ خۇش خۇي، مۇلايىم، كەم سۆز كىشى ئىدى. موللا ئابدۇقادىر ئاخۇن كۇچاغا مۇپتى بولۇپ، خۇش تەبىئەت، چىقىشقا، شەرىئەت ئىلمىگە كامىل، شائىرلىققا ماھىر، بەزمە-مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىشقا قابىل كىشى ئىدى. ئۇ ھازىر قازىلىق ئەمىلىدە، ھاياتلىق دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپتۇ. كورلىدا موللا ئەھمەد ئاخۇن قازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ-دىيانىتى كۆپرەك كىشى ئىدى. قازى سۇرغ ئابى تۇرپانغا قازى كالان قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ موللا، شەرىئەت ئىلمىگە پۇختا، ئەمما نازۇك ۋە سىپايى مەجەز، غەيرەتلىك ۋە چەبەدەس كىشى ئىدى. يېقىندا ئۇ ئەمىلىدىن بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا تۇرپانلىق موللا تۆمۈر ئاخۇن قازى كالانلىققا تەيىنلەندى. ئۇ ئېتىقادلىق، تەقۋادار، مۆمىن كىشى ئىدى. ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ سەمەرقەندتە ۋاپات تاپتى. يەنە موللا سابىت ئاخۇنلۇق دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىلمىگە ماھىر، ئەتراپلىق تەتقىقاتچى ئىدى. تالىپلىرى «بۇ كىشىگە ئىلمىنى تەڭرىم غايىبىتىن ئاتا قىلغان»، دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ دائىم دەرس ئۆتۈش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. يەنە ئەسھابۇلكەھفنىڭ شەيخلىرىدىن موللا پولات شەيخ ئىززەتلىك، مۆتىۋەر كىشى بولۇپ، ئۇ ئاقسۇغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانىدى.

دېمەك، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۆلىما ۋە پازىللاردىن باشقا يەنە مۆتىۋەر ئۆلىما، پازىللىق بىلەن ياشىغان كىشىلەر تولا ئىدى. بۇ كىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلىندى.

بۇ يەتتە شەھەردە يۇرت سوراپ ۋىلايەتلەرگە ھاكىم بولغانلاردىن — قەشقەرگە ئالاش بى دادخاھ، يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل، خوتەنگە نىياز ھېكىمبەگ ھاكىم ئىدى. بۇلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا دەسلەپ ھېكىمخان تۆرەم ھاكىم بولدى. ئىككى يېرىم

يىلدىن كېيىن موللا جىيان مىرزا بېشى ھاكىم بولۇپ 18 ئاي سۈرىدى. ئاندىن كېيىن كۇچالىق ئابدۇراھمان دادخاھ ھاكىم بولدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەد بابا توقسابە، باي-سايرامغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ ھاكىم بولدى. كۇچاغا ئىسھاق خوجام ھاكىم بولۇپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانچى ھاكىم بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئامىلخان تۆرەم ھاكىم بولدى. كورلىغا ھاجى مىرزىنى ھاكىم قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. تۇرپاننى جانابىي سىيىت ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلغانىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇ پازىل، ئېتىقادلىق، بىرەر-ئىككى ئادەمنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. لېكىن ۋەزىرلىك خىزمىتى ۋە ۋەزىپىلىرىنى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، مەسلىھەتلىرىنى ھەل قىلىش ئىشلىرىنى دىيانەتلىك، ھوشيار، تەجرىبىلىك مىرزا، باش كاتىبلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قىلاتتى. پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىچكى ئىشلىرى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ سانى، ئات-ياراق ئەسلىھەلەرنىڭ ھېسابى، خەزىنە ۋە ئىشخانلارنىڭ خىراجەتلىرى مىرزا بېشى (باش كاتىپلار) نىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلغانىدى. ھۆكۈمەتدارچىلىق ئىشلىرىنى مىرزا بېشىلار بېجىرىپ بولۇپ مەلۇم قىلىپ قوياتتى. ئەرز قىلغۇچى، ئەلچى ۋە قىيىن ئىشلارنى مىرزا بېشىلارنىڭ رايى بويىچە ھەل قىلاتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا بېشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. ئاتىلىق غازى مىرزا بېشىلارنى ھەددىدىن زىيادە ھۆرمەت قىلاتتى. ئەمما ئۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپىدىنمۇ خالىي بولالمايتتى.

ئىلگىرى بۇزۇكخان تۆرەم ۋە ئاتىلىق غازى كەلگەندە ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن مىرزا ياقۇپ دېگەن كىشى مىرزا بېشى بولغانىدى. ئۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭدىشى يوق كىشى بولۇپ، ئۈچ يىلدەك مىرزا بېشىلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. ئاخىر كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، بۇنىڭدىن كېيىن مىرزا بارات دېگەن كىشىنى مىرزا بېشى قىلدى. لېكىن ئۇ ۋەزىپىنى ئوبدان

بېجىرەلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا ئەيسا مىرزىنى مىرزا بېشى قىلدى. بۇمۇ ئىشنى راۋاج تاپتۇرالمىدى. ئاقىۋەت قەشقەرلىك ھامىت ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مۇھىددىن مەخدۇمنى مىرزا بېشى قىلدى. بۇ كىشى «مىرزا پەرسەخ» نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى ئۇ قەشقەردىن تۇرپانغىچە ئارىلىقتىكى يوللارنى ئۆلچەپ، ھەر پەرسەخقە تاش توختىتىپ چىققانىدى. ئۆزى ئىنتايىن ھوشيار، زېرەك، چەبەدەس، قەلەمدە، ئەلەمدە ۋە كاتىپلىقتا ھەممىگە يېتىشكەن كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل، ئالتە خىل يېزىق بىلەتتى. بۇخارالىق موللا كامالىدىن مىرزا، كاتتا خوجا ئىشان مىرزا ۋە شادى مىرزلار ئۇنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىلاندىن موللا زەينىلئابدۇلئەلىم مەخدۇم كېلىپ مىرزا بېشى بولدى. بۇ زاتنىڭ تەرىپى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. بېكقۇلبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا موللا زەينىلئابدۇلئەلىم مەخدۇمنى 40 ئاتلىق ئادەم بىلەن ئەلچى بولۇپ زۇڭتۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ماڭدۇرۇلغانىدى. ئۇلار مارالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن زۇڭتۇڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار بىر-بىرلىرىنىڭ تىلى ۋە مۇددىئاسىنى بىلەلمىگەنلىكتىن، چېرىكلەر قوراللىق ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپ، 40 يىگىتنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپتۇ. زەينىلئابدۇلئەلىم مەخدۇم مىرزا بېشىنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ قوۋۇزىدا توختاپ قېلىپ، بىھۇش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇ ئارىدا زۇڭتۇڭ يېتىپ كەپتۇ. ئاتلىق غازىنىڭ خەزىنىچىلىرىدىن ھۇشۇربەگ مەھرەم ۋە ئاقسۇلۇق سىدىق بەگلەر زۇڭتۇڭ دارىنغا تەرجىمان بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇلار زەينىلئابدۇلئەلىم مەخدۇمنى كۆرۈپ تونۇپ زۇڭتۇڭغا: «بۇ كىشى مۇشۇ پادىشاھنىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، تىنچ، ياخشى كىشى ئىدى»، دەپ چۈشەندۈرگەندە، زۇڭتۇڭ: «ئۇنداق بولسا ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ مەن چۈشكەن جايغا تىنچ-ئامان ئاپىرىڭلار»، دەپ ئەمىر قىلغانىكەن. ئاپارغاندىن كېيىن جەرراھ ئوپىراتسىيە قىلىدىغان تىۋىپلارنى قىچقىرىپ تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئېلىپ تاشلاپتۇ. گەپ سورىسا زەينىلئابدۇلئەلىم مەخدۇم گەپ قىلالماي جاۋاب بېرەلمەي، ماڭا دۇۋەت، قەلەم، قەغەز ئەكىلىپ

بېرىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلىپتۇ. ئۇلار خەت ئارقىلىق سۆزلىشىپتۇ. زۇڭتۇڭ: «ئۇلۇغ خاننىڭ مەنەسپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ بۇ تەرەپكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، قورال-ياراق كۆتۈرۈپ يۈرگىنىنىڭ نېمە قىلغىنىنىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم خەت بىلەن جاۋاب بېرىپ: «خاننىڭ چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن مېنىڭ خەۋىرىم يوق. بېكقۇلبەگ ياشلىق قىلىپ، ئۆزىدىن قورقۇپ مېنى ئەۋەتتى، بارمايمەن دېيىشكە بولمىدى»، دەپتۇ. زۇڭتۇڭ: «سېنى ئۆلسۇن دەپ ئەۋەتتىتۇ»، دېگەندە، زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم: «بېكقۇلبەگ ياشلىق قىلىپ ئوبدان مەسلىھەتلەشمەي ئەۋەتتى»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. زۇڭتۇڭ: «راستىنى ئېيتتىڭ»، دەپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ: «ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىڭلار»، دەپ ئادەم قوشۇپتۇ. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، زۇڭتۇڭ زەينىلئابدۇددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، گەپ سوراپ، ئوبدان يەردىن جاي-ماكان تەيىنلەپ بەردى. تۆت-بەش كۈندە بىر قېتىم چاقىرتىپ كېلىپ، زۇڭتۇڭ دارىن ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى قىلدى. ئاخىر قىش كېتىپ باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زەينىلئابدۇددىن مەخدۇم گەپ قىلالايدىغان بولدى ۋە «يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم»، دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، زۇڭتۇڭ دارىن ئىلتىپات قىلىپ: «چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئوق چىقىرىپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي ئەپۇ قىلىڭ»، دەپ كۆپ ئۆزىلەرنى ئېيتىپ، رازى بولۇڭ، دەپ 180 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى. زەينىلئابدۇددىن مىرزا بېشى مەخدۇم ياخشىلىقىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە كۆردى. ئۇ مەرغىلانغا بېرىپ ئۇرۇق-قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن كېيىن ئىككى ھەرەمنىڭ زىيارىتىگە بېرىپ مۇرادىنى ھاسىل قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ مەرغىلاندا ۋاپات تاپتى.

يەنە توسلۇق موللا كامال مىرزا، موللا نەجمىدىن مىرزا، خوجەنتلىك كاشىپخان تۆرە مىرزا، موللا كېرىم مىرزا قاتارلىق نۇرغۇن مىرزلار بار ئىدى ۋە يەنە تاشكەنتتە قانائەت شاھقا مىرزا بېشى بولغان، مەرغىلانغا ھاكىم بولغان ھىسار بەگزادىلىرىدىن مىرزا بابابەگ، ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانلىرى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچىلىق مەنسىپىگە قويۇلغانىدى. ئۈچتۈرپاندىن

كۈرلۈپ چىقىش شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە ئېلىنىدىغان زاكات، قاراۋۇللاردىن ئۆتۈشكە بېرىلىدىغان يول خېتى قاتارلىقلار مىرزا بابابەگنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى ئىدى. ھەر ھەپتەدە بىر قېتىم خەتمە ئەھزاپ تەرىقىسىدە قۇرئان كەرىمنى بىر قېتىم، دەلىل خەيراتنى بىر قېتىم خەتمە قىلاتتى. مەن كەمىنە يازغۇچى موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى، زاكاتچى مىرزا بابابەگنىڭ قول ئاستىدا يەتتە يىل زاكاتچىلىق خىزمىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدۈم. ئۇ ھەرگىز بىتەرەت يەرگە دەسسەمەيتتى. قىش-ياز سوغۇق سۇدا تەرەت ئالاتتى. قىلچە شەرىئەتنىڭ سىرتىغا چىقمايتتى. بىر ھۇجرىنى ئۆزى تىلاۋەت قىلىدىغان جاي قىلىپ تەيىن قىلغان بولۇپ، مەزكۇر ھۇجرىدا ئىككى بۇرا، ئىككى خام خىش، بىر «قۇرئان كەرىم»، بىر دەلىل خەيرات، بىر رەھىلدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ھۇجرىغا مېنىڭدىن باشقا كىشىنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلمايتتى. ھاۋا سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە زۆرۈر بىر ئىش ئۈچۈن كىرسەم، مىرزا بابابەگ يېڭىدىن تەرەت ئالغانىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىدىن تەرەتنىڭ سۈيى بۇرۇت-ساقال ھەتتا قاش-كىرىپىكلىرىدە مۇزلاپ قېتىپ قاپتۇ. مەن دەرھال قايتىپ چىقىپ بىر خوپىڭغا ئوتۇن-كۆمۈرنى چىق سېلىپ ئىس-تۈتۈنلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئەكىرىپ ئالدىدا قويدۇم. ئۇ قول-يۈزلىرىنى بىر ئاز ئىسسىتتىپ دۇئا قىلدى ۋە: «ۋاي بالام، بۇ ئوتنى ئەمدى ئاچىقىپ كېتىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىننىڭلار، مېنى بۇ خىل راھەتكە ئادەتلەندۈرمەڭلار»، دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ ئىبادەت قىلىدىغان ئۆيگە ئەسلا ئوت ياقمايتتى. كۆپ كېچىلەرنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئويغاق ئۆتكۈزەتتى. ئۇ ھەمىشە: «يېشىم 60قا يېتىپ قالدى. ئاقنى قارا قىلدىم، قارىنى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەتتە ئۆتكۈزدۈم. خۇدانىڭ دەرگاھىغا قايسى كۆزۈم، قايسى يۈزۈم بىلەن بارىمەن؟ خۇدانىڭ جامالىنى قانداق كۆرەلەيمەن؟ ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقىلىمنى قىزىل قانغا بويلاپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تۆھپە قىلىپ بارسام»، دەپ ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تارام-تارام تۆكۈپ يىغلايتتى. مەن كەمىنە كۆڭلۈمدە: «مۇبادا خىتاي ئەھلى كەلسە جېنىڭىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ،

قايسى داۋاندىن ئېشىپ يۇرتىڭىزغا كېتەر ئىكەنسىز»، دەيتتىم. بۇ زات ئاخىر يەكەندە كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىتىلىك شەرىپىنى ئىچىپ مۇرادىغا يەتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خىتايلار يەكەن 17 ئەمىرىنى بىر كۈندە شېھىت قىلغانىكەن. شۇنىڭ قاتارىدا مىرزا بابابەگ زاكاتچىمۇ بار بولۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغاندا قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلگەنلىكىنى كۆرگىلى چىققان خالايق ئاڭلاپ، قوللىرىنى چىشلەپ ھەيران قېلىشىپ ئۇنى ماختىغان. كاپىر جاللاتلارمۇ ھەيران قالغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەندىن كەلگەن ئىشەنچلىك ئادەملەر مەن كەمىنىگە ۋەقەنى بايان قىلىپ: «مىرزا بابابەگ زاكاتچىدا قانداق ياخشى ئىش، ياخشى ئەمەل، ئوبدان خىسلەتلەر بار ئىدى؟ مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەردى...»، دەپ سورىدى. مەنمۇ بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ئۇلارمۇ ماختاپ، ئاپىرىنلار ئوقۇپ مىرزا بابابەگ زاكاتچىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىشتى.

بۇ بەخت-سائادەت بىلەن خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىق قوشكېزەكتەك بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ياخشى كۈنلەردىكى كاتىپلارنىڭ سۆزلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش تەرتىپى، خۇش پۇراق چېچىپ گويا مىرزا ئابدۇلقادىر بىدىلنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا ئوخشىشاتتى. ھەر ھەرىپى خۇددى چىرايلىق بىر گۈلگە، ھەر بىر چېكىتى مەرۋايىتقا ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇغۇچىغا ئېسىل بىر باغدا سەيلە-تاماشا قىلغاندەك كۆزلىرىگە روشەنلىك، دىللىرىغا خۇشاللىق بېغىشلايتتى. دەپتەر تۇتقان مىرزا-كاتىپلارنىڭ توغرا تەدبىرلىرىدىن قەلەمنىڭ قارا سىياھى بىلەن پۈتۈلگەن شېرىن سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرىپى پۇقرالارغا راھەت ۋە ئاسايىشلىق، ھەر بىر چېكىتى كۆڭۈللىرىگە خاتىرجەملىك بەخش قىلاتتى. شۇنداقلا يۇرت زالىم، خىيانەتچى، يامان، ناپاك، بىرنى ئون، يوقنى بار قىلىدىغان، قەلىمى گويا چاياننىڭ نەشتىرى، جەرراھنىڭ زەھەر بىلەن سۇغارغان پىچىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان كاتىپ ۋە مىرزلاردىنمۇ خالىي ئەمەس ئىدى.

ئول ئادالەتلىك بىلەن خۇشاللىق بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغان دەۋرلەردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى سەرەمجان قىلغۇچى لەشكەر باشلىقلىرى تەبىقىسىدىن بولغان، نەسەبلىرى پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ بابۇرىيە خانلىرىغا يېتىدىغان مۇھەممەد نەزەرىبەگ ۋە قادىر قۇلىبەگلەر، يەنە قوقەن پايتەختىدە ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان خۇدايى قۇلىخان، قەدىمكى قوقەن خانلىرىنىڭ نەزەرىبەگ ياكى كۆرۈنۈپ يۇرت سوراپ ئابروي پەيدا قىلغان چوڭلاردىن باقىبەگ دادخاھ، نارمۇھەممەد پەرۋانچى، مېرىبا دادخاھ، بۇخارالىق ئابدۇغاپپارىبەگ، ھىسارلىق مۇھەممەد ئىمىنبەگ قاتارلىق بەگ ۋە بەگزادىلەرمۇ تولا ئىدى. بۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي دۆلەتلىرىدە خۇشال-خورام، ئىززەت-ئابروي بىلەن ئۆمۈرلىرىنى ئۆتكۈزدى.

جەڭ ۋە ئۇرۇش كۈنلىرىنى ئۆزلىرىگە بەزمە ۋە تاماشا ئورنىدا كۆرۈپ، قوماندانلىق قىلىپ، لەشكەر بېشى بولۇپ كەلگەنلەردىن: ئاتىلىق غازىنىڭ قەھرىمان ئوغلى بېكقۇلىبەگ ئەمرۇلئۇمرا، يەنى باش قوماندان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلىبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. يەنە قەدىمكى خانلار زامانلىرىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئەمىرلەشكەر ئىدى. پەرغانە ۋىلايىتىدىن كەلگەن ئوغۇللار ئىچىدە بۇكىشىدىن كاتتا ۋە ھۈرمەتلىك كىشى يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى دەسلەپ ئۇنى ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلەپ قويۇپ كېيىن بىر ئاز ئېھتىيات قىلىپ ئەمىلىدىن قالدۇردى. كېيىن يەنە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئۆز ئورنىدا قويدى. يەنە پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا چوڭ ئەمەل تۇتقان قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخاھ ئون تۆت يىل ئەمىرلەشكەر بولۇپ، شۇ راھەتتىن ئايرىلمايلا پەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى. يەنە ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەر بولۇپ، نەچچە يىللار رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىماندەك پالۋانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاخىر كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقتىن ئورنىغا بەچە باتۇرنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. ئۇمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قول ئاستىدا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئابروي قازاندى. يەنە قىپچاق تۇردى قۇل دادخاھ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، ئۈرۈمچىدە ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن بىكار

بولۇپ كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. كېيىن ساق-سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد مۇسا توقسابە ئاقسۇدا ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن ئاتلىق غازى تەرىپىدىن سالام ئاغىسى مەنسىپىگە تەيىنلەندى. يەنە سەرۋازلارنىڭ ئەمىرلەشكەرى ئاۋغان جامەدار دادخاھ بولۇپ، ئۇ شەۋكەتلىك، ھەممەتلىك، غەيرەتلىك، باتۇر كىشى ئىدى. كېيىن ئامان-ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى ۋە ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن ۋاپات بولدى.

ياساۋۇللارغا باشلىق بولغان تۇراپ خوجا ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە ئورۇن تۇتقانىدى. كېيىن بىكار قىلىنىپ ئورنىغا مۇھەممەد قاۋۇل يۈز بېشى ياساۋۇللارغا باشلىق بولدى. ئۇ مەشھۇر، ئاتاقلىق كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد كېرىم دادخاھ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىدە دادخاھ بولغانىكەن. يەنە كورلىغا ھاكىم بولغان نىياز مۇھەممەت توقسابە ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاخىر ئالتە پانىسات بىلەن داۋانچىڭدا شېھىت بولدى.

باتۇر، ئاتاقلىق پانىساتلاردىن ئەزىم قۇل پانىسات ۋە ھەيدەر قۇل پانىساتلار كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. كەرىمباي مىرزا پانىسات ئۆز يۇرتىغا كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشى پانىسات ئىدى. ئەمما ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە ئىدى. ئۇ موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى ۋە يەنە ئۆرگەنچ بەگلىرىدىن مەھمۇدبەگ ئۆرگەنچى پانىسات ئىدى. ئۇ مۇسۇلمانداچىلىقى كۈچلۈك، مۆمىن كىشى ئىدى ۋە يەنە ئارا تۆپە بەگزادىلىرىدىن ئېلىبەگ پانىسات ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئۇلۇغ ئادەم ئىدى. موللا ئالىم قۇل ئەمىرلەشكەرنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزا چوڭ پانىسات ئىدى. ئوبۇلقاسىم پانىسات يېڭىسارغا ھاكىم بولدى. ھېكىمباي پانىسات ھېكىمخان تۆرەم زامانىسىدا ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولدى.

شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانىسات، خالىمان پانىسات، ھېيىت مۇھەممەد پانىسات، باقىبەگ پانىسات، نۇرۇز پانىسات، ئاخۇن پانىسات، رۇملۇق

مۇھەممەد ئەپەندى، خېلىل ئەپەندى، كېپەك لاۋۇر، باي مۇھەممەد چارچى بېشى، مۇھەممەد رېھىم پالۋان قاتارلىق باتۇر ۋە قەھرىمانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ئابدۇراھمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ئۆزى موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. مۇشۇ يىلدا ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ يېنىپ كەلدى. پەلەكنىڭ ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ خۇي-پەيلى ئۇنىڭ مەجەزىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكتىن شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى ياقىتۇرۇپ، يېزىدا ۋەتەن تۇتتى. يەنە كۇچالىق قادىر پانسات خىتايلار كەلگەندىن كېيىن ئازراق مەنسەپ تۇتتى. كېيىن ئىككى ھەرەم زىيارىتىگە تەييارلىق قىلىۋېتىپ ۋاپات بولدى. يەنە بىرى شاپارلىق مەئمۇر پانسات خىتايلار شەھەرنى بېسىۋالغاندا بويسۇنۇشنى ئار-نومۇس بىلىپ، ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلىشنى زۆرۈر بىلىپ ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بىر مۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈنۈپ شاپاردىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بىر كېچىدە زۇڭتۇڭ نۇرغۇن چىرىك بىلەن چىقىپ تۇتۇۋېلىپ، يەكەندە شېھىت قىلدى، يەنە ئاقسۇلۇق سازەندە — ئەھمەد ئاخۇن موللا رۇستەم ئوغلى، ئاتىلىق غازىغا يىگىت ۋە مەھرەم، شەھەر ۋە سەپەرلەردە ھەمدە، يەتتە يىل مىقدارى ئۈرۈمچى ۋە تۇرپانلاردا بولغان جەڭلەردە ياردەمدە بولغان كىشى ئىدى. ئۈرۈمچى ۋە تۇرپاندا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھېكايە ۋە خەۋەرلىرىنى مەزكۇر ئەھمەد ئاخۇندىن سوراپ ئۆز ئاغزىدىن بىۋاسىتە ئاڭلاپ، يەنە بەزى ئىشەنچلىك، ئابرويلىق، راست گەپ قىلىدىغان كىشىلەردىن سۇرۇشتۇرۇپ، سېلىشتۇرۇپ بۇ ۋاراق ئۈستىگە يازدىم. چۈنكى بىر ئادەمنىڭ ھەممە جاي، ھەممە ماكاندا، ھەممە ۋاقىت ھازىر ۋە تەييار بولمىقى مۇشكۈل ۋە مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر.

ئۇشبو كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم نەسەبلىرى ۋە
سەرگۈزەشتىلىرى

يېقىن يارانلار ۋە ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈللىرىگە ئاشكارا بولغايسىم، مەن كەمىنە تۇپراقنىڭ زەربىسىدىنمۇ ئېتىبارسىز بولغان موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى شۇنى بايان قىلىمەنكى، مەن ئەمدى بالاغەتكە يەتكەن چېغىمدا، دادام مەرھۇم ماڭا ئىلىم ئۆگىتىش مەقسىتى بىلەن كۇچاغا ئاپىرىپ موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ خىزمىتىگە تۇتۇپ بەرگەندى. بىر نەچچە يىل مەدرىسىنىڭ توپىسى، ئوقۇغۇچى تالىپلارنىڭ ئاياغ ئاستى بولۇپ يۈرۈپ ئانچە-مۇنچە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەق ئېتىشكە ماجالىم يېتىدىغان بولغان چاغلىرىمدا، كۇچادا تۇڭگانلار خىتاي ئەھلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئاچتى. شۇ چاغدا مەن كەمىنە يازغۇچى سايرامغا كەتكەندىم. كۇچادىن ئۇشتۇمتۇت سىت بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئېچىش نىيىتى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ سايرامغا يېتىپ كەلدى. مەن كەمىنە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، خالاپ-خالىماي ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىللە قارايۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىدبەگ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى ئاچقىپ بىز بىلەن جەڭ قىلدى. بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قاچتۇق. مەن كەمىنە بىر نەچچە ئادەملەر بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ چۆل ئارقىلىق كۇچانىڭ يۇلتۇزباغ كەنتىگە چىقتىم. ئات-جابدۇق، ئىگىن-ئايانلىرىمىدىن ئايرىلدىم. ئۇلار مېنى خىتايلارغا تۆھپە قىلىپ بەرمەكچى بولۇشتى. ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن لەشكەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا ماڭغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى. يۇلتۇزباغدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۇچا شەھىرىگە باردىم. كۇچا

ئادەملىرىنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن قىيامەت ئاشكارا كۆرۈندى. پاناھلىنىدىغان جاينىڭ تايىنى بولمىدى. ئاخىر مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاھنىڭ مازىرىغا باردىم. موللا ئاللايار ئاخۇنۇم، موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدا، خوجاملارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئايغىدا ئېتىكاپ قىلىپ ياتقانكەن. ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۈم. بېشىمدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇ جايدا 20 كۈن مىقدارى تۇردۇم. مەھمۇدىن خوجام ئۇشتۇمتۇتلا ئاقسۇنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى خەۋىرىنى كۇچاغا ئەكەلدى. بېرىپ مەھمۇدىن خوجام بىلەن كۆرۈشتۈم. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇغا قايتىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە قايتىپ سايرامغا كەلدىم. نەزەر سېلىپ قارىسام، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەھۋالى باشقىچە، بۇ يەردە تۇرىدىغاننىڭ ئىمكانى يوق. يەنە مەھمۇدىن خوجام بىلەن ئاقسۇغا كەلدىم، ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر ئۇچتۇرپاندا كۈن كەچۈردۈم. بۇ توغرىلۇق ۋەقەلەر يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن جانابىي ئاتىلىق غازى تەيىنلىگەن زاكاتچىلىق خىزمىتى ۋە مىرزىلىق ئورنىدا 11 يىل تۇرۇپ، ئولتۇرۇپ-قوپۇش، ئاش-تاماققا بىللە بولۇپ، خاتىرجەم، كۆڭۈل ئازادلىكى بىلەن ئۆمرۈم ئوبدان ئۆتتى. ھالا ھازىرقى كۈنلەردە قېرى-ئاتىۋان، ھېچ ئىش قولىدىن كەلمەيدىغان، ئاجىز، گەپ قىلالمايدىغان بولۇپ، گۇناھنىڭ لېيىغا پېتىپ بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپ، ھەممىدىن خالىي بولۇپ ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇۋاتىمەن. تەڭرىگە شۈكۈرى.

مەن يۇقىرىدا «سايرامدىن بولمەن» دېگەندىم. سايرامنىڭ ئەھۋالىنى ئازراق بايان قىلماي مەن غېرىب-كۆڭلى سۇنۇقنىڭ دىلى ئۆز جايىغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا ئاتا-بوۋا، ئەجدادلىرىمىز ۋە ياشانغان پېشقەدەملىرىمىزدىن قايتا-قايتا ئاڭلىغان، ئېغىزدىن-ئېغىزغا ئېيتىلىپ كەلگەن ئىشەنچلىك رىۋايەت ۋە نەقىللەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق بايان قىلىمەن.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، ئىلىدا قۇنتەيجى ئىسىملىك بىر قالماق بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىغا باش بولۇپ، خانلىق مەقامدا ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شەرق تەرەپتە قۇمۇل، غەرب تەرەپتە تاشكەنت، سايرام، جەنۇب تەرەپتە لوپ ۋە چەرچەنگىچە جارى بولغانىكەن.

شۇ زامانلاردا قۇنتەيجى لەشكەر تارتىپ بېرىپ تاشكەنت ۋە سايراملارنى ئېلىپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ. سايرامغا بىر قالماقنى باشلىق قىلىپ، بىر نەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ قويۇپ قايتىپ ئىلى تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەندە سايرام خەلقى قالماقلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قالماقلارنى ئولتۇرۇپتۇ. بىر نەچچىسى جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كېلىپ قۇنتەيجىگە بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىپتۇ. قۇنتەيجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قەسەم ئىچىپ، ئىلىغىمۇ كىرمەي ئارقىسىغا قايتىپ سايرامغا كېلىپ بىر مۇنچە كىشىلەرنى ئولتۇرۇپ، بۇلاپ-تالاپ ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ.

سايرام خەلقى ئۈچ قەبىلە يەنى خوجا ئۇرۇقى، شاھ ئۇرۇقى، ئەمىر ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئۇرۇق ئىكەن.

قۇنتەيجى بۇ قېتىپ قايتىپ كېلىشىدە ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئېسىلزادە كاتتىلىرىدىن تالاپ 20 ئۆيلۈكتىن جەمئىي 60 ئۆيلۈك كىشىنى بالا-چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق-ئەۋلادى بىلەن سۈرگۈن قىلىپ كۆچۈرۈپ پايتەختى ئىلىغا ئەكەپتۇ. بۇلار ئىلىدا بىر يىل مىقدارى تۇرۇپتۇ. ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. تۇرپاندا ئىككى يىل تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا قۇنتەيجى ئۆلۈپتۇ. خاقانى چىننىڭ لەشكەرلىرى ئىلى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ ئەھۋاللار بولغاندىن كېيىن، ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن، دەپ بۇ 60 ئۆيلۈك كىشى «ۋەتىنىنى سۆيۈش — ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئۆز يۇرتىغا كېتىشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرپاندىن چىقىپ ئىلى ئارقىلىق مۇز داۋانغا كەلگەندە، خىتاي چېرىكلىرىگە

ئۇچراپتۇ. «نېمە ئادەم سىلەر؟» دەپ سورىغاندا، بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىپتۇ. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ كاتتىسى شەپقەت قىلىپ «ھازىر بۇ يەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى، يوللار پاراكەندە، يوللار خاتىرجەم بولۇپ، بۇ يۇرتلاردا تىنچ-ئامانلىق بولغۇچە، دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈڭلار»، دەپ ياقاڭلىق يېزىسىغا ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن كۆنەلمەي بايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپتۇ. بايىمۇ تۇرالماي، «تاغ باغرى كەڭرى يەر ئىكەن» دەپ كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ سايرامدا ئورۇنلىشىپ توختاپ قاپتۇ. بۇلار ئەسلى كونا سايرامدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەرنىمۇ سايرام دەپ ئاتايتۇ. ئاقسۇتتە بۇ يۇرتلار خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپتۇ.

ئالتە شەھەردە ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، ئاۋات بولمىغانلىقى ئۈچۈن خىتاي مەنسەپدارلىرى سايرام خەلقىنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، ئۆزلىرىگە پۇقرا قىلىشنى قەستلەيدىكەن. سايرام خەلقىنىڭ ئەمىر ئورۇقىدىن بىر كىشىسى ھۆكۈمەت ۋە مەنسەپكە جېنىنى پىدا قىلىدىغان كىشى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارى شۇ كىشىدىن: «بۇ سايرام خەلقى قانداق قىلسا ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولىدۇ»، دەپ سوراپتۇ. «بۇلار مېنىڭ گېپىمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار، ئۇلۇغ خانغا پۇقرا قىلىپ بېرىمەن»، دەپتۇ بۇ، خىتاي مەنسەپدارى قوبۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ ئۇ كىشىگە ئاقسۇ ۋە كۇچاننىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمى بىلەن تەڭ مەنسەپ بېرىپتۇ. شۇ سەۋەبتىن سايرامنىڭ ھاكىمىنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسى ئاقسۇ، كۇچاننىڭ ھاكىمى بىلەن باراۋەر بولسىمۇ پۇقرالىرى ئاز ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۈچ ئورۇقنىڭ ئادەملىرى بىر نەچچە ئەسىرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە ئۆز ئىچىدە بىر-بىرىدىن ئايرىپ پەرقلەندۈرىدۇ.

«شاھ ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئەجدادىنى تاجىك شاھلىرىغا يەتكۈزىدۇ. «ئەمىر ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئەزەلدىن ئەمەل تۇتۇپ، مىرزا ۋە مەنسەپدار بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادى بىز، دەيدۇ. «خوجا ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنى «ئەلىۋى» يەنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادى بولمىز، دەپ پەخىرلىنىپ ماختىنىدۇ. مەن كەمىنە ھەم ئۇشبۇ ئۇرۇقتىن بولمەن. ئابا ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك شەجەرلەر ھېلىمۇ بار.

ھەممە مىللەت ھەمدە دىندا، ئۇلۇغ مۆتىۋەرلەر ئارىسىدا، ئەرەب ۋە ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك ۋە موغۇل تائىپىلىرىدىمۇ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ نەسەبلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ كەپتۇ. ھەر كىشى ئۆزىنىڭ نەسەبىنى بىرەر قەبىلىگە توغرىلاپ، ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئۈستىخان-سۆڭەكلىرىگە ھۈرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپتۇ. خىتاي، قالماق، قىرغىز، قىپچاقلارمۇ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەسەبىدىن پەرزەنت، بالا-چاقىلىرىنى خەۋەردار قىلىدۇ. ئۆز نەسەبلىرىدىن خۇرسەن بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن مەن كەمىنە ھەم ئابا-ئەجدادلىرىمنى ئىزھار قىلىپ بايان قىلماقنى لازىم كۆردۈم، يەنى موللا مۇسا موللا ئەيسا خوجا ئوغلى، ئېزىخان خوجا ئوغلى، نىيازخان خوجا ئوغلى، ئىشان سۇلتان خوجا ئوغلى، ئىشان پادىشاھ خوجا ئوغلى، ئىشان شاھ جاھان خوجا ئوغلى، ئىشان غېرىب شاھ خوجا ئوغلى، ئىشان سەئىد جالالىدىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد جامالىدىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد كامالىدىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد ئىبراھىم باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇجەببار باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇلئەزىز باب ئوغلى، ئارسلان باب بابام ئوغلى، ئىلياس باب ئوغلى، مەھمۇد باب ئوغلى، ئىپتىخار باب ئوغلى، ئوسمان باب ئوغلى، ئۆمەر باب ئوغلى، ئىسمائىل باب ئوغلى، ئىسھاق باب ئوغلى، ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇجەببىل باب ئوغلى، ئابدۇرېھىم باب ئوغلى، ئابدۇراھمان باب ئوغلى، ئابدۇجەببار باب ئوغلى، ئابدۇلپەتتەھ باب ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ئوغلى، ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇ ئوغلى.

بۇ مۇبارەك شەجەرنى تارىخىي ھىجرىيەنىڭ 945-يىلى سەمەرقەند پادىشاھى ئەبەيدۇللاھ خاننىڭ زامانىسىدە يېڭىلاپ يېزىپ، كاتتا ئۆلىمالارنىڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ، ئەبەيدۇللاھ خاننىڭ ئالتۇن مۆھۈرلىرى بىلەن زىننەت بېرىپ، كامالىدىن باب شەيخنىڭ ساقلانغان مۇھاپىزەت قىلىشىغا ئالتۇن نىشان بەرگەنىكەن. بۇ ئالتۇن نىشان تا ھازىرغىچە ساقلانغان كەلگەنلىكتىن تەۋەرىۋك بىلىپ كەم-زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

يارلىق

«ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان باھادىر، ئەزىز دۆلەتمەن قېرىنداشلار، بەخت-سائادەتمەن پەرزەنتلەر، قەدىرلىك بەگلەر، دىيانەتلىك ئومۇرالار، ئېتىبارلىق ۋەزىرلەر، ئامانەتكە سادىق ۋەكىللەر، خۇسۇسەن سايرام ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى، سەجىدە نەشىن لىرى، شەيخ ۋە قازىلىرى، دانىشمەن مۇدەررىسلىرى، يۈز بېگى، ئون بېگى، ئەرباب باشلىقلىرى، ئايماق-ئايماق، كەنت-كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان چوڭ-كىچىك، تۈرك، تاجىك، پۇقرا-رەئىيەلەرگە سۆزىمىز مەلۇم ئولسۇنكىم، شەرىئەتنىڭ كۈچلىنىشى، سائادەتنىڭ قانات يېيىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان خانلىقىمىز تەرىپىدىن، خالايقىلارنىڭ خوجىسى بولغان، دۇئا ۋە سالامنىڭ ھەممىدىن ئەۋزىلى ۋە ئالىيسى يوللىنىدىغان ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى ۋە روناق تېپىشىغا يەنىمۇ ياردەم ۋە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، ئالىجاناب ۋە ئالىي نەسەب ئۇلۇغ ماشايخ كامالىدىن سەيدىمنى سايرام يۇرتىنىڭ سەجىدە نەشىنلىك مەنسىپى، شەيخۇلئىسلاملىق دەرىجىسىگە لايىق كۆرۈپ ئۈشۈپ يارلىقنى چۈشۈردۇق. بۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇ ئالىجانابنى شەيخۇلئىسلام ۋە ئۇلۇغ پېشىۋا بىلىپ، بۇ ئالىي مەنسىپكە تەئەللۇق ئىشلاردا ئالىي جانابقا ئەگىشىپ، ئىززەت-ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرگەيسىزلىرى، ھېچقانداق كىشىنى بۇ مەنسىپتە ئالىجانابقا شېرىك، دەپ تونۇمىغايىسىزلىرى. ھېچبىر كىشى ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى بەرمىسۇنلەر.

شەرىئەتنىڭ تايانچىسى بولغان قازى پەرىدۇن ۋە باشقا قازىلارمۇ ئالىجانابىنى ئۆزلىرىدىن مۇقەددەم ۋە پېشىۋا بىلىپ، شەرىئەتنىڭ ھۆكۈم ۋە خەت-ۋەسىقىلىرىگە مۆھۈرلىرىنى باستۇرسۇنلەر. يارلىقق خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. ھاپىز، قارىي، ئىمام، مەزىن، شەيخ، مۆتىۋەللىلەر، يىراق-يېقىندىن كەلگەن دىنىي يېتەكچىلەر، جانابىي ئالىينىڭ سۆز-مەسلىھىتىدىن چىقمىسۇنلەر. يېقىندىن مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ، ئىززەت-ئىكرامنى بەجا كەلتۈرۈپ خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. باشقا كىشىنى تەلەپ قىلىپ يېڭى نىشان، يېڭى يارلىق ئالمىسۇنلەر. جانابىي ئالىينىڭ غەيرەت-شەكايىتىنى قىلىپ گۇناھكار ۋە رەسۋا بولمىسۇنلەر، دەپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945- يىلى (ئىت يىلى) سەپەر ئېيىدا سەمەرقەند شەھىرىدە مۆھۈرلۈك نىشان، يەرلىق قىلىندى ۋە سىياسام».

بۇرۇنقى زاماندا ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ناملىرىنى ۋە كونا، چىرىپ قالغان يارلىقلارنى بۇ سەھىپىگە يېزىپ كىرگۈزۈشتىكى مەقسىتىم، ئۆتكەن خانلار ۋە بۇ خانلارنىڭ بەلگىسى ۋە نەمۇنىسى بولغان يارلىقلار بىلەن بۇ يازغانلىرىمغا شەرەپ ھاسىل بولۇپ قاتارغا كىرىپ قالارمەنمىكىن، ئوقۇغان، ئىشتىكەنلەر بۇرۇن ئۆتكەن ئەزىزلەر، ئالىي نەسەبلىك خانلار ھەققىدە دۇئا-پاتىھە قىلماقلىرىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدىن ئىبارەت.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق زىكىر قىلىپدۇركى، خان، خاقان ۋە ئىقتىدارلىق پادىشاھ بولۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسەبلىك بولۇشىغا ھەددىدىن زىيادە رىئايە قىلىنغان. ھەر زامان، ھەر ماكاندا ئالدى بىلەن ئابا-ئەجدادلىرىنىڭ نەسەب ۋە ئەسلىنى سۈرۈشتۈرۈپ ۋە مۇلاھىزە قىلىپ ئاندىن خالاپلىق ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ ئىتائەت قىلىپ، ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىكىن. ئۇلار پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ ئۆزىگە خاس پەزىلىتى بىلەن شۇنداق كاتتا دۆلەت ۋە ئىززەتكە مۇيەسسەر بوپتۇ. بۇ پادىشاھلارغا ئۇلارنىڭ كەمتەر-ئاجىز پۇقرالىرىدىن بىرى ئازغىنا خىزمەت قىلىپ، بىرەر قېتىم نەزەردىن ئۆتسە، ئۇ

پادىشاھلار بۇنداق ئاجىز پۇقرالارغا شاھانە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئايلىق، يىللىق، مائاش-تەمىنات تەيىن قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن ئەۋلادىغىچە بەھرىمەن بولۇش شەرىپىگە مىراسخورلۇق قىلىشى ئۈچۈن يارلىق ۋە نىشان بېرىدىكەن. كېيىن بولغان خان، پادىشاھلار بۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئىزدەپ تېپىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مائاش-تەمىناتلىرىنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ ئۇلارنى رازى قىلىدىكەن. بىر نەچچە يىلدا بىر نۆۋەت ئوردىلىرىغا ئاپىرىپ كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ ھەممىدىن غەمسىز، بىھاجەت قىلىدىكەن.

ئەي، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەقىقىي پادىشاھلىق ساڭا خاستۇر. سەن ھەممىنى بىلگۈچىدۇرسەن. شۇڭا مەخلۇقلىرىڭدىن بەزىلىرىنى ئىلغاپ، ئىلتىپاتنىڭ بىلەن ئۇلارغا كاتتا دۆلەت، بەخت-پاراغەت ئاتا قىلىپ، ھەممىدىن غەمسىز ۋە بىھاجەت قىلىپ دەرگاھىڭغا يېقىن قىلسەن. شۇنداق بەندىلىرىڭنىڭ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى زامان-زامانلارغىچە ھەتتا قىيامەتكىچە توغرا يولغا سېلىپ، ھىدايەت ئاتا ئەيلەپ مەھشەر كۈنى چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز جامالىڭنى كۆرۈش شەرىپىگە ئىگە قىلساڭ، بۇ مۇئەللىپنىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىغا ئەپۇ قىلىمىنى سۈرۈپ، كەرەم ۋە مەغپىرەت قەلەمىتىراچى بىلەن جەرملىرىنىڭ نۇقتەسىنى يۇنۇۋېتىپ ھەرەمگە ئۆزگەرتىپ جامالىڭنى كۆرۈشكە سازاۋەر قىلساڭ، سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئۈچۈن ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىش ئەمەس. پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان شەپقەتلىك تەڭرىم، ئىككى ئالەمنىڭ خوجىسى، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەقىقىي-ھۆرمىتىدىن دۇئايمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى

ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۈلكى-مىراسلىرىغا

يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى

خاقانى چىن ئىقلىمىنىڭ خانى داۋگۈاڭ زامانىلىرىدا چىن ئىقلىمىنىڭ تەۋەلىرى ناھايىتى مەمۇرىيلىق، ئەتراپ چېگرىلىرى تىنچ بولغانىكەن. داۋگۈاڭ خان 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاندىن شىيەنفېڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا جىن موزا دېگەن بىر گۇرۇھ خانلىق تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرۇپ، نۇرغۇن جەڭ ۋە جېدەللىرى يۈز بېرىپتۇ. شىيەنفېڭ خان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭجى خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ. بۇ چاغدا تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خاننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ. تۇڭجى خان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ كۇچا شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خاقانى چىننىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا باشقا بولۇۋالدى. بۇ توغرىلۇق ۋەقەلەر باشقا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

تۇڭجى خان زامانىلىرىدا خاقانى چىننىڭ چەت-ياقا چېگرا يۇرتلىرى تولىمۇ چېچىلاڭغۇ، ئىتتىپاقسىز ئىدى. خان ئوردىسىدىكى قۇرئەنداز-پالچى، مۇنەججىملىرى خاننىڭ بەخت-تەلىپىگە قۇرئى تاشلاپ، پال سېلىپ ئېيتتىلەركى: «تۇڭجى خان، خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە خاقانى چىن ئىقلىمىدىن نەسلىك ۋە شۇملۇق كۆتۈرۈلمەيدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن مۇشۇنداق بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى»، دەپ خانغا مەلۇم قىلدى. قۇرئىنىڭ مەزمۇنىغا بىنائەن خان پادىشاھلىق تەختىدىن ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ گۆرۈستىلىقىگە بولغان بىر پوتەي مىقدارى ئارىلىققا لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن يول ياساتتى. خانلىقنى خانزادىلەردىن گۇاڭشۈي دېگەن كىشىگە

تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ راھىب سۈپەت بولۇپ، «يەر يۈزىدە يۈرمىكىم ھارام بولدى»، دېگەن ئەقىدە بىلەن ئولتۇرغان تەختىدىن چۈشۈپ، يەر ئاستى يولىغا كىرىپ، ئاتا-بوۋىسىنىڭ گۆرۈستىلىقىدىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

گۇاڭشۈي خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چېغدا كىچىك بولۇپ، ئۈچ ياشتا ئىكەن. زۇڭدۇ، ۋەزىر، كاتتا ئەمەلدارلار ئۆزىنىڭ قائىدە-رەسىم، ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياشنى تىلىۋېلىپ خانغا بېرىپتۇ، خان بەش ياشلىق بوپتۇ. زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ بېرىپتۇ، ئالتە ياشلىق بوپتۇ. زۇڭدۇ، ۋەزىر، مەنسەپدارلار بىر ياشنى تارتۇق-پىشكەش قىلىپ بېرىپتۇ، ئاندىن يەتتە ياش بوپتۇ. خانىمىز يەتتە ياشلىرىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى دەپ ئەقىدە-ئىخلاس قىپتۇ. لېكىن گۇاڭشۈي خان ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇپ خانلىق ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلغانىكەن.

مۇشۇنداق ياخشى كۈنلەردە قۇرئەنداز پالچى، مۇنەججىملەر گۇاڭشۈي خاننىڭ بەخت-تەلىپىگە قۇرئى سېلىپ كۆرۈپ، «خاننىڭ يۇلتۇزى داۋاملىق يۇقىرى ئۆرلەپ ئېگىزلىك دەرىجىسىدە، تەلىپى بەلەن ۋە ئۈستۈن بولۇپ تۇرۇپتۇ. دۈشمەنلىرىنىڭ يۇلتۇزلىرى پەس، خارابلىق دەرىجىسىدە بولۇپ، خاننىڭ يۇرتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولىدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن شۇ كۆرۈنىدۇكى، ئاتا-بوۋىلىرى يۇرتلىرى ئىككىنچى قېتىم قولىغا قايتىپ كېلىدىكەن. شۇڭا ھەر تەرەپكە لەشكەر ماڭدۇرسا، شەك-شۈبھىسىز غەلبە قازىنىدۇ»، دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئەھۋالدا لى خۇڭجاڭ باشلىق ۋەزىر-ۋۇزرا، كاتتا مەنسەپدارلار «غەرب تەرەپتىكى لەنجۇسىڭ قاتارلىق نۇرغۇن يۇرتلارغا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۇرت ۋە پۇقرالارنى ۋەيران ۋە خاراب قىلىۋاتىدۇ. ئىلىخونى ئورۇسلار بېسىۋېلىپ تۇرۇپتۇ. نەنلۇ باچىڭ دىكى چەنتۇلارغا غەرب تەرەپتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلۇغ خاننىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۈشمەنلەر يوق بولدى. ئەمدى ئەزەلدىن ئۇلۇغ خاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارغا

چېرىك ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋالساق، دەپ ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلدى. ئۇلۇغ خان: «بىلىدىم، ئۇنداق بولسا چېرىك بېرىپ مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالسۇن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈرسۇن. مۇبادا ئۇرۇشماي ئەل بولسا، بىزگە تەۋە قىلسۇن. ئاتا-بوۋامدىن قالغان بىر فۇڭ مۈلۈك، مىراس زېمىنىنى 1000 چېرىكىم يوق بولغۇچە سوقۇشۇپ قايتۇرۇۋالسۇن. مەن ئۇلۇغ خان ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلىدىم»، دەپ يارلىق قىلدى. چىڭ جاڭجۇنىنى 40 مىڭ چېرىك بىلەن ئىلى تەرەپكە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. لوشى دارىنىنى 25 مىڭ چېرىك بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرگە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇ مەنەسەپدار جاڭجۇنلەر لەنجۇغا كەلگەندە، لەنجۇنىڭ زۇڭدۇسى ئۆزىنىڭ چېرىك باشلىقى دۇڭ دارىننى 20 مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى.

شۇنداق قىلىپ تۇڭگانلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن باش تارتىپ، ئۆز ئىچىدىن ماخۇلۇڭ دېگەن تۇڭگاننى خان كۆتۈرگەنلىكى ۋە يۈز بەرگەن بارلىق ۋەقەلەر مۇقەددىمىدە بايان قىلىپ ئۆتۈلدى ۋە يەنە تۇڭگانلارنىڭ خانى يوق بولغاندىن كېيىن، داڭدار باتۇرلىرىدىن داخۇ، شاۋخۇ دېگەن ئىككى باتۇرى خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، گاھى غالىب كېلىپ، گاھى مەغلۇپ بولۇپ لەنجۇ شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر-كەنتلەردە سەككىز يىل بەلكى ئون يىل مىقدارى پاراكەندىچىلىك بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خاننىڭ يارلىقى بىلەن نۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ لەنجۇ شەھىرىگە ئورۇنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ داخۇ، شاۋخۇلار قۇمۇلغا قېچىپ چىقتى. قۇمۇلدا 40 — 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن قورقۇپ بۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قۇمۇل خەلقىنىمۇ قورقۇتۇپ ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىپ تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەر باشتا زىكرى قىلىپ ئۆتۈلدى.

ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى لەنجۇدىن چىقىپ چىڭ جاڭجۇن چېرىكلىرى بىلەن شىخۇغا كېلىپ ماكانلاشتى. لىۇ دارىن قۇمۇلغا، دۇڭ دارىن گۇچۇڭغا ئورۇنلاشتى. ئۇلار تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان چاغدا، بۇ

يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر ۋە توپ-زەمبىرەكلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى ئەندىشە قىلىپ لەنجۇسىڭنى زۇڭدۇ سىغا: «بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۈچ-قۇۋۋىتى زىيادە، ياراق-ئەسلىھەلىرى تولا، لەشكەرلىرى باتۇر دەپ ئاڭلىدۇق. يەنە يەردەم ئۈچۈن بىر مۇنچە چېرىك ئەۋەتلىسە»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇسى ئەرزىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن: «ئۆزۈم 60 مىڭ چېرىك بىلەن سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەت-نىشان يولغا قەدەم قويۇڭلار»، دەپ بۇيرۇق ئەۋەتتى. بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خىتاي مەنسەپدارلىرىدا غەيرەت ۋە جۈرئەت پەيدا بولدى. قۇمۇلدا 10 ئاي تۇرغان لوشى دارىن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. دۇڭ دارىن ماناس، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭ ئارقىلىق تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. تۇرپاندا 10 ئاي مىقدارى تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىنىپ كورلىغا كەلدى. تۇڭگانلار بىر يەردە توختاپ پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكىگە قول ئۇزىتالمىسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن داخۇ، شاۋخۇلارنى قوغلاپ كورلىدىن چىقىپ، 10 كۈندە ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شاۋخۇلار ھېيەردە ئارام ئالالمىدى. شەھەرگىمۇ كىرەلمىدى. داخۇ ئۈچتۇرپان يولى قاخشال ئىچى بىلەن، شاۋخۇ چوڭ يول بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دېمەك، دۇڭ دارىننىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى (ئات يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 17- كۈنى (چارشەنبە)، قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى. ئاقسۇدا 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن دۇڭ دارىن چوڭ يول بىلەن، لوشى دارىن ئۈچتۇرپان ئارقىلىق قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. لوشى دارىن بىلەن دۇڭ دارىن تەڭلا بىر كۈندە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ قارا چېرىكلەر قەشقەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىزا ئەھمەد قوشبېگى پەرغانە ۋىلايىتىگە جېنىنى ئېلىپ قاچتى. دۇڭ دارىن بېرىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزدى. خوتەنمۇ بويسۇنۇپ ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى پۈتۈن موغۇلىستان يۇرتى خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. «ئىسلام غېرىبلىق بىلەن

باشلانغان، كەلگۈسىدە يەنە غەربىيلىققا قايتىدۇ»، دېگەن ھەدىسىنىڭ مۆجىزىلىك بايىنى ئاشكارا بولدى.

داخۇ، شاۋخۇ باشلىق تۇڭگانلار قەشقەرگە بېرىپ خۇ دالويە بىلەن بىر نەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىر خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ بارغاندا، داخۇ چاقماق ئېغىزىدىن ئۆتۈپ روسىيىگە قاراپ قاچتى. شاۋخۇ بىر مۇنچە تۇڭگانلار بىلەن خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوقىتىلدى. داخۇ 40 مىڭغا يېقىن تۇڭگان ۋە ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ روسىيىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئاق پادىشاھ بۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ يەر-سۇ، زېمىن ئىنئام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۇڭگانلار باي، پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتى.

خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغۇچە ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئوق چىقىرىپ يولنى توسمىدى، بەلكى شەھەر-شەھەرنىڭ چوڭلىرى، مۆتىۋەرلىرى ئالدىغا چىقىپ ئىززەت-ئىكرام بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىشىچە خىزمەتكارچىلىقنى قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ ھەر بىر شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە، «يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چىقىرىپ بېرىڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. يۇرت چوڭلىرى: «يامان ئادەملەر ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. ئوبدان، تىنچ ئادەملەر ئۆز جاي-ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى» دەپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ بۇ سۆزگە قايىل بولدى. مۇبادا «ماۋۇ يامان ئادەم، ئۆلتۈرۈپ بەرمىسىڭىزلار بولمايدۇ»، دېسەن، ئۆلتۈرۈپ بەردى. بىرەر ئادەمنى ئۆزلىرىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق دېمىدى. مەيلى مۇساپىر، مۇجاۋىر، سىپاھ ياكى پۇقرا بولسۇن ھېچقانداق بىر كىشىگە دەخلى-تەرۇز قىلمىدى. «تىنچ بولۇپ، پۇقرادارچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇڭلار، يامان نىيەت قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارنى ئەپۇ قىلدى»، دەپ ئېلانلارنى يېزىپ، شەھەر-شەھەر،

يېزا-سەھرا، مەھەللە-كەنتلەرگە چاپلۇۋەتتى. چوڭ-كىچىك ھەممە خالايق بۇ ئېلانلارنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى.

خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى قەشقەرگە كۇچالىق ئەھمەد ۋاڭ بەگنىڭ ئوغلى ھامىتاجى بەگنى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇغا قاسىم قازىبەگى، كۇچاغا يۇسۇپبەگى، باي-سايرامغا مۇھەممەد توختىبەگى، ئۇچتۇرپانغا ئالائىددىن بەگى، خوتەنگە ئەھمەد بەگى، يەكەنگە توختىنىيازبەگى ھاكىم قىلدى.

توختىنىياز بەگى يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەشتىكى سەۋەب شۇكى، مىرزا ئەھمەد قوشىپىگى خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ قايتىشىدا يەكەننىڭ ھاكىمى شاغاۋۇل داداخقا: «خاقانى چىننىڭ چىرىكلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى بارمەن. مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇڭ»، دەپ بۇيرۇق قىلغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن شاغاۋۇل داداخ مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن-گۈرۈچ، يەم-بوغۇز ماڭدۇرۇپ، بۇنىڭغا يۈز بېشى توختىنىيازبەگى باشلىق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. توختىنىيازبەگ بۇ ئاشلىقلارنى مارالبېشىغا ئاپىرىپ ساقلاپ تۇرغانىدى. خاقانى چىننىڭ چىرىكلىرى مارالبېشىغا يېتىپ كەلگەندە توختىنىيازبەگ ئالدىغا چىقىپ: «ئۇلۇغ خاننىڭ چىرىكلىرى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ بىز قەدىمكى پۇقرالىرىنى تېپىۋالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ، دەپ ئاڭلاپ ئۆزۈم دېھقانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقىمنى ئۆز ئۇلاغلىرىم بىلەن ئەكىلىپ ھەر بىرلىرىنى ساقلاپ تۇرغانىدىم»، دەپ ئاشلىقلارنى سوۋغات قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى ناھايىتى خۇش بولۇپ، كۆڭلى ياخشى ئادەم ئىكەن، دەپ ئۇنىڭغا يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلدى.

ئۇلار يەنە شەھەر-شەھەرلەرنىڭ پادىشاھلىق ئامبارلىرىدىكى ئاشلىقلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالدىغان، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا لازىم بولىدىغان مەيلى ئاشلىق ياكى ئوتۇن، بېدە-سامان قاتارلىق نەرسىلەرنى رويخەت قىلىپ، «بۇ نەرسىلەرگە مۇشۇ يەرنىڭ ھازىرقى باھاسى بويىچە نەرخىنى توختىتىپ بېرىڭلار، تۆۋەندىكى پۇقرالاردىن نېمە ئالساق

سىلەر توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە پۇل بېرىمىز. پۇل بەرمەي ھېچ نەرسە ئالمايمىز. بىزگە يۈز قاراپ نەرخنى ئېگىز-پەس قىلىپ، پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى قىلماڭلار»، دەپ قايتا-قايتا تەكىتلەپ يۇرت چوڭلىرى، مۆتىۋەرلەر ۋە سودىگەرلەرگە ئۇقتۇرۇش بەردى. يۇرت چوڭلىرى، بەگ ۋە مۆتىۋەرلەر ئاشلىقتىن تارتىپ چىغ ۋە توزغاققىچە نەرخنى توختىتىپ، رويخەت قىلىپ يېزىپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى رويخەتنى كۆرۈپ يۇرت چوڭلىرىدىن: «مۇشۇ نەرخ بويىچە پۇل بەرسەك پۇقرالارغا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دەپ سورىدى. يۇرت چوڭلىرى: «ۋابال بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرىشتى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى: «ئۇنداق بولسا ۋابال بولمايدۇ» دەپ زىمان كۆتۈرۈپ ھۈججەت خەت بېرىڭلار»، دېگەندە، يۇرت چوڭلىرى: «ئۇشبۇ نەرختە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ، مۇبادا ۋابال بولسا ھەر ئىككى دۇنيادا بىز زامىندۇرمىز»، دەپ مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ زىماننى كۆتۈرۈپ ھۈججەت خەت بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار پۇقرالاردىن نۇرغۇن ئاق-قارا ئاشلىق، ئوتۇن، بېدە-سامان قاتارلىقلارنى ئېلىپ ھەرگىز كېمىتمەي پۇلنى نەق بەردى. مۇشۇنداق ئەدلى-ئادالەت بىلەن بەش يىل ئۆتتى.

قەشقەرگە كەلگەن خاقانى چىننىڭ چېرىك باشلىقلىرىدىن دۇڭ دارىن ئۆز دىنىغا مەھكەم، مۇسۇلمانلارغا ئاداۋىتى كۈچلۈك، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاچچىقى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ سېرىققۇل نىڭ ھاكىمى ئالىپبەگكە ئازغىنا بىر گۇناھنى قويۇپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەنە، ئاتىلىق غازىنىڭ قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ بەرسۇن، دەپ قەشقەر ئەھلىنى قىستىدى. نائىلاج قەبرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتى. دۇڭ دارىن چېرىكلىرىنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆلۈكىنى ئېلىپ، نۇرغۇن ئوتۇننى دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ جەسەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. خالايق ھېچقانداق ئىلاج قىلالمىدى. دىنى ئاجىز، زاتى پەس مۇناپىقلار خۇشال بولدى. دىيانەتلىك، ئېتىقادى مۇستەھكەم مۇسۇلمانلارنىڭ دىللىرى غەمگە، كۆزلىرى

ياشقا تولدى. ئۇلار تەڭرىنىڭ دەرگاھىدىن گۇناھلىرىغا مەغپىرەت تىلەپ، دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئاتلىق غازى توغرىسىدا يۈز بەرگەن بۇنداق ئاجايىپ ھادىسە بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ دەۋرىدىمۇ يۈز بەرگەنكەن. ئاخۇن خاۋەندى شاھ ئۆزىنىڭ «تارىخى رەۋزۇتۇسسەفا» دېگەن كىتابىدا مۇنداق زىكرى قىلىدۇ:

«ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى خەلىپىسى ئابدۇللاھ بىننى ئەلى، بىننى ئابباس خەلپەت تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن: «بەنى ئۇممىيە يەنى مۇئاۋىيە ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ گۆرلىرىنى ئېچىڭلار»، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىر مەئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، لېكىن توپا-چاڭدىن باشقا ھېچ نەرسە تاپالمىدى. مەئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ گۆرىنى ئېچىپ ئازغىنا كۈل بارلىقىنى كۆردى. ئابدۇلمەلىك بىننى مەرۋاننىڭ باشلىرى ئۆز ئورنىدا ئىكەن. ھۇششام بىننى ئابدۇلمەلىكنىڭ جەسەتلىرى ۋە باشقا ئەزالىرى ساق ۋە ئۈگىلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغانكەن. ئۇلارنى گۆرلىرىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، نۇرغۇن قامچا ئۇردى، ئاندىن كېيىن جەسەتنى ئېگىز يەرگە ئېسىپ ئاستىدىن ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈپ، كۈلنى كۆككە سورۇۋەتتى. شۇ چاغدا سۇلايمان بىننى ئەلى، بىننى ئابدۇللاھ، بىننى ئابباس بەسىرە شەھىرىدە ھاكىم ئىدى. بۇ، «بەنى ئۇممىيە قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىنىڭ گەدەنلىرىگە تىخ بىلەن ئۇرۇڭلار»، دەپ ئەمر قىلىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئۆلۈكىنى يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە قۇزغۇنلىرى بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇممىيە قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ گۆش ۋە ئۈستىخانلىرىدىن پايدا ئالدى. ئۇممىيە خەلىپىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمەلىك، ئۆمەر بىننى يەزىد، ئابدۇۋاھىت بىننى سۇلايمانلار ناھايىتى باي، مال-مۈلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپ مال-مۈلكىگە ئابدۇللاھ بىننى ئەلى بىننى ئابباس ئىگە بولدى. ئۇممىيە قەبىلىسىدىن ئەجەل يەتمىگەنلىرى پەقىر ۋە ئاجىزلىق كوچىسىغا كىرىپ ئالەمنىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلرىغا، چەت-ياقا جايلارغا بېرىپ يوشۇرۇنۇپ كۈن

كەچۈردى» دەپ نەقىل قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت تارىخىي ھىجرىيەنىڭ 132-يىللىرى بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىغا ناھايىتى يېقىن، ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى. شۇ چاغلاردا بۇ خىل ۋەقەلەر يۈز بەرگەن بولسا، كاپىر دىنىسىزىلار ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ھەققىدە نېمە ئىشلارنى قىلمايدۇ.

ختايىلار ئاتىلىق غازىنىڭ جەستىنى كۆيدۈردى. چۈنكى ئۇلارنىڭ: «بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ ياخشىلىقى كۆپ، يامانلىقى ئاز بولسا، ئۇنىڭ جېنى بىر ئايالنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ دۇنياغا ئادەم سۈرىتىدە قايتا تۇرىلىدۇ. مۇبادا ياخشىلىقى ئاز، يامانلىقى كۆپ ۋە ئۇنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي جىق بولسا، ئات ياكى ئېشەك بولۇپ بۇ زېمىنغا قايتا تۇرىلىپ خىزمەت قىلىپ كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ ۋە يەنە قايتا ئادەم بولۇپ بۇ دۇنياغا تۇرىلىدۇ. ئەگەر ئۆلگەن ئادەمنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي ئازراق بولسا، بۇ دۇنياغا توخۇ بولۇپ تۇرىلىپ تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي ئادا قىلىدۇ، ئادا قىلماي ئىلاجى يوق»، دېگەن كۈچلۈك بىر ئېتىقاد بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى خاتا بولسىمۇ، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدىغانلىقىغا ئۇلارنىڭمۇ ئىشىنىدىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

دېمەك، خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى بەش يىلغىچە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەھۋال بويىچە پۇقرالارغا مۇئامىلە قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن يۇرتنىڭ خىراجەت تەمىناتلىرىنى تېرىلغۇ يەرگە قويماقچى بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ئازغا-ئاز، كۆپكە كۆپ ئاشلىق غەللە قويۇپ خەتلەپ، شەھەرنى ئىدارە قىلىش چىقىملىرىنى ھېسابلاپ توختىتىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. خاندان «بىلدىم»، دەپ تەستىق يارلىقى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر بىر شەھەرنىڭ مەنسەپدار، ئەمەلدارلىرى ئون يىل، 12 يىلغىچە بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە

غەللە-ئاشلىقلارنى ھېسابلاپ ئالدى. كەم ياكى زىيادە قىلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارغانسېرى كۆپەيتىپ يىلدىن-يىلغا قوشۇپ ئالغىلى تۇردى. شۇنداق قىلىپ خاقانى چىن بۇ يۇرتلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈپ ئىدارە قىلىۋاتقىنىغا 27 يىل بولۇپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى غا كەلگەندە پۇقرالار غەللە-پاراق، ئالۋاڭ-ياساقلارنى بېرىشكە ئاجىز كەلدى. يەر-زېمىنلىرىنى باشقا كىشىلەرگە بىكارغا بەرسىمۇ ھېچكىم ئالمىدى. ئاقىۋەت ئاتا-بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ قالغان يەرلىرىنى تاشلاپ، نۇرغۇن كىشىلەر باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى.

خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى، «چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم-شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ باشقا مەخلۇقلاردىن ياخشىلىق ۋە ۋاپا ئۈمىد قىلمىسۇن ۋە ئۆز خۇدايىدىن ئىككىنچى قېتىم بىزنى تەلەپ قىلمىسۇن، ئاسمان-زېمىننىڭ خۇداسى ھەر كىمنى خالاپ، ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، پەرمانىنى تۇتۇپ سەۋر قىلىپ شۈكرى قىلسۇن، ئۆز خۇداسىنىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگە ناشۈكرىلىك قىلىپ كۆيۈرلۈك قىلمىسۇن»، دېگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئەي قېرى، نادان، گۇناھكار، ھەممىدىن تۆۋەن، خار-زار مۇئەللىپ! ئىقتىدارلىق، ئۇلۇغ پادىشاھلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ھەر نېمەلەرنى دېيىشكە سېنىڭ نېمە ھەققىڭ بار؟ نارازىلىق بىلدۈرۈشكە نېمە لايىقتىڭ بار؟ ئۇزۇن ئېغىزلىق قىلىپ، بەھۋە سۆزلەرنى قىلمىغىن. سۆزلىرىڭنى تۈگىتىپ، ئاخىرلاشتۇرۇشقا قەدەم قويغىن.

بۇ دۇنيانىڭ پادىشاھلىرى: «ئۆزىمىزنىڭ كۈچ-قۇۋۋەت، غەيرەت-شجائىتىمىزدىن شەھەرلەرنى مۇسەخەر قىلىپ ئۆزىمىزگە تەۋە قىلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ پەخىرلىنىدۇ. ئەمما ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئەزەلدىن مەڭگۈ بار بولغۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن مەيلى ئىسلام پادىشاھى بولسۇن، مەيلى

پادىشاھ دىنىسىز، غەيرىي دىندىكى پادىشاھ بولسۇن، پۇقرالارنىڭ پادىشاھلارنىڭ ھەققىگە، ئىنساپ-تەۋپىقىگە دۇئا قىلىشى لازىم. ئەگەر پادىشاھ مۇسۇلمان بولسا، ئۇنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلماق ھەممە كىشىگە ئاياندۇر. پادىشاھ دىنىسىز، غەيرىي دىندا بولسىمۇ ئۇنىڭ ئىنساپ-تەۋپىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىش زۆرۈر. چۈنكى بۇ خىل پادىشاھمۇ تەڭرىنىڭ نېئىمىتىدىن ئىبارەت.

نەزم

ھەممە ھالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئېرۇر،

كى مۇبادا مۇنىڭدىن ئولغاي يامان.

خاتىمە

ئەينى زاماندىكى پۇقرالار كاپىرلارنىڭ زۇلۇملىرىنى كۆتۈرەلمەي ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغلاپ نىجاتلىق تىلىدى. پۇقرالارنىڭ تەلەپ-ئارزۇلىرى ئىجابەت بولۇپ، كۇچالىق خوجاملار كاپىرلارنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. ھەممە خالايق گويا دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، جەننەتكە داخىل بولغاندەك شاد-خورام بولۇپ، بىر-بىرىنى تەبىرىكلەشتى. كۇچالىق خوجاملارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي زۇلۇم ۋە سىتەمنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. بۇرۇنقى ئەھۋاللارنى ئۇنتۇدى. ئاجىز پۇقرالار تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا يەنە نالە-زار قىلىپ، ئىلتىجا قىلدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم كۆپچىلىكنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلدى. ئاتىلىق غازى كۇچالىق خوجاملارنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قازاندى. خالايق، كۇچالىق خوجاملارنىڭ دەستىن قۇتۇلغانلىقىغا خۇرسەن بولۇپ، شۇكرانە ناماز ئوقۇپ، بىر-بىرلىرىنى مۇبارەكلەشتى. ئاتىلىق غازى بىر نەچچە يىل ئەدلى-ئادالەت بىلەن دەۋران سۈردى. ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ خۇي-پەيلى يۆتكىلىپ، نالايق ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. پۇقرالار بۇنىڭغا تاقەت

قىلىپ تۇرالماي، ھەممىنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، خاقانى چىنى تەلەپ قىلىپ، يىغا-زار قىلىشىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلدى. خالايقىلارنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرگە خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدىمى يەتتى. ئۇلار بۇ شەھەر، ۋىلايەتلەرنى قولغا ئېلىپ، مۈلكى-مىراسلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھەممە پۇقرالار گويا بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى بەلكى ئاتا-ئانا ئەجداتلىرى تىرىلىپ كەلگەندەك خۇشال بولۇشۇپ، خۇشاللىقىدىن جېنى ئىچىگە پاتماي قالدى. بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا يۇقىرىدا ئاز-تولا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

بۇ خاتىمىدىن مەقسەت شۇكى، ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ دەرگاھىدا پۇقرا-رەئىيەلەر، بەلكى پۈتۈن مەخلۇقاتلارنىڭ يىغا-زارى، تەلەپ ۋە دۇئالىرى ئەسلا بىكار ۋە زايە كەتمەيدۇ. «ئىخلاسلار بىلەن دۇئا قىلساڭلار، تەلپىڭلارنى شەكسىز ئىجابەت قىلىمەن»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەر كىشى، ھەر قانداق ماكان، ھەر قانداق زاماندا چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسا، بەندىلىرىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى تەڭرىمنىڭ ئىجابەت قىلىشى راستتۇر. ئەمما تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت ۋە مەقبۇل بولىدۇ، كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمايدۇ، بۇ ئىش ئىنسان گۇرۇھىغا نامەلۇمدۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن پۇقرا-رەئىيەلەر ۋە پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ سەھەردە قىلغان ئاھ ۋە نالىسى، يىغا-زارىدىن يۈز قېتىم، مىڭ قېتىم ئېھتىيات قىلىش لازىمدۇر.

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرى مۇشۇ يىللاردا ئىنساپ ۋە دىيانەتنى ئۇنتۇپ پۇقرا ۋە خالايقىلارغا زۇلۇم ۋە جاپانى كۈندىن-كۈنگە زىيادە قىلدى. تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل، ئاجىز-بىچارىلەرنىڭ كۆز ياشلىرى تۆكۈلگىلى تۇردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ۋىلايەت ھاكىملىرىغا ئىنساپ، ئادالەت، پۇقرا-رەئىيەلەرگە تەۋپىق ئاتا قىلىپ تىنچلىق، خاتىرجەملىك ھاسىل قىلغايىسەن! ئامىن.

زاماننىڭ ئاقىل ۋە دانالىرى شۇنى چۈشەنمەكلىرى لازىمكى، «ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئېتىقادىنى مۇستەھكەم قىلىپ، توغرا نىيەت، دۇرۇس ئەقىدە بىلەن ئىمانلىرىنى پاك ۋە توغرا قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ رەھىم-شەپقىتىگە تەلۈمۈمىگەي. ئاقىۋىتىم ياخشى بولسۇن، دېگەن ھەر بىر كىشى، ھەر زامان، ھەر قانداق ئەھۋالدا ياراتقان تەڭرىگە سېغىنىپ، تەڭرىنىڭ رەھىم-شەپقىتىدىن ئۈمىدۋار بولۇشى لازىمدۇر. مۇشۇنداق قىلالىغان كىشىلەرنى ئاللاھ تائالا پادىشاھلارنىڭ غەزىپى، زالىملارنىڭ جەبر-زۇلۇملىرى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ پۈتۈن بالالىرىدىن ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەت پەردىسى ئىچىدە ئاسراپ، ئۆزىگە ھەممىدىن يېقىن قىلىپ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ.

ئەي ئاقىللار، شۇنى بىلىڭلاركى، مەسىلەن، باغۋەنلەرنىڭ بېغىنىڭ قورۇق تېمى ئۈستىگە قويغان چىت-تىكەنلىرى ۋە پادىچىنىڭ ئەگەشتۈرۈپ يۈرگەن قويچى ئىتلىرىمۇ تەڭرىنىڭ نېمەتلىرىدۇر. ئەگەر پادىچىنىڭ قويچى ئىتلىرى بولمىسا، قويلارنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىمىقى ئاسان ئەمەس. ئەگەر باغۋەننىڭ قورۇق تېمى ئۈستىدە چىت-تىكەن بولمىسا، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ساقلىماقمۇ تەس بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بىز پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۈستىگە، ئىنسان گۇرۇھى ۋە ئادەم ئۇرۇقىدىن كىمنى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمران بولۇشقا لايىق كۆرسە، شۇنىڭغا شۈكرى بەجا كەلتۈرمەكلىكىمىز زۆرۈردۇر.

ھاكىم-پادىشاھلارنىڭ ئادالەت ۋە رەھىم-شەپقىتىنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشى كېرەك. پۇقرا-رەئىيەلەرمۇ زاماننىڭ پادىشاھلىرىغا ئادالەت، ئىنساپ-تەۋپىق، ھىدايەت ئاتا قىلغىسەن، دەپ دۇئا قىلىشى لازىم. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشاھلارغا ئادالەت، پۇقرالارغا ئىنساپ ئاتا قىلغىسەن.

پۈتۈن ماختاشلار ياراتقان تەڭرىمگە خاس، تەڭرىم بىزگە تەۋپىقنى ھەمراھ قىلدى. مەقسەتلىرىمىزگە يېتىدىغان توغرا يولغا مۇيەسسەر قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنىڭ توۋمىزنى قوبۇل قىل. ئىشلىرىمىزنىڭ ئاقىۋىتىنى ياخشى قىلغىن. دۇئا ۋە تەلەپلىرىمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

1

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ چېگرىلىرى

ئاتاقلىق تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخى رەشىدى» دېگەن كىتابتا، ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ يارلىقلىرىغا ئاساسەن موغۇلىيە يۇرتىنىڭ چېگرىلىرىنى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ.

موغۇلىستاننىڭ شەرقىي چېگرىسى بالە كۆل ۋە قۇمۇل، شىمالىي چېگرىسى كاتتا دېڭىز؛ غەرب تەرىپى تاشكەنت، چاقسىمان ۋە ئەنجان ۋىلايىتى، سامغىر ۋە لەئلى كان بەدەخشى؛ جەنۇب تەرىپى تىبەت ۋە قاراڭغۇ تاغ ھەم ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر. بۇ چېگرا ئىچىنى پارامىندا «موغۇلىستان» دەپ ئاتايتۇ. ئۈرۈمچى، چۆچەك ۋە ئىلىمۇ مۇشۇ چېگرا ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلىستاندا بۇ شەھەرلەرنى يەتتە شەھەر دەپ ئاتايتۇ. يەتتە شەھەر دېگەنلىرى — قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا، تۇرپانلاردىن ئىبارەت. بۇ شەھەرلەرنى چىن ئەھلى «نەنلۇق باچىڭ» دەيدۇ. بۇ دېگىنى، جەنۇب تەرىپىدىكى سەككىز شەھەر دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئاتىغاندا سەككىزىنچى شەھەر كورلا بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرى زامانىسىدا تۇرپان بىلەن يەكەن ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ زېمىنلىرىدا مازار، ماشايىخلار كۆپ بولۇپ، تولىسىنىڭ ناملىرى، تەزكىرىلىرى مەلۇم ئەمەس، بەزىلىرىنىڭ نامى ئېنىق بولسىمۇ،

ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا قارىماي، ھەر قايسى زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەر ئاۋز خالىغىنىچە نام قويۇپ تەزكىرە يېزىپ قويغان. شۇنىڭغا ئاساسەن ناملىرى تونۇلۇپ مەشھۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مازار بۇزۇقۇۋارنىڭ ئىسمىم-شېرىپلىرىنى «قوشقار ئاتا»، «ساقال ئاتا»، «يۇلغۇن ئاتا»، «تاش مازار»، «كۈمۈش كۆزلۈك ئاتا»... دەپ ئاتىشىدۇ. ئىسمىنى بىلمىگەچكە شۇنداق ئىسىملار بىلەن ئاتىغان. تەزكىرىلىرىنىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق يازغان. ئەسلىدىكى ئىسمىم-شېرىپلىرى ئەلۋەتتە باشقا بولۇشى مۇمكىن.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈمە مۇنەججىملەر، ماتېماتىكا ئالىملىرى، زېمىننىڭ يۈزى ۋە ئۇنىڭدىكى جەزىرە، باياۋان، يېزا-سەھرالارنىڭ بايانى، دەرىجە، گىرادۇس، ۋاقىت-سائەت، دەقىقە پەرقلەرنى؛ يۇلتۇز ۋە يەتتە سەييارىنىڭ ئورۇن ۋە ئوربىتىلىرىنى بەلگىلەش ۋە شەرھلەش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. شەرق تەرەپنىڭ باشلىنىشىدىن غەرب تەرەپنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتە قىسىم قىلىپ، ھەر قىسىمنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتايتۇ ۋە ھەر ئىقلىمغا يەتتە سەييارە يۇلتۇزنىڭ بىرىنى تەۋە قىپتۇ. بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەل نى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرى نى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىررىخ نى ... شۇ قىياس بويىچە تەقسىملەپتۇ.

تارىخ رەتلىگۈچى قەدىمكى دانا مۇئەللىپ، ئاپتورلار ئۆز كىتابىنىڭ ئاخىرىسىغا ھەر بىر ئىقلىمغا تەۋە كىشىلەرنىڭ رەڭگىرى، مىجەز-خۇلقى، شەھەر-كەنتلىرى، تاغ-دەريا ۋە چۆل-باياۋانلىرىنى بىر-بىرلەپ يېزىپ كىتابلىرىغا زىبۇ-زىننەت بېرىپتۇ. ئەمما كەمىنە نادان ۋە ناتىۋان، ئۇلۇغلارنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ يېزىش ۋە تۈزۈشكە ئاجىز بولغانلىقىم ئۈچۈن، ھالىمغا يارىشا يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىش ئورنىغا بۇ يەتتە شەھەر كىشىلىرىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ بۇ سەھىپىگە كىرگۈزدۈم. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەقىيەت ۋە مۇيەسسەر قىلغايىسەن.

قەشقەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ بىرىنچىسى ۋە ئەلاسى قەشقەردۇر. قەشقەر قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا ئامراق، جاپا چېكىشكە ۋە سەپەر قىلىشقا ھېرىس، دوستلۇق ۋە ئۆلپەتچىلىكتە نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا، يامان ئادەملەرگە نەپرەتلىنىدىغان بولۇپ، قەشقەردە ئىلىم ئەھلى ۋە ئۆلىمالار راۋاج تاپىدۇ. تىجارەتچى سودىگەرلەر، دېھقانلار ئۆشەر-زاكاتنى ۋاقتىدا تاپشۇرىدۇ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى جەھەتتە باشقا شەھەر ئادەملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. خۇسۇسەن ئۆلىمالارنىڭ راۋاجى، سودىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا «گويى ئىككىنچى بۇخارا»، دەپ ئاتالسا ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئادەملىرىگە قارىغاندا تېرىلغۇ يەر-زېمىنى ئاز بولغاچقا، ئاشلىقى ئۆز شەھىرىگە يېتىشمەيدۇ. ھەر ھەپتىسى يەكەندىن 2000 ئېشەك ئاشلىق كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاقلار ئاز، چارۋىلىرى كەمچىل، ئەمما يەل-يېمىشلىرى ناھايىتى تولا بولىدۇ.

قەشقەر زېمىنىدىكى مازار-ماشايىخلاردىن بىرى ھەزرىتى خوجا ئاپاق — ئىسمى شېرىپلىرى خوجا ھىدايتۇللاھ بىننى خوجا يۈسۈپ بىننى مەخدۇم ئەزەم بولۇپ، ناھايىتى كاتتا مازاردۇر.

يەنە بىرى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئەپراسىياپنىڭ ئەۋلادى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 330- يىلى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ يەتتە شەھەر مۇشۇ زاتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن مۇسۇلمان بولغان، خوتەن ئەھلى ھىجرىيىنىڭ 370- يىلى مۇسۇلمان بولدى. «تۈركلەردىن ئاۋۋال مۇسۇلمان بولىدىغان كىشى ساتۇق بولىدۇ»، دېگەن ھەدىس مۇشۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ شەنىگە

ئېيتىلغاندۇر. ئۇنىڭ مازار-زىيارەتگاھلىرى ئاتۇش يېزىسىدا ئىكەنلىگە ھەممىگە مەشھۇردۇر. يەنە قۇتبۇللاھ خوجام ، ھۈسۈيۈن پەيزۇللا خوجام ئوردا پادىشاھىم (يەنى قىزىل ئارسلانخان دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن تەزكىرىلىرى كۆرۈلمىدى). بۇنىڭدىن باشقا مازار شېرىپلار، قەدىمىي جاي ۋە زىيارەتگاھلار نۇرغۇندۇر.

3

يەكەن

يەكەن خەلقى بىچارە سۈپەت، كەمتەر ۋە ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا، ئىشان-ھەزرەتلەر، سويى خەلىپىلەر راۋاج تاپقان، كەشمىر، ھىندى، ئاۋغان، بەدەخشان قاتارلىق مۇساپىر تائىپىلىرىمۇ تولا ئورۇنلاشقان شەھەردۇر. خەلقى سەپەرگە كەم چىقىدۇ. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يەر-زېمىنلىرى ناھايىتىك كەڭرى، ئاشلىقى كۆپ ۋە ئەرزان، يايلاق ۋە قىشلاقلار بىپايان، مال-ۋاران، قوتازلىرى نۇرغۇن، يەل-يېمىشلىرى پاراۋان، يېزا-سەھراىلىرى كەڭتاشادۇر.

مەشھۇر ۋە تونۇلغان مازارلىرى: خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر پۇزرۇكۇار ۋە ھەفتە مۇھەممەدان مازىرىدۇر. «ھەفتە مۇھەممەدان» دەپ ئاتالغانلىقىغا قارىغاندا «مۇھەممەد» ئاتلىق يەتتە كىشى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ۋە يەنە ئالتۇن مازار بولۇپ، بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرىدىن سۇلتان سەئىدخاندىن باشلاپ ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ زامانلىرىغىچە بۇ يەتتە شەھەرنى 200 يىل مىقدارى سوراپ يەكەننى پايتەخت قىلغان پادىشاھلارنىڭ مازىرىدۇر. موغۇللار خان-پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرى بار مازارنى ئىززەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «ئالتۇن» دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە مەخدۇم ئەزەم

ئەۋلادلىرىدىن خوجا شادى خوجام، خوجا دانىيال خوجام باشلىق خوجا ئىسھاق ۋە لىيۇللاھنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ تەۋەررۈك مازارلىرىمۇ بار.

4

خوتەن

خوتەن — ناھايىتى قەدىمىي شەھەردۇر، ئادەملىرى گېپىدە چىڭ تۇرىدىغان مۇستەھكەم ئىتتىپاق خەلقىدۇر. ئۇلار پىششىقلىق ۋە بېخىللىقتا تەڭدىشى يوق بولۇپ، تەقۋادار، پەرھىزكارلىرى تولا، يامانلىرى ئاندىن تولا، ھەممە ئادەملىرى كاسپ ۋە ھۈنەرۋەن، ئەقىل ۋە ئىدراكى زىيادە، تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۈنەرنى كامالىغا يەتكۈزۈپ، خېرىدارغا ئوبدان كۆرسىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈشكە ماھىر خەلقىدۇر.

خوتەندىن يىپەك كۆپ چىقىدۇ. ئالتۇن كانى ۋە سۇ تېشى كانىمۇ بار. ئەتراپ-ئەتراپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ھەر قانچە كۆپ پۇل ئەكىلىپ مال سېتىۋالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ يەنە مال ئېشىپ قالىدۇ. باشقا شەھەرلەرگە خوتەندىن ھەر تۈرلۈك مال چىقىرىلىدۇ، ھەرگىز پۇل چىقمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنى ئاز، قۇملۇق، تۇپرىقى ئۈنۈمسىز، ئاشلىق يېمەك-ئىچمەكلىرى كەمچىل، ئەمما مېۋە-يېمىشلىرى كۆپ شەھەردۇر.

خوتەن زېمىنىدا ئىمام جەئفىرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ دېگەن ئاتاقلىق، مەشھۇر مازار بار. ھەممە كىشى ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ مازىرى خوتەن زېمىنىدا دەپ ئىخلاس قىلىدۇ. ئەمما تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق كىتابتا، «ئىمام جەئفىرى سادىق بىننى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بىننى زەينىلئابدۇددىن، بىننى ئىمام ھۈسەيىن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ بولسا، ئابباسىي خەلىپىلىرىدىن جەئفىر داۋانقىنىڭ زامانىسىدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 148- يىلى ۋاپات بولغان. «گۆرۈستانى بەقى» دا، دادىسى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بوۋىسى زەينىلئابدۇددىننىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى»، دەپ

زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، جەئفەر ناملىق بىر ماشايخ پەيغەمبەرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بىجىنىدىل ياخشى ئادا قىلىپ، ئىماملىق ۋە پېشىۋالىق دەرىجىلىرىنى تاپقان بولۇشى، شۇ زاماندىكى مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى، بۇ ئىمام گۇيا ئىمام جەئفەرى سانى ئىكەن، يەنى «ئىككىنچى ئىمام جەئفەر ئىكەن»، دېگەن بولۇشى مۇمكىن. «سانى» سۆزى ئىمام تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ «سادىق» دەپ ئاتىلىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى سانى سۆزىنىڭ، سادىق سۆزى بىلەن ۋەزنى ئوخشاشتۇر.

ئىمام جەئفەرى سانى پەيغەمبەرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى كامالىغا يەتكۈزگەن بولسا، كەرەملىك تەڭرىم ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ پەزىلى كامالەتلىرىنى ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس. «بۇ تەڭرىنىڭ پەزىلەت ئاتا قىلغانلىقى بولۇپ، پەزىلەتنى يەنى ئارتۇقچىلىقنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم پەزىلىنىڭ ئىگىسىدۇر»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

خوتەن ئىقلىمىدا ئىمام رەببۇللاھ، ئىمام قاسىم، ئىمام ھاشىم دېگەندەك نۇرغۇن مازار، ئالىي زىيارەتگاھلار بار. شۇ سەۋەبتىن «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ ئىماملارنىڭ كارامەتلىرى ئاشكارا بولۇپ تۇرىدۇ.

ھەر قانداق بىر كىشى بىر يېتەكچىسى، بىر مۇرىتىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ھەر زامان، ھەر ماكاندا پەيغەمبەرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بەجە كەلتۈرسە، ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ پەزىلى-ئىنايىتى بىلەن ئۇ كىشىگە ئالىي دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشىدا شەك-شۈبھە يوق. بۇ ئىماملارمۇ شۇنداق ئالىي دەرىجىلىك گۇرۇھلارنىڭ جۈملىسىدىن بولۇشى مۇمكىن.

ئىشەنچلىك ۋە ئاتاقلىق كىتابلاردا مۇنداق دەپ زىكرى قىلىدۇ: «زامان ئاۋۋالدا، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 614- يىلى نايمان قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى تايان خان چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي تارمار بولغانىكەن. ئوغلى كۈچلۈكخان ئۆز ئېلى ئىچىدە تۇرالماي بىر مۇنچە ئادەملىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپتۇ ۋە زىرائەتلەرنى

ئات-ئۇلاغلارغا دەستىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپتۇ. بۇ زالىمنىڭ چىرىكلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، خوتۇن-بالا-چاقىلىرىنىڭ ئالدىدا تارتىنماي ئولتۇرۇپتۇ. ئۆي ئىگىلىرىنى كۆزىگە ئىلماپتۇ. كۈچلۈكخان ئۆزى ئاتەشپەرەس بولۇپ، خوتۇنى ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ھەممە خەلقنى ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىپتۇ. كىمكى كۈچلۈكخاننىڭ دىنىنى قوبۇل قىلسا، ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپتۇ. رەت قىلسا قىيىناپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنگە بېرىپ، خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەرغىپ قىپتۇ. «كىمكى ئەھلى ئىلىم، ئۆلىما، سەللە يۆگەيدىغان بولسا، يىغىلسۇن»، دەپ جار سېلىپ جاكار قىپتۇ. چوڭ كەڭرى يەرگە 3000دىن ئارتۇق ئالىم، سەللىلىك كىشىلەر يىغىلىپتۇ. كۈچلۈكخان يىغىلغان خالايىققا قاراپ، «ھەق سۆزنى ياپماي، راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت توغرىسىدا بەس-مۇنازىرە قىلىدىغان كىشى مېنىڭ ئالدىغا كەلسۇن»، دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. خوتەنلىك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد ئىسىملىك بىر ئۆلىما راستلىق كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، كۈچلۈكخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇھەممەدنىڭ راست ۋە ئۇلۇغلىقىنى شەرھلەپ ھۆججەت ۋە دەلىل كۆرسىتىپتۇ. كۈچلۈك ئۆزىنى ساپ ۋە پاك چاغلىغان بولسىمۇ، يەنىلا راست-يالغاننىڭ ئالىم جاھىلىنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپتۇ. ئاخىر كۈچلۈكخان گەپ تاپالماي ئوسال بوپتۇ. ئۇ نومۇس ۋە خىجالەتچىلىككە چىدىماي مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنىگە تىل تەڭگۈزۈپ يامان سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئەدەبىسىزلىك قىپتۇ. بۇ چاغدا ياخشى پەزىلەتلىك، پاك ئېتىقادلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كۈچلۈكخاننىڭ يامان سۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي، غەيرەت ۋە ھىممەتلىرىنىڭ زىيادىلىكىدىن «ئەي كۈچلۈك لەنەتگەردە، دىننىڭ دۈشمىنى! ئاغزىڭغا تاش-تۇپراق تولسۇن» دەپ دەشنام بېرىپتۇ. كۈچلۈك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى تۇتتۇرۇپ، «ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، ئاتەشپەرەسلىكنى قوبۇل قىلىدۇ» دېگەن خاتا ئوي بىلەن زىندانغا سېلىپتۇ. لېكىن بۇ زات مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىن يانماپتۇ. ئاقىۋەت مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى ئۆزى ياسىغان مەدرىسكە چاھار مىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ قىيىناپتۇ. ئەمما مەۋلانا

ئاللاھتىن مۇھەممەد كەلىمە شاھادەتنى تىلىغا جارى قىلىپ، ئازاب-ئوقۇبەتكە پىسەنت قىلماي خالايقىلارغا، «بۇ دۇنيانىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ دىنىي مۇھەممەدنى، ئاخىرەتنى قولدىن بەرمەڭلار!»، دەپ نەسىھەت قىپتۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم «قۇرئان كەرىم» دە: «بۇ ھاياتلىق دۇنيا تەڭرىدىن قورقمايدىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئويۇن-تاماشادۇر. ئاخىرەتنىڭ ياخشىلىقىدىن پەقەت تەڭرىدىن قورقىدىغانلارلا بەھرىمەن بولىدۇ. سىلەر ئەقىل ئىشلىتىپ مۇلاھىزە قىلىپ باقماسىلەر»، دېگەن. شۇنداق قىلىپ ھەقىقىي ئىمام مەۋلانا ئاللاھتىن مۇھەممەد خوتەننى شېھىت قىلىپ، يەنە نۇرغۇن ئەھلى سەلىپلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان تەڭبىر، ناماز دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقىلىپ، زۇلۇم ۋە پىتنە-پاساتنىڭ ئىشكىلىرى ئېچىلىپتۇ. ئاجىز-بىچارىلەر ئاخىر دۇئا ۋە تەلەپكە قوللىرىنى كۆتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنىڭ ئوقى ئىجابەت نىشانغا تېگىپتۇ...

چىڭگىزخان خىتاي شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەختىگاھلىرىغا قايتىپ كېلىپ، خاتىرجەم بولغان چىڭگىزخاندا «كۈچلۈك قەشقەر ۋە خوتەندە زۇلۇم قىلىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆي-ماكانلىرىنى خانىۋەيران قىلدى»، دەپ چىڭگىزخانغا خەۋەر يېتىپتۇ. چىڭگىزخان ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەمىرلىرىدىن جەبە نۇياننى نەچچە تۈمەن لەشكەر بىلەن كۈچلۈكنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىپتۇ. كۈچلۈك جەبە نۇيانغا تەڭ كېلەلمەي بەدەخشان تەرەپكە قاچقاندا ئۇنى شۇ يەردە ھالاك قىلىپ، بېشىنى كېسىپ چىڭگىزخانغا ئەۋەتكەنىكەن. كۈچلۈك يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن ئارتۇقراق ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن.

جەبە نۇيان جارى سېلىپ: «ھەر ئادەم ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان رەسىم-قائىدىلىرىنى ئادەت قىلىپ، ئۆزى خالىغان دىندا بولسۇن»، دەپ جاكار قىلىپتۇ. جەبە نۇيان غەيرىي دىندىكى قالماق بولسىمۇ، ھازىر ئىسلام بولدى، دەپ خالايق خۇش بولۇشۇپ بىر-بىرىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن.»

بۇ ھېكايىنى بۇ سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسىتىم: بۇ يەتتە شەھەردە ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇشۇنداق ھادىسىلەر يۈز بەرگەنكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق كۈنلەر چۈشكەنكەن. شۇ قاتارلىق جەبىر-جاپالارغا بەرداشلىق بېرىپ، تەڭرىنىڭ ئىتائەت پەرمانىدىن يانماپتۇ، دىنىي مۇھەممەدىتىن قايتماپتۇ، دەپ بىلىپ، بۇ زاماننىڭ ئىشلىرىغا كۆپتىن-كۆپ شۈكۈرى قىلسۇن، دېگەندىن ئىبارەت.

5

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى — ساددا، ئەمما ئىتتىپاقى يوق، چېچىلاڭغۇ ۋە پاراكەندە، غەم-ئەندىشىگە مۇپتىلا، ئۆيلىرىدە ئاشلىق ساقلىمايدىغان تەۋەككۈلچى خەلق. شەھەر ئادەملىرىنىڭ تولىسى ھەر كۈنى يەيدىغانلىرىنى بازاردىن ئالىدۇ. ئاشپەز-ئاۋايلىرى ناھايىتى روناق تاپقان، ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى تولا، ئاشلىقى ۋە يەل-يېمىشلىرى ئۆز شەھىرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئاقسۇنىڭ گۈرۈچىنى باشقا يىراق شەھەرلەرگە ئەكىتىدۇ. يايلاقلىرى كەڭرى بولۇپ، مال-چارۋىلىرى كۆپ.

ئاقسۇنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا مەۋلان جالالىدىن كېتىكى بۇرۇكۋار ئالىنىڭ زىيارەتگاھ مازىرى بار. بۇ كىشى خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ نەۋرىلىرىدىندۇر. مەۋلانا جالالىدىننىڭ ئەھۋالى بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمام بەتتالى غازى ناملىق بۇرۇكۋارنىڭ مازىرى بولۇپ، ئىسىم-شېرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇراھمان ئەلىۋى، يەنى ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋە جەھۇننىڭ ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ نەۋرىسى دەپ زىكرى قىلىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا يەنە سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى دەپ ئاتالغان بىر مازار بار. ھەممىگە مەشھۇر سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بولسا غەزنى شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. ئاقسۇدىكى مازارنىڭ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن ئىسمى ئوخشاش بولسا كېرەك ياكى مەھمۇد غازى بولسا، ئامما

تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئاتىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە شەيخ جۈنەيد باغدادى ھەم سەرى سەقتى دېگەن ئىككى مازار بار.

مەشھۇر ۋە داڭلىق ماشايخ جۈنەيد باغدادى ۋە شەيخ سەرى سەقتىلەرنىڭ جەسەتلىرى «نەفھاتۇلئۇنۇس» دېگەن كىتابتا، «باغداد شەھىرىدىكى مەسجىدى شۈنەيزەگە دەپنە قىلىنغان»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. سەرى سەقتى بولماستىن ئەسلى ئىسمى «ساقى ئاتا» بولۇشى مۇمكىن. خەلق ساقى ئاتا، دېگەننى خاتا ھالدا سەرى سەقتى دەپ ئاتىغان بولۇشى ئېھتىمال.

ئاقسۇ شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئالتە تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغنىڭ باغرىدا «سۇلتان قەرىمىش سەيدىلامۇسلىمىن» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مازار بولۇپ، تەزكىرىسىمۇ بار. تەزكىرىدە: «تارىخى ھىجرىيىنىڭ 33- يىلى ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەرىمىش سەيدىلامۇسلىمىنى 33 مىڭ ساھابە بىلەن شەھىرى بەر بەردىكى قەھقە جادۇ ۋە زەمرە ئاتەشپەرەسنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىب كېلىپ 33 مىڭ ساھابىلەرنى ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇنىڭ يېزا-كەنتلىرىدە شېھىت قىلدى. ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى شۇ جايدا دەپنە قىلىندى»، دەيدۇ. ئەمما ئىشەنچلىك ۋە مەشھۇر كىتابلاردا مەزكۇر ساھابىلەرنىڭ ياتقان جايلىرىنى، گۆرۈستىنى بەقى ياكى شام شېرىپ، باغداد، كۇفە قاتارلىق جايلاردا دەپنە قىلىندى، دەپ يازىدۇ. تارىخى ھىجرىيىنىڭ 33- يىلى، چاھارىلارنىڭ ئۈچىنچىسى ئوسمان بىننى ئەففان رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ خەلاپەت تەختىدىكى چاغلار ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغانىدى.

بەنى ئۇممىيە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد بىننى ئابدۇلمەلىك زامانىلىرىدا، قوماندان قۇتەيبە بىننى مۇسلىم دېگەن كىشى سەمەرقەند، پەرغانە، تۈركىستان ۋە كابۇل قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلغانىكەن، شۇ چاغ تارىخى ھىجرىيىنىڭ 91- يىلى بولۇپ، قەرىمىش سەيدىلامۇسلىمىن

كەلگەن زاماندا ئۇ شەھەرلەر تېخى مۇسۇلمان بولمىغاندى. ئۇنداق بولسا بۇ نۇرغۇن ساھابىلەر ئاقسۇغا قەيەر ۋە قايسى يول بىلەن كېلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئەقىللىك كىشىلەر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشلىرى لازىم.

يەنە بەزى مەشھۇر كىتابلاردا: «ئۇلۇغ ساھابىلەر ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇ چاغلاردا ئىسلام ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە تېخى يېتىپ كەلمىگەندى. مۇشۇ قاراشلار بويىچە قەرىمىش سەيلىمۇسلىمىنىڭ تەزكىرىسىنى ئېتىبارغا ئالمىسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بۇ مازار ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، پەزالى-كامالەتلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەر ھالدا بۇ كاپىرلار بىلەن غازات قىلغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان غازى كىشى بولۇشى مۇمكىن. ئىسمى باشقا زامانلاردا ئۆتكەن كىشىنىڭكىگە ئوخشاش بولۇشى ئېھتىمال. كەمىنىگە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن پۇراق ئالمىغان، سۆزنىڭ ئەسلى مۇددىئالىرىدىن خەۋەر تاپمىغان، بىرەر نادان كىشى، ئۆز خاھىشى بىلەن ئىختىرا قىلىپ، بەھۇدە جاپا چېكىپ، يېزىپ چىقىپ تەزكىرە دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەزكىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، مۆتىۋەر كىتابلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئاندىن راست-يالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا بۇنىڭدىن باشقا مازارلار تولا بولسىمۇ، ئىسىم، نەسەبلىرى ۋە سۈپەتلىرى، قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا يېزىشقا جۈرئەت قىلالىمىدەم.

يەنە بىرى، پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن زات يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىر نەچچە زامان تۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىمان-ئىسلامنىڭ دەلىل-ئىسپاتلىرى بىلەن كۈچلەندۈرۈپ، توغرا يولغا ئاچىقىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىگە ياخشى نىيەت، ياخشى مەقسەتلەرنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ كېتىپ قالغانىكەن. ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا دەسلەپ كەلگەندە بۇ زاتمۇ بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغانىدى. كاتتا ئۆلىمالار كۆڭۈللىرىدە ئىشان ھەزرەتلەرنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئەمما ئاقسۇدىكى ھەممە ئۆلىمالار جان-دىلى بىلەن ئۇنىڭغا مۇرت

ۋە مۇخلىس بولدى. ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم نەقىشەندىيە سۈلۈكلىرىدە، خۇپىيە تەرىقىلىرىدە ئىدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىمۇ كۆرۈلگەنىدى. شۇ كارامەتلەردىن بىرى شۇكى، ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ مۇرىت-مۇخلىسلىرىدىن بىرى، «شاھنامە»، «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتابلىرىنى ئوقۇشقا ئاشىق ئىكەن. بىر كۈنى ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ بۇنىڭغا نەزەرى چۈشۈپ قېلىپ مەنئىي قىپتۇ. يەنە بىر كۈنى ھەزرىتىم ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ھېلىقى مۇرىتنىڭ يەنە «جەڭنامە» ئوقۇۋاتقان يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ مۇرىت ئاخشىمى ئەپراسىياپ، كەيكىكاۋۇس قانداقراق پادىشاھ بولغىنىنى، ئاجايىپ جەڭلەرنى قىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ، كېچىسى چۈشىدە زور، ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى پادىشاھ بىر-بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغۇدەك. نۇرغۇن خالايق، ئەنە ئەپراسىياپ، ئەنە كەيكىكاۋۇس دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك، ھېلىقى مۇرىت خالايقنىڭ ۋارقىراشلىرى، قىستا-قىستاڭچىلىقىدىن قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ مۇرىت ھەلقە-زىكرىگە بېرىپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىدىغان ۋاقىتتا ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم ئىلتىپات قىلىپ، «ئەپراسىياپ بىلەن كەيكىكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟ بۇلار باشقا نېمە ئەمەس! بەلكى ئىككى كاپىردۇر»، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى مۇرىت توۋا قىلىپ «جەڭنامە» ئوقۇغان يەرگە ئىككىنچى بارماپتۇ.

يەنە موللا ئابدۇكېرىم ناملىق بىر ياش مۇرىت بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئېشىكى بار ئىكەن. سەھەردە ئېشەك بوشىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. بالىلىرىنى ئىزدەشكە بۇيرۇپ، ئۆزى ھەزرىتىمنىڭ زىكرى ھەلقىسىگە ھازىر بوپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە «ئېشەك نەگە كەتكەندۇ؟ قاچان تېپىلار؟» دەپ پاراكەندە بولۇپ تۇرغان چېغىدا ئۇنىڭغا ھەزرىتىمنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش نۆۋىتى كەپتۇ. ھەزرىتىم دۇئاسىنى بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كايىشلىق بىلەن: «ھەي كىچىك! ئېشەك يوقالغانغا شۇنچە پاراكەندە بولامسەن؟ خاتىرەڭنى جەم قىل. ئېشەكنىمۇ تاپسەن، ئاتمۇ تاپسەن»، دەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي موللا ئابدۇكېرىم ئاخۇن، قازى رەئىس بولۇپ، مال-دۇنيا ۋە ئات-ئېشەكلىرى كۆپىيىپ بىھاجەت بولغانىكەن.

ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ ئۇلۇغلۇق سۈپەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولسا، ئالاھىدە بىر توم تەزكىرە كىتاب بولىدۇ. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285- يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 18- كۈنى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئۇنى ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىغا دەپنە قىلدى.

تەسەۋۋۇف كىتابلىرىدا پىرى كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبرىت ئەھمەرگە ئوخشىتىدۇ. بۇ زات شېرىپنىڭ سۆھبەتلىرى ئەلۋەتتە كىبرىت ئەھمەر ئىدى. بۇنىڭدىن زىيادە تەرىپلەشكە بۇ بەگباش قەلەم جورئەت قىلالمىدى.

كەمىنە مۇئەللىپ مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى، شۇ زاماندا زاكاتچىلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان مۇلازىم ئىدىم. ياش ۋە بەگباش ۋاقتىم ئىدى. بىر نەچچە قېتىم ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتىگە مۇيەسسەر بولغانىدىم. شۇ سۆھبەتنىڭ تەسىرى ھېلىمۇ سۇسلىشىپ قالماي. ھازىرغىچە تولۇق 36 يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتى كۆڭلۈمدە جۇش ئۇرىدۇ.

نەزم

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر، قەدرىنى ئا بىلمەدىم،

ۋەسلى بولماي جاۋدان، فۇرقەت كىلۈرنى بىلمەدىم .

6

ئۈچتۇرپان

ئۈچتۇرپان كونا، قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئىلگىرىكى نامى «ئۈچ» ئىكەن. بىر زامانلاردا ئۈچتۇرپان خەلقى ئۆز پادىشاھلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئادەملىرىنى باشقا يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم

كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۈچتۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى كونا تۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاشىپ كېتىدۇ.

ئىلگىرىكى زاماندا ئۈچتۇرپان شەھىرىنى خاقانى چىن قولغا كىرگۈزۈپ، 17 يىل سۇرىغاندىن كېيىن ئۇلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن چىققانىكەن. بۇ چاغدا خاقانى چىن ئۈچتۇرپان ئادەملىرىنى قەتلىئام قىلىپ، قالغان ئالتە شەھەردىن ئىككىنچى قېتىم ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچتۇرپاننى قايتا ئاۋات قىلغانىكەن. شۇڭا ئۈچتۇرپانلىقلارنىڭ لەقىمى «كۆچمەن» دۇر. بۇ ۋەقەلەر بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى.

ئۈچتۇرپان خەلقى گۇرۇھۇاز، ئىتتىپاقسىز، پاراكەندە خەلق بولۇپ، ھۈنەرۋەن-كاسپىلىرى كەم، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى دېھقان، يەر-زېمىنلىرى ئۈنۈملۈك، مەھسۇلاتى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

«ئىماملىرىم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ئىمام مۇھەممەد غەززالى»، دەيدۇ. ۋە يەنە قازغاندا بىر مازار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئىمام ئەھمەد غەززالى» دەيدۇ. ئەمە «نەفھاتۇلئۇنۇس» دېگەن كىتابتا ئىمام غەززالىنى قۇزۇن دە دەپنە قىلىندى، دەپ زىكرى قىلىدۇ. «قازغان» بىلەن «قۇزۇن» سۆزى بىر-بىرىگە يېقىن، ئوخشاشىپ كېتىدىغان سۆز. قايسى سۆزنىڭ راستلىقىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. يەنە «سۇيۇتقۇ مازار» دەپ بىر مازار بار. «سۇيۇتقۇ» دەپ ئاتىلىشنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ: تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 30- يىلى ھەزرىتى ئەلى، ئىككى شاھزادە ۋە يەنە ساھابىلەرنىڭ بىر نەچچە ياش ئوغۇللىرىنى ئېلىپ سودىگەر سۈرىتىدە بولۇپ ئۈچتۇرپانغا كېلىپ، يىلان بۇلاقنىڭ بېشىغا چۈشۈپتۇ. دۈلدۈللىرىنى بۇلاقنىڭ قېشىدىكى سۆڭەتكە سويۇتۇپ قويۇپتۇ. بۇ سۆڭەك كۆكلەپ ئېگىز ئۆسۈپ، يىقىلىپ، يەنە ئۆسۈپ دېگەندەك، بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇقى چاچقۇدەك يەردىن كەڭرىرەك يەرنى ئىگىلەپ، سايە تاشلاپ كۆكرىپ

تۇرۇپتۇ. ھېچ كىشى سۆگەتنى ياقۇپبەگ ھۆل ياكى قۇرۇق شاخلىرىنى كېسىشتىن ئېھتىيات قىلىپ كەسمەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇلاقنى «يىلان بۇلاق» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب بولسا، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمر-پەرمانى بىلەن پۈتۈن يىلانلار مۇشۇ بۇلاققا توپلاشقانكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇ يەرگە كەلگەندە «ئەي يىلانلار! بۇلاقتىن يىراققا كېتىڭلار، بۇلاقنىڭ بېشىغا ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىنى تىكىمىز»، دەپ ئەمر قىلغاندا، يىلانلار كۆچۈپ كېتىپتۇ. يىلانلارنىڭ زەھىرىنىڭ تەسىرىدىن بۇلاقنىڭ سۈيى ئاچچىق بولۇپ كەتكەنكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇلاققا مۇبارەك ئابى دەھەنلىرىنى تاشلاپتۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ كارامىتى بىلەن بۇلاقنىڭ سۈيى تاتلىق ۋە شېرىن بوپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ سۇيۇتقۇ مازار، دەپ ئاتالغان دەيدۇ. تەزكىرىلەردە «بۇ يەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەدەم جايى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە ئادەتتىكى جاي بولماستىن، كارامەت ۋە ئاجايىپ ھادىسىلەر زاھىر بولۇپ تۇرىدىغان جاي.

ئۈچتۈرپاندا يەنە نۇرغۇن مازارلار بار. ئىسىملىرىنى يەنە ئۇلۇغ ساھابىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. ئەسلى ماھىيىتى مەلۇم بولمىغانلىقتىن بايان قىلىنمىدى. نېمە بولسا بولسۇن ئۈچتۈرپان نۇرغۇن جەڭ ۋە كۆپ غازات بولغان جايدۇر.

كۇچا

كۇچاننىڭ قەدىمكى ئىسمى «كۈسەن» ئىكەن. كۇچا خەلقى ناھايىتى ئىتتىپاق، سۆلەتلىك، خۇشخۇي، نازۇك تەبىئەتلىك، ئىلىم ۋە ئەمەلدە، كەسىپ ۋە ھۈنەردە كەم-كۈتسىز خەلق. ئەمما مۇساپىرلار بىلەن خۇشى يوق خەلىقتۇر. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنلىرى كۆپ ۋە ئۈنۈملۈك، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدىغان، مال-ۋارانلىرى ئۆزىگە يېتىپ ئاشىدىغان، خۇسۇسەن ھەر

تۈرلۈك مېۋە، يەل-يېمىش، يېمەك-ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا تولا، سىراپچىلىق شەھەردۇر.

كۇچادا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاھنىڭ مازىرى بار. بۇ كىشىنىڭ دالالىتى ۋە تەرغىپ قىلىشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا مۇشەرىپ بولغان. شۇڭا، ئىلى تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ چىقىرى يورۇغان. بۇ ھەقتىكى ئەھۋالاتلار بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە «شەيخ نىزامىدىن دېھلىۋى»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بەزىلىرى دېھلىۋى دېگەن سۆزنى دەھبىدى دەيدۇ. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆركەم مازاردۇر. ۋە يەنە «بەلىخى ئاتا»، دەپ بىر مازار بولۇپ، ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. «نەبە خوجام»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بۇلار باھائىدىن نەقىشەندىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ مازىرىدۇر. «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللاھ»، دەپ بىر مازار بار. بابا قەمبەر ۋەلىيۇللاھ دېگەن كىشى ھەممىگە مەشھۇر بولغان ھەزرىتى ئەلنىڭ مىراخورلىرىدۇر. بۇ مازارنىڭ نامى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ئۈچتۈرپاندىكى «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللاھ»، دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازارمۇ بار.

كۇچادا يەنە بىر مازار، ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، ئىسمىنى «ئىبراھىم ئەدھەم»، دەپ ئاتايدۇ. مەشھۇر ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ مازىرى مەككىدە بولۇپ، بۇ مازارنىڭمۇ ئىسمى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋال تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇمدۇر.

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان ئادەملىرىنىڭ خۇلقى-مىجەزى ساددا، ئۆز ئىشىغا پۇختا، راست سۆزلۈك، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان، ھىيلە-مىكىر، غەدرى-خىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئەقىدە ۋە ئىخلاسلار تازا ۋە زىيادە خەلىقتۇر. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق،

سۈيى كەم بولۇپ، ئاساسەن كارىز سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەر-زېمىنلىرى ئۈنۈملۈك بولۇپ مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدۇ. مېۋە-چېۋە، يەل-يېمىشلىرى كەڭرى، خۇسۇسەن كىشىلەر، كۆك ئۈزۈمى ناھايىتى مول بولۇپ، ھەممە شەھەرلەرگە يېتىشىدۇ. تۇرپاندىن يەنە تەرەنچىبىن مۇچقىدۇ.

كونا تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھف نىڭ ئالىي زىيارەتگاھى بار. ئەسھابۇلكەھفنى تەپسىر كىتابلىرىدا، رۇمىدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، دەپ زىكرى قىلىدۇ. كەرەملىك تەڭرىم ئۆزىنىڭ ھېكمىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھفنى خالايقىلارغا مەخپىي قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋە سانىمۇ مەخپىيدۇر. زېمىن يۈزىدە يەتتە يەردە ئەسھابۇلكەھف بار، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

«ئۈرۈمچە» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىدىكى راست ۋە توغرا ئاتىلىشى «رۈمچە» بولۇشى مۇمكىن. خالايقىنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشى بىلەن «رۈمچە» سۆزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ (ا)، ئاخىرىغا ياقۇببەگ (ي) ھەرپىنى قوشۇپ، «ئۈرۈمچى» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. تۈركىي تىلدا «چە» دېگەن قوشۇمچە سۆز كىچىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ. تۈركىي خەلقلەر چوڭ نەرسىنى كىچىكلەتمەكچى بولسا «چە» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن، باغچە، ھويلىچە دېگەندەك. ئەگەر باغ چوڭ ۋە رەسمىي بولسا باغ دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىك بولسا باغچە دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رۈمچە دېگەن سۆز «كىچىك رۇم» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن.

تەپسىر كىتابلىرىدىكى «ئەسھابۇلكەھف رۇم مۇزاپاتىدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەر»، دېگەنلىرى راست بولۇپ، «تەرسۇس» دېگەن سۆز ئامما تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ «تۇرپان» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خىتاي، موڭغۇل، قىرغىز، قىپچاق ۋە قالماقلارنىڭ تىلىغا قىيىن كېلىپ «تەرسۇس» دەپ ئېيتالماي «تۇرپان» دەپ ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەسھابۇلكەھف ۋەقەسى، ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىدىن بۇرۇن بولغانىكەن. ئۇنداق بولسا ئىككى مىڭ يىل بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن

زامانلاردىن بۇيان بۇ شەھەرلەرگە بىر نەچچە زامان تاتارلار، نەچچە قەرنە موڭغۇللار، نەچچە ئەسىر قالماقلار، نەچچە ۋاقىت مۇسۇلمان پادىشاھلىرى ۋە نەچچە دەۋر خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ھەرقايسى بۇ شەھەرلەرنى ئۆز تىللىرىدا بىر خىل نام بىلەن ئاتايتۇ. مەسىلەن، خىتايلار ئۈرۈمچىنى «خومىوزە»، دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن «رۇمچە» ۋە «تەرسۇس» دېگەن ئىسىملارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ئەلۋەتتە ئاقلارنىڭ ئەقلىدىن يىراق ئىش ئەمەس.

«ئەي مۇھەممەد، ئەگەر سەن ئۇلارنى كۆرسەڭ ئىدىڭ! قۇياش نۇرى تەسىر قىلمىسۇن ئۈچۈن قۇياش چىققاندا ئۇلار غارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، قۇياش پاتقاندا شىمال تەرىپىگە مايىل بولىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھى غارنىڭ ئاغزىغا تەتبىق قىلسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كىشىلەر بىر كۆرۈپلا ئەسھابۇلكەھى غارى ئىكەنلىكىنى پەم قىلالايدۇ. دېمەك، ئەسھابۇلكەھى غارى تۇرپاندا بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقەتنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

تۇرپاندا يەنە «ئەلپەتتا» دېگەن مازار بولۇپ، ئەسلى ئىسمى «ئالىپ ئاتا» ئىكەن. «ئالىپ» دېگەن باتۇر دېگەن بولىدۇ. تۈركىستاندا ماشايىخ، ئىمام-پېشىۋا، يېتەكچىلەرنى «ئاتا» دەپ ئاتايدۇ. «ئەلپەتتا» دېگەن مازار، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپىيە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ 16- نەۋرىسى بولۇپ، تەڭرى يولىدا كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. قانداقلىقى تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم.

دېمەك، شەھەر ۋە ئاۋات يېزىلاردا، تاغ-جەزىرە، دەشت-باياۋانلاردا دەپنە قىلىنغان ۋە ئۇ يەرلەرنى بېسىپ ياتقان ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېسابىنى مېھرىبان تەڭرىدىن باشقا ھېچقانداق كىشى بىلمەيدۇ، ۋەسسالام.

بۇ تارىخ كىتاب، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى (توخۇ يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 11- كۈنى شېھىتىلەر، ئۇلۇغ ئەۋلىيالار، ئالىي دەرىجىلىك ماشايخىلارنىڭ زىكىرى بىلەن تامام قىلىندى. تەڭرىگە سانسىز شۈكۈرى ئېيتىمەن. ھەر بىر سۆزنىڭ ئەۋۋىلى تەڭرىنىڭ ئايەتلىرى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئۇلۇغ ئەۋلىيا ۋە ماشايخىلارنىڭ ناملىرى بىلەن تامامغا يەتكۈزۈلسە، تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ، خالايقىلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە ماقۇل بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

خۇش پۇراق چاقچۇچى قەلەم قىسقىغىنا ۋاقىتتا جۈملىلىرى پاراكەندە، سۆزلىرى پەرىشان بولغان بۇ قىسسىنى يېزىپ چىقتى. سۆزنىڭ ئىنچىكە، نازۇك ۋە گۈزەللىرىدىن خەۋەردار، كونا ۋە يېڭى داستانلارنى ئوقۇپ ۋە ئاڭلاپ ئاگاھ بولغۇچىلار، بۇ قىسسىنىڭ ئەيىب ۋە نۇقسانلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدلىرىدىكى سېخىيلىق پەزىلەتلىرى بىلەن يېپىپ، نادان، جاھىل، ئاجىز، لايىقەتسىز ۋە قابىلىيەتسىز كەمىنە مۇئەللىپكە مەرھەمەت قىلىپ، دۇنيادا يادلىنىشىلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە «ھەممىنىلا ئىشلىتىۋەرمەسلىك ۋە ھەممىنىلا تاشلىۋەتمەسلىك» دېگەن روھنى جارى قىلدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئاجىز بىچارىنىڭ قارا كۆڭلىنى ئۆز كامال قۇدرىتىنىڭ بىلەن روشەن قىلغىن. مەن گۇناھكار بەندەڭنى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىدىغان ۋە تەڭلىكتە قالغان ۋاقىتىدا چەكسىز ئىلتىپاتلىرىڭدىن ناۋمىد قويمىغىن، ئامىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئىشىمىزنىڭ ئاخىرىنى مۇنەۋۋەر قىلغىن. كەمچىلىكلىرىمىزنى ئەپۇ قىلغىن، چۈنكى سەن ھەممىگە قادىرسەن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، دوستلىرىمىزنىڭ ئىشلىرىغا غەلبە ئاتا قىلغىن. توغرا يولدا مېڭىشقا مۇيەسسەر قىلغىن. مەقسەتلىرىمىزگە يەتكۈزگىن. توۋىمىزنى قوبۇل قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاتا-ئانامنىڭ، ئۇستازىمنىڭ، ھەممە ئەر-ئايال مۆمىنلەرنىڭ، ئەر-ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق تىرىكلەرنىڭ، ئۆلۈكلەرنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ھەممىمىزنى ئەپۇ قىلغىن. دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە دىنىمىزنى ھەمراھ قىلىپ خاتىرجەم قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، خوجىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، ئاياللىرىغا، ئەۋلادلىرىغا، يېتەكچىمىز ۋە يول باشلىغۇچىمىز بولغان ساھابىلەرگە رەھمەت ئاتا قىلغىن. يېقىن پەرىشتىلەرگە، ساڭا ئىتائەت قىلۇچى ھەممە بەندىلىرىڭگىمۇ رەھمەت ئاتا قىلغىن.

ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى

(مىلادىيە 1903 - يىلى).

ئەلخەتتۇ باقىي ۋەلىمۇرۇ پانى،
ئەلئەبدۇ ئاسىي ۋەررەببۇ ئاپى.
(خەت قالدۇ، ئۆمۈر كېتىدۇ،
بەندە گۇناھكار، تەڭرى ئەپۇ قىلىدۇ.)

ھەركى خانىدە دۇئا تەمەندارەم،
زانكى مەن بەندەئى گۇناھكارەم.
(ئوقۇغۇچىدىن دۇئا تەمە قىلمەن،
چۈنكى مەن گۇناھكار بەندىمەن.)